

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2022 46(4)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

İlker Akcasoy

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Emel Memiş Parmaksız

Editör Yardımcıları

Aslı Yılmaz Uçar- Gülçin Özge Tan- Nuray Şahin

Alan Editörleri

Aslı Yılmaz Uçar- Dinçer Demirkent- Ünsal Doğan Başkır

Teknik Editörler

Cem Akın- Erkan Muniroğlu

Yazı İşleri Müdürü

İlker Akcasoy

Koordinasyon

Elif Karakurt

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.info e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Erkan Muniroğlu

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın- Erkan Muniroğlu

Baskı

Eğiten Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mah. Düzgün Sk. No:7 Altındağ/ANKARA, Sertifika No:47083

Basım tarihi:

14 Aralık 2022

Kış 2022 46(4)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF Emekli)
Sina Akőin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (İnsan Hakları Okulu)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletişim
Fakültesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi, SBMYO,
Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaşoğlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haşim Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Şebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)

Şennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakültesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi, Bölge
Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Ali Somel (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Alper Yağcı (Boğaziçi Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaş Üniversitesi)
Boran Ali Mercan (Ankara Üniversitesi)
Cem Akın (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Çağrı Kaderoğlu Bulut (Ankara Üniversitesi)
Cenk Saraçoğlu (Ankara Üniversitesi)
Dinçer Demirkent (İnsan Hakları Okulu)
Ece Kocabiçak (The Open University)
Emel Memiş (Ankara Üniversitesi)
Erdem Çolak (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Esra Sarıoğlu (Max Planck Institute)

Ferda Dönmez (Ankara Üniversitesi)
Funda Hülagü (Margburg Philipps Universität)
Hasan Hüseyin Aksoy (Ankara Üniversitesi)
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)
Pınar Dönmez (De Montfort University)
Selman Saç (Dumlupınar Üniversitesi)
Ünsal Doğan Başkır (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Vedat Ulvi Aslan (Ankara Üniversitesi)
Yasemin Dildar (California State University)

İçindekiler

Yeni Sayıda- 945

Makale

Türkiye’de Vatandaşlık Normları ve Siyasal Katılımsızlık- 949

Ebru Altınoğlu

Halkevlerinde Ücretli Film Gösterimleri: Yasaktan Teşvike- 992

Özgür Adadağ

Erken Cumhuriyet Döneminde İzmit SEKA Fabrikasında Çalışanlara Sağlanan Sosyal Olanaklar: 1936-1960- 1029

Feyza Turgay

Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu İhaleleri Üzerinden Türkiye’de Sermaye Birikiminin İzini Sürmek-1071

Ferhat Akyüz

Post-Neoliberal Otoriter Rejimde Sınıf Dinamikleri ve AKP-TÜSiAD İlişkilerinde Yeni Gerilimler- 1101

Özgür Olgun Erden

Paul Ricoeur’ün ‘Adil Kurumlar’ Nosyonu Ekseninde Türkiye’deki İşçi Sendikalarına Dair Bir Değerlendirme- 1140

Duygu Onay Çöker - Dilek Keleş

İşgücü Talebinde Göçmen Emeginin Yeri: Denizli İli Örneği- 1170

Nursel Durmaz Bodur

İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Grev Hakkı- 1212

Ömer Ceylan

Kitap İncelemesi

Büyümesiz Refah- 1239

Fatin Şevki Bulut

Sağlığın ve Hastalığın Toplumsal Nedenleri- 1250

Sedat Karal

**Mazerete Mahal Yok: Sosyal Bilimler Öğrencileri İçin Eğlenceli(k) Bir Ödev,
Lisansüstü Öğretim ve Asistanlık Kılavuzu- 1258**
Gülşah Şükran Kale Yolcu

Tartışma

“Teoride Doğru Olabilir, Ama Pratikte İşe Yaramaz”: Teorisyen ve Politikacı
Ayrımına İlişkin Bir Mülâhaza- 1263
İbrahim Kumek

Çağrı Metni- 1278

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları- 1280

Yeni Sayıda...

Sevgili okurlar,

Yayın ve editör kurulu üyeleriyle birlikte üstlendiğimiz görevde bir yıllık süreyi doldurduğumuz bu sayıda, yazılarıyla ve görüşleriyle katkı sağlayan yazarlara, hakemlere ve yayının hazırlanma sürecinde bizi destekleyen tüm yayın kurulu üyelerine teşekkürlerimizi sunarız.

2022 yılının dördüncü ve son sayısı, siyasete katılım olanaklarının kısıtlanması nedeniyle kamuoyu araştırmalarının siyaset üzerindeki etkilerinin giderek daha önemli hale geldiği bir dönemde okurlarıyla buluşuyor. Bu bağlamda sayıda yer alan araştırma makalelerinden ilki, Vatandaşlık temalı kamuoyu araştırmasının verilerine dayalı bir inceleme sunuyor. Ebru Altınoğlu, “Türkiye’de Vatandaşlık Normları ve Siyasal Katılımsızlık” başlıklı çalışmasında, Türkiye’de pekişmemiş demokrasilerde gözlemlendiği gibi, siyasal ilgisizlik biçiminde ortaya çıkan siyasal katılım eksikliğini, ‘umutsuz’, ‘delege edici’ ve ‘kayıtsız’ olmak üzere üç boyutuyla ele alıyor ve vatandaşlık normları ile ilişkisini analiz ediyor. Türkiye’de oy verme sonrasında ‘geri çekilerek’ karar alma sürecini başkalarına bırakmak suretiyle izleme, eleştirme ve denetleme haklarından vazgeçen, delege edici bir tutum olduğunu ve bu tutumu da vatandaşların zihinlerindeki ‘iyi vatandaş’ algısı ile ilintili olduğunu ortaya koyuyor. Yazar etkin vatandaşlık normlarının pekiştirilmesine yönelik girişimlerin, demokratik yönetimin bir gereği olan yurttaşların yaygın katılımı için etkili bir seçenek olacağını vurguluyor.

Sayıda yer alan ikinci makalede Özgür Adadağ, “Halkevlerinde Ücretli Film Gösterimleri: Yasaktan Teşvike” başlığıyla Cumhuriyetin ilk döneminde devlet destekli sinema faaliyetleri kapsamında, halkevlerindeki ücretli film gösterimlerini inceliyor. Bu kapsamda makale, hükümet partisi merkez yöneticilerinin halkevlerinde gerçekleştirilen sinema faaliyetini nasıl konumlandığı, ücretli gösterimlere öncesinde izin vermeme gerekçeleri ve bu kararlarındaki değişimin sebep ve sonuçları, diğer yandan yerel idarecilerin sinemadan beklentileri, ücretli faaliyet yapma isteklerini nasıl gerekçelendirdikleri ve ayrıca yerelde sinemanın rolünü tartışıyor.

Üçüncü makalede ise Feyza Turgay, “Erken Cumhuriyet Döneminde İzmit SEKA Fabrikasında Çalışanlara Sağlanan Sosyal Olanaklar: 1936-1960” başlığı altındaki yazısında, Sümerbank aracılığıyla kurulan ilk Kamu İktisadi Teşekküllerinden (KİT) biri olan İzmit SEKA Fabrikasında kuruluş döneminde sağlanan, barınma, spor, kültür-sanat, beslenme, giydirme, sağlık, kreş ve kamp hizmetlerinin modernleşme ve toplumsal dönüşüme etkilerini paylaşıyor. Makalede, söz konusu konut, kültür, sanat, spor olanakları ve bunların yanında kreş, kantin, revir gibi imkanların fabrika işçilerinin yaşam standartlarını yükselttiği ve

istikrarlı bir işgücü ordusu yaratılmasına aracılık ettiği savunuluyor. Ferhat Akyüz ise, “Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu İhaleleri Üzerinden Türkiye’de Sermaye Birikiminin İzini Sürmek” isimli makalesinde, erken cumhuriyet döneminde yapılan Keller-Malatya (Bakıryolu), Filyos-Irmak (Kömür yolu) ve Sivas-Erzurum öncelikli olmak üzere demiryolu ihalelerinin süreçlerini, ilgili bakanlık ve kurumların bütçeleri, bütçe kanunu, gazete ve devlet arşivlerinden yararlanarak inceliyor ve kamu borçlanması yoluyla nasıl bir sermaye birikimi oluşturulduğunu aktarıyor.

Beşinci sırada yer alan “Post-Neoliberal Otoriter Rejimde Sınıf Dinamikleri ve AKP-TÜSİAD İlişkilerinde Yeni Gerilimler” isimli makalesinde Özgür Olgun Erden, Türkiye’de 2013-sonrası dönemi ele alarak AKP iktidarı ve TÜSİAD arasındaki ilişkilerde meydana gelen çatışmaları ve gerilimleri tartışarak Post-neoliberal otoriter rejim kavramı çerçevesinde, AKP’nin post-neoliberal otoriter rejiminde ortaya çıkan gerilimlerinin sınıf dinamiklerini açıklıyor. Duygu Onay Çöker ve Dilek Keleş tarafından kaleme alınan, “Paul Ricoeur’ün ‘Adil Kurumlar’ Nosyonu Ekseninde Türkiye’deki İşçi Sendikalarına Dair Bir Değerlendirme” başlıklı sonraki yazıda, sendika içi demokratik işleyiş, içinde bulunduğumuz tarihsel ve toplumsal koşullar çerçevesinde tartışılmakta ve Ricoeur’ün ‘adil kurumlar’ nosyonu ekseninde çoğulluk, birlikte yaşama isteğinde süreğenlik, haksızlık duygusu ve adalet istenci; geçmiş ve gelecek bağı olarak zaman unsuru bakımından eleştirilerek sendika içi demokratik işleyişe dair tespitlerde bulunmaktadır.

Sayıda yer alan yedinci araştırma makalesi, Nursel Durmaz Bodur’a ait “İşgücü Talebinde Göçmen Emeğinin Yeri: Denizli İli Örneği” isimli alan çalışmasıdır. Yazar, Denizli sanayiinde işverenlerle yapılan anket ve derinlemesine mülakat bulgularından yola çıkarak göçmen işçilere karşı beslenen önyargılara ilişkin bir araştırma sunuyor. Çalışma, işveren ve işveren temsilcilerinin yabancı göçmen işgücüne karşı önyargıları ve ardında yatan etmenleri inceliyor.

Ömer Ceylan’ın hazırladığı “İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Grev Hakkı” başlıklı son makalede ise İnsan Hakları Avrupa Mahkemesinin grev hakkına ilişkin tutarsız tutumu tartışılıyor. Yazıda, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi’nde grev hakkı yer almamasına karşın Mahkemenin “üyelerin çıkarlarını koruma” ifadesini geniş yorumlayarak, grev hakkı ile ilgili kendisine yapılan başvuruları değerlendirdiğini; ancak grev hakkı ile ilgili zaman zaman ilerici kararlar vermekle birlikte bazı durumlarda bu tutumundan ödün vermiş olduğu özellikle vurgulanıyor.

Sizlerle bulduğumuz bu yeni sayıda araştırma makalelerinin yanı sıra, kitap incelemesi bölümümüzde ilk olarak ekolojik iktisat üzerine çalışmalar yapan iktisatçı Tim Jackson’ın “Büyümesiz Refah” kitabı üzerine Fatın Şevki Bulut tarafından hazırlanan önemli bir değerlendirme yer almaktadır. Kitap incelemesi

bölümünün ikinci sırasında William C. Cockerham'ın "Sağlığın ve Hastalığın Toplumsal Nedenleri" üzerine Sedat Karal'ın incelemesi siz okurlarımızla buluşurken üçüncü ve son kitap incelemesinde ise Ayhan Yalçınkaya'nın "Mazerete Mahal Yok: Sosyal Bilimler Öğrencileri İçin Eğlenceli(k) Bir Ödev, Lisansüstü Öğretim ve Asistanlık Kılavuzu" kitabı üzerine Gülşah Şükran Kale Yolcu tarafından hazırlanan değerlendirme okuyucuların ilgisine sunulmaktadır. Ayrıca dergimizin önemli bölümlerinden biri olan tartışma bölümünde, İbrahim Kumek'in "Teoride Doğru Olabilir, Ama Pratikte İşe Yaramaz": Teorisyen ve Politikacı Ayrımına İlişkin Bir Mülâhaza" başlıklı tartışma yazısı yer alıyor. Yazar, teorik ve pratik olana ilişkin ayrımı teorisyen ve politikacıya yönelik değerlendirmeler sunarak tartışmaya açıyor.

Bitirirken dergi Yayın Kurulu üyemiz Meltem Kayıran'a bu sayıda da bize sağladığı destek ve katkılarından dolayı, dizgideki teknik yardımlarından dolayı da Metin Ercan'a ayrıca teşekkürlerimizi sunmak isteriz.

Yeni yılda, yeni sayıda görüşmek dileğiyle....

Editörler ve Yayın Kurulu Adına

Emel Memiş, Gülçin Özge Tan ve Nuray Şahin

Türkiye’de Vatandaşlık Normları ve Siyasal Katılımsızlık

Ebru Altınoğlu, Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0000-0001-8130-6391

E-Posta: ealtinog@umich.edu

Özet

Temsili demokrasinin güç yozlaşmasına maruz kalmaması ya da küçük grupların etkisi altına girmemesi için, yatay hesap-verebilirlik mekanizmalarının etkin işlemesi kadar, vatandaşların da siyasete ve toplumsal hayata aktif olarak katılarak izleme, denetleme ve eleştiri yapması beklenmektedir. Oysa kamuoyu araştırmaları Türkiye’de doğrudan siyasal katılma düzeyinin oldukça düşük seyrettiğini göstermektedir. Siyasal katılımsızlık literatürde siyasal ilgisizlik/umursamazlık (*political apathy*), siyasal kayıtsızlık (*political indifference*) ve siyasal yabancılaşma (*political alienation*) kavramları çerçevesinde tartışılmaktadır. Bu tutumların yordayıcısı olarak ise birey seviyesindeki demografik özellikler ya da siyasal kaynaklar gibi unsurlardaki farklılaşmalara dikkat çekilmektedir. Bu çalışma ise, (1) özellikle Türkiye gibi pekişmemiş (*unconsolidated*) demokrasilerde siyasal ilgisizlik/umursamazlık gibi tezahür eden yaygın doğrudan siyasal katılımsızlığın, *oy verme sonrasında* ‘geri çekilerek’ siyasal meselelerle ilgilenme ve karar alma sürecini yetkililere (ya da başkalarına) bırakmak suretiyle izleme, eleştirme ve denetleme haklarından vazgeçen *delege edici bir tutum* olduğunu ve (2) bu tutumun da, vatandaşların zihinlerindeki ‘iyi vatandaş’ algısının katılımcı/etkin vatandaşlık boyutunun eksik kalması ile ilintili olduğunu savunmaktadır. Çalışmada, Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi, Denge ve Denetleme Ağı ve KONDA Araştırma ve Danışmanlık A.Ş.’nin ortak çalışması olup 5-6 Mart 2016 tarihlerinde yürütülmüş *Vatandaşlık* temalı kamuoyu araştırmasının verileri kullanılmıştır. Öncelikle üç boyutlu bir siyasal katılımsızlık tipolojisi oluşturulmuştur: Siyasal etkinlik duygusu eksikliğinin ön plana çıktığı ‘umutsuz siyasal katılımsızlık’; görünüşte siyasal ilgi eksikliği olarak tezahür eden ancak çalışmada *delege edici bir tutum* olarak kavramsallaştırılan ‘*delege edici siyasal katılımsızlık*’ ve belirli siyasal nesnelere yönelik hiçbir his beslememe anlamında ‘*kayıtsız siyasal katılımsızlık*’. Bu siyasal katılımsızlık türlerinin (bireyin siyasal kaynakları ve demografik özellikleri kontrol edilmek suretiyle) vatandaşlık normları ile ilintilerini analiz etmek üzere multinominal lojistik regresyon analizi uygulanmıştır. Araştırmanın bulgularına göre, görünüşte siyasal ilgisizlik/umursamazlık olarak tezahür eden ‘*delege edici siyasal katılımsızlık*’ tutumu, ‘iyi vatandaş olmak için siyasette ve sivil hayatta aktif

olmak, devlet görevlilerinin icraatlarını kontrol/takip etmek ve başkalarının fikirlerini anlamaya çalışmak' gerekliliği unsurlarından oluşan *etkin vatandaşlık* normlarının her birine daha fazla önem verilmesi ile negatif, devlete karşı sorumlulukların haktan önde geldiği inancı ve iyi vatandaşın her zaman kurallara uyması gerektiği normu ile (siyasal katılma eğilimi ile karşılaştırıldığında) pozitif ilintilidir. Dahası, 'umutsuz siyasal katılımsızlık' tutumu gelir ve eğitim düzeyi gibi sosyo-ekonomik unsurlarla ilintili iken, bu unsurların delege edici katılımsızlık tutumu üzerinde etkisi bulunmamaktadır. Bahsi geçen vatandaşlık normlarının ve inançların marjinal etkileri yüksek olmasa da, ortaya çıkan bu sistematik ve ayırt edici ilişki tablosu, Türkiye'de tarihsel olarak siyasal otorite tarafından 'itaat, sorumluluk ve ödev' çerçevesinde tanımlanan ve sivil ve katılımcı boyutu her zaman eksik kalan vatandaşlık normlarının yansıması gibi görünen bir siyasal katılımsızlık tutumuyla – delege edici siyasal katılımsızlık – karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasal Katılım, Siyasal Katılımsızlık, Vatandaşlık Normları, İyi Vatandaş, Demokrasi.

Citizenship Norms and Political Non-Participation in Turkey

Abstract

In representative democracies, besides the effective functioning of horizontal accountability mechanisms, active political participation of citizens in political and civic life – i.e. monitoring, supervising and criticizing government decisions – is required in order to prevent corruption of power or excessive leverage of small groups on the government. Public opinion polls in Turkey, however, indicate low levels of (conventional or unconventional) direct political participation. The literature focuses on three main concepts to account for political non-participation: political apathy, political indifference and political alienation; and variations in individual level factors, such as demographic characteristics or individual's political resources, are argued to affect such attitudes. This study, however, argues that (1) in unconsolidated democracies like Turkey, what appears to be political apathy is actually a delegative attitude whereby the citizen 'withdraws' after voting and delegates the decision-making process to the authorities (or to 'others'), giving up his/her right to monitor, criticize and control the government; and that (2) this delegative attitude is related to the established citizenship norms (or how a citizen perceives 'the good citizen'). The notion of 'good citizen' in Turkey has historically been defined by political authorities within the framework of 'obedience, responsibility and duty' and today the public perception of 'good citizen' is still shaped

by duty-based citizenship norms, such as paying taxes, voting in elections, always obeying the rules and helping the needy. Against this background, this study examines the relationship between the dimensions of political non-participation and the Turkish public's perceptions of good citizenship and state-citizen relationship. The data come from the citizenship-themed public opinion survey conducted on March 5-6, 2016 by KONDA Research and Consultancy Inc. in collaboration with Istanbul Policy Center of Sabancı University and Denge ve Denetleme Ağı (Checks and Balances Network). First, a three-dimensional typology of political non-participation was created as follows: '*desperate political non-participation*', which indicates an overwhelming lack of sense of political efficacy; '*delegative political non-participation*', which ostensibly manifests as a clear lack of political interest, but is conceptualized in the study as a 'delegating' attitude; and '*indifferent political non-participation*', which indicates having no feelings towards a political object/issue. Multinomial logistic regression analysis was run to analyse the nature of the relationship between these three dimensions of political non-participation and citizenship norms, controlling for individual's political resources and demographic characteristics. The findings indicate that 'delegative political non-participation' is negatively correlated with attributing importance to each of the 'engaged citizenship' norms, which consist of 'being active in politics and civic life, keeping a watch on the actions of government, and trying to understand the opinion of others', and is positively correlated (when compared to the tendency to political participation) with the beliefs that 'responsibilities to the state take precedence over rights' and that 'a good citizen should always obey the rules'. Moreover, while the attitude of 'desperate political non-participation' is positively associated with low levels of socio-economic factors, such as income and education level, these factors have no effect on delegative non-participation. While the marginal effects of the aforementioned citizenship norms and beliefs on political non-participation are not high, the systematic and discerning pattern of relationships suggests that in Turkey we are dealing with a certain type of non-participation that seems to be an echo of the established citizenship norms.

Keywords: Political Non-Participation, Citizenship Norms, Good Citizen, Turkey, Delegative Democracy, Political Apathy.

Giriş

Vatandaşların siyasal sürece aktif olarak katılması demokratik sistemin hayatta kalmasının ön şartlarından biridir (Dahl, 1998; Norris, 2002; Verba, Schlozman ve Brady, Verba ve Schlozman, 1995). Aksi halde, Kalaycıoğlu'nun (2008: 5) ifadeleriyle "seçmenin ilgi ve tepkisini yitiren bir temsili demokrasinin küçük ve iyi örgütlenmiş grupların etkisi altına girmesi ve demokrasinin halkın yönetimde söz aldığı bir rejim olmaktan çıkması söz konusudur". Siyasal katılmanın etkin

ve yaygın hale gelmesi ise bu amaca hizmet edecek kurum, süreç ve araçların mevcudiyeti kadar, katılma eyleminin bireyler tarafından bir değer olarak benimsenmesi ve davranışa dönüştürülmesine bağlıdır. Ne var ki Türkiye’de oy verme dışında siyasal katılma düzeyi oldukça düşük seyretmektedir (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2015: 85; Erdoğan ve Uyan-Semerci, 2016: 3). Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu (2015: 85) durumu şöyle özetlemektedir:

Türkiye’de doğrudan ve olağandışı katılma içeriğini belirleyen toplu dilekçe vermek, toplantı ve gösteriye katılmak gibi protesto içerikli katılma eğilimi fevkalade düşüktür. Kamu yetkilileri ile temas gibi olağan siyasal katılma türünden etkinlikler içinde de yer almaktan çekinen çok geniş bir kitleye sahip olan Türkiye’de, yukarıda sayılan tutumlarla uyumlu olarak gerçekleştiği düşünülebilecek olan tek davranışın seçimden seçime sandık başına gitme olduğunu saptamış bulunuyoruz.

Siyasal katılımsızlık, literatürde genellikle siyasal ilgisizlik/umursamazlık (*political apathy*), siyasal kayıtsızlık (*political indifference*) ve siyasal yabancılaşma (*political alienation*) kavramları çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu çalışmada ise, özellikle Türkiye gibi pekişmemiş (*unconsolidated*) demokrasilerde olağan ya da olağandışı *doğrudan* siyasal katılma eylemlerine mesafeli duruşun esasında *delege edici* bir tutum olduğu ve bu tutumun arka planında kendini *vatandaşlık normları* ile ortaya koyan siyasal kültürün yerleşik kodlarının bulunduğu öne sürülmektedir. *Delege edici siyasal katılımsızlık* olarak kavramsallaştırdığımız tutum, sonucu itibariyle ‘siyasal ilgisizlik’ gibi tezahür etse de, *oy verme sonrasında* bir nevi ‘geri çekilerek’ siyasal meselelerle ilgilenme ve karar alma sürecini yetkililere bırakmak ve dolayısıyla, izleme, denetleme, eleştirme haklarından vazgeçmek olarak tanımlanabilir.

Siyasal katılma/katılımsızlık davranışlarının yordayıcılarını (*predictors*) inceleyen literatür genellikle demografik özellikler ya da bireyin siyasal kaynakları gibi birey seviyesindeki açıklayıcı unsurlara odaklanmaktadır. Oysa içinde bulunulan siyasal kültür siyasal katılımsızlık tutumunu doğurup besleyebilir. Bu anlamda, dünya’da ve Türkiye’de üzerinde pek fazla durulmamış olan bir unsur bireylerin benimsediği *vatandaşlık normları* ve siyasal katılma tutum ve davranışları arasındaki ilişkidir. Konu ile ilgili çalışma yapan az sayıda araştırmacı, vatandaşlık normlarının siyasal davranışları şekillendirdiğini savunmaktadır (Blais, Young ve Lapp, 2000; Dalton, 2008; Raney ve Berdahl, 2009). Bu çerçeveden hareketle, doğrudan siyasal katılma düzeyinin halen oldukça düşük olduğu ve Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren ‘iyi vatandaş’ kavramının sorumluluk ve ödev çerçevesinde tanımlanırken sivil ve katılımcı boyutunun geri planda

tutulduğu Türkiye’de, bireylerin benimsedikleri vatandaşlık normları, yani zihinlerindeki ‘iyi vatandaş’ tanımı, ve devlet-vatandaş ilişkisine dair algıları ile *doğrudan* siyasal katılmaya mesafeli tutumları arasındaki ilintiyi araştırmak, siyasal katılımsızlığın nedenlerine dair yeni bir bakış açısı kazandıracaktır.

Çalışmada, soruları Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi (İPM), anket formu ve örneklem tasarımı KONDA Araştırma ve Danışmanlık A.Ş. tarafından hazırlanmış ve 5-6 Mart 2016 tarihinde gerçekleştirilmiş olan Vatandaşlık temalı kamuoyu araştırmasının verileri kullanılmıştır. Kısmen literatürden yola çıkarak, siyasal katılımsızlığın farklı boyutlarına tekabül eden bir tipoloji oluşturulmuş (umutsuz, delege edici ve kayıtsız siyasal katılımsızlık) ve vatandaşlık normları ile ilintilerini (bireyin siyasal kaynakları ve demografik özellikleri kontrol edilmek suretiyle) analiz etmek üzere multinominal lojistik regresyon analizi uygulanmıştır. Analiz bulguları, delege edici siyasal katılımsızlık tutumunun diğer iki katılımsızlık tutumundan farklı olarak etkin vatandaşlık normlarıyla negatif ilintili, bireyin siyasal kaynaklarıyla ise ilintisiz olduğunu ortaya koymuştur.

Çalışmanın detayları beş bölümde sunulmaktadır. İlk bölümde, öncelikle siyasal katılma ve siyasal katılımsızlık kavramları açıklanmakta, ardından literatüründen yola çıkarak oluşturulan siyasal katılımsızlık tipolojisi ve bu tipolojiye eklenen ‘delege edici siyasal katılımsızlık’ kavramı tartışılmaktadır. İkinci bölüm, siyasal katılımsızlık ile ilintili olduğunu öne sürdüğümüz vatandaşlık normlarına ayrılmıştır. Bu bölümde öncelikle vatandaşlık normları kavram ve tipoloji olarak açıklanmakta, ardından Türkiye’deki ‘iyi vatandaş’ anlayışı (ya da vatandaşlık normları) tarihsel ve görgül çerçeveden aktarılmaktadır. Takiben, siyasal katılma ve vatandaşlık normları arasındaki ilintiye ilişkin literatür gözden geçirilmekte ve literatürdeki açık dile getirilerek çalışmanın hipotezleri sunulmaktadır. Üçüncü bölüm analiz yöntem ve ölçüm süreçlerini içermektedir. Dördüncü bölümde analiz sonuçları ayrıntılı aktarıldıktan sonra, son bölüm olan değerlendirme ve sonuç kısmında çalışmanın genel çerçevesi bağlamında bulgular özetlenmekte ve sivil toplum örgütleri ve yerel yönetimlerin vatandaşlık normlarının dönüştürülmesi ve siyasal katılmanın güçlendirilmesi yönündeki rolüne vurgu yapılmaktadır.

Siyasal Katılma vs. Siyasal Katılımsızlık

Kavramsal Çerçeve

Siyasal katılma, siyasal yetkililerin seçimini ve onların ürettiği politikaları (kararları) veya bunların uygulanmasını *doğrudan* ya da *dolaylı* olarak etkilemek üzere vatandaşların sergiledikleri eylemlerdir (Verba, Schlozman ve Brady, 1995: 38). Örneğin, karar alıcıları seçmek amacıyla oy vermek olağan (geleneksel)

bir siyasal katılma türü olup *dolaylı* bir etkiye sahiptir; zira alınacak kararların içeriğine doğrudan bir etkisi yoktur. Doğrudan siyasal katılma ise siyasal karar alıcıları adil ve özgür seçimlerle belirledikten sonra da ‘denetim’ altında tutma amacını taşır. Bu anlamda siyasal yetkililerin aldıkları kararın içeriğini oluşturmak ya da var olan bir kararın uygulanmasını ertelemek, içeriğini değiştirmek ya da iptal etmek gibi *doğrudan* bir etki yaratmak amacıyla sergilenen davranışlardır (Kalaycıoğlu, 2013: 1). 1970 ve 80’lerde Batı demokrasilerinde protesto eylemlerinin yaygın siyasal katılma davranışı haline gelmesiyle birlikte, sosyal bilimlerde olağan (*conventional*) siyasal katılma ve olağandışı (*unconventional*) siyasal katılma ayrımı ortaya çıkmıştır (örn. Inglehart, 1977, 1990; Verba ve Nie, 1987). Dolayısıyla, siyasal yetkililer ile temasa geçmek ya da para bağışında bulunmak doğrudan ve olağan siyasal katılma faaliyetleri olarak sınıflandırılırken, imza kampanyaları düzenlemek ve boykot ya da protesto eylemleri yapmak doğrudan ve olağandışı siyasal katılma eylemleri olarak adlandırılmaktadır.

Doğrudan ya da dolaylı siyasal katılma biçimlerinden uzak durma ya da bunları ortaya koymama hali ise siyasal katılımsızlık ya da siyasal tepkisizlik durumudur. Hensby (2020: 2) tarafından ifade edildiği gibi, siyasal katılımsızlık, bir çalışma konusu olarak, hâlihazırda “az-gelişmiş” bir alandır; zira bireyler *yapmadıkları* bir şey bağlamında incelemeye alınmakta ve dolayısıyla, siyasal katılımsızlığın nasıl ölçüldüğü konusunda belirsiz bir zeminde hareket edilmektedir. Neticede, elimizde siyasal katılımsızlık tutumunun kavramsallaştırılması ile nedenlerinin birbiri içine geçtiği bir literatür mevcuttur ve üç temel kavram etrafında şekillenmektedir: siyasal umursamazlık/ilgisizlik (*political apathy*), siyasal kayıtsızlık (*political indifference*) ve siyasal yabancılaşma (*political alienation*).

Siyasal umursamazlık (*political apathy*) hakkında literatür taraması yapan Fox (2015), bir siyasal tutum olarak siyasal umursamazlığın doğası hakkında oldukça sınırlı bir literatür mevcut olduğunu ve çağdaş çalışmalarda nadiren doğrudan kavramsallaştırıldığını vurgulamaktadır (Fox, 2015: 151). Dahası, geçmişte olduğu gibi bugün de siyasal umursamazlık kavramı siyasal katılımsızlık (özellikle oy kullanmama) ile eşanlamlı olarak kullanılabilir. Bu alanda sistematik eleştiri getirenlerden biri olan Dean (1960), siyasal umursamazlığın katılma eylemi göstermeme (oy vermeme) vurgusu yanı sıra “ilgi” ve “başkalarını etkileme” boyutlarını da gündeme getirmiş ve her iki açıdan siyasetle meşgul olma arzusunun olmaması olarak tanımlamıştır. Siyasal ilgi, “siyasetin bir yurttaşın merakını ne kadar uyandırdığı” (van Deth and Elff, 2000: 2), muhtemelen diğer uğraşlardan feragat ederek, dikkatini siyasi meselelere yöneltme ya da siyasetle ilgilenme istekliliğidir (Lupia ve Philpot, 2005: 1122). Dolayısıyla, bir kişinin siyasetle ilgili olduğunu söylediğimizde, “siyasal olayları, siyasal sistemin işleyişini ve siyasal kararların alınmasını sürekli ve düzenli olarak

izlemek eğilimi”nde olduğunu ifade ederiz (Kalaycıoğlu, 1983: 41). Güncel çalışmalarda siyasal umursamazlık kavramı, bahsettiğimiz siyasal ilgi boyutunu da içerecek şekilde, bireyin siyaset ile meşgul olma güdüsünün bulunmaması anlamında kullanılmaktadır (Fox, 2015: 151). Örneğin Van Deth ve Efff (2000: 3) siyasal umursamazlığı “net bir siyasal ilgi eksikliği” olarak tanımlamakta ve *Eurobarometer* araştırmasında yer alan “bireylerin arkadaşlarıyla bir araya geldiğinde siyasal meseleleri ne sıklıkta tartıştıkları” sorusuna “hiçbir zaman” yanıtını vermeyi siyasal umursamazlığın bir göstergesi kabul etmektedir (van Deth and Efff, 2000: 33). Siyasal ilgi ve siyasal katılma arasındaki ilinti araştırmacılar tarafından neredeyse doğal bir süreç olarak kabul edilmektedir. Siyasete ilgi duyan bireyler ister istemez siyaset hakkında daha fazla bilgi sahibi olacaktır; dolayısıyla siyasal ilgi, Kalaycıoğlu’nun (1983: 41) ifadesiyle, “hem siyasal olayların algılanmasını kolaylaştırması hem de bireyi siyasal eyleme yatkınlaştırmayı sağlayan dürtü bombardımanına maruz bırakması” sebebiyle siyasal katılma eğilimini artırmaktadır. Siyasetle hiç ilgilenmeyen vatandaşlar ise tüm zaman ve enerjilerini siyasal olmayan uğraşılara adayacak (Lupia ve Philpot, 2005: 1122) ve siyasal umursamazlık/ilgisizlik (*political apathy*) olarak kavramsallaştırılan tutum içinde siyasal katılma eylemlerine mesafeli bir duruş sergileyeceklerdir.

Kimi zaman siyasal umursamazlık kavramı ile yan yana, hatta onu açıklamak için kullanılan bir başka kavram ise siyasal kayıtsızlıktır (*political indifference*). Oy verme davranışını inceleyen erken dönem çalışmalarda, bireyin iki seçenek arasında net bir tercih yapamadığı için nötr/tarafsız bir tutum sergilediği ve bu sebeple siyasal katılma sergilemediği (oy vermediği) öne sürülmüştür (The American Voter, 1960: 97 aktaran Yoo, 2010: 163). Daha sonraki çalışmalarda ise bu grup içinde birbirinden oldukça farklı iki alt grup —ve dolayısıyla, iki tür ‘tarafsızlık’ (*neutrality*)— olduğu gündeme getirilmiştir. Bu yaklaşıma göre, belirli bir siyasal nesneye yönelik eşit düzeyde hem olumlu hem de olumsuz duygu besleyenler ‘ikircikli/kararsız’ (*ambivalent*), hiçbir his/duygu beslemeyenler ise ‘kayıtsız’ (*indifferent*) olarak tanımlanmaktadır (Yoo, 2020: 165). Bu anlamda, vatandaşlar belirli siyasal mesele, aktör ya da süreçlere yönelik hiçbir his beslemeyerek kayıtsız kalabilirler. Siyasal nesne/mesele-odaklı bu kayıtsızlık hali siyasete yönelik *genel* bir kayıtsızlık haline dönüştüğünde ise siyasal umursamazlıktan/ilgisizlikten (*political apathy*) bahsedebiliriz.

Siyasal yabancılaşma (*political alienation*) kavramı, 1960’lı yıllarda Amerika’da yerleşik siyasal kurumların sorgulanması ve reddi doğrultusunda yükselen yoğun tepkiler bağlamında literatüre girmiştir ve genel olarak siyasete, mevcut yönetime ya da siyasal ortamın bazı veçhelerine yönelik gelişen *uzun süreli* yabancılaşma ya da soğuma hissi olarak tanımlanmaktadır (kapsamlı literatür

taraması için bkz. Fox, 2015). Thompson and Horton (1960: 191) siyasal yabancılaşmanın mevcut sosyal yapıya karşı yükselen bir cevap olduğunun altını çizmekte ve “topluluk (*community*) meselelerine ilişkin algılanan güçsüzlük (*lack of power*) ile güç mevkilerinde olanlara yönelik güvensizliğin bir bileşimi” olarak tanımlamaktadır (Thompson and Horton, 1960: 195). Daha kapsamlı bir kavramsallaştırma sunan araştırmacılar siyasal yabancılaşmanın farklı boyutlarını (alt türlerini) gündeme getirmiştir: siyasal güçsüzlük, siyasal anlamsızlık, algılanan siyasal normsuzluk ve siyasal izolasyon (Dean, 1960: 185; Finifter, 1970: 389-91). Siyasal yabancılaşmanın bir boyutu olarak ele alınan siyasal güçsüzlük, ‘siyasal etkinlik duygusu’ (*political efficacy*) kavramı çerçevesinde daha iyi anlaşılabilir. Siyasal etkinlik duygusu kavramı, 1950’li yıllarda Amerika’daki seçmen davranışını anlamaya yönelik çalışmalar sırasında geliştirilmiş olup, “siyasal ve toplumsal değişimin mümkün olduğu ve bireysel olarak vatandaşın bu değişimi meydana getirmede bir rol oynayabileceği hissi” (Campbell vd., 1954: 187’den aktaran Schulz, 2005) anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle, bireyin siyasal süreçleri anlayabileceğine ve etki yapabileceğine dair inancını ifade eder (Yıldırım, 2016: 1-5). Kalaycıoğlu (2013: 1) siyasal etkinlik duygusunu “bireyin kendisini ne derecede siyasal kararlar üzerinde etkili olarak gördüğü” olarak tanımlamaktadır. Siyasal etkinlik duygusu literatürde ‘içsel’ siyasal etkinlik duygusu ve ‘dışsal’ siyasal etkinlik duygusu olmak üzere iki boyutlu bir yapı olarak ele alınmaktadır (örn. Balch, 1974; Niemi vd., 1991).¹ İçsel siyasal etkinlik duygusu, kişinin siyaseti anlama ve siyasete etkin bir şekilde katılma konusundaki öz yeterliliğine dair inancını; dışsal siyasal etkinlik duygusu ise, hükümet yetkililerinin ve kurumların vatandaşların taleplerine yanıt verebilirliğine dair kanaatini ifade eder (Niemi vd., 1991: 1407-8). Görgül çalışmalarda siyasal etkinlik duygusu ve siyasal katılma eylemleri arasında pozitif bir ilinti tespit edilmiş ve özellikle içsel siyasal etkinlik duygusu siyasal katılma davranışının önemli bir yordayıcısı kabul edilmiştir (örn. Abramson ve Aldrich, 1982; Campbell vd., 1960; Reichert, 2016; Schulz vd., 2010). Bu ilintiyi siyasal katılımsızlık bağlamında değerlendirecek olursak, bireylerin gerek kendilerini siyasete etki yapabilirlik açısından güçsüz/yetersiz görmeleri, gerekse potansiyel siyasal katılma eylemlerinin anlamlı bir etki yaratmayacağını ya da arzu edilen sonucu vermeyeceğini hissetmeleri halinde, sisteme yabancılaşacaklarını ve siyasal katılmaya mesafeli duracaklarını söyleyebiliriz.

Siyasal Katılımsızlık Tipolojisi: ‘Umutsuz’, ‘Delege Edici’ (Görünüşte ‘İlgisiz/Umursamaz’) ve ‘Kayıtsız’ Siyasal Katılımsızlık

Bu kısa literatür özeti göstermektedir ki siyasal katılımsızlık bireylerin *yapmadıkları* bir şey olarak net ve tek boyutlu bir davranış olarak tezahür etse de, katılımsızlığı üreten *nedensellik mekanizmalarının* farklılığı sebebiyle çok

boyutlu bir tutum olarak ele alınmalıdır. Bu anlamda, mevcut literatürdeki temel kavramlar karşımıza üç boyutlu bir tipoloji çıkarmaktadır: Siyasal etkinlik duygusu eksikliğinin ön plana çıktığı ‘umutsuz siyasal katılımsızlık’; net bir siyasal ilgi eksikliğinin tezahürü olarak ‘umursamaz/ilgisiz siyasal katılımsızlık’ ve belirli siyasal nesnelere yönelik hiçbir his beslememe sebebiyle oluşan ‘kayıtsız/hissiyatsız siyasal katılımsızlık’. Literatürde üzerinde durulmayan bir başka boyut ise *oy verme sonrasında* bir nevi ‘geri çekilerek’ siyasal meseleler ile ilgilenme işini pratikte seçilmişlere bırakan siyasal katılımsızlık tutumudur ve bu çalışmada ‘*delege edici siyasal katılımsızlık*’ olarak kavramsallaştırılmaktadır. O’Donnell (1994) tarafından geliştirilen ‘delege edici (delegasyoncu) demokrasi’ kavramı pekişmemiş demokrasilere özgü bir tür olup (Walker, 2009: 87), yatay hesapverebilirlik yani denge ve kontrol mekanizmalarının olmadığı ya da işlemediği siyasal sistemlere işaret etmektedir. Yüksek mahkemeler ve yasama organları gibi kurumlar, demokratik olarak seçilmiş başkan tarafından ‘baş belası’ olarak nitelendirilmektedir, zira “bu tür kurumlara karşı hesap verabilirlik, başkanın kullanması için kendisine delege edilen tam yetkiye sırf bir engel olarak görünmektedir” (O’Donnell, 1994: 59-60). O’Donnell (1994: 60) ayrıca, delege edici demokrasilerde seçimler sona erdiğinde, “seçmenlerin/delege edenlerin pasif ama başkanın yaptıklarını alkışlayan bir izleyici kitlesi haline gelmelerinin beklendiğini” vurgulamaktadır. O’Donnell’in modelinin halkın bir kesiminin sınırlandırılmamış bir başkanın yönetimini tercih edebileceği anlamına geldiğini belirten Walker (2009: 83, 85), Orta Amerika hakkındaki çalışmasında bireylerin demokratik tutumların “liberal ve delege edici demokratik” olmak üzere en az iki tür rejim yönelimi içerdiğini öne sürmektedir. Nitekim Rusya üzerine yaptığı araştırma sonucunda Hale (2011: 1367-1368), Rus halkının büyük bir kısmının en tepedeki lideri seçmek istediğini ama seçtikten sonra bu lidere ülke için en iyi olanı yapma konusunda büyük bir serbestlik verme eğiliminde olduğunu tespit etmiştir. Dolayısıyla, mevcut çalışmada ‘delege edici katılımsızlık’ olarak kavramsallaştırdığımız bu tutum siyasal ilgisizlik gibi tezahür etse de, esasında siyaset ile meşgul olma motivasyon ya da arzusunun olamaması değil buna ‘gerek duyulmamasıdır’. Daha açık bir ifadeyle delege edici siyasal katılımsızlık, vatandaşların oy verdikten sonra siyasal meselelerle ilgilenme gereği duymayıp bu alanlarda karar alma sürecini yetkililere bırakması ve dolayısıyla, izleme, denetleme, eleştirme haklarından vazgeçmesi olarak tanımlanabilir.

Elbette bu noktada sorulacak soru böyle bir siyasal katılımsızlık yöneliminin kökenine (ya da öncüllerine) ilişkin olmalıdır. Mevcut literatür siyasal katılımsızlığı bireysel bir yönelim ya da tercih olarak ele almakta ve dolayısıyla birey seviyesindeki açıklayıcı unsurlara odaklanmaktadır (örn. sosyo-ekonomik statü, dernekleşme vb.).² Oysa Türkiye gibi pekişmemiş demokrasilerde (Aytaç

ve Öniş, 2014; Köker, 2020; Özbudun, 2015; Taş, 2015), içinde bulunulan siyasal kültür vatandaşların siyasal katılımsızlık tutumunu doğurup besleyebilir. Bu noktadan hareketle, toplumda yerleşik olan vatandaşlık normları ile doğrudan siyasal katılma/katılımsızlık arasındaki ilintiyi incelemek yerinde olacaktır.

Vatandaşlık Normları ve Siyasal Katılma

Vatandaşlık Normları

Sosyal normlar bir grup tarafından makbul kabul edilen tutum ve davranış kurallarıdır. Gruplar, normlar aracılığı ile üyelerinin kararlarını, inançlarını ve tutum ve davranışlarını etkilerler (Abrams vd., 1990); zira normlar, bir yandan grup üyelerini belirli bir durumu nasıl yorumlayacakları, bu konuda nasıl hissedecekleri ve nasıl davranacakları hakkında yönlendirirken, diğer yandan da bireylerin verdiği tepkilerin değerlendirildiği ve yargılandığı bir standart işlevi görürler (Reese, Rosenmann ve Cameron, 2019: 80). Bu bağlamdan hareketle, vatandaşlık kavramını bir siyasal topluluğa üyelik ve bu üyelikten kaynaklanan eşit statü kazanımı ve hak ve sorumluluklar (Marshall, 1950) olarak tanımlarsak, vatandaşlık normları, bu siyasal topluluk içinde vatandaşın devletle ve diğer vatandaşlarla ilişkilerine dair benimsenmiş beklentiler. Birey penceresinden bakıldığında ise vatandaşlık normları, bireyin iyi bir vatandaştan ne beklendiğine dair hissiyatı ya da iyi bir vatandaş olarak uyum sağlaması ya da gereğini yerine getirmesi gerektiğini düşündüğü normlar bütünüdür (Dalton, 2008: 78, 84).

Vatandaşlık kavramı özü itibariyle “hukuken ulusal olarak tanımlanan bir birey-devlet bağına da içerir” (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2015: 3). Bu ‘bağ’ temelde hak ve sorumluluklar çerçevesinde tanımlanmaktadır; ancak, vatandaşlık kavramına ilişkin kuramsal yaklaşımların bazıları vatandaşlığın haklar boyutuna vurgu yaparken diğerleri sorumlulukları ön plana çıkarmaktadır (Bolzendahl ve Coffé, 2013: 46). Bu anlamda, vatandaşlık normları bireyden ne beklendiğinin yanı sıra bireyin devletten ne beklediğini de içermektedir. Bir başka ifadeyle, bireyin bir vatandaş olarak kendisini devlet karşısında nasıl konumlandığını da yansıtmaktadır.

Görgül araştırmalar yerleşik ya da algılanan vatandaşlık normlarının tarih boyunca ve siyasal kültürlerle göre farklılık gösterdiğini tespit etmiştir. Araştırmacılar bu farklılıkları kavramsallaştırmak üzere çeşitli sınıflandırma girişimlerinde bulunmuştur. Örneğin, Avrupa ülkelerinin verilerini kapsayan bir analizde iyi vatandaş algısının üç boyuta sahip olduğu tespit edilmiştir: Yasalara riayet (vergi ödeme, kurallara uyma), dayanışma (başkaları ile dayanışma, başkalarını düşünme) ve eleştirel ve müzakereci ilkeler (kendi düşüncesini oluşturma, kendini eleştirebilme) (Denters, Gabriel ve Torcal, 2007: 93). Dalton

(2008) ise, Amerika örneğinden hareketle, yerleşik vatandaşlık normlarının 'ödev-temelli vatandaşlık' (*duty-based citizenship*) ve 'etkin vatandaşlık' (*engaged citizenship*) olarak iki boyutlu bir model çerçevesinde şekillendiğini belirtmektedir. Ödev-temelli vatandaşlık, devlete bağlılık unsurunu merkez alan geleneksel vatandaşlık kavramı ile ilişkili olup, seçimlerde oy vermek, vergi ödemek, askerlik yapmak, kurallara uymak gibi sosyal düzene ilişkin normları (vatandaşın ödevlerini) içermektedir. Buna karşın etkin vatandaşlık, liberal ya da komüniter vatandaşlık normları olarak tanımlanan birçok unsurla bağlantılı olup, oy verme dışında siyasette ve sivil toplumda aktif olmak, devlet görevlilerinin icraatlarını kontrol ve takip etmek, başkalarının düşüncelerini anlamak ve zor durumda olanlara yardım etmek gibi siyasal katılma ve sosyal dayanışma normlarını içermektedir (Dalton, 2008: 80-81). Dalton'a (2008: 83) göre her iki grup da bünyesinde bir tür siyasal katılma normu barındırmaktadır. Dalton'un sınıflandırması diğer bazı çalışmalarda da kullanılmıştır (örn. Raney ve Berdahl, 2009); ancak aynı içerikleri kuramsal ve görgül çalışmalarda farklı bir sınıflandırmaya tabi tutarak vatandaşlığın *siyasal, sivil ve toplumsal boyutları* olarak kavramsallaştıran araştırmacılar da bulunmaktadır (örn. Bolzendahl ve Coffé, 2009; Marshall, 1950). Buna göre, oy vermek, siyasal ve toplumsal hayatta aktif olmak, devlet görevlilerinin icraatlarını kontrol ve takip etmek vatandaşlığın siyasal (sorumluluklar) boyutunu oluştururken, vergi vermek ve kurallara uymak vatandaşlığın sivil (sorumluluklar) boyutu olarak ele alınmaktadır. Vatandaşlığın sosyal (sorumluluk) boyutu ise başkalarının düşüncelerini anlamaya çalışmak ve zorda olanlara yardımda bulunmaktır (Bolzendahl ve Coffé, 2009: 772; 2013: 47). Bu çalışmada 'ödev-temelli vs. etkin vatandaşlık normları' sınıflandırması kullanılacaktır.

Türkiye'de Vatandaşlık Normları

Kuramsal literatür ışığında Türkiye'de yerleşik vatandaşlık normlarına baktığımızda 'iyi vatandaş'ın daha ziyade ödev-temelli vatandaşlık çerçevesinde tanımlandığını görmekteyiz. Türk vatandaşlığı kavramı üzerine literatür taraması yapan Yeğen (2004), üzerinde uzlaşılan nitelikleri üç eksenle özetlemektedir. Buna göre, "Türk vatandaşlığı, aktif vatandaşlıktan ziyade pasif bir vatandaşlığı, liberal vatandaşlık yerine cumhuriyet vatandaşlığını, ve kamusal alanla sınırlı olmayıp özel alanı da sömürgeleştiren bir vatandaşlığı yansıtmaktadır" (Yeğen 2004: 54). Araştırmalar göstermektedir ki Türkiye'de vatandaşlık kavramının bu özellikler çerçevesinde inşası tarihsel bir süreçtir ve Bee ve Kaya'nın (2016: 5) ifade ettiği gibi, Cumhuriyetin başlangıcından bu yana Milli Eğitim Bakanlığı tarafından, vatandaşlar ve devlet arasında sembolik bir bağ kuracak ve vatandaşların haklarından çok görevlerini vurgulayacak şekilde tasarlanan ve uygulamaya konulan ulusal müfredat programları aracılığıyla da pekiştirilmiştir.

Bu süreci okul müfredatı ve ders kitapları çerçevesinde detaylı olarak inceleyen Üstel (2004), siyasal sınıf tarafından inşa edilmek istenen ‘makbul vatandaş’ profilinin ‘sivil’ değil, ‘militan’ bir karaktere sahip olduğunu ve şu üç temel eksen üzerine inşa edildiğini belirtmektedir: “yurtseverlik – hak ve vazife sistematiği – tehdit/tehlike algısı” (Üstel, 2004: 323). Erken Cumhuriyet döneminde ‘makbul vatandaş’, yurtsever ve “‘vazifelerle borçlu’ yurttaştır... Haklar, görevlerin yerine getirilmesi için gerektirir” (Üstel, 2004: 323). Tek partili siyasal sistemin hâkim olduğu bu dönemde vatandaşlığın katılımcı boyutu eksiktir; “siyasal anlamda katılımcılık, kişisel yararını toplumun genel yararıyla bütünüyle özdeşleştirmekle ifade bulan sosyal dayanışma boyutuyla yer değiştirmiştir” (Üstel, 2004: 327). Üstel makbul vatandaş anlayışının 1950’li yılların başından 1980’lere kadar olan dönemde önemli bir dönüşüme uğradığını vurgulamakla birlikte, bu süreçte de “kamusal-siyasal özne olarak klasik üçlemenin sınırları içinde” kaldığını ifade etmektedir, zira “yurttaştan beklenen, seçimlerde oy verme, askerlik yapma ve vergi ödeme görevlerini yerine getirmesi, ‘epizodik yurttaşlık’la yetinmesidir” (Üstel, 2004: 327). 1980 sonrasında ise erken Cumhuriyet döneminin militan vatandaş profilinin, “bu kez boyutları ve aktörleri genişlemiş ve ayrıntılandırılmış bir tehdit ve tehlike algısına karşı seferber edilmesi” söz konusudur (Üstel, 2004: 328). Neticede Üstel, Cumhuriyet döneminde okulda yurttaş eğitiminin “erken Cumhuriyet dönemi (1950’lere kadar)” ve “1980 sonrası dönem” olmak üzere “iki tanımlayıcı ‘an’ı” olduğunu ve ulus-devlet inşası ve ulus-devletin yeniden konsolidasyonu süreçlerine denk düşen bu dönemlerde hâkim olan yurttaş profilinin en temel özelliğinin “sivil ve katılımcı boyutlarının eksikliği, pasif bir itaati ve konformizmi hedeflemesi” olduğu sonucuna varmaktadır (Üstel, 2004: 328).

Yakın dönemde yürütülen kamuoyu araştırmaları bu profilin vatandaşların zihinlerine ne derece derin nakşoldüğünü göstermektedir. Örneğin 2015 yılında Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu tarafından Uluslararası Toplumsal Araştırmalar Programının (*International Social Survey Program (ISSP)*) Türkiye ayağı olarak yürütülen araştırmada şu sonuca varılmaktadır:

Türkiye’de çizilen iyi vatandaş görüntüsü seçimlere katılmaya büyük özen gösteren, vergi kaçırmamaya vurgu yapan, yasal mevzuata uygun yaşamayı ön planda tutan, etik değerlere ve farklılıklara hoşgörü ile yaklaşan, maddi bakımdan kendisinden daha kötü olanlara yardım edilmesini önemseyen bir manzara çizmektedir. (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2015: 7)

Bu çalışmada da verileri kullanılan *2016 Vatandaşlık* araştırmasının analiz raporunda da bulgular benzer bir şekilde şöyle özetlemektedir:

[S]ırasıyla; daha kötü durumda olanlara yardım etmek, vergi ödemek, seçimlerde oy vermek, kurallara uymak iyi vatandaşlık için çok önemli bulunmaktadır. Buna karşın siyasette ve sivil toplumda aktif olmak, çoğunluk önemli bulsa da devlet görevlilerinin icraatlarını kontrol etmek, diğer seçeneklere göre daha önemsiz bulunmuştur. Bu durum iyi vatandaşlığın 'sorumlulukları yerine getirmek' üzerinden tanımlanırken, vatandaşın aktif katılım göstererek kontrol ve değişime omuz vermesinin, destek vermesinin, daha önemsiz bulunduğunu göstermektedir. (KONDA / İPM, 2016: 53)

Özetle, Türkiye'de iyi vatandaş kavramının, hem tarihsel süreçte hem de günümüzde yaygın kabul gören 'iyi vatandaş' algısı bağlamında, sorumluluk ve ödev çerçevesinde tanımlandığını ve sivil ve katılımcı boyutunun geri planda olduğunu görmekteyiz. Bu bulgular 'iyi vatandaş' algısı ve siyasal katılma/katılımsızlık tutum ve davranışları arasında 'doğal' bir ilinti olduğu fikrini uyandırır da iki değişken arasındaki ilişkiye dair teorik ve görgül çalışmalara bir göz atmak yerinden olacaktır.

Vatandaşlık Normları ve Siyasal Katılma İlişkisi

Vatandaşlık normları ve siyasal katılma tutum ve davranışları arasında bir ilişki olduğu fikri, sosyal psikoloji araştırmalarının ortaya koyduğu normlar ve davranışlar arasındaki ilintiye dayanmaktadır. Sosyal psikoloji literatürü, sosyal normların grup üyelerinin karar ve davranışlarını nasıl şekillendirdiğine, yani 'sosyal etki'nin nasıl ortaya çıktığına dair zengin bir kuramsal içerik sunmaktadır. Bunlar arasından yaygın kabul gören bir yaklaşım, sosyal etkiyi 'normatif' ve 'bilgiye dayalı' etki olarak kavramsallaştırmakta ve bu etkinin kaynağı olarak bireylerarası bağımlılığa vurgu yapmaktadır. Daha net bir ifadeyle, sosyal etkinin bireyin olumlu bir benlik imajı yaratmak, yani onaylanma ve beğenilme ihtiyaçlarını karşılamak ya da toplumsal hayatı akılcı bir şekilde değerlendirmek için başkalarına olan bağımlılığından kaynaklandığı varsayılır (Deutsch ve Gerard, 1955 aktaran Abrams vd., 1990). Kişinin diğer grup üyelerinin istek ve beklentilerine uyması ya da onların görüşlerine aleni olarak katılması, bu üyelerin ödüllendirme, cezalandırma, kabul etme veya reddetme güçlerinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla normatif etki, bireyin eylemleri grup tarafından fiili veya muhtemel bir gözetim altında olduğunda ortaya çıkar (Abrams vd., 1990: 98). Sosyal etkinin nasıl ortaya çıktığına dair diğer önemli yaklaşım ise 'sosyal kimlik' (Tajfel ve Turner, 1979; Turner, 1984) ve 'kendini sınıflandırma' kuramlarına (Turner vd., 1987) dayanmakta ve bireyin bir grup üyesi olarak kendini tanımlamasına vurgu yapmaktadır (Abrams vd., 1990: 99). Bu yaklaşıma göre, sosyal etki kişinin kendisini diğer grup üyeleriyle aynı özelliklere

ve tepkilere sahip bir grup üyesi olarak algıladığı bir kendini sınıflandırma sürecinden kaynaklanır. Dolayısıyla sosyal etki aracı, grup baskısı veya sosyal karşılaştırmadan ziyade, sosyal tanımlama (*social identification*), yani kişinin grup içi üye olarak sosyal kimliğinin farkında olmasıdır (Abrams vd., 1990: 98-99).

Bolzendahl ve Coffé (2013: 47-48), vatandaşlık normları ve siyasal tutum ve davranışlar arasındaki *ilişki mekanizması* hakkındaki literatür taramasında, normların doğrudan bazı davranışlarla bağlantılı olduğunu ve hesap verebilirliği üreten içsel ya da dışsal yaptırımlarla desteklendiğini vurgulamaktadır. Örneğin, oy vermenin bir vatandaşlık görevi olduğuna dair normun, içselleştirilmiş suçluluk duygusu ya da utanç veya yakınlar ve arkadaşlar tarafından yargılanma korkusu mekanizmasıyla sosyal etki oluşturduğu tespit edilmiştir. Ödev-temelli vatandaşlık normları için bu mekanizma geçerli olsa da, etkin-vatandaşlık normlarının siyasal davranış üzerindeki etkisini sosyal kimlik ve kendini sınıflandırma kuramları (Abrams vd., 1990) ile açıklamak mümkündür; zira sivil ve toplumsal hayatta aktif olmak ya da devlet görevlilerinin icraatlarını kontrol etmek gibi vatandaşlık normlarının, grup baskısından ziyade, vatandaşlık kimliğinin ve haklarının farkında olmakla ilişkili olduğu düşünülebilir.

Vatandaşlık normları ve siyasal katılma arasındaki *ilişkinin niteliği* hakkında az sayıda görgül araştırma mevcuttur ve bazıları çelişkili sonuçlar üretmiştir. Bir vatandaşlık görevi olarak *oy verme gerekliliği normu* üzerinde yoğunlaşan araştırmalar, bu normun seçimlerde oy verme davranışını olumlu yönde etkilediğini, ancak olağandışı doğrudan siyasal katılma eylemleri (protestolar, dilekçeler ve boykotlar gibi) sergileme davranışını etkilemediğini tespit etmiştir (Armingeon, 2007; Blais, Young ve Lapp, 2000; Raney ve Berdahl, 2009). Vatandaşlık normlarını daha geniş kapsamlı ve daha önce bahsedilen sınıflandırmalar çerçevesinde ele alan araştırmalarda da, benzer şekilde, *ödev-temelli vatandaşlık normlarının* oy verme davranışı ile pozitif ilintili ancak protesto ve internet aktivizmi ile negatif ilişkili olduğu bulunmuştur (Blais, Young ve Lapp, 2000; Dalton, 2008). Öte yandan *etkin vatandaşlık normlarının* bahsi geçen siyasal katılma türleri (protesto ve internet aktivizmi) ile pozitif olarak bağlantılı olduğu, ancak oy verme davranışını etkilemediği tespit edilmiştir (Dalton 2008: 88). Vatandaşlık normlarını sınıflandırmadan, bileşenlerinin her birinin siyasal katılma üzerindeki etkisini inceleyen Bolzendahl ve Coffé (2013) ise, vergi ödeme, yasalara uyma gibi görev normlarının – çoğunluk tarafından önemli addedilmesine rağmen – siyasal katılma yönünde olumlu bir etki yaratmadığını, hatta her türlü siyasal katılma davranışıyla negatif yönde ilintili olduğunu, buna karşın oy verme görevi normunun, diğer bazı araştırmaların aksine, tüm katılma biçimlerini pozitif etkilediğini tespit etmiştir. Araştırmacılar, *yönetimi izleme/*

denetleme görevi normunun ise çoğu siyasal katılma türü açısından ve ülkelerin çoğunluğunda zayıf bir etkiye sahip olduğunu belirtmektedirler (Bolzendahl ve Coffé, 2013: 59). Dolayısıyla Bolzendahl ve Coffé, ödev temelli ya da etkin vatandaşlık normlarının tek boyutlu olmadıkları ve siyasal katılma üzerinde bir bütün olarak etki yapmadıkları sonucuna ulaşmaktadır.

Görüldüğü gibi, gerek ödev-temelli gerekse etkin vatandaşlık normlarının bileşenleri ile farklı siyasal katılma türleri arasındaki ilişkiye dair literatürde çelişkili bulgular mevcuttur. Dahası, tüm bu çalışmalar siyasal katılma türlerine odaklandığı ve dolayısıyla siyasal katılımsızlık kavramı ‘katılma eyleminin olmaması’ anlamında tek boyutlu ölçüldüğü için, vatandaşlık normları ile siyasal katılımsızlık tutumunun farklı boyutları ya da türleri arasındaki ilinti hakkında literatürde bir ‘açıklık’ (*gap*) bulunmaktadır. Bu noktadan hareketle, doğrudan siyasal katılma düzeyinin oldukça düşük olduğu Türkiye’de, vatandaşlık normları ile farklı siyasal katılımsızlık türleri arasındaki ilintiyi tespit etmek toplumdaki yaygın siyasal tepkisizliğin nedenlerine bir nebze de olsa ışık tutacaktır.³

Hipotezler

Tekrar hatırlatmak gerekirse, Türkiye’de ‘ilgi duymayan/umursamaz siyasal katılımsızlık’ (yani net bir siyasal ilgi eksikliği) olarak beliren doğrudan siyasal katılımsızlığın esasında ‘delege/havale edici’ bir tutum olduğunu ve bu tutumun arka planında kendini vatandaşlık normları ile ortaya koyan siyasal kültürün yerleşik kodlarının olduğunu öne sürmekteyiz. Bu bağlamda çalışmanın hipotezlerini şöyle sıralayabiliriz:

Delege edici siyasal katılımsızlık, bir siyasal rejim türü olarak pekişmemiş demokrasilerle, özellikle de delegasyoncu demokrasiyle ilişkili olarak kavramsallaştırıldığı için, bu tür bir siyasal sistemi doğuran ve/veya sistem tarafından üretilen siyasal kültür ile ilintili olması beklenmektedir. Dolayısıyla, (H1.1) *umutsuz ya da kayıtsız siyasal katılımsızlık tutumlarından ziyade delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık tutumunun siyasal kültürün önemli bir unsuru olan vatandaşlık normları ile ilintili olmasını beklemekteyiz.* İyi vatandaş kavramının tarihsel olarak sorumluluk ve ödev çerçevesinde tanımlandığı ve sivil ve katılımcı boyutunun geri planda tutulduğu Türkiye’de, *delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık sergileme tutumunun (H1.2) etkin vatandaşlık normları ile negatif, (H1.3) ödev-temelli vatandaşlık normları ve (H1.4) devlete karşı sorumluların haktan önce geldiği inancı ile pozitif inilti olmasını beklemekteyiz.* Buna karşın, delege edici siyasal katılımsızlık sergileyen vatandaşların oy verme eğiliminde olduklarını, ne var ki daha sonra ‘geri çekilerek’ doğrudan siyasal katılma sergilememeyi tercih ettiklerini var saydığımız için, (H1.5) *siyasal katılma eğiliminde olanlarla delege*

edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık tutumu sergileyen bireyler karşılaştırıldığında, oy verme gerekliliği normu açısından bir farklılık beklememekteyiz.

Temelinde siyasal etkinlik duygusu eksikliğinin olduğunu var saydığımız (H2) *umutsuz siyasal katılımsız tutumunun daha ziyade bireyin siyasal kaynaklarının eksikliği ile (ya da sistemin ‘cevapsız kalması’ ile (unresponsiveness) – ki bu çalışmada ölçülemiyor) ilintili olmasını beklemekteyiz.*

Belirli siyasal nesnelere yönelik hiçbir his/duygu beslemeyerek ‘kayıtsız’ (*indifferent*) kalma sebebiyle siyasal katılma göstermeme olarak tanımladığımız (H3) *kayıtsız/hissiyatsız siyasal katılımsızlık tutumunun ise, konuya/meseleye göre değişiklik göstereceği için, bireyin kimlikleriyle ilintili olmasını beklemekteyiz.*

Analiz

Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada, soruları Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi, anket formu ve örneklem tasarımı KONDA Araştırma ve Danışmanlık A.Ş. tarafından hazırlanmış ve 5-6 Mart 2016 tarihlerinde Türkiye geleninde yürütülmüş olan *Vatandaşlık* temalı kamuoyu araştırmasının veri seti kullanılmıştır. Örneklem Türkiye’nin 18 yaş üstü yetişkin nüfusunu temsil etmektedir.⁴

Vatandaşlık normları (açıklayıcı değişken) ile siyasal katılımsızlık türleri/boyutları (çok kategorili bağımlı değişken) arasındaki ilişkiyi tespit etmek üzere multinominal (çok kategorili) lojistik regresyon analizi uygulanmıştır. Bazı bağımsız değişkenlerde eksik veri (*missing values*) bulunduğu için, öncelikle SPSS programı kullanılarak çoklu atama (*multiple imputation*) yapılmıştır.⁵ Tablo 2’de ‘havuz veri’ setinden (*pooled data*) elde edilen multinominal regresyon analizi tahminleri sunulmaktadır. Ayrıca, vatandaşlık normlarının herhangi bir siyasal katılımsızlık kategorisi üzerindeki ortalama marjinal etkisini tespit etmek amacıyla marjinal etki grafikleri oluşturulmuştur (Şekil 4-5).⁶

Bağımlı Değişken

2016 *Vatandaşlık* araştırmasında bireylerin *doğrudan siyasal katılmaya* yönelik tutumunu inceleme imkânı veren ‘siyasal talep,’ ‘hukuk dışılık,’ ‘fikir özgürlüğü,’ ‘hak ihlali’ ve ‘yerel meseleler’ konularında şu sorular sorulmuştur:⁷

- (1) Siyasi taleplerinizi dile getirmek için aşağıdakilerden hangisini tercih edersiniz? (i) Bana yakın düşünenler ile bir araya gelip protesto eylemlerine katılırım; (ii) Mecliste halkı temsil eden vekillere taleplerimi duyurmak için elimden geleni yaparım; (iii) Siyasete etki yapabileceğimi düşünmüyorum.
- (2) Devlet görevlilerinin terörle mücadele sürecinde hukuk dışı ve/ya ahlak dışı davranışlar sergilediğini görseniz ne yaparsınız? (i) Protesto ederim; (ii) Ne yapabileceğimi öğrenmek için araştırma yaparım; (iii) Elimden bir şey gelmez; (iv) Bu konuda devlet görevlileri koşulsuz haklıdır diye düşünürüm; (v) Beni ilgilendirmez.
- (3) Türkiye’de bir yazarın yazdığı roman, şiir veya köşe yazısı nedeniyle gözaltına alınmasına nasıl tepki verirsiniz? (i) Protesto yürüyüşlerine katılırım; (ii) İmza kampanyası başlatırım; (iii) Başlatılmış bir imza kampanyasına katılırım; (iv) Ben böyle şeyler ile ilgilenmem; (v) Hiçbir şey yapmam.
- (4) Hakkınız ihlal edilirse ne yaparsınız? (i) Protesto ederim; (ii) İmza kampanyası düzenlerim/var olan kampanyalara katılırım; (iii) Ne yapabileceğimizi öğrenmek için araştırma yaparım; (iv) Mahkemeye giderim; (v) Elimden bir şey gelmez.
- (5) Yaşadığınız yerde bulunan bir kilisenin/sinagogun/cem evinin/caminin yıkılacağını öğrenirseniz ne yaparsınız? (i) Kararın iptal edilmesi için yapılan gösterilere katılırım/gösteri düzenlerim; (ii) Kararın iptal edilmesi için imza toplarım; (iii) Kararın sebebini araştırırım, belediyeden bilgi isterim; (iv) Yıkılacak kurumun cemaati ile iletişime geçerim, destek olurum; (v) Bu konular ile ilgilenmiyorum; (vi) Herhangi bir dini inancım yok, o yüzden ilgilenmem; (vii) Benim dini görevimi yerine getirmemi aksatmayacaksa ilgilenmem.

Bu sorular siyasal katılma/katılımsızlık konusuna ilişkin olarak bize iki açıdan avantaj sunmaktadır. Siyasal katılma ile ilgili soruların yer aldığı kamuoyu araştırmalarında (örn. Dünya Değerler Araştırması ya da Uluslararası Sosyal Araştırmalar Programı (ISSP) 2014), *herhangi bir bağlam belirtilmeden* bir siyasal katılma eylemi dile getirilerek (örn. toplu dilekçeye imza atmak, bir siyasal gösteriye veya greve katılmak vb.) katılımcılara bu tarz bir eyleme geçmişte katılıp katılmadıkları (yani davranışları) ve ileride katılma ihtimalleri (yani tutumları) sorulmaktadır. 2016 *Vatandaşlık* araştırmasında ise sorular belirli bir mesele bağlamında siyasal katılma tutumunu anlamak üzere kurgulandığı için, siyasal katılma/katılımsızlık davranışının farklı durumlara göre değişimini görme imkânı sağlamaktadır. Örneğin ulusal siyasetle ilgili meselelerde tepkisiz kalmayı (katılmamayı) tercih eden bireyler yerel bir mesele hakkında imza

kampanyası başlatarak siyasal katılma eylemi sergileyebilirler.⁸ Vatandaşlık araştırmasının ikinci avantajı ise siyasal katılımsızlık tutumunu, bu çalışmada kavramsallaştırıldığı gibi, çok boyutlu bir tutum olarak ölçme imkânı vermesidir.⁹

Vatandaşlık 2016 araştırmasında farklı durum senaryolarını içeren beş soru kullanıldığı için 'siyasal katılma vs. siyasal katılımsızlık boyutları'nı içeren beş farklı bağımlı değişken oluşturulmuştur. Değişkenlerin hepsi kategorik (nominal) nitelikte olup, her birinin ilk kategorisinde (referans kategorisi) olağan veya olağan dışı bir *doğrudan* siyasal katılma eylemi sergileme eğilimini ifade eden 'siyasal katılma eğilimi' yer almaktadır. Bu iki siyasal katılma türünün belirleyicilerinin farklı olduğu açıktır; ancak bu çalışmanın odağını, herhangi bir siyasal katılma tutum ve davranışı sergilememe hali olarak, siyasal katılımsızlık teşkil ettiği için referans kategorisinde olağan ve olağandışı siyasal katılma tek kategori altında birleştirilmiştir. Buna göre, 'siyasal katılma eğilimi' kategorisi 'gösteri/protesto eylemlerine katılma, imza kampanyası başlatma ya da mevcut bir kampanyaya katılma' içerikli olağandışı siyasal katılma eylemleri ve (meseleye göre değişiklik göstermekle birlikte) 'vekillerle temas kurma, ne yapılabileceğini öğrenmek için araştırma yapma, yetkililerden bilgi isteme ve ilgili gruba destek olma' gibi olağan siyasal katılma eylemleri kapsamaktadır. Hangi soruda/senaryoda hangi eylemlerin yer aldığı Tablo 1'de görülebilir.

Bağımlı değişkenin diğer kategorileri siyasal katılımsızlık tutumunun boyutlarını ölçmekle birlikte, yukarıda görüldüğü gibi (ayrıca bkz. Tablo 1) her sorunun cevap seçenekleri birbirinden farklı olduğu için sayı ve içerik açısından farklılık göstermektedir. Örneğin, siyasi talep ile ilgili birinci senaryoda bağımlı değişken 'siyasal katılma eğilimi' vs. 'umutsuz siyasal katılımsızlık' olmak üzere iki kategorilerinden oluşurken, terörle mücadelede hukuk/ahlak dışılık ile ilgili ikinci senaryoda dört kategoriden oluşmaktadır: 'siyasal katılma eğilimi' vs. 'umutsuz', 'delege edici' ve 'kayıtsız' siyasal katılımsızlık. Siyasal katılımsızlık türleri/boyutları şu şekilde ölçülmüştür.

i) Umutsuz siyasal katılımsızlık

Araştırmada sorulan siyasi talepleri dile getirme, hukuk dışılık ve hak ihlali temalı 1, 2 ve 4. sorulara cevaben, olağan ya da olağandışı herhangi bir doğrudan siyasal katılma eyleminde bulunabileceğini belirtmek yerine, "*Siyasete etki yapabileceğimi düşünmüyorum*" ya da "*Elimden bir şey gelmez*" ifadelerini tercih eden bireylerin siyasal katılmaya mesafeli durdukları ve bunu da siyasal etkinlik duygusu eksikliği ile ilişkilendirdikleri açıktır. Dolayısıyla, bu seçenekler umutsuz siyasal katılımsızlık boyutunu ölçmek üzere kullanılmaktadır.

ii) Delege edici (görünüşte ‘ umursamaz/ilgi duymayan’) siyasal katılımsızlık Terörle mücadelede devletin hukuk/ahlak dışı davranmasına verilebilecek tepki ile ilgili 2. soruya cevaben olağan ya da olağandışı bir siyasal katılma eyleminde bulunabileceğini söylemek yerine, “*Bu konuda devlet görevlileri koşulsuz haklıdır diye düşünürüm*” ifadelerini tercih eden bireyler, siyasetle (ya da bahsi geçen siyasal meselelerle) ilgilenmeyerek bu alanlarda karar alma yetkisini *koşulsuz* devlet yetkililerine bırakmaktadır. Dolayısıyla, bu seçenek delege edici siyasal katılımsızlık tutumunun net bir ifadesidir. Öte yandan, bir yazarın yazdıkları sebebiyle gözaltına alınması ve ibadethane yıkımı ile ilgili yerel bir mesele hakkındaki 3 ve 5 numaralı sorulara cevaben, olağan ya da olağandışı bir siyasal katılma eyleminde bulunabileceğini söylemek yerine, “*Ben böyle şeyler ile ilgilenmem*” ve “*Bu konularla ilgilenmiyorum*” ifadelerini tercih eden bireyler siyasal katılımsızlık tutumlarını ‘ilgisizlik’ yoluyla dile getirmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, Türkiye’de siyasal ilgisizlik olarak kendini gösteren bu tutumun bahsi geçen alanlarda karar alma sürecini *pratikte* yetkililere bırakan ve denetleme haklarından vazgeçen ‘delege edici siyasal katılımsızlık’ olduğu iddiasından hareket ettiğimiz için bu sorular ‘delege edici siyasal katılımsızlık’ olarak kodlanmıştır.

iii) Kayıtsız/hissiyatsız siyasal katılımsızlık

Belirli bir siyasal nesneye yönelik hiçbir his/duygu beslememe ya da tarafsız kalma hali (*indifference*) olarak tanımlanan aldırış etmeyen/hissiyatsız siyasal katılımsızlık boyutunu ölçmek üzere ise 2, 3 ve 5. sorularda karşımıza çıkan, sırasıyla, “*Beni ilgilendirmez,*” “*Hiçbir şey yapmam,*” “*Herhangi bir dini inancım yok, o yüzden ilgilenmem,*” “*Benim dini görevimi yerine getirmemi aksatmayacaksa ilgilenmem*” ifadeleri kullanılmaktadır. “Beni ilgilendirmez” ifadesi, siyasal ilgisizlik gibi görünse Türkçede yaygın kullanımı itibarıyla aldırış etmeyen ‘adamsendeci’ bir tavır barındırdığı için bu kategori altına alınmıştır. Bu ölçüm şemasından hareketle oluşturulan ve analizde kullanılan bağımlı değişkenlerin kategorileri ve oranları Tablo 1’de sunulmaktadır.

Bağımsız Değişkenler

Analizin temel bağımsız/açıklayıcı değişkeni olan vatandaşlık normlarını ölçmek için Vatandaşlık 2016 araştırmasında yer alan ve bireylerin zihinlerindeki ‘iyi vatandaş’ algısını ölçmeye yönelik şu sorular kullanılmıştır:

Tablo 1: Türkiye’de Siyasal Katılma ve Katılımsızlık Türleri: Oransal Dağılım¹⁰

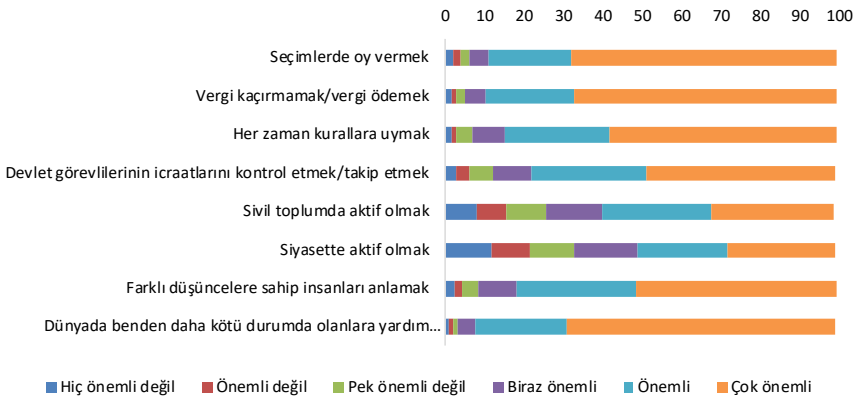
	DOĞRUDAN SİYASAL KATILMA		SİYASAL KATILIMSIZLIK		
	Olağandışı (geleneksel olmayan) siyasal katılma	Olağan (geleneksel) siyasal katılma	Umutsuz Siyasal Katılımsızlık	Delege edici (Görünüşte Umursamaz/İlgisiz) Siyasal Katılımsızlık	Kayıtsız/Hissiz Siyasal Katılımsızlık
SENARYOLAR					
SİYASAL TALEP	(1) <i>Siyasi taleplerinizi dile getirmek için aşağıdakilerden hangisini tercih edersiniz?</i>	(%12) Bana yakın düşünenler ile bir araya gelip protesto eylemlerine katılırım.	(%34) Mecliste halkı temsil eden vekillere taleplerimi duyurmak için elimden geleni yaparım.	(%53) Siyasete etki yapabileceğimi düşünmüyorum	
HUKUK DIŞILIK	(2) <i>Devlet görevlilerinin terörle mücadele sürecinde hukuk dışı ve/ya ahlak dışı davranışlar sergilediğini görseniz ne yaparsınız?</i>	(%11) Protesto ederim.	(%29) Ne yapabileceğimi öğrenmek için araştırma yaparım.	(%29) Elimden bir şey gelmez.	(%20) Bu konuda devlet görevlileri koşulsuz haklıdır diye düşünürüm. (9) Beni ilgilendirmez.
FİKİR ÖZGÜRLÜĞÜ	(3) <i>Türkiye’de bir yazarın yazdığı roman, şiir veya köşe yazısı nedeniyle gözaltına alınmasına nasıl tepki verirsiniz?</i>	(%8) Protesto yürüyüşlerine katılırım. (%4) İmza kampanyası başlatırım. (%19) Başlatılmış bir imza kampanyasına katılırım		(%44) Ben böyle şeyler ile ilgilenmem.	(%24) Hiçbir şey yapmam.
YEREL MESELE	(5) <i>Yaşadığınız yerde bulunan bir kilisenin/sinagogun/ cem evinin/caminin yıkılacağını öğrenirseniz ne yaparsınız?</i>	(%4) Kararın iptal edilmesi için yapılan gösterilere katılırım/gösteri düzenlerim. (%8) Kararın iptal edilmesi için imza toplarım.	(%35) Kararın sebebini araştırırım, belediyeden bilgi isterim. (%13) Yıkılacak kurumun cemaati ile iletişime geçirim, destek olurum.	(%21) Bu konular ile ilgilenmiyorum.	(%1) Herhangi bir dini inancım yok, o yüzden ilgilenmem. (%17) Benim dini görevimi yerine getirmemi aksatmayacaksa ilgilenmem.

Kaynak: IPM, DDA ve KONDA, *Vatandaşlık* (2016) araştırması verileri. Not: Yanıt şıklarının sıralaması olağandışı siyasal katılma, olağan siyasal katılma ve siyasal tepkisizlik anlamlarını verecek şekilde değiştirilmiştir. Oranlar eksik veri payını da kapsamaktadır.

İyi vatandaş olmaya dair farklı görüşler mevcuttur. Sizce aşağıdakiler iyi vatandaş olmak açısından ne kadar önemlidir? 1 Hiç önemli değil, 6 Çok önemli aralığında olacak şekilde puan veriniz. “Seçimlerde oy vermek;” “Vergi kaçırmamak/vergi ödemek;”, “Her zaman kurallara uymak;” “Devlet görevlilerinin icraatlarını kontrol etmek/takip etmek;” “Sivil toplumda aktif olmak;”, “Siyasette aktif olmak;” “Farklı düşüncelere sahip insanları anlamak;” “Dünyada benden daha kötü durumda olanlara yardım etmek”.

Faktör analizi, Türkiye’de de ödev-temelli ve etkin vatandaşlık olmak üzere iki boyutlu bir vatandaşlık algısı olduğunu göstermektedir;¹¹ ancak Türkiye örneğinde, “başkalarına yardım etmek” ödev-temelli olarak sınıflandırılan diğer unsurlarla birlikte bir boyut oluşturmaktadır. Şekil 1’de sunulan dağılımda görüleceği gibi Türkiye’deki iyi vatandaş algısı daha ziyade ödev-temelli vatandaşlık normları etrafında şekillenmektedir. Bu teorik ve görgül sınıflandırmayı önemsemekle birlikte, vatandaşlık normlarının siyasal katılımsızlık üzerindeki etkisini daha net tespit edebilmek için, yukarıdaki ifadelerin her biri analize tek tek dâhil edilmiştir.¹² Her bir ifade, orijinal 1-6 ölçeğe sadık kalınarak analizde kullanılmıştır.

Şekil 1: Türkiye’de Vatandaşlık Normlarının Dağılımı

Vatandaşlık normlarının bir başka boyutu olan devlet-birey ilişkisine dair algıyı ölçmek üzere şu soru kullanılmıştır (Şekil2): “Şimdi size bir dizi yargı okuyacağım. Bu yargılara 1 Kesinlikle katılmıyorum, 6 kesinlikle katılıyorum aralığında olacak şekilde puan veriniz: 'Devlete karşı sorumluluklarımız haklarımızdan önce gelir.'” Bu soru da orijinal 1-6 birimlik ölçek korunarak analize dâhil edilmiştir.

Şekil 2: Türkiye’de Birey-Devlet İlişkisi Algısı

Kontrol Değişkenleri

Giriş bölümünde de ifade edildiği gibi, siyasal katılma tutum ve davranışlarını birey seviyesinde belirleyen (teşvik eden ya da ket vuran) unsurları tespit etmek amacıyla pek çok akademik çalışma yürütülmüştür. En yaygın kabul gören modeller sosyo-ekonomik statü (SES) ve siyasal kaynaklar modelleridir. Bireyin siyasal kaynakları, klasik çerçevede, para, zaman ve sivil beceriler (iletişim ve örgütlenme becerileri) olarak tanımlanmaktadır (Brady, Verba ve Schlozman, 1995: 271). Bu üç kaynak, eğitim, gelir ve meslek üçlüsünden oluşan klasik SES modelinin ötesine geçse de ister istemez ilişkilidir; zira para ve bazı sivil becerilerin eğitim, meslek ve gelir ile yakından ilintili olduğu muhakkaktır. Kalaycıoğlu (2013: 2), bu ilişkiyi de göz önünde bulundurarak, siyasal kaynaklar kavramını daha net bir çerçevede tanımlamakta ve bireyin “eğitim düzeyinin de etkisiyle sahip olduğu bilişsel bilgi, olay ve olguları değerlendirme ve yorumlama becerisi, olgu ve olaylar hakkında mantıksal ilişkiler kurmak ve sonuçlar çıkartabilmek (*logical inference*) yeteneği” olarak ifade etmektedir. Türkiye’de eğitim düzeyinin özellikle olağandışı siyasal katılma türleri üzerinde etkili olduğu çeşitli araştırmalarda tespit edilmiştir (Chrona ve Capelos, 2016; Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2007; Kentmen-Çin, 2015).

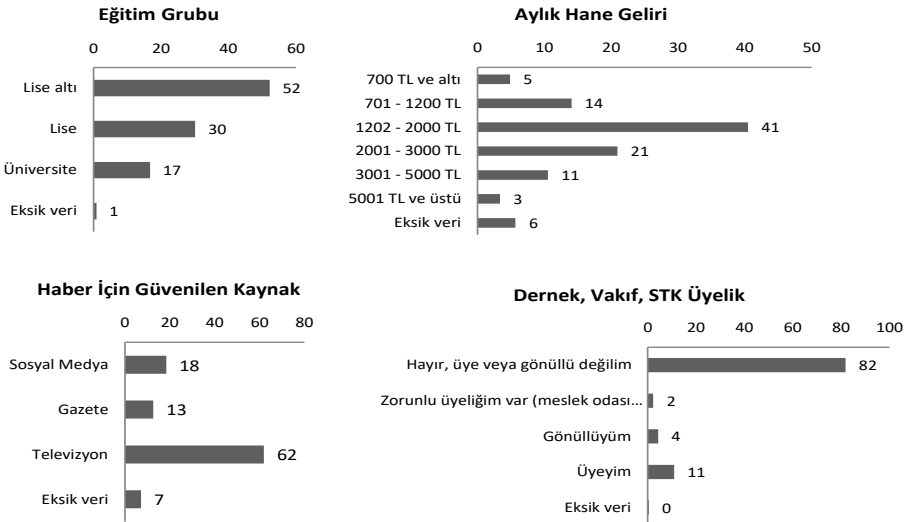
Mevcut bulgulardan hareketle, kontrol değişkenleri olarak bireyin siyasal kaynaklarını nitelik ve nicelik olarak ölçen dört farklı değişken kullanılmaktadır: Eğitim düzeyi, gelir düzeyi, haberlerin takip edildiği mecra ve bir dernek, vakıf veya sivil toplum kuruluşuna üyelik (Şekil3). Orijinali 7 kategorili olan eğitim durumu değişkeni yerine, karşılaştırma imkânı sağladığı için “lise altı, lise ve üniversite” olmak üzere 3 kategorili değişken tercih edilmiştir. Referans kategorisi

'lise altı'dır. Gelir durumunu ölçmek için 6 kategorili aylık hane geliri değişkeni kullanılmıştır. Bireylerin haber alma kaynaklarına ilişkin olarak ise şu soru analize dâhil edilmiştir: "Haber için en çok hangi kaynağa güvenirsiniz? Televizyon, gazete, ve sosyal medya." Referans kategorisi televizyondur. Son olarak dernekleşme düzeyini ölçmek amacıyla bireyin herhangi bir dernek, vakıf veya sivil toplum kuruluşuna üyelik durumuna dair "Üyeyim; Gönüllüyüm; Zorunlu üyeliğim var (meslek odası gibi); Hayır, üye veya gönüllü değilim" kategorilerine sahip değişken kullanılmıştır. 'Üyeyim' seçeneği referans kategorisi olarak alınmıştır. Şekil3 tüm bu değişkenlerin dağılımını göstermektedir.

Son olarak literatürde siyasal katılma ile ilişkilendirilen bir dizi diğer unsur da kontrol değişkenleri olarak kullanılmaktadır. Bunlar, cinsiyet (ref. Erkek), yaş grupları (18 - 28 yaş, 29 - 43 yaş, 44+ yaş (ref.)), yerleşim yeri (kır, kent, metropol (ref.)), etnik grup (Türk (ref.), Kürt, Zaza, Arap, Diğer), din/mezhep (Sünni Müslüman (ref.), Alevi Müslüman, Diğer) ve dindarlıktır. Dindarlık 4 kategoriye sahip şu ölçek ile ölçülmektedir: Dindarlık açısından kendinizi aşağıda okuyacaklarımdan hangisiyle tarif edersiniz? (1) Dinin gereklerine pek inanmayan biri; (2) İnançlı ama dinin gereklerini pek yerine getiremeyen biri; (3) Dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan dindar biri; (4) Dinin tüm gereklerini yerine getiren dindar biri. Son kontrol değişkeni de siyasal parti tercihidir.

Şekil 3: Türkiye’de Bireyin Siyasal Kaynaklarının Dağılımı

Bulgular

Türkiye’de Siyasal Katılma: Genel Tablo

Siyasal katılımsızlık türleri/boyutları ve vatandaşlık normları arasındaki ilintinin analizine geçmeden önce Türkiye’de siyasal katılmanın genel durumuna dair bir iki not düşmek yerinde olacaktır. Tablo1’de sunulan 2016 Vatandaşlık araştırması verilerine dayanan oransal dağılımda görüleceği gibi, toplumun yarısının siyasal taleplerini dile getirmek için bir tür siyasal katılma eylemine sıcak baktığını söyleyebiliriz. Ne var ki, görüşülenlerin diğer yarısı (%53) “Siyasete etki yapabileceğimi düşünmüyorum” ifadesinin yer aldığı ve siyasal etkinlik duygusunun eksikliğine işaret eden seçeneği tercih ederek ‘umutsuz siyasal tepkisizlik’ eğilimi göstermektedir. Bu bulgu, yakın tarihli bir başka araştırma tarafından da desteklenmektedir, zira “Türkiye’de ve Dünya’da Vatandaşlık” konulu 2014 ISSP araştırmasında da “Benim gibi kimselerin hükümetin yaptıkları konusunda söz hakkı yoktur” önermesine katılanların oranı toplamda %49’dur (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2015: 46).

Vatandaşlık (2016) araştırmasının verileri göstermektedir ki Türkiye’de olağandışı doğrudan siyasal katılma etkinlikleri içinde yer alma eğilimi, ulusal ya da yerel mesele ayrımı gözetmeksizin, oldukça düşük seviyede kalmaktadır. Başlatılmış bir imza kampanyasına katılmak en fazla rağbet gören olağandışı doğrudan siyasal katılma etkinliği olup, o da (düşünce ve ifade hürriyetinin ihlali ile ilgili bir meselede) ancak %20 oranında kalmaktadır. Olağan siyasal katılma türleri olarak vekillerle ya da belediye yetkilileri ile temas kuracağını veya ne yapılabileceğini tespit etmek için araştırma yapabileceğini söyleyenlerin oranı da ancak %35 civarında kalmaktadır (Tablo 1). Standart siyasal katılma soruları soran diğer kamuoyu araştırmaları da bu bulguları doğrulamaktadır. Örneğin, 2014 ISSP araştırması sonuçlarına göre, Türkiye’deki deneklerin dörtte üçü (%75) görüş ve fikirlerini ifade etmek için hiçbir şekilde bir siyasetçiyle veya kamu görevlisiyle temasa geçmediklerini veya bu amaçla girişimde bulunmadıklarını ve bulunmayacaklarını belirtmişlerdir ki araştırmaya katılan ülkeler arasında Türkiye bu anlamda en alt sırada yer almaktadır (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2015: 21). Yine aynı araştırmada Türkiye’deki deneklerin %65’i toplu dilekçeye hiçbir zaman katılmayacaklarını ifade etmiştir ve bu açıdan da Türkiye katılımcı ülkeler arasında en alt sıralardadır (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2015: 23). Benzer sonuçlar 2011 ve 2018 yıllarında yürütülen Dünya Değerler Araştırması’nda da (DDA, www.worldvaluessurvey.org) karşımıza çıkmaktadır. Hiçbir zaman bir toplu dilekçeye imza atmayacaklarını söyleyenlerin oranı, sırasıyla, %57 ve %47’dir. DDA oranları biraz daha düşük olsa da diğer ülkelerle karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde Türkiye siyasal katılma sıralamasında alt basamaklarda kalmaktadır. Bu zeminden hareketle, Türkiye’de bireyleri siyasal katılmaya

mesafeli kılan unsurları anlamak çok daha önem kazanmaktadır.

Siyasal Katılımsızlık Türleri ve Vatandaşlık Normları Arasındaki İlişki

Siyasal katılımsızlık türleri ve vatandaşlık normları arasındaki ilişkiyi tespit etmek için uygulanan multinominal regresyon analizinin tahminleri Tablo 2’de sunulmuştur. Regresyon katsayıları bağımsız değişkenlerin siyasal katılımsızlık kategorileri üzerindeki etkisinin yönü hakkında bir fikir verse de sonuçların daha anlamlı yorumlanabilmesi için görece risk oranlarını (*relative risk ratio / odds ratio*)¹³ dikkate almak gerekmektedir. Göreceli risk oranı tahminleri referans kategorisine kıyasla yorumlanan değerlerdir. Modelin referans kategorisi, olağan ya da olağandışı herhangi bir siyasal katılma eylemi sergileme eğilimini ifade eden ‘siyasal katılma eğilimi’dir. Buna göre, 1’den büyük bir göreceli risk oranı, diğer değişkenler sabitken açıklayıcı değişkendeki artışın, sonucun *siyasal katılma eğilimi kategorisinde olma ihtimaline kıyasla ilgili siyasal katılımsızlık kategorisinde olma ihtimalini (odds) artırdığını*, yani karşılaştırma kategorisinin referans kategorisine nazaran daha olası olduğunu göstermektedir. 1’den küçük bir değer tam tersi duruma işaret ederken, 1 değeri ilgili değişkendeki değişimin karşılaştırma kategorisinin olasılığını ne artırdığını ne de azalttığını göstermektedir. Tahmin sonuçlarına dayanarak hesaplanan marjinal etki değerleri ise *siyasal kaynak ve kontrol değişkenleri ortalamalarında tutulurken vatandaşlık normlarındaki 1 birim artışın (Şekil 4) ya da vatandaşlık normları ve kontrol değişkenleri ortalamalarında tutulurken siyasal kaynaklardaki 1 birim artışın (Şekil 5) ilgili siyasal katılımsızlık tutumunu sergileme olasılığı üzerindeki etkisini göstermektedir*¹⁴ – bu durumda referans kategorisi dikkate alınmamaktadır.

İlk hipoteze (H1.1) göre, *umutsuz ya da kayıtsız siyasal katılımsızlık tutumlarından ziyade delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık tutumunun siyasal kültürün önemli bir unsuru olan vatandaşlık normları ile ilintili olmasını beklemekteyiz*. Tablo 2 ve Şekil4’te görüleceği gibi, *ödev-temelli vatandaşlık normları* olarak sınıflandırılan vergi verme, oy kullanma, her zaman kurallara uyma ve başkalarına yardım etme gerekliliği normları ile siyasal katılımsızlık kategorileri arasında sistematik bir ilinti bulunmamaktadır. Ancak dikkate değer tek bir nokta, iyi bir vatandaşın her zaman kurallara uyulması gerektiği normu ile delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık arasında pozitif bir ilintinin bulunmasıdır – H1.3’te ayrıntılı incelenecektir. Siyasette ve sivil hayatta aktif olmak, devlet görevlilerinin icraatlarını kontrol/takip etmek ve başkalarının fikirlerini anlamaya çalışmak bileşenlerinden oluşan *etkin vatandaşlık normlarını* incelediğimizde ise (Şekil 4) hem *umutsuz siyasal katılımsızlık* hem de *delege edici siyasal katılımsızlık*

tutumları ile ilintili olduğunu, ancak bu ilintinin delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık tutumunda daha sistematik ortaya çıktığını görmekteyiz. İlintinin yönü, H1.2’de öngörüldüğü gibi, negatiftir. Tablo 2’de sergilenen multinominal lojistik analiz tahminlerine göre, diğer tüm değişkenler sabit tutulurken etkin vatandaşlık normlarından herhangi birine verilen önem düzeyindeki 1 birim artış, terörle mücadelede hukuk/ahlak dışılık, bir yazarın yazdıkları sebebiyle gözaltına alınması ve yerel ibadethane yıkımı meseleleri karşısında siyasal katılma eğiliminden ziyade delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık tutumu sergileme ihtimalini (*odds*) %11-17 ($\text{Exp}(B)=0.89-0.83$) *düşürmektedir* (Tablo 2). Vatandaşlık normlarının 1-6 ölçeğinde olduğu düşünülürse, etkin vatandaşlık normlarının iyi vatandaş olma kıstası açısından *çok önemli* olduğunu düşünen bir bireyin siyasal katılma eğilimi göstermek yerine *delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’)* siyasal katılımsızlık tutumu içinde olma ihtimali yaklaşık %66-102 (iki kata yakın) daha az olacaktır. Vatandaşlık normlarının ortalama marjinal etkilerine baktığımızda (Şekil 4/b), *siyasal kaynak ve kontrol değişkenleri ortalamalarında sabit tutulurken* etkin vatandaşlık normlarına verilen önem düzeyindeki 1 birim artışın, fikir hürriyeti ve yerel ibadethane meseleleri karşısında “Ben böyle şeylerle/bu konularla ilgilenmiyorum” yanıtını vererek delege edici (görünüşte ilgisiz) siyasal katılımsızlık tutumu içinde olma olasılığını %2-3 düşürdüğünü görmekteyiz. Buna göre, etkin vatandaşlık normlarından herhangi birini ‘*çok önemli*’ bulan bir kişinin delege edici siyasal katılımsızlık tutumu içinde olma olasılığı, hiç önemli bulmayan bir kişiye göre %12-18 daha azdır. Terörle mücadele konusunda verilen tepki bu noktada ayrılmaktadır; zira sadece ‘başkalarının fikirlerini anlamaya çalışmanın gerekliliği’ normuna verilen önem düzeyindeki artış bahsi geçen konuda delege edici katılımsızlık tutumu sergileme ihtimalini düşürmektedir. Bu norm, aynı zamanda, umutsuz siyasal katılımsızlık ile delege edici katılımsızlık tutumlarını vatandaşlık normları ile ilişkileri anlamında ayırıştıran etkin vatandaşlık normudur zira sadece delege edici katılımsızlık tutumu üzerinde negatif etkiye sahiptir.

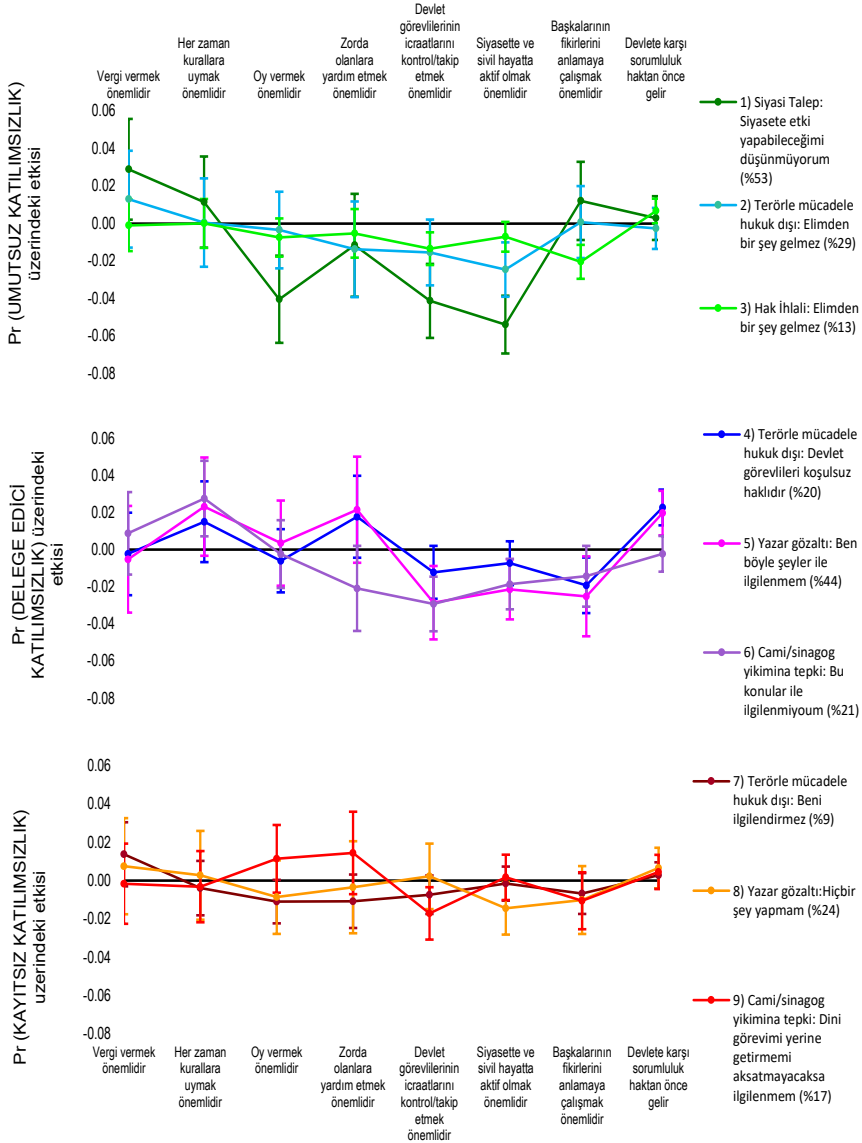
H1.3’te ödev-temelli vatandaşlık normları, H1.4’te devlete karşı sorumluluğun haktan önce geldiği inancı ile delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık arasında pozitif bir ilinti öngörülmüştü. Diğer tüm değişkenler sabit tutulurken iyi vatandaşın her zaman kurallara uyması gerektiği normuna verilen önemdeki 1 birim artış, siyasal katılma eğilimi yerine delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) katılımsızlık tutumu sergileme ihtimalini (*odds*) %16-19 ($\text{Exp}(B)=1.16-1.19$) *artırmaktadır*. Dolayısıyla, 1-6’lık ölçek üzerinde, iyi vatandaşlık kıstası olarak her zaman kurallara uyulması gerekliliği normunu *çok önemli* (6) bulan bir bireyin, bir yazarın gözaltına alınması ve yerel ibadethane

yıkımı ihtimali meseleleri karşısında siyasal katılma eğilimi göstermek yerine, “ben böyle şeylerle/bu konularla ilgilenmem” yanıtını vererek delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık tutumu sergileme ihtimali iki kat (%96-114) daha fazladır. Kurallara uyma normunun bireyin siyasal kaynakları ve kontrol değişkenleri ortalamadayken ortalama marjinal etkisine göre ise (Şekil4/b), iyi vatandaş tanımlarken her zaman kurallara uymanın çok önemli bir kıstas olduğunu düşünen bir kişinin delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık tutumu içinde olma olasılığı, bu normun çok önemsiz olduğunu düşünen bir kişiye göre %12-18 daha fazladır. Terörle mücadele konusunda verilen tepki ise kurallara uyma normu ile ilintili olmayıp yine diğer iki delege edici katılımsızlık senaryosundan ayrılmaktadır.

H1.4’te vatandaşlık normlarının bir başka boyutu olarak birey-devlet ilişkisinde devlete karşı sorumlulukların haktan önce geldiği inancı ile delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık arasında pozitif bir ilinti öngörülmüştü. Birey-devlet ilişkisine dair bu norm, siyasal talep ve yerel ibadethane meseleleri dışındaki her üç senaryoda (hukuk dışılık, fikir hürriyeti, hak ihlali) *siyasal katılma eğilimi göstermekten ziyade* genel olarak siyasal katılımsızlık tutumu içinde olma ihtimalini artırmakla birlikte, etkinin gücü açısından bakıldığında başta delege edici siyasal katılımsızlık, ardından da kayıtsız ve umutsuz siyasal katılımsızlık tutumları gelmektedir. Örneğin diğer değişkenler sabitken devlete karşı sorumluluğun haktan önce geldiği fikrine tamamen katılan (1-6 ölçekte 6) bir bireyin siyasal katılma eğilimi göstermek yerine delege edici siyasal katılımsızlık tutumu içinde olma ihtimali yaklaşık %96-120 (iki kat) daha fazlayken (Exp(B))= 1.16, 1.20), kayıtsız siyasal katılımsızlık sergileme ihtimali % 60-69 daha fazladır (Exp(B))= 1.10, 1.13) (Tablo 2). Ne var ki siyasal kaynak ve kontrol değişkenleri ortalamalarında sabitken hesaplanan ortalama marjinal etki değerlerine baktığımızda, devlet-birey ilişkisine dair bu normun sadece ulusal meselelerde (hukuk dışılık ve fikir hürriyeti) ve sadece delege edici katılımsızlık sergileme olasılığı üzerinde etkili olduğunu tespit etmekteyiz. Buna göre, devlete karşı sorumluluğun haktan önce geldiği fikrine *tamamen* katılan bir kişinin delege edici (görünüşte ilgisiz) siyasal katılımsızlık tutumu içinde olma olasılığı *hiç katılmayan* bir kişiye göre %12 daha fazladır (Şekil 4/b).

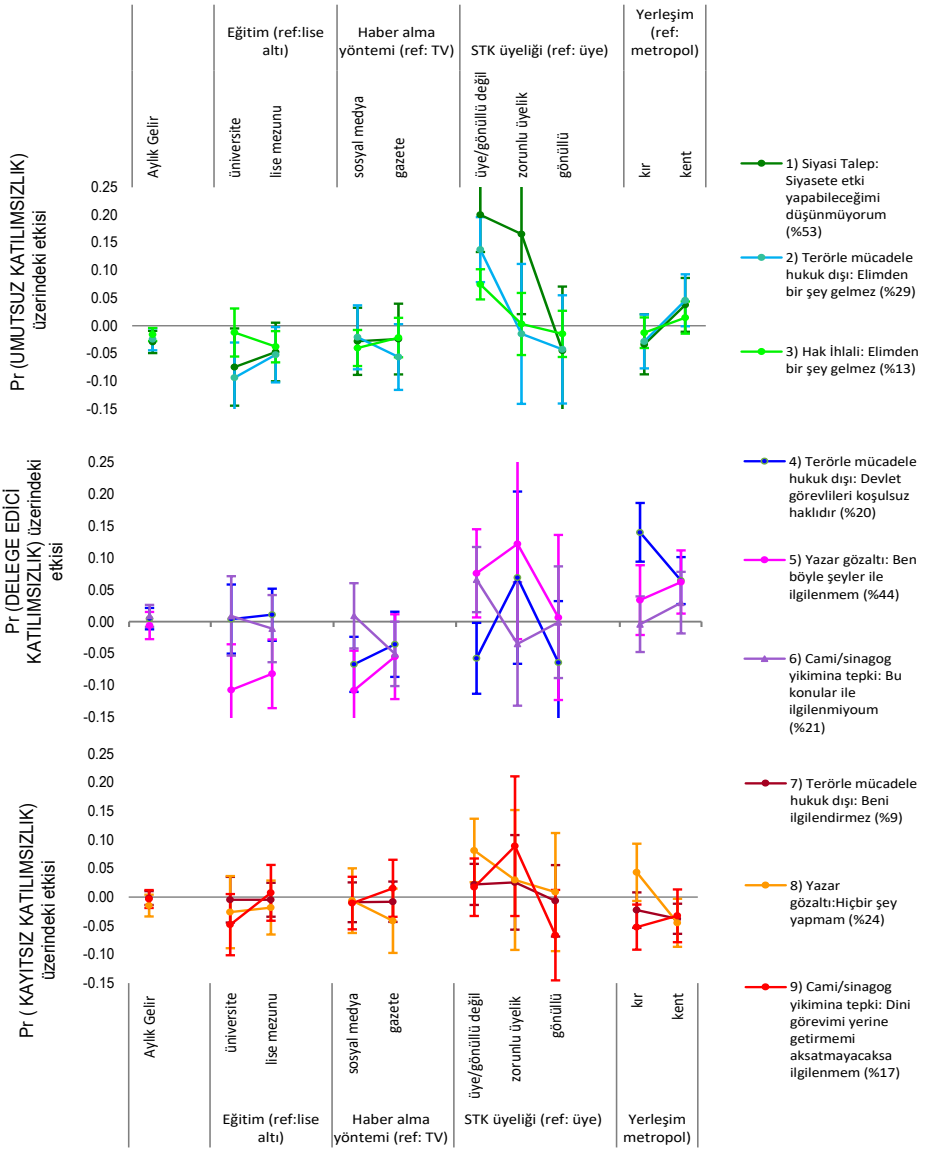
Son olarak H1.5’te öngörüldüğü gibi siyasal katılma eğilimi ile delege edici (görünüşte kayıtsız) siyasal katılımsızlık tutumları arasında oy verme gerekliliği normuna verilen önem açısından bir farklılık bulunmamaktadır (Tablo 2).

Şekil 4: Vatandaşlık Normlarının Marjinal Etkileri (Siyasal Kaynak ve Kontrol Değişkenleri Ortalamalarında, %95 Güven Aralığı ile)

Not: (a) Umutsuz siyasi katılımsızlık; (b) Delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasi katılımsızlık; (c) Kayıtsız/hissiyatsız siyasi katılımsızlık. Parantez içindeki sayılar, ayrı ayrı her bir senaryo/mesele (örn. siyasi talep, terörle mücadelede hukuk dışılık vd.) bağlamında ilgili katılımsızlık cevabını verenlerin oranlarıdır.

Şekil 5: Bireyin Siyasal Kaynaklarının Marjinal Etkileri (Vatandaşlık Normları Ortalamalarındayken, %95 Güven Aralığı ile)

Not: (a) Umutsuz siyasal katılımsızlık; (b) Delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık; (c) Kayıtsız/hissiyatsız siyasal katılımsızlık. Parantez içindeki sayılar, ayrı ayrı her bir senaryo/mesele (örn. siyasi talep, terörle mücadelede hukuk dışılık vd.) bağlamında ilgili katılımsızlık cevabını verenlerin oranlarıdır.

İlk hipotez serisini (H1.1-H1.5) marjinal etki açısından birlikte değerlendirdiğimizde şu tespitleri yapabiliriz: Bireyin siyasal kaynakları (eğitim, gelir, haber kaynağı, dernek üyeliği vb.) ve demografik özellikler açısından *ortalama değerlere sahip bireyler arasında* siyasette ve sivil hayatta aktif olmayı ve devlet görevlilerinin icraatlarını kontrol/takip etmeyi iyi vatandaşlığın gereği *görmeyenlerin* umutsuz ya da delege edici siyasal katılımsızlık sergileme olasılıkları daha yüksek görünmektedir. Ancak, bir başka etkin vatandaşlık normu olarak *farklı düşüncelere sahip insanları anlamaya çalışmanın* iyi vatandaş olmanın bir gereği olmadığını düşünmek bu iki grubu ayırıştırıp, *sadece* delege edici katılımsızlık sergileme olasılığını artırmaktadır. Daha net ifade edecek olursak, demokratik kültürün temel öğelerinden biri olan farklı fikirlere hoşgörü ya da tahammül sergileme meyzetini iyi vatandaşlık açısından önemsiz görmek *sadece* delege edici katılımsızlık sergileyenlere has bir nitelik olarak ortaya çıkmaktadır. Özetle, delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık tutumu, diğer siyasal katılımsızlık türlerinden farklı olarak, *etkin vatandaşlık normlarının tümü ile negatif ilintilidir*. Benzer bir şekilde, devlete karşı sorumluluklarının haklarından önce geldiğine inanan vatandaşların, özellikle ulusal meselelerde, *diğer katılımsızlık türlerinden ziyade* delege edici katılımsızlık sergileme olasılığı daha yüksek görünmektedir. Marjinal etki değerleri yüksek olmasa da karşımızda vatandaşlık normları ile ilinti açısından sistematik bir tablo durmaktadır.

H2’de umutsuz siyasal katılımsızlık tutumunun – delege edici siyasal katılımsızlık tutumundan farklı olarak – vatandaşlık normlarından ziyade bireyin siyasal kaynak eksikliği ile ilintili olduğunu öngörmüştük. Hipotez ile uyumlu bir çerçevede, umutsuz siyasal katılımsızlık tutumunun diğer siyasal katılımsızlık boyutlarından ayrıştığını tespit etmekteyiz. Aylık gelir durumu ile *sadece* umutsuz siyasal katılımsızlık tutumu arasında *sistematik* bir ilinti olması en kayda değer bulgudur. Diğer tüm değişkenler sabit tutulurken, aylık gelir grubu ölçeğindeki (1-6 ölçek) 1 birim artış, siyasal katılma eğiliminden ziyade umutsuz siyasal katılımsızlık tutumu sergileme ihtimalini (*odds*) %12-17 ($\text{Exp}(B)=0.88-0.83$) düşürmektedir (Tablo 2). Başka bir ifadeyle, gelir düştükçe siyasal katılma yerine umutsuz siyasal katılımsızlık tutumu sergileme olasılığı artmaktadır. Marjinal etki grafikleri (Şekil 5) de aynı bulguyu doğrulamaktadır: *Vatandaşlık normları ve kontrol değişkenleri ortalama değerlerindeyken* gelirdeki (1-6 ölçek) 1 birim artış, umutsuz siyasal katılımsızlık kategorisinde bulunma olasılığını %2-3 oranında *azaltmaktadır*. Benzer şekilde, eğitim seviyesi ile siyasal katılımsızlık arasındaki ilinti *sistematik* olarak sadece umutsuz siyasal katılımsızlık tutumu için tespit edilmiştir. Vatandaşlık normları ve kontrol değişkenleri ortalama değerlerindeyken lise ya da üniversite mezunu olanların umutsuz siyasal

katılımsızlık tutumu sergileme olasılıkları lise altı eğitim seviyesine sahip olanlarla karşılaştırıldığında %4-7 daha *azdır* (Şekil5/a). (Benzer bir etki sadece fikir hürriyeti ile ilgili olarak “ben böyle şeylerle ilgilenmem diyenler için geçerlidir – Şekil5/b.) Gelir ve eğitim düzeylerinin umutsuz siyasal katılımsızlık tutumu üzerindeki marjinal etkileri düşük olmasına rağmen başka hiçbir siyasal katılımsızlık boyutunda gözlemlenmemesi önemli bir bulgudur (Şekil5). Bir başka siyasal kaynak olan STK üyeliği, delege edici siyasal katılımsızlık tutumu ile de ilişkili olmasına rağmen (Şekil5/b), umutsuz siyasal katılımsızlık kategorisi üzerindeki marjinal etkisi daha güçlü ve sistematik görünmektedir (Şekil5/a). Vatandaşlık normları ve kontrol değişkenleri ortalama değerlerindeyken üye ya da gönüllü olmayanların umutsuz siyasal katılımsızlık tutumu sergileme olasılığı herhangi bir STK’ya üye olanlardan, ilgili meseleye göre, %7, %14 ila %20 daha fazladır (Şekil5/a). Haber kaynağının ise sistematik bir marjinal etkisi bulunmamaktadır. Son olarak, vatandaşlık normları ve bireyin siyasal kaynakları ortalamalarındayken kadınların umutsuz siyasal katılımsızlık tutumu içinde olma olasılığı erkeklere nazaran %6-10 daha fazladır.¹⁵

Bireyin siyasal kaynaklarının delege edici siyasal katılımsızlık tutumu üzerindeki etkisi ise, STK üyeliği dışında, oldukça geri planda kalmaktadır. STK üyesi olmamanın pozitif marjinal etkisi ise umutsuz siyasal katılımsızlık üzerindeki etkisine nazaran daha düşüktür (%7-8). Bununla birlikte, haber alma yönteminin özellikle delege edici (görünüşte ‘umursamaz/ilgisiz’) siyasal katılımsızlık tutumu üzerinde etkisi olduğu görülmektedir. Haberleri televizyon yerine sosyal medyadan takip etmek ulusal meselelerde (hukuk dışılık ve fikir hürriyeti), gazeteden takip etmek ise yerel meselede delege edici siyasal katılımsızlık olasılığını %5-11 *azaltmaktadır* (Şekil5/b). Yine bireyin kaynaklarıyla dolaylı olarak ilişkili bir etken olarak metropol yerine özellikle kırsalda yaşıyor olmak ulusal meselelerde delege edici katılımsızlık sergileme olasılığını %6-14 artırmaktadır (Şekil5/b). Neticede, araştırmada sorulan senaryolar çerçevesinde, *siyasal kaynak eksikliği* H2’de öngörüldüğü gibi özellikle *umutsuz siyasal katılımsızlık* boyutunda ön plana çıkmaktadır.

Son olarak H3’e göre, belirli bir siyasal nesneye yönelik hiçbir his/duygu beslemeyerek ‘nötr’ (*indifferent*) kalma sebebiyle siyasal katılma göstermeme olarak tanımladığımız *kayıtsız/hissiyatsız siyasal katılımsızlık* tutumunun konuya/meseleye göre değişiklik göstereceği için bireyin kimliklerle ilintili olmasını beklemekteyiz. Ne var ki, hiçbir kimliğin sistematik olarak ön plana çıktığı tespit edilememiştir. Ayrıca, ilgili değişken kategorisi dışındaki değişkenler ortalamalarında sabit tutularak marjinal etkiler hesaplandığında da vatandaşlık normları ve bireyin siyasal kaynaklarının etkileri neredeyse kaybolmaktadır (Şekil4/c, 5/c).

Tablo2: Multinomial lojistik regresyon analizi sonuçları

	SIYASİ TALEP	HUKUK DİŞİLİK	FİKİR HÜRİYETİ	HAK İHLALI	YEREL MESELE
	Siyasi taleplerinizi dile getirmek için öğüdükilerden hangisini tercih edersiniz?	Devlet görevlilerinin terörle mücadele sürecinde hukuk dışı veya ahlak dışı davranışlar sergilediğini görseniz ne yaparsınız?	Türkiye’de bir yazarın yazdığı roman, şiiir veya köşe yazısı nedeniyle gözaltına alınmasına nasıl tepki verirsiniz?	Hakkınız ihlal edilirse ne yaparsınız?	Yaşadığınız yerde bulunan bir kilisenin/sinagogun/cem evinin/caminin yıkılacağını öğrenirseniz ne yaparsınız?
	Siyasete etki edemeyeceğimi düşünüyorum	Bu konuda devlet görevlileri koşulsuz haklıdır diye düşünürüm	Ben böyle şeyler ile ilgilenmem.	Elimden bir şey gelmez.	Bu konular ile ilgilenmiyorum.
	UMUTSUZ	UMUTSUZ	DELEGE EDİCİ	UMUTSUZ	DELEGE EDİCİ
	siyasal katlımsızlık	siyasal katlımsızlık	(Görünüşte ilgisiz) siyasal katlımsızlık	siyasal katlımsızlık	(Görünüşte ilgisiz) siyasal katlımsızlık
	53%	29%	44%	13%	21%
	Exp	Exp	Exp	Exp	Exp
	B (St.Er.) (B)	B (St.Er.) (B)	B (St.Er.) (B)	B (St.Er.) (B)	B (St.Er.) (B)
	*.012 (.06) 1.13	.11 (.07) 1.11	.00 (.07) 1.00	-.01 (.08) 0.99	.06 (.07) 1.06
	.05 (.05) 1.05	.03 (.06) 1.03	*.15 (.07) 1.16	.00 (.08) 1.00	** .18 (.07) 1.19
	***.17 (.05) 0.84	-.06 (.06) 0.94	-.01 (.06) 0.99	-.09 (.06) 0.91	.00 (.06) 1.00
	-.05 (.06) 0.95	-.06 (.07) 0.94	.12 (.08) 1.12	-.06 (.08) 0.94	-.11 (.07) 0.89
	***.23 (.03) 0.80	***.17 (.04) 0.85	***.19 (.05) 0.83	-.08 (.05) 0.92	** .12 (.04) 0.89
	***.18 (.04) 0.84	** .14 (.05) 0.87	** .16 (.06) 0.85	** .16 (.05) 0.85	***.22 (.05) 0.80
	.05 (.05) 1.05	-.06 (.06) 0.94	** .19 (.06) 0.83	***.25 (.05) 0.78	*.11 (.05) 0.89
	.01 (.03) 1.01	.05 (.03) 1.05	***.14 (.03) 1.16	*.08 (.04) 1.08	-.01 (.03) 0.99

Not: *iyi vatandaş algısı, **orta düzeyde vatandaşlık, ***kötü vatandaşlık. 1-6 öçekte, 1 en düşük önemli, 6 en yüksek önemli ifade etmektedir.

Tablo2: Multinomial lojistik regresyon analizi sonuçları (devamı)

	SIYASİ TALEP		HUKUK DİŞİLİK		FİKİR HÜRİYETİ		HAK İHLALI		YEREL MESELE	
	Exp B (SLE.R.)	(B) B (SLE.R.)	Exp B (SLE.R.)	(B) B (SLE.R.)	Exp B (SLE.R.)	(B) B (SLE.R.)	Exp B (SLE.R.)	(B) B (SLE.R.)	Exp B (SLE.R.)	(B) B (SLE.R.)
	53%		29%		9%		13%		21%	
Referans kategorisi: Siyasal katılma eğilimi	UMUTSUZ	UMUTSUZ	UMUTSUZ	DELEGE EDİCİ	KAYITSIZ / HİSSİZ	DELEGE EDİCİ (Görünüşte ilgisiz)	UMUTSUZ	DELEGE EDİCİ (Görünüşte ilgisiz)	KAYITSIZ / HİSSİZ	DELEGE EDİCİ (Görünüşte ilgisiz)
	siyasal katılımsızlık	siyasal katılımsızlık	siyasal katılımsızlık	siyasal katılımsızlık	siyasal katılımsızlık	siyasal katılımsızlık	siyasal katılımsızlık	siyasal katılımsızlık	siyasal katılımsızlık	siyasal katılımsızlık
	18%		20%		24%		18%		18%	
	Benim amı görevimi yerine getirmemi eksikt olmayacaksa istila etmem.	Bu konular ile ilgililmiyorum.	Benim amı görevimi yerine getirmemi eksikt olmayacaksa istila etmem.	Bu konuda devlet görevlerini koşulsuz haklıdır diye düşünürüm	Beni ilgililendirmez.	Hiçbir şey yapmam	Elimden bir şey gelmez.	Benim amı görevimi yerine getirmemi eksikt olmayacaksa istila etmem.	Bu konular ile ilgililmiyorum.	Yaşadığınız yerde bulunan bir kilisenin/sinagogun/çem evinin/caminin yıkılacağını öğrendiyseniz ne yaparsınız?
	Siyasal taleplerinizi dile getirmek için oşadıklarından hangisini tercih edersiniz?	Devlet görevlerinin terörle mücadele sürecinde hukuk dışı ve/ya ahlak dışı davranışlar sergilediğini görseniz ne yaparsınız?	Devlet görevlerinin terörle mücadele sürecinde hukuk dışı ve/ya ahlak dışı davranışlar sergilediğini görseniz ne yaparsınız?	Bu konular ile ilgililmiyorum.	Ben böyle şeyler ile ilgililenmem.	Türkiye'de bir yazarm yazdığı roman, şiir veya köşe yazısı nedeniyle gözaltına alınmasına nasıl tepki verirsiniz?	Elimden bir şey gelmez.	Yaşadığınız yerde bulunan bir kilisenin/sinagogun/çem evinin/caminin yıkılacağını öğrendiyseniz ne yaparsınız?	Bu konular ile ilgililmiyorum.	Yaşadığınız yerde bulunan bir kilisenin/sinagogun/çem evinin/caminin yıkılacağını öğrendiyseniz ne yaparsınız?
	53%	29%	9%	20%	24%	13%	21%	18%	18%	
	Exp B (SLE.R.)	Exp B (SLE.R.)	Exp B (SLE.R.)	Exp B (SLE.R.)	Exp B (SLE.R.)	Exp B (SLE.R.)	Exp B (SLE.R.)	Exp B (SLE.R.)	Exp B (SLE.R.)	Exp B (SLE.R.)
	(B)	(B)	(B)	(B)	(B)	(B)	(B)	(B)	(B)	(B)
	0.88	0.87	0.93	0.97	0.87	0.87	0.83	0.99	0.99	
	**-.12 (.04)	**-.14 (.05)	-.03 (.06)	-.03 (.06)	-.08 (.08)	-.10 (.06)	**-.18 (.07)	.05 (.06)	.05 (.06)	
	0.82	0.75	0.84	0.94	0.84	0.63	0.63	0.94	1.03	
	-20 (.11)	-.29 (.14)	-.06 (.16)	-.06 (.16)	-.17 (.20)	**-.47 (.16)	**-.46 (.18)	-.06 (.14)	-.06 (.14)	
	0.73	0.57	0.75	0.81	0.75	0.55	0.88	0.98	0.69	
	*.31 (.15)	**-.56 (.18)	-.21 (.20)	-.21 (.20)	-.28 (.27)	**-.61 (.21)	-.13 (.25)	-.02 (.18)	-.38 (.20)	
	0.89	0.64	0.71	0.82	0.71	0.64	0.78	1.04	1.03	
	-.12 (.13)	*.44 (.17)	-.34 (.25)	*.44 (.20)	-.34 (.24)	**-.54 (.19)	-.25 (.22)	-.33 (.18)	-.03 (.17)	
	0.90	0.73	0.82	0.82	0.71	0.64	0.60	1.04	0.94	
	-10 (.14)	*.31 (.15)	-.34 (.24)	**-.64 (.19)	-.34 (.24)	**-.45 (.17)	*.51 (.24)	.04 (.16)	-.06 (.17)	
	0.29	0.96	1.67	0.96	1.67	2.43	3.31	1.63	1.24	
	**83 (.15)	**77 (.19)	51 (.28)	-.04 (.18)	51 (.28)	**88 (.21)	**120 (.34)	*.49 (.20)	21 (.19)	
	1.98	1.12	1.58	1.58	1.64	1.92	1.07	0.84	1.53	
	*68 (.31)	-11 (.46)	50 (.55)	46 (.39)	50 (.55)	.65 (.45)	-.06 (.77)	-.18 (.46)	42 (.36)	
	0.82	0.63	0.73	0.57	0.73	1.09	0.55	0.90	0.60	
	-20 (.27)	-.47 (.37)	-.32 (.54)	-.55 (.35)	-.32 (.54)	.09 (.37)	-.60 (.94)	-.10 (.34)	-.51 (.39)	
	1.50	1.40	1.19	0.63	1.19	0.78	1.94	1.69	1.26	
	**41 (.09)	**34 (.11)	18 (.16)	**-.46 (.13)	18 (.16)	*.25 (.12)	**66 (.14)	**53 (.11)	23 (.19)	
	1.26	1.10	1.03	1.10	1.03	1.35	0.84	0.91	1.69	
	23 (.12)	-.04 (.15)	03 (.22)	.09 (.17)	03 (.22)	.30 (.18)	-.17 (.19)	-.09 (.15)	53 (.36)	
	1.13	1.05	1.18	1.25	1.18	1.21	0.73	0.78	0.53	
	-12 (.10)	.05 (.13)	.16 (.19)	.23 (.15)	.16 (.19)	.19 (.15)	*.31 (.16)	-.25 (.13)	-.63 (.40)	
	0.87	1.14	0.99	1.56	0.99	1.62	0.86	0.89	0.67	
	-14 (.12)	.13 (.14)	-.01 (.21)	**94 (.15)	-.01 (.21)	**48 (.17)	-.15 (.18)	-.11 (.15)	**41 (.15)	
	1.17	1.39	0.77	1.78	0.77	0.89	1.17	1.14	0.82	
	-16 (.11)	**33 (.13)	-.26 (.20)	**57 (.15)	-.26 (.20)	-.12 (.15)	.16 (.16)	.13 (.13)	-.19 (.14)	

BİREYİN SIYASAL KAYNAKLARI

Bilgisel ve Maddi donanım

Ceair

Eğilim (ref. İse altı)

İse mezunu

üniversite

Haber alma yöntemi: (ref. TV)

gazete

sosyal medya

Örgütsel yeterlilik

STK üyeliği: (ref. üye)

üye gönüllü değil

zorunlu üyelik

gönüllü

KONTROL DEĞİŞKENLERİ

Kadın

Yaş grubu (ref. 44+)

18 - 28 yaş

29 - 43 yaş

Yerleşim: (ref. metropol)

Kır

Kent

Tablo2: Multinomial lojistik regresyon analizi sonuçları (devamı)

SİYASİ TALEP	HUKUK DİŞİLK		FKİR-HÜRRİYETİ		HAK İHLALI		YEREL MESELE	
	Devlet görevlilerinin terörle mücadele sürecinde hukuk dışı ve/ya ahlak dışı davranışlar sergilediğini görseniz ne yaparsınız?	Bu konuda devlet görevlileri haklıdır diye düşünürüm	Ben böyle şeyler ile ilgilenmem.	Hiçbir şey yapmam	Elimden bir şey gelmez.	Elimden bir şey gelmez.	Bu konular ile ilgilenmiyorum.	Yaşadığınız yerde bulunan bir kilisenin/sinagogun/cem evinin/caminin yıkılacağını öğrendiyseniz ne yaparsınız?
Siyasi taleplerinizi dile getirmek için özgüdüklere den hangisini tercih edersiniz?	Elimden bir şey gelmez.	Beni ilgilendirmez.						Benim dini görevimi yerine getirmemi aksatmayacaksa ilgilenmem.
Siyasete etki edemeyeceğimi düşünüyorum								
Referans Kategorisi: Siyasal Katılma eğilimi	UMUTSUZ siyasal katılımsızlık 53%	DELEGE EDİCİ siyasal katılımsızlık 20%	KAYITSIZ / HISSIZ siyasal katılımsızlık 9%	DELEGE EDİCİ / GÖRÜNÜŞTE İLGİSİZ siyasal katılımsızlık 44%	UMUTSUZ siyasal katılımsızlık 13%	DELEGE EDİCİ / GÖRÜNÜŞTE İLGİSİZ siyasal katılımsızlık 21%	KAYITSIZ / HISSIZ siyasal katılımsızlık 18%	
	Exp B (St.Er.) (B)	Exp B (St.Er.) (B)	Exp B (St.Er.) (B)	Exp B (St.Er.) (B)	Exp B (St.Er.) (B)	Exp B (St.Er.) (B)	Exp B (St.Er.) (B)	Exp B (St.Er.) (B)
KONTROL DEĞİŞKENLERİ								
Etnik Grup (ref. Türk)								
Kürt	-23 (18) 0.80	.04 (20) 1.04	.11 (29) 1.12	.03 (23) 1.03	-.24 (23) 1.27	.04 (20) 1.04	-.30 (24) 0.74	
Zaza	-.56 (35) 0.57	-.29 (44) 0.75	.05 (68) 1.05	-.48 (46) 0.62	-1.02 (63) 0.36	*.78 (37) 2.19	-.96 (77) 0.38	
Arap	.01 (28) 1.01	.32 (34) 1.38	**1.13 (41) 3.10	.32 (40) 1.38	*.75 (31) 2.11	***1.15 (30) 3.14	.41 (36) 1.51	
Diğer	.08 (29) 1.08	-.53 (36) 0.59	-.86 (75) 0.43	.05 (38) 1.05	.19 (47) 1.21	-.44 (40) 0.64	-.43 (43) 0.65	
<i>Din mezhep (ref. Sünni Müslüman)</i>								
Alevi	-.04 (21) 0.96	.22 (25) 1.24	.15 (31) 1.16	*.62 (26) 0.64	.46 (36) 1.59	.29 (26) 1.33	-.55 (36) 0.58	
Sünni	.14 (29) 1.15	.34 (35) 1.40	-.62 (64) 0.54	-.69 (43) 0.50	***2.25 (40) 3.49	** .87 (34) 2.40	.11 (46) 1.12	
Dindanlık	.13 (07) 1.13	.10 (09) 1.11	.10 (13) 1.11	***.35 (09) 1.42	.18 (11) 1.19	-.08 (09) 0.92	-.07 (09) 0.93	
<i>Parti tercihi (ref. AKP)</i>								
CHP	-.14 (14) 0.87	-.27 (17) 0.76	***.75 (19) 0.47	***-1.4 (18) 0.26	** .66 (25) 0.50	*.36 (18) 0.70	*.43 (20) 0.65	
MHP	-.04 (16) 0.96	-.10 (21) 0.90	-.13 (20) 0.88	** .54 (21) 0.58	-.05 (25) 0.95	-.09 (21) 0.91	-.02 (20) 0.98	
HDP	.07 (25) 1.07	-.31 (26) 0.74	** -1.25 (45) 2.99	***-1.2 (30) 0.31	.26 (30) 1.30	.18 (27) 1.20	-.19 (34) 0.82	
Diğer	.03 (41) 1.03	-.21 (42) 0.81	-.75 (56) 0.47	***-1.02 (48) 0.36	-1.65 (117) 0.19	-.55 (54) 0.58	.23 (43) 1.26	
Karasız	.18 (13) 1.20	.20 (16) 1.22	** .62 (20) 0.54	** .48 (17) 0.62	-.19 (19) 0.83	0.22 (16) 1.24	.06 (17) 1.07	
Oy kullanmaz	** .75 (25) 2.11	.25 (27) 1.29	*.82 (40) 0.44	-.14 (29) 0.87	-.11 (35) 0.89	0.30 (27) 1.34	-.06 (32) 0.94	
Intercept	1.17 (48)	.79 (59)	.66 (84)	.79 (60)	-1.11 (76)	0.05 (58)	-40 (65)	
Pseudo R-Square (McFadden)	0.11	0.11	0.11	0.16	0.18	0.09	0.09	

Not: *p<.05, **p<.01, ***p<.001

Değerlendirme ve Sonuç

Temsili demokrasi, vatandaşların belirli aralıklarla yapılan özgür ve adil seçimler aracılığıyla temsilcilerini seçmek ve değiştirmek suretiyle karar-alma mekanizmasına dolaylı olarak katıldıkları sistemdir. Seçilmişlerin halk adına karar aldığı ve uyguladığı iki seçim arasında kalan süre içinde ise vatandaşın siyasete ve toplumsal hayata aktif katılımı ile izleme, eleştirme, denetleme yaparak güç yozlaşmasının ya da karar-alma sürecine belirli grupların hâkim olmasının önüne geçilmesi beklenir. Dolayısıyla, Dalton'un (2008: 79) açıkça ifade ettiği gibi, demokratik bir sistemde 'iyi vatandaş' demokratik müzakereye katılmalı, diğer vatandaşlarla siyaset tartışmalı ve ideal olarak diğerlerinin görüşlerini anlamaya çalışmalıdır; ama hepsinden önce, siyasal otoritenin iktidarda olduğu süre boyunca vatandaşlar tarafından izlenmesi ve denetlenmesi gerekliliğine inanmalıdır. Özetle, siyasal katılma normu, demokratik vatandaşlığın temel bir unsuru olmalıdır; zira bilişsel olarak mobilize olmuş bir vatandaş doğrudan siyasal katılma eylemlerini ya da gönüllü çalışmaları tercih edecektir (Dalton, 2008: 78, 92).

Türkiye'ye baktığımızda ise, 1990'larla başlayan dönemde yaşanan hızlı toplumsal, ekonomik ve siyasal değişiklikler ve sonrasında ortaya çıkan Kürt meselesi, Alevi meselesi ve siyasal İslam olguları ile birlikte yeni sivil toplum örgütlenmelerinin sayısının arttığını görmekteyiz (Bee ve Kaya, 2016: 6). Bu ortamın özellikle genç kuşak için yeni siyasal katılma fırsatları yarattığını ve gençlerin de bu fırsatı kullanarak seslerini duyurmak ve toplumda aktif oyuncular olma yolunda bir mücadele verdiklerini savunan araştırmacılar bulunmakla birlikte (örn. Bee ve Kaya, 2016), doğrudan siyasal katılma düzeyinin halen çok düşük olduğu birçok görgül araştırma ile tespit edilmiş bir olgudur. Öte yandan, önceki bölümlerde tartışıldığı gibi, Türkiye'de iyi vatandaş kavramının tarihsel olarak itaat, sorumluluk ve ödev çerçevesinde tanımlandığı malumdur. Yaşanan dönüşümler her ne kadar dönüştürücü olsa da, siyasal otoritenin makbul vatandaş profili oluşturma girişimlerinin oldukça başarılı olduğu ve halen bireylerin zihinlerindeki iyi vatandaş algısını biçimlendirmeye devam ettiği görülmektedir, zira daha önce belirtildiği gibi, vergi vermek, seçimlerde oy kullanmak, kurallara uymak ve daha kötü durumda olanlara yardım etmek gibi ödev-temelli vatandaşlık normları Türkiye'de halen vatandaşların zihinlerindeki iyi vatandaş algısında ağır basmaktadır (Şekil2).

Bu siyasal ve toplumsal zemin üzerinde yürütülen mevcut çalışmanın bulguları, bahsi geçen yerleşik vatandaşlık normlarının belirli bir siyasal katılımsızlık tutumu ile ilişkili olduğunu göstermektedir. *Delege edici siyasal katılımsızlık* olarak kavramsallaştırdığımız bu tutumu, vatandaşların *oy verdikten sonra bir*

nevi 'geri çekilerek' siyasal meselelerle ilgilenme gereği duymayıp bu alanlarda karar alma sürecini yetkililere (ya da daha genel ifadeyle başkalarına) bırakması ve dolayısıyla, izleme, denetleme, eleştirme haklarından vazgeçmesi olarak tanımlamaktayız. Araştırmanın bulgularına göre, görünüşte siyasal ilgisizlik ya da umursamazlık (*political apathy*) olarak tezahür eden 'delege edici siyasal katılımsızlık' tutumu, siyasal etkinlik duygusu eksikliğinin ön plana çıktığı 'umutsuz katılımsızlık' ve belirli siyasal nesnelere (siyasal mesele, aktör, süreç vb.) yönelik bir his beslememe anlamında 'kayıtsız siyasal katılımsızlık' (*political indifference*) tutumlarından vatandaşlık normları ve bireyin siyasal kaynakları ile bağıntıları (*correlates*) anlamında görgül olarak da ayrılmaktadır. Delege edici siyasal katılımsızlık tutumu, iyi vatandaş olmak için siyasette ve sivil hayatta aktif olmak, devlet görevlilerinin icraatlarını kontrol/takip etmek ve başkalarının fikirlerini anlamaya çalışmak gerekliliği unsurlarından oluşan etkin vatandaşlık normlarının tümü ile negatif, devlete karşı sorumlulukların haktan önde geldiği inancı ve iyi vatandaşın her zaman kurallara uyması gerektiği normu ile (siyasal katılma eğilimi ile karşılaştırıldığında) pozitif ilintilidir. Öte yandan, siyasal etkinlik duygusu eksikliğinin ön plana çıktığı umutsuz siyasal katılımsızlık tutumundan farklı olarak, (haber alma kaynağı ve yerleşim yeri dışında) gelir ve eğitim düzeyi gibi sosyo-ekonomik unsurların bu katılımsızlık türü üzerinde belirleyici bir etkisi bulunmamaktadır. Bahsi geçen vatandaşlık norm ve inançlarının delege edici katılımsızlık tutumunun gerçekleşme olasılığı üzerindeki marjinal etkileri düşük olsa da, diğer siyasal katılımsızlık boyutları ile karşılaştırıldığında ortaya çıkan sistematik ve ayrıştırıcı ilişki tablosu, çalışmanın iddiasıyla uyumlu olarak, siyasal ilgisizliğin ya da umursamazlığın ötesinde, Türkiye'de hali hazırda *yerleşik vatandaşlık normlarının bir yansıması gibi görünen bir 'doğrudan' siyasal katılımsızlık türü* ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. 'Delege edici' ifadesi bu tür bir siyasal katılımsızlık tutumu içinde olanlar için uygun bir seçim olarak görünmektedir zira bu bireyler, benimsedikleri normlar açısından bakıldığında, oy verme gerekliliğine verdikleri önem açısından siyasal katılım eğiliminde olanlardan ayrılmamakta ama siyasette ve toplumda aktif olmaya ve devlet yetkililerini denetlemeye pek önem vermemekte ve hatta devlete karşı sorumluluklarının haklarından önce geldiğine inanmaktadırlar. Tutumları açısından bakıldığında da, benimsedikleri normları siyasal ilgisizlik, umursamazlık ya da devlet görevlilerinin yaptıklarını kayıtsız şartsız onaylamak olarak dışa vurarak, siyasal meseleler ile ilgilenme işini pratikte başkalarına havale ettiklerini ima etmektedirler. Dolayısıyla, *delege edici* olarak kavramsallaştırdığımız bu siyasal katılımsızlık türü, Türkiye siyasal kültüründe 'itaat, sorumluluk ve ödev' çerçevesinde şekillenen iyi/makbul vatandaş tanımının bireylerin siyasal tutumlarına yansıması olarak görülebilir.

Merkeziyetçi yönetim alışkanlıklarının yerleşik olduğu coğrafyamızda, vatandaşların oy verme marifetiyle gerçekleştirilen dolaylı siyasal katılmanın ötesine geçip, doğrudan siyasal katılmaya dayanan demokratik yönetim anlayışını benimsemesi elbette kolay bir dönüşüm değildir. Bu çalışmanın bulguları, Türkiye’de vatandaşların doğrudan siyasal katılma eylemlerine sıcak bakmasına *katkı yapacak* unsurlardan birinin ‘iyi vatandaş’ algısının *etkin vatandaşlık* normları çerçevesinde tanımlanması olduğunu göstermektedir. Elbette farklı veri toplama (özellikle derinlemesine mülakat) ve analiz yöntemleri kullanılarak siyasal katılımsızlık boyutları ve yordayıcıları üzerine çalışmalar yapılması bulguların test ve/veya rafine edilmesi açısından elzemdir. Yine de araştırmanın pratik sonuçları açısından bir iki not düşebiliriz.

Daha önceki bölümlerde aktarıldığı gibi, Türkiye’de vatandaşlık normları siyasal otoritenin dönemsel şartlar doğrultusunda bilinçli tasarımı olup, bireylere benimsetilmesinin aracı da örgün eğitimidir. Dolayısıyla, vatandaşlık normları temelde ‘edinilmiştir’ ve bu da aslında uzun vadede (yeniden) şekillenebilir olduğu anlamına gelmektedir. Türkiye’deki devlet-vatandaş ilişkisi geleneğine ve iyi vatandaşlığın tanımlanma ve yaygınlaştırılmasına yönelik uygulamalara bakıldığında merkezi siyasal otoriteden ‘iyi vatandaş’ algısının etkin vatandaşlık normları çerçevesinde tanımlanmasına yönelik bir atılım beklemek gerçekçi olmayacaktır. Dolayısıyla, demokratik yönetimi ön planda tutan yerel karar alıcılar ve bu amaç doğrultusunda faaliyet gösteren sivil toplum örgütleri, bir yandan etkin siyasal katılma mekanizmaları geliştirirken diğer yandan da bu mekanizmaları kullanacak bireylerin benimsedikleri vatandaşlık normlarının siyasal katılma tutum ve davranışlarını etkilediğini gözden kaçırmamalıdır. Bu anlamda, demokratik siyasal katılma kültürünün pekişmesine katkıda bulunabilmek için bireylerin zihinlerindeki ‘iyi vatandaş’ algısından başlayarak etkin vatandaşlık normlarının değer ve meşruiyetini artırmak, uzun vadede geri dönüş alınabilecek olsa da, kalıcı bir seçenek gibi görünmektedir.

Sonnotlar

¹ Kalaycıoğlu (2008: 13-17) Türkiye’de siyasal etkinlik duygusunu marjinallik duygusu, seçkincilik algısı ve güçsüzlük duygusu olmak üzere üç temel boyuttan oluştuğunu tespit etmiştir.

² Yaş ve cinsiyet gibi demografik niteliklerin siyasal katılma üzerindeki etkisi hakkında çelişkili bulgular olsa da (örn. Bee ve Kaya, 2016; Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2007; Erdoğan ve Uyan-Semerci, 2016; Norris, 2002; Quintelier, 2007), eğitim, gelir, meslek gibi sosyo-ekonomik unsurlar ile bireyin dernekleşme düzeyini içeren ‘siyasal kaynakların’, siyasal katılma davranışı üzerindeki etkisi birçok çalışmada ortaya konmuştur (örn. Brady,

Verba ve Schlozman, 1995; Chrona ve Capelos, 2016; Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2007; Kalaycıoğlu, 1983; Kam ve Palmer, 2008; Kentmen-Çin 2015; Schlozman vd., 1999).

³ Çalışmada her ne kadar, vatandaşlık normlarının siyasal katılımsızlık tutumunun öncülü olduğu düşünülerek bir ‘nedensellik’ dili kullanılsa da, anket sorularına dayalı bir analiz yapılıyor olması sebebiyle endojenite sorunu bertaraf edilememektedir. Derinlemesine mülakat yöntemleri ile aşılabilecek bu sorunu okuyucunun göz önünde bulundurması yerinde olur.

⁴ Örneklem, ADNKS (Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi) verilerine dayalı mahalle ve köylerin nüfus büyüklükleri ve eğitim seviyeleri verileri ile 1 Kasım 2015 Genel seçimlerinin mahalle ve köy sonuçları katmanlandırılarak hazırlanmıştır. Yerleşim yerleri önce kır/kent/metropol olarak ayrıştırılmış ve örneklem 12 bölge esas alınarak tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında, 28 ilin merkez dahil 110 ilçesine bağlı 150 mahalle ve köyünde 2587 kişiyle hanelerinde yüzyüze görüşülmüştür. Araştırmanın bulgularının hata payı, yüzde 95 güven aralığında +/- 2, yüzde 99 güven aralığında yüzde +/- 2,6’dır (IPM ve Konda, 2016: 103).

⁵ Bu aşamada anket veri setindeki diğer bazı sorular da atama denkleminde (sadece) bağımsız değişken olarak kullanılmıştır.

⁶ Çoklu atama aşamasında SPSS istatistik programı kullanıcı dostu bir ara yüz sunarken, marjinal etki tablolarını elde etme açısından STATA programı avantaj sunmaktadır. Bu sebeple, çoklu atama yapılmış veri seti STATA programına aktarılarak çoklu atanmış veri olarak tanıtılmıştır ve tekrar multinominal regresyon analizi uygulanmıştır. SPSS programı ile aynı sonuçlar elde edildiği teyit edildikten sonra marjinal etki sonuçları alınmıştır.

⁷ Yanıt şıklarının sıralaması olağandışı siyasal katılma, olağan siyasal katılma ve siyasal katılımsızlık içeriklerini verecek şekilde değiştirilmiştir.

⁸ Bağlamdan kopuk siyasal katılma sorularının avantajı ise yanıt seçeneklerinin standart olması (“yaptım, yapmadım ama yapabilirim, yapmam” gibi) ve dolayısıyla, *farklı siyasal katılma eylemlerine* ilişkin soruları bir araya getirerek bir siyasal katılma indeksi oluşturmaya imkân vermesidir. Buna karşın, sorular belirli bir durum ya da mesele bağlamından kopuk ve salt eylemin kendisine ilişkin olduğu için, hangi durumlarda geçerli olduğunu ya da olmadığını bilmek mümkün olmamaktadır.

⁹ Kullandığımız verilerinin tamamının analiz edildiği KONDA/İPM *Vatandaşlık Araştırması Bulgular Raporu*’nda (2016) bir derecelendirme yapılmış olsa da kullanılan yöntem sebebiyle yanıt seçeneklerinin sağladığı veri zenginliği kaybolmaktadır; zira yanıtlar, sadece ürettiği sonuca bakılarak “aktif vatandaşlık” ya da “pasif vatandaşlık” olarak kodlanmıştır (2016: 85). Daha sonra bu kodlama üzerinden “Pasif, Utangaç, Sorgulayan, Eyleme geçen” kümeleri elde edilmek suretiyle katılma eylemine yönelik bir

derecelendirme yapılmış olsa da, temelde tek boyutlu “aktif/pasif vatandaş” ekseninde bir sıralama yapılmakta ve yukarıda da belirtildiği gibi, siyasal katılımsızlığın boyutlarına ilişkin sorularda mevcut olan kavramsal zenginlik yok olmaktadır.

¹⁰ Yanıt şıklarının sıralaması olağandışı siyasal katılma, olağan siyasal katılma ve siyasal tepkisizlik anlamlarını verecek şekilde değiştirilmiştir.

¹¹ Döndürülmüş Bileşen Matrisi^a

	Bileşen	
	1	2
Seçimlerde oy vermek	.212	.622
Vergi kaçırmamak/vergi ödemek	.024	.822
Her zaman kurallara uymak.	.058	.772
Devlet görevlilerinin icraatlarını kontrol etmek/takip etmek.	.596	.349
Sivil toplumda aktif olmak.	.840	.039
Siyasette aktif olmak.	.828	.010
Farklı düşüncelere sahip insanları anlamak.	.568	.296
Dünyada benden daha kötü durumda olanlara yardım etmek.	.230	.545

Çıkarma yöntemi: Temel Bileşen Analizi (*Principal Component Analysis*).

Döndürme yöntemi: Kaiser Normalizasyonu ile Varimax.

^a Döndürme 3 yinelemede birleşmiştir.

¹² Sivil toplumda aktif olmak ve siyasette aktif olmak soruları birleştirilerek kullanılmıştır (r: 0.599, p=.000)

¹³ STATA programındaki ‘relative risk ratio’(RRR) SPSS programında ‘odd ratio’ (OR) olarak adlandırılmaktadır.

<https://stats.oarc.ucla.edu/stata/output/multinomial-logistic-regression/>

<https://stats.oarc.ucla.edu/spss/output/multinomial-logistic-regression/>

¹⁴ Etkin vatandaşlık normları birbirleriyle ilintili ve siyasal katılımsızlık üzerinde yaklaşık aynı boyutta etkiye sahip oldukları için bir tanesinin marjinal etkisini hesaplarken diğerlerini ortalamalarında tutmak ilgili normun etkisini ortadan kaldırmaktadır. Bu sebeple, vatandaşlık normlarının marjinal etkisi hesaplanırken sadece siyasal kaynaklar ve kontrol değişkenleri ortalamalarında sabit tutulmuştur.

¹⁵ Ayrıca hesaplanmış ancak grafikte sunulmamıştır.

Kaynakça

Abrams D vd. (1990). Knowing what to think by knowing who you are: Self-categorization and the nature of norm formation, conformity and group polarization. *British Journal of Social Psychology*, 29(2), 97-119.

Abramson P R ve Aldrich J H (1982). The Decline of Electoral Participation in

America. *American Political Science Review*, 76(3), 502-521.

Armington K (2007). Political participation and associational involvement. İçinde: J van Deth vd. (der), *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis (Vol. 17)*. London, New York: Routledge, 382-407.

Aytaç S E ve Öniş Z (2014). Varieties of Populism in a Changing Global Context: The Divergent Paths of Erdoğan and Kirchnerismo. *Comparative Politics*, 47(1), 41-59.

Balch G I (1974). Multiple Indicators in Survey Research: The Concept "Sense of Political Efficacy." *Political Methodology*, 1(2), 1-43

Bee C ve Kaya A (2017). Youth and active citizenship in Turkey: Engagement, participation and emancipation. *Southeast European and Black Sea Studies*, 17(1), 129-143.

Blais A vd. (2000). The calculus of voting: An empirical test. *European Journal of Political Research*, 37(2), 181-201.

Bolzendahl C ve Coffé H (2009). Citizenship beyond politics: the importance of political, civil and social rights and responsibilities among women and men. *The British Journal of Sociology*, 60(4), 763-791.

Bolzendahl C ve Coffé H (2013). Are 'Good' Citizens 'Good' Participants? Testing Citizenship Norms and Political Participation across 25 Nations. *Political Studies*, 61, 45-65.

Brady H E vd. (1995). Beyond SES: A Resource Model of Political Participation. *American Political Science Review*, 89(2), 271-294.

Campbell A vd. (1960). *The American Voter*. Chicago: The University of Chicago Press.

Chrona S ve Capelos T (2017). The political psychology of participation in Turkey: civic engagement, basic values, political sophistication and the young. *Southeast European and Black Sea Studies*, 17(1), 77-95.

Çarkoğlu A ve Kalaycıoğlu E (2007). *Turkish Democracy Today: Elections, Protest and Stability in an Islamic Society*. London: IB Tauris.

Çarkoğlu A ve Kalaycıoğlu E (2015). *Türkiye'de ve Dünya'da Vatandaşlık*. İstanbul: İstanbul Policy Center.

Dahl R A (1998). *On Democracy*. New Haven CT: Yale university press.

Dalton R J (2008). Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation. *Political studies*, 56(1), 76-98.

Dean D G (1960). Alienation and Political Apathy. *Social Forces*, 185-189.

Denters B vd. (2007). Norms of Good Citizenship. İçinde: J van Deth vd. (der), *Citizenship*

and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis (Vol. 17). London, New York: Routledge, 112-132.

Dünya Değerler Araştırması (World Values Survey). <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp>. Son erişim tarihi, 20.04.2022.

Erdoğan E ve Uyan-Semerci P (2017). Understanding young citizens' political participation in Turkey: does 'being young' matter? *Southeast European and Black Sea Studies*, 17(1), 57-75.

Finifter A W (1970). Dimensions of Political Alienation. *American Political Science Review*, 64(2), 389-410.

Fox S (2015). *Apathy, Alienation and Young people: The Political Engagement of British Millennials*. (Doktora tezi). İngiltere: Nottingham Üniversitesi.

Hale H E (2011). The Myth of Mass Russian Support for Autocracy: The Public Opinion Foundations of a Hybrid Regime. *Europe-Asia Studies*, 63(8), 1357-1375.

Hensby A (2021). Political non-participation in elections, civic life and social movements. *Sociology Compass*, 15(1), e12843.

Inglehart R (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Inglehart R (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

International Social Survey Program (ISSP) (2014), "Citizenship II". <https://www.gesis.org/en/issp/modules/issp-modules-by-topic/citizenship/2014>. Son erişim tarihi, 15.01.2022.

Kalaycıoğlu E (1983). *Karşılaştırmalı Siyasal Katılma, Siyasal Eylemlerin Kökenleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları.

Kalaycıoğlu E (2008). Türkiye'de demokrasi'nin pekişmesi: bir siyasal kültür sorunu". İçinde: S Yazıcı vd. (der.) *Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan*. Ankara: Yetkin Yayınları, 247-277.

Kalaycıoğlu E (2013). Siyasal Katılmanın Anatomisi. *Bilim Akademisi Derneği*, 34(179/148), 1-6.

Kam C D ve Palmer C L (2008). Reconsidering the Effects of Education on Political Participation. *The Journal of Politics*, 70(3), 612-631.

Kentmen-Çin Ç (2015). Participation in social protests: Comparing Turkey with EU patterns. *Southeast European and Black Sea Studies*, 15(3), 223-237.

KONDA / İPM (2016). *Vatandaşlık Araştırması Bulgular Raporu*. <https://konda.com.tr/>

Altınoğlu E (2022). Türkiye'de Vatandaşlık Normları ve Siyasal Katılımsızlık. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 949-991.

<tr/rapor/vatandaslik-arastirmasi/>. Son erişim tarihi, 11.07.2021.

Köker L (2020). Başkancı rejim: Popülist yarışmacı otoriterlik mi, diktatörlük mü? *Birikim*, 1 (377), 6-26.

Lupia A ve Philpot T S (2005). Views from Inside the Net: How Websites Affect Young Adults' Political Interest. *The Journal of Politics*, 67(4), 1122-1142.

Marshall T H (1950). *Citizenship and Social Class and Other Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.

Niemi R G vd. (1991). Measuring Internal Political Efficacy in the 1988 National Election Study. *American Political Science Review*, 85(4), 1407-1413.

Norris P (2002). *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. New York NY: Cambridge University Press.

O'Donnell G A (1994). Delegative Democracy. *Journal of democracy*, 5(1), 55-69.

Özbudun E (2015). Turkey's Judiciary and the Drift Toward Competitive Authoritarianism. *The International Spectator*, 50(2), 42-55.

Raney T ve Berdahl L (2009). Birds of a Feather? Citizenship Norms, Group Identity, and Political Participation in Western Canada. *Canadian Journal of Political Science/Revue Canadienne de Science Politique*, 42(1), 187-209.

Reese G vd. (2019). *The Psychology of Globalization: Identity, Ideology, and Action*. London: Academic Press.

Reichert F (2016). How Internal Political Efficacy Translates Political Knowledge Into Political Participation: Evidence from Germany. *Europe's Journal of Psychology*, 12(2), 221-241.

Schlozman K L vd. (1999). "What Happened at Work Today?": A Multistage Model of Gender, Employment, and Political Participation. *The Journal of Politics*, 61(1), 29-53.

Schulz W (2005). Political Efficacy and Expected Political Participation among Lower and Upper Secondary Students. A Comparative Analysis with Data from the IEA Civic Education Study. <https://eric.ed.gov/?id=ED499264>. Son erişim tarihi, 10.02.2022.

Schulz W vd. (2010). ICCS 2009 International Report: Civic Knowledge, Attitudes, and Engagement among Lower-Secondary School Students in 38 Countries. <https://eric.ed.gov/?id=ED520018>. Son erişim tarihi, 10.02.2022.

Taş H (2015). Turkey – from tutelary to delegative democracy. *Third World Quarterly*, 36(4), 776-791.

Thompson W E ve Horton J E (1960). Political alienation as a force in political action. *Social Forces*, 190-195.

- Üstel F (2016). *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- van Deth J ve Elff M (2000). Political Involvement and Apathy in Europe 1973-1998. *MZES Working Papers*, 33.
- Verba S ve Nie N H (1987). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Verba S vd. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Walker L D (2009). Delegative Democratic Attitudes and Institutional Support in Central America. *Comparative Politics*, 42(1), 83-101.
- Yeğen M (2004). Citizenship and Ethnicity in Turkey. *Middle Eastern Studies*, 40(6), 51-66.
- Yıldırım K (2016). Political Efficacy. *The International Encyclopedia of Political Communication*, 1-5.
- Yoo S J (2010). Two Types of Neutrality: Ambivalence versus Indifference and Political Participation. *The Journal of Politics*, 72(1), 163-177.

Halkevlerinde Ücretli Film Gösterimleri: Yasaktan Teşvike

Özgür Adadağ, Galatasaray Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü

ORCID: 0000-0003-1629-9329

E-Posta: oadadag@gmail.com

Özet

1930'lu yılların ortasında genç Türkiye Cumhuriyeti'nde sinema bir propaganda aracı olarak kullanılmak istenir. 1932 yılında Kemalist devrimleri kökleştirmek amacıyla ülkenin farklı yerlerinde açılmaya başlanan halkevleri sinemadan bu amaçla yararlanmak için kullanılan en önemli kurum olur ve CHP'nin girişimleri ile halkevlerinde sinema faaliyetleri yaygınlaştırılmaya çalışılır. Parti merkezindeki idarecilerin sinemaya atfettikleri rol halkevi idarecileri tarafından da benimsenmekle birlikte, bu ikinciler için sinema aynı zamanda yöre halkının büyük ilgisine mazhar olan ve halkevlerini canlandıran bir eğlence vasıtası olarak görülür. Diğer taraftan sinema faaliyeti halkevlerinin kütüphane, tiyatro, spor ya da folklor çalışmaları gibi diğer faaliyet alanlarına kıyasla daha fazla maddi yatırım gerektirir ve bu durum, sinemanın halkevlerinde yaygınlaşması önünde temel engel oluşturur. Ücretli film gösterimleri yapılarak bu soruna bir ölçüde çözüm üretilebilecek olsa da Parti merkezi halkevlerinin gelir getirici faaliyetler yapmasını kabul etmemiş ve ücretli film gösterimlerine uzun yıllar izin vermemiştir. Açıldığı tarihten itibaren mali sıkıntılar yaşayan halkevlerinin idarecileri ise sinemayı ek gelir kaynağı olarak görerek Parti merkezinin sinemadan gelir elde etme yasağını kaldırması için ısrarlı taleplerde bulunur ve hatta bazıları bu yasağı delmeye çalışır. Sinemanın eğitici ama aynı zamanda eğlendirici özelliği; büyük bir yatırım gerektirdiği halde gelir kaynağı da olabilmesi, kısaca sinemanın birbirinden farklı ama birbirini tamamlayan iki yönlü özellikleri halkevlerindeki sinema faaliyetinin ücretsiz ya da ücretli olması meselesinde düğümleir. Bu düğüm, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin yarattığı ulusal ve uluslararası şartlara uyum sağlamanın da bir sonucu olarak, 1946 yılında Parti merkezinin ücretli faaliyetlere izin vermesi ile çözülmüş, ancak verilen izin, var olan sorunları tamamen ortadan kaldıramamıştır.

Cumhuriyetin ilk döneminde devlet destekli sinema faaliyetinin inceleneceği bu çalışmada, halkevlerindeki ücretli film gösterimleri konusuna odaklanılacaktır. Bu kapsamda bir yandan Parti merkez yöneticilerinin halkevlerinde gerçekleştirilen sinema faaliyetini nasıl konumlandığı, ücretli gösterimlere izin vermeme gerekçeleri ve bu kararlarındaki değişimin sebep ve sonuçları, diğer yandan yerel idarecilerin sinemadan beklentileri, ücretli faaliyet yapma isteklerini nasıl gerçekleştirdikleri ve

ayrıca yerelde sinemanın nasıl alımlandığı gibi sorulara cevap aranacaktır. Çalışmanın temel alacağı kaynaklar arşiv kayıtlarında bulunan Parti Genel Sekreterliği, Parti İl İdare Kurulları, valiler, bölge müfettişleri, halkevi idarecileri gibi hepsi parti üyesi olan ama sinema faaliyetinin ücretli olup olmamasına farklı şekilde yaklaşan kurum ve aktörler arası yazışmalar ile ücretli gösterimlerle ilgili yöre sakinlerinin Parti'ye gönderdiği talep ve şikâyet mektuplarıdır.

Anahtar Sözcükler: Halkevleri, Sinema, CHP, Film, Ücretli Gösterim.

Paid film screenings in the People's Houses: From Prohibition to Incentive

Abstract

During the mid-1930s in the young Turkish Republic cinema was intended to be used as a propaganda tool. The people's houses which were opened in 1932 in diverse parts of the country to ingrain the Kemalist reforms were institutions where cinema was used for the propaganda purposes. With the initiatives of the Republican People's Party (RPP) cinema activities were aimed to be expanded. The role attributed to cinema by the party executives were embraced also by the administrators of the people's houses however the second group considered cinema also as an entertaining tool that rejuvenated the people's houses and attracted the local population. Besides, cinema required a bigger investment with respect to the other activities of people's houses such as library, sports or folk dancing, and that was the main obstacle for cinema to become more widespread. This problem could have been resolved to some extent through paid screenings, however the party did not allow the people's houses to host income generating activities and did not permit paid screenings for a long period. The executives of the people's houses that experience financial problems since the early days considered cinema as a side-income and make insistent demands to party to lift the ban on the paid film screenings, some even attempted to break the ban. This gridlock was overcome by the decision of the party to permit paid activities as a consequence of adaptation to the national and international conditions in the post war era, however this permission did not resolve existing problems completely.

In this study where the state-supported film activities will be examined the main focus will be on the paid film screenings in the people's houses. Within this framework the study will seek answers to questions such as on the one side the way how party executives position the cinema activities in the people's houses, their motives behind not permitting the paid screenings and the reasons and consequences of their change of decision; on the other side the expectations of the local administrators from

cinema, the way they justify their demand to make paid activities and how cinema was perceived in the local contexts. The study will build on written correspondence within the archival registry among the actors and institutions who are all party members but who approach the paid screening issue differently such as general secretariat of the party, provincial administrative board of the party, governors, regional inspectors and the request and complaint letters sent by the locals to the party regarding the paid screenings.

Keywords: People's Houses, Cinema, RPP, Film, Paid Screening.

Giriş

1937 yılının başından itibaren Ayancık (Sinop) Halkevi gösterici sinema makinesi almak istese de makinenin fiyatı ve hangi marka olacağıyla ilgili sorunlar yüzünden alım işlemi uzar. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Sekreterliğinin onayı sonrası, ancak bir buçuk yıl kadar süre geçtikten sonra, Mayıs 1938'de makine satın alınır. Ayancık CHP İlçe Başkanı makinenin alım işlerini hızlandırmak için Aralık 1937'de Sinop Milletvekili Cevdet Kerim İncedayı'ya "Ağabeyimize" hitabıyla gönderdiği mektupta, o zamana kadarki gelişmeleri özetleyip sinema gösterimlerinin başlaması için halkın sürekli talepte bulunduğunu belirtir ve sinema makinesinin gerekliliğini açıklarken "halkın terbiyevi ve içtimai kalkınmasında büyük hizmeti olacak sinema... aynı zamanda bizim için mükemmel bir varidat membaı [gelir kaynağı] olacaktır" ifadelerini kullanır.¹

Ayancık Halkevi yöneticilerinin sinema makinesi edinme çabası, iki dünya savaşı arası dönemde birçok ülkede olduğu gibi, genç Türkiye Cumhuriyeti'nde de sinemadan eğitici amaçla yararlanma kapsamındaki girişimlerden biridir. 1. Dünya Savaşı sonrası iktisadi, toplumsal ve siyasi yeniden yapılanma sürecinde sinema eğitici amaçla kullanımdadır. Siyasal rejimleri birbirinden farklı nitelikler sunsa da özellikle sinema alanında altyapısı gelişmiş birçok Avrupa ülkesinde hükümetler farklı alanlardaki politikalarını halka aktarmak ve bu politikalara rıza üretmek için sinemadan yararlanır. İki dünya savaşı arası dönemde Fransa'da Eğitici Sinema Ofisleri, İtalya'da Faşist dönemde devletleştirilen LUCE (Eğitici Sinema Birliği), Ekim devrimi sonrası Rusya'da seyyar sinema örgütlenmeleri bu tip yapılanmalara örnektir (Bertin-Maghit, 2008; Vignaux, 2007; Sevilla, 2015; Hay, 1987: 201-232; Sumpf, 2007; Adadağ, 2012). Filmlerin eğitici amaçla kullanımı o kadar yaygındır ki Milletler Cemiyeti bünyesinde Kasım 1928'de, temel amacı eğitici filmlerin dünya çapında üretimi, dağıtımı ve değişimini teşvik etmek olan Uluslararası Eğitici Sinema Enstitüsü kurulur (Taillibert, 1999). Türkiye'de de Kemalist devrimi kökleştirmek için etkin şekilde hizmet

edeceği düşünölen ve bu sebeple geliştirilmesi hedeflenen araçlardan biri sinema olacaktır. Sinemanın Türkiye Cumhuriyeti'nde bu amaçla kullanımını yaygınlaştırmak için 1930 ve 40'lı yıllarda birçok adım atılarak kanunlar çıkarılacak, kaydedici ve gösterici makineler satın alınacak, filmler çekilecek ve farklı kaynaklardan tedarik edilen filmlerin halka ulaşması için çaba gösterilecektir. Filmleri halka ulaştırmak için kullanılan mekânların başında ise temel amacı devrimin fikirlerini ölkede yaygınlaştırmak ve kökleştirmek olan, 1932 ila 1951 yılları arası CHP'nin kültür organı olarak faaliyet göstermiş ve ölkenin farklı bölgelerinde açılmış halkevleri gelir.²

1932 yılında açılmaya başlayan ve ilerleyen yıllarda sayıları hızla artan halkevlerinin birçoku sinema makinesi edinip piyasadan temin edilen kurmaca filmleri ücret karşılığı göstermek isteyecek ve taleplerini Parti merkezine farklı gerekçelerle sunacaktır. Bu gerekçelerden biri de Ayancık'tan gönderilen mektupta dile getirilen halkevlerinin harcamalarında kullanmak üzere halkevlerine gelir temin etmektir. Ancak Parti merkezi uzun yıllar boyunca halkevlerindeki diğer tüm faaliyetler gibi sinema gösterimlerinden de ücret alınmasına izin vermez. Zira CHP merkez yöneticileri için sinema gelir getirici bir faaliyet değil, bir 'kültür organı' olarak işlev gören halkevlerinin Parti'yi tanıtmak ve devrimin fikirlerini yaymak için kullanacağı araçlardan biri olmalıdır. Bu kapsamda halkevlerinde 'halk terbiyesi'ne katkısı olacak 'eğitici filmler'in³ ücretsiz olarak gösterilmesi esastır. Ancak sinema faaliyetinin önemli maddi yatırım gerektirmesi, buna karşın halkevlerinin mali yetersizlikleri dikkate alındığında ücretli faaliyetlere izin konusu merkez ve yerel yöneticiler arasında önemli gündemlerden biri olacaktır.

Türkiye sinema tarihi üzerine yapılan çalışmalarda devlet ile sinema ilişkisi öncelikli olarak kurmaca filmler üzerinden okunurken; devlet aygıtının sinemaya yeteri kadar önem vermediği, sinemayı sadece vergiler yoluyla gelir elde etmek için bir araç olarak gördüğü ve somut verilere dayanmadan Cumhuriyet'in ilk yıllarında sinemadan propaganda aracı olarak yararlanılmadığı tekrar edilmiştir (Özön, 1995: 54; Onaran, 1999: 101; Arslan, 2011: 41-42). Diğer yandan halkevleri üzerine birçok akademik çalışma yapılmış olmasına rağmen⁴ halkevlerindeki sinema faaliyetlerine odaklanan çalışmaların sayısı sınırlıdır (Çakan, 2004: 292-298; Öztürk, 2005: 155-204; Çeliktemel-Thomen, 2015; Akçalı, 2016: 197-355, Adadağ, 2016: 181-187; 2020, 2022). Bu çalışmalar içinde ise sinema faaliyetine dair önemli meselelerden biri olan bu faaliyetlerden halkevlerinin gelir elde etmesi konusu incelenmemiştir. Bu eksikliği tamamlama amacındaki makalede, Cumhuriyet'in erken dönemlerinde sinemanın devlet aygıtı tarafından kullanımı ücretli film gösterimleri konusuna odaklanılarak ele

alınacaktır. Bu çerçevede sinemanın ve ücretli film gösterimlerinin halkevleri için nasıl bir önem taşıdığı; Parti merkez yöneticileri ve yerel yöneticilerin halkevlerindeki sinema faaliyetinden bekledikleri faydanın neler olduğu; Parti merkezinin ücretli film gösterimleri hakkında aldığı kararların yerelde nasıl uygulandığı, yerelden bu konuda gelen taleplerin Parti merkezinde nasıl karşılık bulunduğu; Parti'nin halkevlerindeki sinema faaliyetiyle amacına ne ölçüde ulaştığı gibi bir dizi soruya cevaplar verilmeye çalışılacaktır. Çalışmada ilk olarak Parti merkezinin halkevlerindeki sinema faaliyetinin ücretsiz olması için yaptığı düzenlemeler ve bazı halkevlerinin bu düzenlemelere rağmen ücretli gösterimler yapma girişimleri, ardından halkevlerinin neden ücretli gösterim istedikleri, Parti merkezinin ise neden buna izin vermediği açıklanacak, son kısımda ise 1946 yılından itibaren Parti yönetiminin ücretli faaliyetlere izin vermesi ve bu iznin siyasi ve iktisadi sebepleri ile yarattığı sonuçlar incelenecektir.

Halkevleri dokuz şubesi ile farklı alanlarda faaliyet gösterirken bu faaliyetlerle ilgili yazışmaları Parti Genel Sekreterliği ile yapar. Parti Genel Sekreterliği CHP örgütünün kararlarını tüm Parti teşkilatına tebliğ ve bu kararların işleyişini takip etmek ile sorumlu olduğu gibi, Parti'ye gelen başvuruların kabul edildiği mercidir (CHFNP, 1931: 7). Bu sebeple halkevleri ile Genel Sekreterlik arasındaki yazışmalar Ankara'daki Parti merkezinin direktiflerini, halkevlerinin farklı konulardaki talep ve sorularını ve bunlara Genel Sekreterliğin cevaplarını içerir (CHFHT, 1932: 9; CHPHİTT, 1940: 10). Bunlara ek olarak halkevleriyle ilgili konularda Genel Sekreterlik halkevinin bağlı olduğu CHP İl İdare Kurulu ya da bölge müfettişleriyle yazışır. Çalışmada temel alınacak kaynaklar, Devlet Arşivlerinde bulunan hepsi Parti üyesi olan ama sinema faaliyetinin ücretli olup olmamasına farklı şekilde yaklaşan bu kurum ve aktörler arası yazışmalar ve ücretli gösterimlerle ilgili yöre sakinlerinin Parti'ye gönderdiği talep ve şikâyet mektuplarından oluşuyor.

“Sinemadan Ticari Gaye Beklenmemelidir”

Halkevleri CHP örgütünün bir parçasıdır ve her açıdan Parti ile organik bir bağa sahiptir: Halkevlerine herkes üye olabilese de sadece CHP üyeleri ve devlet memurları halkevlerinin yönetiminde yer alabilir; halkevi başkanı yerel Parti teşkilatının yöneticileri arasından seçilir; halkevlerinin açılma kararı Parti merkezince alınırken bütçesinin ve işleyişinin kontrolü Parti'nin yerel örgütleri tarafından yapılır (CHFHT, 1932).⁵ Bu çalışmanın ana eksenini oluşturan ücretli faaliyetlerle bağlantılı olan mali işler açısından baktığımızda ise halkevleri, farklı kaynaklardan bütçesini oluştururken (Akter, 2018) gelir ve gider işleri için bağlı oldukları Parti teşkilatının izniyle hareket eder. Bu kapsamda halkevleri paralı işlerle doğrudan uğraşamaz, onun adına Parti il örgütü bu konuyla ilgilenir (CHPHİTT, 1940).⁶

Bu genel ilkeler talimatnamelerde yer alsada 1932 yılında halkevleri faaliyetlerine başlarken yayınlanan ilk Talimatnamede ne halkevlerinde gerçekleştirilecek sinema faaliyetlerine ne de halkevlerine gelir temin etmek için yapılacak ücretli faaliyetlere yönelik açık ve ayrıntılı bir düzenleme bulunur. Talimatnamenin 13. maddesinde sinemadan istifade şeklinin ayrıca düzenleneceği belirtilirken 44/f maddesinde ise Halkevleri Sosyal Yardım Şubesinin bulunduğu bölgede yapacağı yardımlara kaynak bulmak için ücretli gösteriler düzenleyebileceği belirtilir (CHFHT, 1932: 7, 15).

İlerleyen yıllarda halkevlerinin işleyişini iyileştirmek için uygulamalardan ve yeni ihtiyaçlardan hareketle 1932 Talimatnamesine eklemeler ve değişiklikler yapılacak, farklı konularda yeni talimatnameler ve çok sayıda genelge yayınlanacaktır. Örneğin halkevleri gelir elde etmek için ücretli faaliyet düzenleme isteklerini merkeze ilettiklerinde CHP Umumi İdare Heyeti konuya açıklık getirmek için Ağustos 1934'te bir genelge yayınlar. Buna göre "bir ilim ve kültür müessesesi olan Evlerin hiçbir suretle" kendi kendine yardım toplamak ve gelir kaynağı oluşturmak için girişimlerde bulunmaması ve bu doğrultuda salonlarını kiralamaması, temsilcilerden para almaması gerektiği belirtilir.⁷ Bu düzenlemeye rağmen bazı halkevlerinin ücret karşılığı piyasadan temin ettiği kurmaca filmlerin gösterimini yaptığı tespit edilince Genel Sekreterlik Şubat 1939 tarihli yeni bir genelge ile ücretli sinema faaliyetlerine özel açıklama yaparak halkevlerinin gelir temini amacı ile sinema işletmesinin yasak olduğunu bildirir.⁸

Genel merkezin halkevlerini genel olarak tüm gelir sağlayıcı faaliyetlerden ve özel olarak sinema işletmesinden menetmesine rağmen halkevlerinin en sık şekilde yaptığı ya da yapmak istediği gelir getirici faaliyet film gösterimidir. Mayıs 1938 tarihinde Zonguldak Halkevinin sinema makinesi ve salonunu kiraya vererek işletme önerisi geldiğinde Genel Sekreterlik yukarıda değinilen 1934 tarihli genelgeyi hatırlatarak "Eviniz sinema salonunun kiraya verilmesi doğru olmayacağı gibi halka gösterilen sinemadan da para alınması muvafık değildir" şeklinde cevap verir.⁹

Ancak ileride değinilecek örneklerin de göstereceği gibi Genel Sekreterliğin yayınladığı düzenlemeler amacına ulaşmayacak, bazı halkevleri ücretli gösterim yapmaya devam edecek ve bu faaliyetlerini sürdürme isteklerinde ısrar edecektir. Bir önceki önerisi reddedilmiş Zonguldak Halkevi, Ekim 1939 tarihinde bu defa Zonguldak CHP İl İdare Heyeti Başkanlığı aracılığıyla Genel Sekreterliğe halkevlerindeki ücretli faaliyetler ve özel olarak sinema işletmesi hakkında bir değerlendirme yazısı gönderir. Ekleri dâhil 35 sayfalık bu rapor

hem uzunluğuyla hem de halkevlerinde ücretli film gösterim süreci hakkında ayrıntılı bilgi ve yorum içermesiyle halkevleri ile Genel sekreterlik arasındaki rutin yazışmalardan farklılaşır. Mektubun gönderildiği tarihe kadar konuyla ilgili hukuki düzenlemeleri değerlendiren ve bu düzenlemeler hakkında çıkarımlarda bulunan rapor, ücretli faaliyetlere Parti'nin koyduğu sınırlara uyararak devam edilebileceği sonucuna varır.¹⁰ Bu yoruma dayanarak beş aydır Halkevinde ücretli film gösterimleri yaptıklarını belirten Zonguldak İl İdare Heyeti aynı yazıda karşılaştıkları sorunları ve bunları nasıl çözdüklerini de anlatır. Sorunun başında, yazıda belirtildiği şekliyle, “Halkevi gayelerine uygun, güzel sanatların en üstün örneklerini veren ve tarih, tabiat ve sanat bilgileri, hayat ve ahlak tezleri bakımından medeni ve milli terbiye vasıtası olmak maksadına hizmet eden filmleri” piyasadan bulmakta yaşadıkları zorluklar gelir. İstanbul'daki özel film şirketleriyle irtibata geçildiğini, büyük zorluklar sonrası İstanbul'da gösterime giren kurmaca filmler arasından “Halkevinin güttüğü hedeflere uyan filmleri” kiralarak Zonguldak'a getirebildiklerini anlatan yazı, aynı zamanda hangi tarihlerde hangi filmlerin gösterildiğini¹¹, gösterimler için yapılan harcama ve bilet satışlarıyla elde edilen gelirin ayrıntılarını aktarır. Yazıda vurgulanan konulardan biri de bu faaliyetle kâr amacı güdülmeyeceği, şehirdeki özel sinema ile rekabete girilmediği, hatta yaptıkları yeniliklerle kâr amacı güden özel sinema işletmecisine örnek teşkil ederek özel sinemanın altyapısını ve gösterdiği filmlerin kalitesini artırmasına vesile oldukları ve tüm bunların iyi şartlarda ve kaliteli film seyreden halkın menfaatine olduğudur. Halkevinde sinema gösterimlerinin kalitesini artırmak için yapılanlar anlatılırken salonun sıhhi şartlarının iyileştirilmesi, koltukları numaralandırma, bilet basımı, salonda yer gösteren görevli kullanma, seyircileri biletinde yazan numaralı koltuğa oturtma, salona ücretsiz girmek isteyenleri önleme gibi uygulamalar sıralanır. Salonda sessizliği ve düzeni sağlayacak tüm bu önlemleri uygulamak için çok uğraştıkları ve sonuç olarak başardıkları da belirtilir.¹²

Bu tespitler sonrası rapor, sinemanın ücretli gösterimle işletilmesi hakkında öneri de getirir. Zonguldak'ta filmleri düzenli takip eden, her filme gelen birçok aile olduğu, bunlardan gelir seviyesi iyi olanlara aylık ya da yıllık abonelik satılması ve böylece sinema gösterim masrafının karşılanması, aboneliklerden arta kalan yerlere de ücretsiz şekilde seyirci alınması önerilir. Tüm bu süreçte Genel Sekreterlikten gönderilen filmlerin ücretsiz gösterimine devam edileceği de ayrıca belirtilir. Bu ayrıntılı açıklama ve önerilere Genel Sekreterliğin verdiği cevap ise kısa ve gayet nettir. Talimatnamelerin halkevlerinin film gösterimleri ile gelir temin etmesine imkân tanımadığı, sinemanın ancak ücretsiz olarak işletilebileceği belirtilir ve “Parti ve halkevleri teşkilatımızın bu gibi işlerle uğraşmamaları” rica edilir.¹³

Lamprou'nun (2009) halkevleri üzerine yaptığı çalışmasında ortaya koyduğu konulardan biri merkez ile yerel idare arasındaki ilişkinin yukarıdan aşağıya talimatların düzenli bir şekilde uygulandığı, yazılı hukuki düzenlemelerin harfiyen takip edildiği bir yapı sunmadığıdır. Merkezi yöneticilerin aldığı kararlar yereldeki toplumsal dinamikler, yerel iktidar ilişkileri gibi bir dizi etmenle yerelde farklı şekillerde karşılık bulabilir. Devlet ve toplum ilişkisinin çok yönlü ve çok boyutlu olduğunu vurgulayan bu tespit, yereldeki aktörlerin merkezden gelen kararları uygulayabileceği gibi, bu kurallara direnmek, kuralları dönüştürmek, değiştirmek gibi farklı tepkiler verebileceğini ortaya koyar. Zonguldak örneğinde de bu tespitlere benzer bir durum gözlemlenebilir. Zonguldak'taki Parti yönetimi halkevlerindeki ücretli faaliyetlere dair merkezin kararlarına farklı stratejilerle yaklaşır: Hukuki düzenlemede boşluklar aramak, düzenlemeyi kendi amacı doğrultusunda yorumlamak, kuralları yerelde uygularken esnetmeye çalışmak. Bu stratejiler kapsamında halkevinde ücretsiz gösterimler de yapıldığı, ücretli gösterimlerde kullanılan kurmaca filmlerin halkevi amaçlarıyla uyumlu olduğu, ücretli gösterimden kâr elde etmek amaçlanmadığı, bu faaliyet ile şehirdeki özel sinemanın işleyişine engel olunmadığı, bilakis ona katkı sunulduğu gibi bir dizi argümanla merkez tarafından koyulan kuralların sınırları içinde hareket edildiği kanıtlanmaya ve böylece kurala uymama meşrulaştırılmaya çalışılır.

Zonguldak Halkevi yasağa rağmen sinema işlettğini ve buna devam etme isteğini açıkça dile getiren, bunu da ayrıntılı şekilde gerekçelendirmeye çalışan bir strateji izlerken, başka halkevleri ise ücretli film gösterimlerini merkeze haber vermeden devam ettirecek ve bu durum ancak Genel Sekreterliğe gönderilen şikâyet mektupları sonrası ortaya çıkacaktır. Dilekçe/şikâyet mektupları Tek Parti döneminde vatandaşların farklı gerekçelerle Parti merkez yönetimine başvurularının önemli bir aracı olarak yaygın şekilde kullanılır. Parti yönetimine gönderilen dilekçe ve şikâyet mektupları iki temel işlev görür: İktidar ve toplum arasında karşılıklı bir iletişim kanalı oluşturmak ve Parti merkezinin Parti/devlet örgütünün işleyişini denetlemesine imkân sunarak daha verimli bir yönetim sistemi tesis etmek (Akın, 2003; Lamprou, 2007).¹⁴ Akın (2003: 103) erken Cumhuriyet Türkiye'sinde merkezi yöneticilerin dilekçe yazma pratiğini teşvik ettiğini ve dilekçelere cevap verildiğini belirtirken bunu "rejimin çeşitli sebeplerden dolayı az olan meşruiyetini artırma stratejisi olarak" yorumlar. Gerçekten de bu çalışma kapsamında ele alınan dilekçelerde de görüleceği gibi, mektuplar Parti tarafından dikkate alınarak ilgili birimlerce takip edilmiş, hem dilekçe/şikâyet sahibine tatmin edici cevaplar verilmeye çalışılmış hem de bu dilekçe/şikâyetlerin konusu olan eksikliklerin giderilmesi için çaba gösterilmiştir.

Örneğin 1938 yılında sinema makinesi satın alan Trabzon Halkevinin ücretli

film gösterimleri yaptığı Eylül 1939'da şehirdeki özel sinema işletmecisinin şikâyet mektubu sonrası merkez tarafından öğrenilir. Trabzon'da bulunan Yıldız Sineması sahibi Genel Sekreterliğe gönderdiği mektupta uzun yıllardır çalıştığı sektörde Halkevinin kendisine rakip haline geldiğini belirtir. Yazıda Trabzon Halkevinin film gösterimlerinde sıradan bir sinema salonu gibi halktan ücret aldığı, Halkevi görevlilerinin İstanbul'a giderek filmleri bedellerinin iki üç misli fiyata alıp Halkevini zarara soktuğu, Halkevinde gösterilemeyecek "polis, kovboy, macera filmleri" gösterildiği, özetle Trabzon Halkevinin kurulma amacı ile uyumsuz bir şekilde "en hasis bir tüccar zihniyeti ile" hareket ettiği tespitleri yer alır. Şikâyet sahibi Halkevi talimatnamelerine gönderme ile "Halkevi ne bir ticaret müessesesi ne de sinemacılık şirkettir" diyerek talimatnamelere uymayan bu durumun engellenmesini talep eder. Şikâyet sahibi sinema girişimcisinin, şikâyetini gerekçelendirirken kullandığı dil dikkat çekicidir. Parti merkezine gönderilen diğer birçok dilek/şikâyet mektubunda olduğu gibi (Akın, 2003: 118-125; Lamprou, 2009: 200-203) bu örnekte de şikâyet sahibi talebinin meşruiyetini artırmak, istediğini elde etmek için Parti merkezinin söylemini kendi çıkarlarına uyarlar. 'Resmi söylem' tekrar edilerek şikâyet kişisel olmaktan çıkarılıp Parti/devlet sorunu olarak sunulur. Nitekim, şikâyet mektubundan bir hafta sonra Genel Sekreterlikten Trabzon CHP İl İdare Heyetine gönderilen yazıda Şubat 1939 tarihli tamim hatırlatılır ve Halkevlerinin gelir temini maksadı ile ücret karşılığı halka sinema göstermesinin teklif edilemeyeceği aşikârken Trabzon Halkevinin paralı sinema işletmesinin mümkün olmadığı ve derhal bu işe bir son vermesi gerektiği belirtilir.¹⁵

Bazı farklılıklarla beraber benzer bir durum Aydın'daki Park Sineması sahibi Hakkı Darcan'ın şikâyeti sonrası süreçte de görülür. 1938 yılı başından itibaren aralıklarla Aydın Halkevinin faaliyetleri hakkında şikâyette bulunan Darcan, Halkevinin yaptığı her türlü gösteri faaliyetinin kendisiyle rekabet oluşturduğu, sinemasına gelen seyircileri azalttığı iddiasındadır. Mart 1939 tarihinde Hakkı Darcan'ın Halkevi salonunun tiyatro gruplarına kiralandığı yönündeki şikâyeti Genel Sekreterlik tarafından incelendikten sonra haklı bulunmaz. Kasım 1939 tarihinde ise Darcan bu defa Halkevinde ücretli sinema gösterimi yapıldığını belirterek Halkevinin yayınladığı sinema gösteriminin reklamı olan el ilanını mektubuyla birlikte Genel Sekreterliğe gönderir.¹⁶ Aydın Halkevi, durum hakkında bilgi soran Genel Sekreterliğe verdiği cevapta Aydın İli İdare Heyeti ve Bölge Müfettişinin onayıyla ve talimatnamelere uygun şekilde Halkevi Sosyal Yardım Şubesinin yararına ücretli gösterim yaptığını bildirirken, Hakkı Darcan ile rekabet içinde olmadıklarını ve salı günleri ücretsiz gösterim yaptıklarını da belirtir. Açıklamanın sonunda ise, merkez tarafından belirlenen kurala uymamanın yaygın bir durum olduğunu ortaya koyan ve bu durumu

kendi talebinin gerekçesi olarak sunan şekilde, başka halkevlerinin de ücretli gösterim yaptıkları hatırlatılır ve ücretli gösterimin devam etmesi için izin istenir. Genel Sekreterlik bu talebe verdiği cevapta ücretli sinema gösterimi yapan diğer halkevlerinin yanlış yaptıkları ve bu faaliyetlerinin engellendiğini, Aydın Halkevinin de Sosyal Yardım Şubesi yararına olsa dahi sürekli yaptığı ücretli gösterimleri durdurması gerektiğini belirtir.¹⁷

Aydın Halkevi ile Genel Sekreterlik arasındaki bu yazışmanın da gösterdiği gibi yukarıda değinilen 1932 tarihli Talimatnamenin 44/f maddesi halkevlerinin, Sosyal Yardım Şubesi adına kullanılmak üzere ücretli faaliyette bulunmasına imkân vermektedir, ancak bunun sınırları net bir şekilde belirlenmemiştir ve bazı halkevleri sürekli olarak yaptıkları ücretli gösterimleri, düzenlemedeki bu boşluğa dayanarak gerekçelendirmektedir. Genel Sekreterlik farklı şekillerde kendini gösteren bu sorunu çözmek amacıyla Ocak 1940 tarihinde bazı halkevlerinin “sinema faaliyeti ve işletilmesi hakkında yanlış telakkilere düştüğünü” belirterek uyulması gereken kuralları sıraladığı bir genelge yayınlar.¹⁸ Bu kurallar kısa bir süre sonra Talimatnamelere eklenir (HÇT, 1940: 15; CHPHİTT, 1940: 7-14) ve böylece 1932 yılından beri ilk defa halkevlerindeki sinema faaliyeti talimatname seviyesinde, ayrıntılı şekilde düzenlenmiş olur. Bu yeni düzenlemeye göre “halkevleri hiçbir şekilde kendilerine varidat temini ile meşgul olamazlar”; “halkevi salonları hiçbir sebeple kiraya verilemez”; “sinemadan ticari gaye, halkevlerine gelir temini maksadı beklenilmemelidir. Halkevlerinde sinemanın parasız olması esastır.” Ücretsiz gösterilecek filmler, Parti ve devlet kurumlarının halkevlerine gönderecekleridir. Bu net sınırlamalara istisna ise kamu yararına hizmetleri onaylanmış hayır cemiyetlerinin gelir elde etmeleri için halkevleri salonlarında ücretli faaliyet yapmasına izin verilmesidir. Ayrıca, halkevlerinden gelen taleplere bir ölçüde cevap vermek amacıyla eklendiği düşünülebilecek bir madde ile halkevlerinin sosyal yardım şubesinin yararına olmak ve sayısı yılda 12 defayı geçmemek üzere halkevlerinin piyasadan tedarik edecekleri filmleri ücret karşılığı göstermelerine izin verilir. Sonuç olarak genelgede ifade edildiği üzere “Halkevi salonları paralı sinema faaliyetine tahsis edilemeyeceği gibi bu maksatla kiraya da verilemeyecektir”.¹⁹

Halkevlerinin düzenlemedeki boşluktan yararlanmak gibi stratejilerle ücretli gösterimlere devam etmesine karşılık olarak Parti merkezi bu yeni düzenlemeyi yapmış ve sinemaya dair ücretli faaliyetlerin sınırlarını açık bir şekilde belirlemiştir. Ancak yine de sorun tam olarak çözülmeyecektir. Birçok halkevi, daha önce olduğu gibi ücretli gösterim taleplerine, bazı halkevleri ise yeni düzenleme ile belirlenen sınırları esnetip ya da kurala uymayıp ücretli gösterim yapmak için farklı yollar izlemeye devam edecektir. Ayrıca Genel Sekreterlik

bazı halkevlerine ücretli faaliyet izni vererek koymuş olduğu kuralda istisnalar yaratacak ve ayrıca kuralın uygulanmasında farklılıklar oluşmasına imkân sunacaktır.

Yasağa Rağmen Devam Eden Ücretli Gösterimler ve Gösterim Talepleri

Ocak 1940 düzenlemesi sonrası Afyon Valisi ve Bölge Müfettişi farklı tarihlerde Genel Sekreterliğe gönderdikleri yazılarda, zaten yapılmakta olan ücretli gösterimlerin devam etmesini ve Halkevi sinemasının “çok az bir ücret karşılığında Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından işletilmesine izin verilmesini” talep eder.²⁰ Genel Sekreterlik bu birbiri ardına gelen ısrarlı taleplere olumsuz cevap verse de son teklifi, şehirde halkın sinema ihtiyacını karşılayacak başka bina bulunmadığı ve sinema salonu ile halkevi binasının girişleri farklı yerden olduğu için belirtilen şartlara²¹ uymak kaydıyla uygun gördüğünü bildirir. Bu izin sonrası Afyon Halkevi sineması Mayıs 1941’den itibaren Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından işletilmeye başlanır.²² Ancak aynı izin Erzurum Halkevine verilmez. Haziran 1942 tarihinden itibaren Erzurum’da Çocuk Esirgeme Kurumu adına Halkevi salonunda ücretli film gösterildiği, bu ildeki özel sinema sahibinin şikâyetine konu olunca Genel Sekreterlik ücretli gösterimin durdurulmasını ister.²³

Afyon ve Erzurum Halkevleri örneklerinden hareketle Genel Sekreterliğin düzenli yapılan ücretli film gösterimine ancak sosyal yardım yararına olduğunda ve o ilde özel sinema işletmesi yoksa istisnai olarak izin verdiği sonucuna varılabilir. Ancak Aydın Halkevi örneği durumun bu kadar net olmadığını gösterir. 1940 yılı başında ücretli faaliyetleri düzenleyen genelge yayımlandıktan hemen sonra Aydın Halkevi ücretli faaliyetlere son verdiğini ve bundan sonra yeni tamimi dikkate alarak hareket edeceklerini bildirirse de²⁴ daha önce de şikâyette bulunan özel sinema işletmecisi Hakkı Darcan’ın şikâyetleri bir yıl sonra yeniden başlar. 1941 ila 1946 yılları arası Aydın Valiliği, Parti Genel Sekreterliği, İçişleri Bakanlığı, Başbakanlık dâhil olmak üzere idarenin farklı birimlerine en az dört kere şikâyet mektupları gönderen sinema işletmecisi Aydın Halkevinde “her gece para ile film gösterildiğini”, “Halkevi duvarlarının reklam afişleri ile baştan başa dolu bir panayır sineması halini aldığını” belirtir.²⁵ Her bir şikâyet dikkate alınır, merkez tarafından görevlendirilen Müfettiş konuyu inceler ve aylar süren yazışmalar devam eder. Nisan 1941 tarihli şikâyet sonrası merkez için şaşırtıcı bir durum vardır, zira hem yeni düzenlemeye rağmen ücretli gösterimler devam etmektedir hem de Bölge Müfettişinin yakın dönemde gönderdiği 6 aylık raporlarda soruna dair bir tespit olmadığı gibi sinema faaliyetlerinin talimatnamelere uygun olduğu izlenimi doğmaktadır.²⁶ Konuyu incelemek üzere tekrar Aydın’a giden Müfettiş şikâyete konu olan dönemde ilkokul himaye heyetlerinin yararına 18

defa ücretli gösterim yapıldığını belirtir. 1940 tarihli Çalışma Talimatnamesine aykırı şekilde bir yılda 12 defadan fazla, 20 günlük süre içinde 18 gösterim yapılmış olmasına rağmen Müfettişin tespiti “Aydın Halkevinin talimatname ve merkezden gönderilen kat’i emirler hilafına hareket etmediği” yönündedir.²⁷ Bunun sebebi ise Hayır Cemiyetlerinin halkevleri salonlarında paralı müsamere vermesine izin veren İdare ve Teşkilât Talimatnamesinin (1940: 14) 60. maddesidir. Görünen odur ki ücretli faaliyetlerde yapılan 1940 yılındaki düzenlemeler de ücretli film gösterimi sorununa nihai çözüm olmamıştır. Nitekim, ilerleyen yıllarda aynı durum devam edecek, hatta hem sayı açısından izin verileden çok fazla hem de düzenlemeye aykırı şekilde sosyal yardım kapsamı dışında Parti’nin özel işi için ücretli gösterim yapılmış olmasına rağmen Müfettiş bu faaliyetleri de yönetmeliğe uygun olarak değerlendirecektir. Üstelik Müfettiş raporunda, şikâyet sahibi Darcan’ın kendi iddiasının aksine “fakru zaruret içinde bulunmadığı”, zira “yetiştirdiği yarış atının koşularında bulunmak üzere İstanbul’da olduğu” için kendisine ulaşamadığı, “pul kaçaklığından davası” olduğu, “belediyeye elektrik borcu” olduğu, sinema salonunu uyarılara rağmen iyileştirmedeği aktarılır. Tüm bu tespitler yukarıda değinilen şikâyet sahibinin rejimin ilkelerine gönderme yapıp resmi söylemi tekrar etmesine benzer şekilde, ama bu defa Parti Müfettişi tarafından tersine çevrilmiş bir durumu ortaya koyar. Yerelde olan bir anlaşmazlık merkeze aktarılırken aktaran kişi, sıradan bir vatandaş ya da Parti müfettişi olsun fark etmeksizin, kendi fikrini kuvvetlendirmek amacıyla Parti merkezi tarafından destek görece kalıpları yardıma çağırır. Nitekim şikâyet sahibi Müfettiş raporunda genel kabul gördüğü düşünülen değerlere ve mevzuata aykırı davranan kişi olarak sunulur, şikâyet anlamsızlaştırılmaya çalışılır ve şikâyetin “her bakımdan” yersiz olduğu sonucuna varılır.²⁸ Sonuç olarak yönetmeliğe aykırı olsa da müfettişlerin tespitleri doğrultusunda fiili bir durum ortaya çıkar ve Aydın Halkevinde ücretli faaliyetler devam eder. Bu Halkevinde ücretli gösterimler o boyuta varır ki Mart 1943 tarihinden itibaren Halkevi sinemasının işletilmesi için İl İdare Kuruluna bağlı özel bir komite kurulur ve Şubat 1946 tarihinde Genel Sekreterliğin uyarısı üzerine faaliyetlerine son verilene kadar komite çalışır.²⁹

Tek Parti dönemi teftiş raporlarından hareketle yaptığı çalışmasında Metinsoy (2006: 137) “elitlerin söylemlerinde ve kanunlarda ortaya çıkan, olması gerekeni ifade eden devlet imajı” ile “devletin gerçek yaşamdaki görünümü” arasındaki farkı vurgular ve raporların Parti/devlet idaresinin “homojen, güçlü, monolitik bir yapıya” değil, “tersine heterojen, parçalı bir yapıya sahip olduğuna dair ipuçları veren birçok kanıt” barındırdığını belirtir. Tek Parti dönemine dair benzer tespitleri halkevleri üzerine çalışmasına yukarıda değinilen Lamprou (2009) ve dilekçelerden hareketle Akın da yapmaktadır. Akın (2003: 111, 126),

yerel aktörler arası ilişkilerin, yerel iktidar mücadelelerinin “sarsılmaz bir bütün olarak kavramsallaştırılan iktidar bloğunun içindeki çatlakları tespit etme imkânı” sunduğunu, devlet aygıtının “homojen ve çatlaksız bir yapı olmanın ötesinde son derece kırılğan ve zayıf bir altyapıya sahip olduğunu” savunur. Tüm bu birbirine paralel tespitlerin izlerini halkevlerindeki ücretli sinema faaliyetleri üzerinden de görmek mümkündür. Aydın Halkevi örneğinde ‘olması gereken ile olan’ arasındaki fark açıktır: Parti merkezi tarafından halkevlerindeki ücretli faaliyetler için yayımlanan genelgeler, talimatnameler ‘olması gereken’i tanımlarken; halkevi idarecileri, Parti’nin yereldeki temsilcileri, vatandaşlar gibi farklı yerel aktörler arası ilişkiler, yerel yöneticilerin merkezi düzenlemeleri yerelde uygulama biçimleri, merkezden gelen taleplere farklı yaklaşması gibi bir dizi etken ‘olan’ı belirler. ‘Olan’, istisnalar, fiili durumlar barındıran bir görünüm sunar.

Afyon ve Aydın Halkevleri ücretli gösterime dönük temel bir kural olmakla birlikte uygulamada farklılıklar olduğuna örnektir, ancak ‘olması gereken’den uzaklaşan durumlar bunlarla sınırlı değildir: 1940 düzenlemesi bazı halkevlerinde tatbik edilecek, ancak bazılarında uygulamada sorunlarla karşılaşılacaktır. Maden (Elazığ) Halkevinin salonunu sinema makinesi olan bir işletmeciye kiraya verdiği şikâyet üzerine ortaya çıkınca Müfettişin tetkiki sonrası 1940 yılı başında kiralama işlemi durdurulur.³⁰ Diyarbakır Halkevinde ise ücretli faaliyetlerin son bulması daha uzun zaman alacaktır. Teftiş sonrası hazırlanan raporda bu halkevinde Mart 1938’den Eylül 1940 tarihine kadar ücretli film gösterildiği, üstelik bu süre zarfında gelir vergisi verilmediği için Halkevinin vergi borcu olduğu ve sorunun çözülmeye çalışıldığı belirtilir.³¹

Bazı halkevlerinde ise tüm düzenlemelere rağmen ücretli gösterimlerin son bulması bu halkevlerinin borçları sebebiyle daha sancılı olacaktır. Örneğin daha önce değindiğimiz ücretli gösterim yaptığı Genel Sekreterlik tarafından şikâyet üzerine öğrenilen ve bu gösterimleri durdurması istenen Trabzon Halkevinde bu faaliyetler devam etmektedir. 1939 yılındaki Yıldız Sineması sahibinin şikâyetine benzer bir şikâyet bu defa Mart 1940 tarihinde yeni açılan Sümer Sineması sahibinden gelir. Trabzon Halkevinde “bir tüccar zihniyetiyle” İstanbul’dan getirilen filmlerin ve hatta Ankara’dan ücretsiz gösterilmek üzere gönderilen “kültürel filmlerin” ücret karşılığı gösterildiğini belirten özel sinema işletmecisi, halkevi sinemasının kendisine rakip olduğunu ve iflasına yol açacağını iddia eder.³² Bu arada Bölge Müfettişinin yaptığı tahkikat sonrası Trabzon Halkevinde bazı yolsuzluklar tespit edilmiş ve bu kapsamda ücretli sinema faaliyetlerine son verilmesi konusunda Halkevi zaten uyarı almıştır.³³ Trabzon’dan verilen cevapta ücretli sinema faaliyetine son verileceği, ancak Halkevinin aldığı

sinema makinesi ve hoparlörler için halen borcu olduğu, eğer ücretli faaliyet son bulursa bu borcunu ödeyemeyeceği belirtilerek sinema salonunun kiraya verilmesi için izin istenir. Merkez ise bu talebi kabul etmez ve borcun “mahalli kaynaklardan istifade ederek” ödenmesi gerektiğini bildirir. Tüm bu yazışmalar sonrası, nihayet, Trabzon Halkevinde ücretli sinema gösterimlerine 12 Haziran 1940 tarihinde son verilir.³⁴

Satın alınan sinema makinesinin borcunu kapatmak için ücretli gösterim yapmak isteyenlerden biri de Gaziantep Halkevidir. Bu Halkevi salon ve makine için yapılan harcamalar sonrası borca girince “evin amaçlarına uygun film getirtmek için şiddetle paraya ihtiyaçları olduğunu” belirtir ve “bilahare sinema hasılatından ödenmek üzere” Genel sekreterlikten borç para ister.³⁵ Merkezin olumsuz cevabına rağmen Gaziantep Halkevi Mart 1940 tarihinde merkeze gönderdiği mektupta sinema makinesinin taksitlerini ve salona yapılan harcamaları karşılayabilmek için sinema salonu ve makinesinin Ocak 1940 tarihinden itibaren işletmeci Ali Nakibe’ye bir yıllığına kiraya verildiğini, bu kararın Bölge Müfettişinin bilgisi ve tavsiyesi ile alındığını, mektubun ekinde gönderilen ayrıntılı kira sözleşmesinin de Parti İl İdare Heyetince onaylandığını belirtir. Ancak ellerine 18 Ocak 1940 tarihli ücretli sinema faaliyetlerinin yasak olduğunu açık şekilde bir kere daha belirten yeni genelge geçtiği için durumu bir kere daha sorma ihtiyacı duyduklarını aktarır. Genel Sekreterlik cevabında kira sözleşmesinin hükümsüz addedilmesini, şimdiye kadar elde edilen kira bedelinin ise sinema makinesi borcuna harcanmasını ister.³⁶ Gaziantep Halkevi kira sözleşmesini Nisan ayında iptal ettikten sonra kalan borcunu kapatmak için sinema makinesini satmak dâhil farklı önerileri merkeze sunar ve beş ay süren yazışmalar sonrası borçların bir kısmı Genel Sekreterlik ve Belediye bütçesinden bir kısmı da Halkevi tarafından karşılanarak sorun çözülür.³⁷

Tüm bu örneklerle ek olarak halkevlerinin ısrarlı şekilde devam eden talebi halkevi sinema makinesinin ya da salonunun işletmeye verilerek ücretli gösterim yapmaktır. Haziran 1944’te İzmit Halkevi sinema makinesinin işletmesini Avni Çelebi adlı bir girişimciye vermeyi teklif edince merkez kabul etmeyecek, benzer teklifi bir yıl sonra Nazmi Oğuz adlı başka bir işletmeci yapacaktır.³⁸ Sinema makinesi olmayan Kayseri Halkevi ise salonunun bir sinema işletmecisine kiralanması talebinde daha ısrarcıdır. Nisan 1944’te Bölge Müfettişi vasıtasıyla Genel Sekreterliğe aktarılan bu talep Parti’nin Umumi İdare Heyetince görüşülür ve kabul edilmez.³⁹ Ocak 1945’te bu defa Kayseri milletvekilleri ortak bir imza ile Parti merkezine verdikleri raporda yeni yapılan Kayseri Halkevi binasında 650 kişilik bir salon olduğu, ancak Halkevinde sinema makinesi olmadığı için toplantıların etkisiz kaldığını belirterek bir sinema makinesi alınması için

Halkevine yardım yapılmasını önerir. Parti içi yazışma sonrası savaş şartlarına gönderme yapılarak “piyasada elverişli sinema makinesi bulunmadığı” için ihtiyacın cevaplanmasının mümkün olmadığı belirtilir.⁴⁰ Benzer talep Kasım 1945’te Halkevi Başkanlığından gelir ve savaş bitmiş olmasına rağmen merkezin buna da cevabı olumsuz olur.⁴¹ Tüm bu sinema makinesi edinme çabalarına paralel olarak Şubat 1945 tarihinde Halkevi salonunu sinema makinesi getirerek işletmek isteyen ve gelirin bir kısmını Sosyal Yardım Şubesine vereceğini belirten Rifat Uslu adlı girişimcinin teklifi Halkevi tarafından merkeze aktarılır. Ancak bu teklifi de merkez talimatnameye aykırı olduğu için kabul etmez.⁴²

Ücretli Gösterim Taleplerinin Gerekçeleri

Çoğaltılabilecek tüm bu örneklerin gösterdiği gibi halkevleri ücretli film gösterme isteklerinde ısrarcıdır ve taleplerini Genel Sekreterliğe iletirken farklı gerekçeler ileri sürer. Bunlardan biri Trabzon ve Gaziantep Halkevleri örneklerinde görüldüğü gibi elde edilecek para ile sinema makinesinin taksitlerini karşılamaktır.⁴³ Bir diğer gerekçe ise halkevine ek gelir temin etme isteğidir. Sinema ile elde edilebilecek ek gelir bazı halkevleri için yaşamsal öneme sahiptir. Diyarbakır Halkevinin ücretli film gösterdiği Genel Sekreterlik tarafından öğrenilince Bölge Müfettişi Abidin Özmen bu faaliyetleri durdurur, ancak Müfettiş merkeze yazdığı mektupta ücretli sinema faaliyeti ile Halkevinin bulunduğu bölgede etkin olabilmesi arasında doğrudan bir bağ kurar. Güney Doğu illerinin maddi ve manevi kalkınması için özel tedbirler alınması gerektiğini belirten yazı, bu bölgelerde Halkevlerinin müzik, temsil gibi ihtisas gerektiren işlerde daha fazla paraya ihtiyaç duyduğunu, yeterli para bulamayan Halkevlerinin de tamamen işlemez hale geldiğini belirtir. Müfettiş, Diyarbakır Halkevi bütçesi hakkında bilgi verdikten sonra acı bir gerçeği vurgular: “görülüyor ki, Halkevlerimiz ya gelir teminine mecburdur ya hiçbir hareket göstermeden halkevi etiketini taşımaya mahkûmdur.”⁴⁴ Dolayısıyla ücretli gösterimler bu temel soruna çare olarak görülür.

Ücretli film gösterimine izin verilmesi istenirken ileri sürülen bir diğer gerekçe film gösterimlerinin halk tarafından büyük ilgi gördüğü ve bu ilginin halkevlerindeki konferans başta olmak üzere diğer faaliyetlere katılımı artıran olumlu etkisidir. Nitekim sinemaya olan bu yoğun ilgi halkevlerinin halkı kendisine çekemediği ve işlevsiz kaldığı yönündeki tespitlere bir çözüm olarak görülecektir. Halkevlerinin buldukları bölgede etkin olamadığı ve atıl durumda kaldığı bu kurumlara değinen bazı çalışmalarda vurgulanan bir konudur (Başgöz ve Wilson, 1968: 156-157; Karpat, 1963: 65-66; Karaömerlioğlu, 1998: 72; Metinsoy, 2006: 140). Gerçekten de teftiş raporlarında ya da yöre halkından Genel Sekreterliğe gönderilen şikâyet mektuplarında bazı halkevleri ve halkodalarının kapısının

çoğunlukla kilitli olduğu, bazılarının ise kâğıt üzerinde işler gözükmekle birlikte hiçbir olumlu faaliyette bulunmadığı belirtilir.⁴⁵ Bu olumsuz tespitlere rağmen bazı halkevlerinin ise halk arasında çok olumlu intiba uyandırdığı teftiş raporlarında belirtilmekte ve Genel Sekreterlik bu halkevlerine faaliyetlerindeki başarılarından dolayı tebrik mesajı göndermektedir.⁴⁶ Diğer taraftan birbirine yakın yerlerdeki halkevlerinin bazılarının iyi çalıştığı sonucuna varılırken diğerlerinin çalışmalarının yeterli olmadığı belirtilir.⁴⁷ Dolayısıyla, bir genelleme yaparak halkevlerinin tamamı için etkin şekilde çalışmıyordu tespitinde bulunmak -hele ki sineması olan halkevleri dikkate alındığında- mümkün gözükmemektedir. Afyon'dan gönderilen yazıda "bazı halkevi filmlerine karşı yapılan halk hücumlarını zabite kuvveti ile men etmek" durumu doğduğu ve halkın ısrarlı başvuruları sonrası ücretli film gösterimine izin verilmesini talep etmek zorunda kalındığı belirtilir.⁴⁸ Bu anlamda sinema sadece etkili bir 'halk terbiyesi' aracı değil, aynı zamanda yöre halkının temel ihtiyacını karşılayan, halkevlerini canlandıran eğlence vasıtası olarak önemli bir yere sahiptir. Bu kadar talep gören ve işlevi olan sinemadan halkın mahrum kalmaması için Parti ücretli gösterimlere izin vermelidir.

Üstelik Parti Genel Sekreterliğinden ücretsiz olarak gösterilmek üzere halkevlerine gönderilen filmlerin sayısı çok az olduğundan film gösterimleri sınırlı sayıda kalmaktadır. Bu durum ücretli gösterimlerin bir diğer gerekçesini oluşturur. Eğer ücretli film gösterimine izin verilirse sinema makineleri işlevsiz kalmayacak ve halkın talebi de karşılanacaktır. Bu gerekçeler sadece halkevi idarecilerinin değil bölge müfettişlerinin tespitlerinde de yer bulur. Diyarbakır Halkevindeki ücretli faaliyetlerle ilgili raporunda Parti Müfettişi şehirde başka sinema salonu olmadığını, halkın sinemaya büyük bir ilgi duyduğunu, "her türlü eğlence ve dimağları tenbih edecek vesaitten mahrum olan Diyarbakır'da memur, subay ve halk için Halkevi sinemasının yegâne zevk yeri" olduğunu belirtir, ancak Halkevi salonunun ayın 20 günü boş kaldığını vurgular. Müfettişe göre ücretli gösterim yasağı sebebiyle bölgede "içtimai hayatın yükselmesi, medeni göreneklerin artması, yerli kadının cemiyete karışması, medeni kıyafetin teessüsü gibi sosyal bakımdan" çok büyük katkıları olan sinemadan yararlanılamamaktadır.⁴⁹ Benzer bir örnek Erzurum Halkevinin teftiş raporunda da görülebilir. Bölge Müfettişi, Erzurum Halkevine Genel Sekreterlik tarafından sinema makinesi hediye edilmiş olsa da merkezden çok az film gönderildiği için film şirketleri ile anlaşarak az bir ücret karşılığında film gösterildiğini ve kendisinin bunu engellediğini belirtir. Ancak Müfettiş mektubunda "bu yüzden hem sinema makinesi muattal [işlemez] kaldı ve hem de halk büyük bir zevkini gaip etti" der ve yönetmelik gereği senede 12 kereyi geçmeyen ücretli gösterimlerin makineden yeteri kadar istifade etmeye imkân sunmadığı tespitinde bulunur.

Bu şartlarda önerisi “film kirasına tekabül edecek bir parayı temin kastı ile çok ufak bir ücret” karşılığı halka sinema göstermektir, çünkü “memlekette münevver tabakayı ve halkevine daima müfid [faydalı] olabilecek kültürlü sınıfı kadınlı, erkekli memnun edebilecek başka sinema yoktur.”⁵⁰

Halkevlerinin ücretli film gösterme gerekçelerine eşlik eden açıklamalardan biri de amacın kâr etmek olmadığıdır. Bu açıklamaya göre piyasadan film bulunması ve gösterim için yapılan harcamaların karşılanabilmesi gerekir, oysa halkevlerinin bütçesi tüm bunlara imkân vermemektedir. Ücretli gösterim yapılmasına izin verilirse, kâr amacı gütmeksizin, sadece gösterim harcamalarını karşılayacak oranda bilet fiyatı belirlenecek ve böylece halkın film seyretme talebi karşılanmış olacaktır. Ayrıca bilet satışlarından artan bir gelir olması durumunda bu para, yönetmeliklere ve halkevlerinin amaçlarına uygun şekilde sosyal yardım hizmetleri için harcanacaktır. Bu kapsamda halkevleri taleplerini iletirken şehirde başka sinemacı olmadığını, varsa da onunla rekabet içinde olmayacaklarını belirterek, ücretli gösterim ile amaçlarının, özel sinema işletmecisinden farklı olarak, halkevi ve kamu yararına bir faaliyette bulunmak olduğunu savunurlar.

Tüm bu gerekçeler dışında ücretli gösterimin gerekliliğini ücretsiz gösterimlerin yarattığı sorunlar üzerinden açıklayan farklı örnekler de vardır. Ücretli gösterim yaptığını ve bunun faydalarını anlatan Zonguldak’tan gelen raporda ücretsiz gösterim yapıldığında “bol su varken elini, yüzünü yıkamadan kömür tozları içinde, ocak elbisesi ile gelen amele” ile “temiz ve düzgün giyimli ailelerin yan yana oturmaktan haklı olarak çekinecekleri” tespiti yer alır. Ayrıca ücretsiz gösterimlerde “halk rastgele içeriye dolduğu” için “disiplin temin etmenin çok müşkül olduğu”, “halkın hücumu yüzünden kapı camlarının kırıldığı, salonda büyük bir intizamsızlık çıktığı”, buna çözüm olarak karne gibi kontrol yöntemleri kullanıldığı ve böylece “girecekler birer birer gözden geçecekleri için bir dereceye kadar elendiği” belirtilir. Ancak rapora göre ücretsiz gösterimlerde karne de sorunu çözmemektedir, zira “tek karneli bir aile üç dört kişi ile gelmekte, az çok üzerinde durulursa, gücünmeler ve münakaşalar olmaktadır.” Bu sorunlara çözüm olarak ise filmlerin “herkese elverişli bir fiyatla paralı gösterilmesi” önerilir.⁵¹ Özetle ücretli gösterim, sinema faaliyetinin daha iyi işlemesi için de bir gereklilik olarak sunulur.

Ücretli faaliyetleri gerekçelendirme konusunda verilebilecek birçok örnek içinde son olarak Mayıs 1945 tarihli Muş’tan gönderilen yazıya değinmek gerekir, zira yazı sıraladığı gerekçeler ile birçok halkevinin konuya yaklaşımını özetler niteliktedir. Muş Halkevi sinemasının kuruluşundan beri Parti’nin gönderdiği

birkaç film haricinde filmsizlik yüzünden tamamen faydasız hale geldiğini belirten yazı, sinema teçhizatı ile salonunun kiralanmasına izin verilmesi halinde bunun katkılarını şu şekilde sıralar: “Sinemaya çok meraklı olan halk her zaman hıncahınç salonu dolduracak, film seyrinden evvel verilecek konferansların daha çok yurttaş tarafından dinlenmesi mümkün olacaktır. Her yurttaşın şimdikinden ziyade halkevine ayağı alı şacak, halkevine ısınacaktır. Bu vesile ile daha çok vatandaş gazete, dergi ve kitap okumuş olacaktır. Halkevi çatısı altında daima bir topluluk, canlılık göze çarpacak ve her bakımdan tam randıman alınması mümkün kılınacaktır. Halkevi uzmanlarının beceriksizliğinden sinemanın işletilemediği yolundaki halk arasında sürüp giden yorumlar ve dedikodular ortadan kalkmış olacaktır.” Bu sebeplerle “yıllardan beri muattal duran halkevi sinemasının böyle boş durmaktansa” kiraya verilmesi çok yerinde olacaktır.⁵²

Görüleceği gibi uzun bir gerekçelendirme listesi söz konusudur. Bu gerekçelerin bir kısmı halkevine ek gelir elde etmeyi amaçlarken, büyük çoğunluğu sadece gösterimler için yapılan masrafları karşılamak, ama asil olarak halkevinin işlevselliğini artırmak, halkın taleplerini karşılamak amaçlarını taşımaktadır. Aslında ücretli gösterim taleplerinde açıkça dile getirilmese de yerel idarecilerin ulaşmak istediği temel hedefin, sosyal yardım kurumu ya da özel girişimci, hangisi olursa olsun sinema makinesinin işletilmesi, film gösterimlerinin devam etmesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira ücretli film gösterimleri için izin istenirken belirtilen konu sinemanın bir ihtiyaç olduğudur. Sinema faaliyetinin devamını sağlamak bu ihtiyaca cevap vermek, toplumsal bir talebi karşılamak, toplumsal bir hizmet sunmaktır.

Ücretli Gösterim Yasağının Gerekçeleri

Halkevi yöneticileri, Parti İl İdare Kurulları ve bölge müfettişlerinin ücretli gösterimlerin gerekliliği için yaptığı bu tespitlerin bazıları Parti merkezindeki yöneticiler tarafından da kabul edilmekte ve dikkate alınmaktadır. Örneğin halkevi gelirlerinin artırılması Genel Sekreterliğin de erken tarihlerden itibaren üzerinde durduğu bir konudur. İlk halkevleri açıldıktan bir yıl sonra, Nisan 1933'te Genel Sekreterlikten bu kurumlara gönderilen yazıda, halka ek maddi yük olmaksızın, halkevlerine gelir temin etmek için ne gibi önerileri olduğu halkevi idarecilerine sorulur. Halkevlerinden gelen cevaplar arasında farklı öneriler vardır: Güreş müsabakası düzenlenmesi; Halkevlerinin açılış günü olan 19 Şubat ya da 29 Ekim gibi önemli günlerde otobüs, tren gibi toplu taşıma araçlarına, sinema, tiyatro, maç gibi gösterilere, gazetelere halkevlerine yardım için birer kuruş zam yapılması; bankaların hayır işleri için ayırdıkları paranın bir kısmının halkevlerine tahsisi; ispirotolu içeceklerden ve bazı ihracat mallarından belli bir miktar vergi alınması; damga puluna bir kuruş eklenmesi; halkevleri

gönderimlerinin posta ücretinden muaf tutulması; halkevleri adına piyango düzenlemek, rozet satmak, gayrimenkul edinmek; halkevlerinde ayda bir iki kere ücretli gösteri düzenlemek gibi öneriler sıralanır.⁵³ Ancak bu önerilerin neredeyse hiçbiri dikkate alınmazken yukarıda açıklandığı gibi genelge ve talimatnamelerle halkevlerinin gelir temini için sunulan imkânlar çok sınırlı tutulur.

Genel Sekreterliğin farkında olduğu bir diğer sorun halkevlerine merkezden gönderilen eğitici filmlerin azlığı, halkevlerinden gelen ısrarlı film taleplerine yeterli oranda cevap verememe ve bu durumun sonucu olarak Parti'nin sinema politikasının yaşadığı tıkanmışlıktır (Adadağ, 2022: 15-18). Parti içi yazışmalarda sinema makinesi olan birçok halkevinin eğitici film tedarik edemediğinden makinelerinin atıl kaldığı ya da piyasadan film bularak göstermeye çalıştığı tespiti yapılır ve halkevlerine nasıl film temin edileceğinin belirlenmesi gerektiği hatırlatılır.⁵⁴

Parti merkezi, ücretli gösterim taleplerinin bazı gerekçelerini haklı bulsa da bu taleplere verdiği cevap her defasında olumsuz olur. Bu olumsuz cevabın tüm ücretli faaliyetleri kapsayan genel bir sebebi vardır: Bir kültür kurumu olarak kurgulanmış halkevlerinin akçalı işlerle anılmaması gerektiği. Halkevlerinin paralı işlere girmesi durumunda bu durumun bazı suistimallere yol açabileceği ya da bu yönde halk arasında söylentilerin çıkabileceği, böylece halkın halkevleri ve çalışanları hakkında olumsuz fikirler edinebileceği ve sonuç olarak halkevlerinin 'halkın evi' olma özelliğinin zarar göreceği düşünülür. Bu anlayışı ortaya koyan örnek bazı halkevlerinin ek gelir elde etmek için piyango tertiplemediği ve bilet sattığı Parti Genel Sekreterliği tarafından öğrenilince yayımlanan genelgedeki ifadelerdir. Genelgede kuşkulu ve karışık içerikteki piyango işlerinin "Halkevinin temiz ve kutsi çatısı altında rejimine ve inkılabına olan imanıya, heyecanıya ve bütün varlığıyla çalışan mert ve fazilet sahibi yurttaşlarımızı zan altında bulunduracağı" belirtilir ve piyango biletlerini satmak için insanlara az çok ısrar edileceği ve bunun halkta hoşnutsuzluk yaratacağından halkevlerinin "piyango işlerine kati surette teşebbüs etmemeleri" talep edilir.⁵⁵

Halkevlerindeki tüm ücretli faaliyetlerin engellenmesi için sunulan bu genel gerekçeye ek olarak ücretli film gösterimlerinin yasaklanmasına özel iki temel gerekçe söz konusudur. Bunlardan ilki ücretli gösterilen kurmaca filmlerin halkevlerinin varlık sebebi olan 'halk terbiyesi' amacına uygun olmayan içerikler barındırma olasılığı, ikicisi ise ücretli film gösterimlerinin halkevinde baskın hale gelip diğer faaliyetleri ikinci plana atabileceği ve halkevlerini temel işlevinden saptıracığıdır.

Tek Parti rejiminin temel ilkelerinin belirlendiği 1935 tarihli Parti Programının Ulusal Eğitim başlıklı bölümünde ‘sinemanın ulusa faydalı olmasını iş edineceğiz’ ifadesi yer alır (CHP Programı, 1935: madde 51). Sinemanın ‘faydasız’ hatta ‘zararlı’ olabileceğini de düşündürten bu ifade Kemalist rejimin sinemaya yaklaşımı hakkında ipuçları verir. Nitekim Tek Parti dönemi boyunca sinema, gerçekleşmiş ve gerçekleşmekte olan toplumsal ve siyasi reformların halk nezdinde kabulünü kolaylaştıracak bir propaganda aracı olarak görüldüğü kadar, amaçlananın dışında olumsuz sonuçlar doğurabilecek bir tehdit olarak da değerlendirilir. Dönemin sinemaya ilişkin yazılarında filmlerin, bireylerin fiziksel ve zihinsel sağlığına olduğu kadar, toplumsal ve siyasi yapıya, ulusal kültüre ve çıkarlara karşı da tehditler barındırdığı savunulur.⁵⁶ Sinemaya karşı rejimin ihtiyatlı yaklaşımı halkevlerindeki sinema politikasını da doğrudan belirler ve Parti yöneticileri piyasadan bulunacak kurmaca filmlerin halkevleri salonlarındaki temel gösteri malzemesi olmasını istemez. Bu yaklaşım yukarıda değinilen Trabzon Halkevi şikâyet eden sinema işletmecisinin “halkevi ülküleri ile uyumsuz filmler”den söz eden mektubunda yeniden üretilecek ve böylece şikâyet sahibi işletmeci döneme hâkim olan söylemi kullanarak ticari çıkarını savunacaktır.

Halkevlerinde ücretli kurmaca film gösterimlerine izin verilmemesinin bir diğer temel sebebi bu gösterimler yüzünden halkevlerinin esas işlevlerinden uzaklaşarak basit bir sinema salonuna dönüşeceği ve halkevlerindeki diğer faaliyetlerin önemsizleşeceği yönündeki tespittir. Maden (Elazığ) Halkevi için yapılan şikâyette sinema salonunun yasak olmasına rağmen kiraya verildiği ve bunun sonucu olarak kütüphanenin kapandığı, toplanma ve çalışma imkânının kalmadığı belirtilir ve bu şikâyet üzerine Halkevinin salonu kiralaması durdurulur.⁵⁷ Diyarbakır Halkevi ise daha önce yaptığı ve merkezce engellenmiş ücretli film gösterimlerinin devamını talep edince aldığı cevap, Parti merkezinin meseleye yaklaşımını ortaya koyar. Genel Sekreterlik sinemanın yararları konusunda hemfikir olduklarını, ancak halkevlerindeki sinema faaliyetinin “gerek hacim ve gerek mevzu bakımından diğer çalışmalarla ahenkli olması” gerektiğini vurgular ve “Diyarbakır Halkevi piyasa sinemacılığını esas bir vazife olarak almış görünmektedir ki bizim uygun görmediğimiz nokta da budur”⁵⁸ diyerek yasağı gerekçelendirir.

Ücretli faaliyetleri yasaklamanın bu temel sebeplerine eklenebilecek bir gerekçe de halkevlerinin yereldeki özel girişimlere rakip olmasının Genel Sekreterlik tarafından istenmemesidir. Yukarıda değinilen Trabzon ve Aydın örneklerinde görüldüğü gibi Genel Merkez sinema işletmecilerinin halkevi sinemasının kendilerine rakip olduğu şikâyetini dikkate alarak hareket etmiştir.

Bu örneklere benzer şekilde Erzurum'da Doğu Sineması sahibi Osman Karakaş'ın Eylül 1942 tarihli, Halkevinde düzenli olarak ücretli film gösterildiği şikâyeti üzerine konu incelendikten sonra Genel Sekreterlik cevabında "bu hareket tarzınız Erzurum'da Doğu Sineması gibi şahsi gayretle açılmış ve inkişafı mahalli ilgilerin yardımı ile mümkün bir teşebbüsü zarara sokmaktadır"⁵⁹ diyerek özel girişimcinin durumunu dikkate alır.

Ücretli Gösterime İzin Verilme Süreci

Tüm bu gerekçelere ve Parti merkezinin yıllar boyunca ücretli gösterimleri engelleme girişimlerine karşın 1945 yılına geldiğimizde Genel Sekreterliğin konuya yaklaşımında bir değişim yaşanacak, talimatnamenin ücretli faaliyetlerle ilgili maddelerinin değiştirilmesi fikri Parti merkezi içinde dillendirilmeye başlanacaktır. Temmuz 1945 tarihinde şehirde başka bir sinema bulunmadığı, halk talepte bulunduğu ve halkevine merkezden yeterli film gönderilemediği için Muş ve Mardin Halkevlerine, daha önce izin verilmiş Afyon Halkevi örnek alınarak sinema makinelerini kiralama izni verilmesi gündeme gelir. Ancak Parti içi yazışmalarda, bu iki halkevine izin verilirken talimatnamelerde değişikliğe gidilmesinin gerektiği tespiti de yapılır.⁶⁰ Benzer şekilde Ağustos ayı sonunda farklı halkevlerinden gelen ücretli faaliyet talepleri incelenip "esaslı bir karara varabilmek üzere" Yönetim Kurulunun gündemine getirilmesi düşünülür.⁶¹ Koyduğu kuralları yerelde uygulamakta zorlanan Parti merkezi, kurallar ile uygulama arasında uyum sağlama arayışındadır. Bu uyum arayışını tetikleyen ise yerelden gelen ısrarlı taleplerdir. Nitekim Kasım 1945'te Kastamonu İl İdare Kurulu masrafları karşılayacak kadar bir ücretle film gösterilmesini talep ettiğinde Genel Sekreterlik "halkevlerinin sinemalardan daha verimli bir şekilde istifade edebilmeleri işi tetkik edilmektedir. Varılacak sonuç ayrıca bildirilecektir" diye cevap verir. Talebin tekrar etmesi üzerine Ocak 1946 tarihinde verilen cevapta ise konunun talimatnamenin değişmesini gerektirdiği, böyle bir değişiklik yapıldığı takdirde bir genelge ile bildirileceği belirtilir.⁶²

Genel Sekreterliğin ücretli faaliyet taleplerine önceki yıllardan farklı cevaplar vermeye başlaması yapılacak olan köklü değişimin habercisidir. Nitekim Ağustos 1946 tarihinde yıllardır süren talepleri tatmin edecek şekilde var olan talimatnamelerde radikal değişiklikler yapılarak halkevlerinin gelir elde etmesine, bu kapsamda halkevlerinde ücret karşılığı film gösterimine ve halkevi salonlarının kiralanmasına izin verilir.⁶³ Yapılan değişiklikler hakkında açıklamaların yer aldığı raporda değişiklikler iki temel gerekçeye dayandırılır. Bunlardan ilki, uzun süredir yürürlükte olan talimatnamelerin uygulanma sürecinde alınan sonuçlar doğrultusunda bazı değişikliklere gidilmesi gerektiği, ikincisi ise "bütçe bakımından halkevlerinin kendi kendilerine yeter bir hale

getirilmesi amacı"dır. Rapordaki ifadeler yerelden gelen taleplerin gerekçeleri ile örtüşmektedir: Halkevlerinde yapılan parasız hizmetlerin büyük masraflara mal olduğu halde çoğu yerde halkevi bütçelerinin tüm bu halk hizmetlerini yerine getirmeye yeter derecede olmadığı, bu sebeple yerel gelir kaynakları temin etmenin gerekliliği belirtilir. Bu kapsamda, halkevleri hizmetlerinin parasız olması esas korunmakla birlikte bu parasız hizmetlere harcanmak üzere paralı olarak müsamere, balo, gezi, konser, temsil ve spor gösterileri düzenlenmesine, film gösterilmesine izin verilir; halkevi salonlarının sinema gösterilmek üzere -bazı şartlarla- kiraya verilerek gelir sağlanabileceği belirtilir.⁶⁴

Parti içi yazışmalar sonrası alınan kararlar 20 Ağustos 1946 tarihli genelge ile Halkevi Başkanlıklarına bildirilir.⁶⁵ Diğer yandan kararlar doğrultusunda İdare ve Teşkilat Talimatnamesi ile Çalışma Talimatnamesinin bazı maddeleri değiştirilirken bazı maddeleri kaldırılır.⁶⁶ Bu değişiklikler sonrası yılda en fazla 12 kere ve sosyal yardım yararına yapılabilecek ücretli sinema gösterimlerindeki sınırlama kalkar ve halkevlerine gelir sağlayacak halkevi salonlarının kiraya verilmesine müsaade edilir. Ancak kiralama izni ayrıntılı bir şekilde belirli şartlara bağlanır ve salonların hangi şartlarda kiraya verileceğini bildiren 27 Kasım 1946 tarihli bir genelge yayınlanır. 22 başlığı içeren bu şartlar içinde film gösterimleri açısından önemli görülen hususlar kiralamanın halkevi çalışmalarına engel olmayacak ve halkevinin maddi çıkarını koruyacak şekilde yapılması; kiracının Parti prensiplerine, halkevi gayelerine ve talimatnamelerine uygun davranmasıdır. 22. başlık ise genelgenin temel amacını özetler: "Hülasa çok para sağlamak veya Halkevine suni bir canlılık yaratmak düşüncesi ile Halkevlerimizin normal çalışmalarına engel olacak ve asıl kuruluş maksatlarını zedeleyecek şekilde kira sözleşmeleri yapılması asla caiz değildir. Bu mahiyette görülen kiralamalara Genel Sekreterliğimizce izin verilmeyecektir."⁶⁷

Bazı halkevleri uzun süredir bekledikleri bu değişikliklerden bir an önce yararlanmak için kiralama şartlarını belirleyen genelgenin yayınlanmasını beklemeden talimatnamede yapılan düzenleme sonrası salonlarını kiralar. Örneğin Gaziantep Halkevi 25 Ekim 1946 tarihinde Genel Sekreterliğe gönderdiği yazıda, yapılan kira sözleşmesini göndererek salon ve makinelerini altı aylık kiraya verdiklerini belirtir. Oysa Genel Sekreterlik aynı günlerde halkevlerine gönderdiği telgrafla "Merkezden gönderilecek talimatı almadan önce sinema salonlarının hiçbir şekilde kiraya verilmemesi" gerektiğini bildirecektir.⁶⁸ Ayrıca Gaziantep Halkevine gönderdiği yazıyla Halkevinin yaptığı kira sözleşmesinin 27 Kasım 1946 tarihli genelgeye uygun olmadığı belirtilerek yeniden düzenlenmesi gerektiği bildirilir.⁶⁹

Değişikliğin Sebepleri ve Sonuçları

Bu noktada neden Parti merkezinin yıllardır kabul etmediği halkevlerine ücretli faaliyetler yapma iznini verdiği ve bu izni neden savaş sonrası dönemde verdiği üzerine düşünmek gerekir. Bu sorulara verilebilecek cevaplardan ilki, söz konusu değişiklikte Halkevi Başkanları, halkevlerinin bulunduğu illerdeki Parti İl İdare Kurulları, valiler ve özellikle Parti müfettişlerinin taleplerinin belirleyici olduğudur. Ücretli gösterim konusuna, yereldeki ihtiyaçları, yerelde ne olup bittiğini daha iyi bilen yerel idarecilerin ve “az para ile de çok şey yapılabileceğini” savunan Parti merkezindeki yöneticilerin yaklaşımı farklıdır. Ancak, meseleye bakışlarındaki farklılığa rağmen yerel idarecilerin ve özellikle merkez tarafından yereldeki faaliyetleri kontrol etmekle görevlendirilmiş müfettişlerin tespitleri Parti merkezi tarafından dikkate alınır. Birçok örnekte görüleceği gibi halkevlerinin ücretli film gösterimi yapması gerektiği yönünde bölge müfettişlerinden gelen talepler merkez tarafından incelenmiş ve tatmin edici cevaplar verilmeye çalışılmıştır.⁷⁰ Nitekim yapılan değişikliği tetikleyen de bölge müfettişleri ve yerel yöneticilerden gelen taleplerdir. Ancak bu taleplerin uzun yıllardır ve ısrarlı şekilde devam ettiği ve uzun süre boyunca Genel Sekreterliğin bu taleplere olumlu cevap vermediği dikkate alındığında belirleyici sebebin yerel ve ara kademe idarecilerin talepleri olmadığı görülecektir. Zaten talimatnamelerde değişiklik gerektiği tespitinin Genel Sekreterlik bünyesinde daha önceki bir tarihte değil de 1945 yılının ikinci yarısından itibaren gündeme gelmesi ve 1946 yılında bu değişikliklerin gerçekleşmiş olması bir rastlantı değildir, zira ücretli faaliyetlere izin verilen dönem iznin verilmesinin sebeplerine dönük fikir vermektedir.

1939 yılında başlayan Dünya Savaşına Türkiye dâhil olmasa da ülke birçok açıdan savaştan etkilenir. Savaşın iktisadi etkileri doğrudan halkevlerine de yansır. Halkevlerine ayrılan tahsisat savaş yıllarında az da olsa artış gösterse de Türk Lirası'nın değer kaybetmesi ile satın alma gücündeki düşüş halkevlerinin faaliyet kapasitesini de etkiler. Halkevlerinin savaş yıllarında maddi sorunlarının artması beraberinde borçlanmalarını ve Genel Sekreterlikten maddi yardım talep etmelerini getirir. Genel Sekreterlik ise bu durumu engellemek amacıyla 1945 yılının sonunda bir genelge yayınlanarak halkevlerinin Parti merkezinden ödenek istememesi, talimatnamelerde belirtildiği gibi gelir ve gider işleri için bağlı oldukları Parti teşkilatıyla irtibat kurmaları gerektiğini vurgular. Genelgenin değindiği diğer konu ise Parti'nin her zaman üzerinde hassasiyetle durduğu halkevlerinin borçlanmaması gerektiğidir.⁷¹ Önceki senelerde halkevleri aldıkları sinema makinesinin borcunu ödemekte geciktiğinde ve makineyi satan şirketten Genel Sekreterliğe şikâyet mektubu gönderildiğinde, merkezden halkevlerine bir an önce borçlarını ödeyerek “Halkevlerinin isim

ve şerefini her şeyden üstün tutmaları” ve “Teşkilatımızın şerefi mevzubahis olan bu gibi hallere meydan verilmemesi” gerektiği yazılacaktır.⁷² Nitekim 1945 yılı sonunda yayınlanan genelgede de: “Borç, Parti çalışmalarında en çok kaçındığımız bir konudur. Mevcut ödenek imkânları nispetinde iş yapılmalı ve hiçbir surette Partiyi borçlu mevkiine düşürmemelidir” ifadeleri yer bulacaktır.⁷³ Aslında Halkevleri açıldığından beri bütçe yetersizliği temel sorunlardan biri olagelmıştır. Ancak bu sorun savaş yıllarında borçlanma konusunda görüldüğü gibi iyice belirginleşmiş ve savaş sonrası dönemde halkevlerinin maddi imkânlarına dönük yeni arayışlar, Genel Sekreterliğin gündemine bir kere daha gelmiştir. Dolayısıyla halkevlerinin gelir elde etmesine dönük talimatnamelerde yapılan değişiklikler savaş yıllarının yarattığı iktisadi sorunlara cevap arayışıyla doğrudan bağlantılıdır.

Ücretli faaliyetlere izin verilmesine yol açan bir diğer gerekçe ise savaş sonrası iç siyasetteki yeni gelişmelerdir. 1946 yılı başında kurulmuş ve Temmuz 1946 seçimleri sonrası muhalefet partisi olarak Meclis’e girmiş olan Demokrat Parti halkevlerinin hukuki statüsünü, CHP ile olan organik bağı ve devlet bütçesinden halkevlerine ayrılan ödeneği sürekli olarak eleştiri konusu yapar. Halkevlerinin devletten maddi destek almasına rağmen CHP’nin organı olarak işlev gördüğü, bu kurumlarda muhalif partilerin görüşlerinin dile getirilemediği ve bunun çok partili yapı ile uyumsuz olduğu eleştirileri farklı tarihlerde Meclis’te yapılan görüşmelerde gündeme gelir. Bu kapsamda halkevlerine genel ve belediye bütçelerinden ödeme yapılmaması ya da bu kurumların Parti’nin değil devletin kurumlarına dönüştürülmesi önerilir.⁷⁴ CHP ise 1947 yılında gerçekleştirdiği Kurultay’da bir yandan halkevlerinin statüsünü değiştirmeyi gündemine alırken bir yandan da bu kurumların bütçesinde önemli bir azaltmaya gider (CHP Yedinci Büyük Kurultay, 1948: 199-217.) Bu yeni durumda halkevlerinin zaten var olan mali sorunları daha da artacaktır ve ücretli faaliyetlere izin veren düzenleme bu gelişmeleri öngörerek mali sorunlara bir ölçüde çözüm bulma amacındadır. Bu durumu ortaya koyan iyi bir örnek Afyon Halkevindeki gelişmedir. Yukarıda açıklandığı üzere bu Halkevine istisnai olarak 1941 yılından itibaren sinema salonunu Çocuk Esirgeme Kurumuna kiralama izni verilmiştir. Ancak 1946 yılındaki talimatname değişiklikleri sonrası Afyon Halkevi daha fazla kira geliri elde edebilmek için açık artırma ile salonu kiralama niyetindedir ve bunu gerekçelendirirken “memlekette muhtelif partilerin teşekkülü” sebebiyle halkevine yapılan yardımların ve tahsislerin sınırlandığını belirtir. Genel Sekreterlik de bu talebi kabul ederken çok partili hayatla birlikte bütçeleri daralan halkevlerinin kendilerine gelir kaynakları temin etmek mecburiyetinde kaldığını vurgular.⁷⁵

Savaş sonrası dönemde halkevlerindeki ücretli faaliyetlere izin verilmesine yol açan uluslararası ve ulusal faktörlere eklenmesi gereken son başlık ise iktisadi bir boyut barındırır. Bu yıllar Kemalizmin altı ilkesinden biri olan devletçilik ilkesinin liberal bir perspektifle yeniden yorumlandığı ve özel girişimlerin giderek daha fazla desteklendiği bir döneme geçişi temsil eder.⁷⁶ Nitekim aynı tarihlerde özel sinema işletmecilerinin talebi üzerine yerli filmlerden alınan vergide indirimde gidilir (Berkaş, 2010: 80-83). Dolayısıyla halkevlerinin gelir elde edecek şekilde özel girişimlere kapılarını açması dönemin iktisat politikalarındaki değişimle de ilişkilidir.

Böyle bir tarihsel bağlam içinde gerçekleşen değişim sonrası sinema makinesi olan halkevleri ücretli film gösterebilme ya da makine ve salonlarını kiralayabilme, sinema makinesi olmayanlar ise salonlarını kiraya vererek film gösterimleri yapabileme hakkı kazanır. Böylece Genel Sekreterlik hem halkevlerinin gelir sorununu hem de halkevlerine sinema makinesi ve film göndermekte yaşadığı sıkıntıyı büyük ölçüde hafifletecektir. Nitekim Genel Sekreterlik halkevlerini bu yeni düzenlemeden yararlanmaları için teşvik eder. Bozdoğan (Aydın) Halkevi, Meclis'e giren muhalefet partisinin eleştirilerine karşı Halkevinin daha iyi çalışması için sinema makinesi dâhil olmak üzere bir dizi ihtiyacını sıraladıktan sonra bunların merkez tarafından gönderilmesi ya da satın alınabilmesi için mali destekte bulunulmasını rica eder. Genel Sekreterlik verdiği cevapta bütün halkevlerinin tüm ihtiyaçlarının merkezden karşılanmasının imkânsız olduğunu belirtir ve halkevlerinin ihtiyaçlarını buldukları yerden karşılayabilmeleri için talimatnamelerde değişiklik yapıldığını hatırlatır. Sinema makinesi talebine dönük ise "halkevlerinin hepsini birer sinema makinesi ile teçhiz etmeyi" arzu ettiklerini, ancak bunun bütçe imkânlarıyla sınırlı olduğunu hatırlatır ve taksitle makine alabileceklerini, böylece Halkevinin "gelir temin etmesinin mümkün olacağını" belirtir.⁷⁷ Benzer şekilde Kırıkhan (Hatay) Halkevi ellerinde sinema makinesi almak için bir miktar para olduğunu belirtip üstünün de Genel Sekreterlik tarafından tamamlanmasını talep ettiğinde, Genel Sekreterliğin cevabı "sinema makinesi ile kendinize gelir elde edeceğinize göre istediğiniz malzemeyi taksitle temin edebilirsiniz" şeklinde olur.⁷⁸

Parti merkezi artık sinema makinesini halkevleri için bir gelir kaynağı olarak görürken, onları film gösterimlerinden daha fazla gelir elde etmeleri yönünde de teşvik eder. Salonunda kurmaca filmler göstermeye başlayan Edirne Halkevi film kiralalarını karşılayamadıklarını bildirince Genel Sekreterlik 10 kuruş olan "bilet bedelini çok ucuz bulduk" diyerek sinemaya giriş bedelini Belediye'den alınacak rayiç üzerinden artırmalarını ve "gelir elde etmek için diğer halkevlerimizin de yaptığı gibi İstanbul'daki film şirketleri ile yıllık bir anlaşma"

yapmalarını önerir.⁷⁹ Diğer taraftan Genel Sekreterlik halkevlerinde kurmaca filmlerin gösterimini kolaylaştırmak için birçok film şirketi ile halkevleri arasında bağlantıyı örgütleyen aracı rolüne soyunur.⁸⁰

Ancak ücretli faaliyetlere izin veren düzenleme sonrası dahi, özellikle ilçe merkezlerindeki halkevlerinde kâr elde edememe kaynaklı mali sorunlar devam edecektir. Dinar (Afyonkarahisar) Halkevi yüksek vergiler sebebiyle kâr elde edememelerine rağmen, halk üzerinde faydalı etkileri olduğu için sinemayı işletmeye devam ettiklerini bildirir. Dinar gibi nüfusu az olan yerlerde gösterimlerden elde edilen gelir az olduğundan film kirası, elektrik masrafı ve diğer giderlerin zorlukla karşılandığını belirten yazı ya halkevlerine özel bir düzenleme ile vergilerin azaltılmasını ya da yerleşim birimlerinin nüfuslarına orantılı olarak vergilendirmeye gidilmesini önerir, zira yazıda belirtildiği üzere yüksek vergi büyük şehirler için uygun olsa da Dinar gibi yerlerde bu vergi oranı sinema işletmelerinin gelişmesine imkân vermemektedir.⁸¹ Pasinler (Erzurum) Halkeviden gönderilen yazı da benzer içeriktedir. Mayıs 1948'de taksitle aldıkları sinema makinesi sonrası "Halkevinin şimdiye kadar görmediği bir canlılığa kavuştuğu" belirtilmekle birlikte, İstanbul'dan getirtilen filmler için yapılan harcamalar ve diğer giderler sonrası gösterilen filmlerden ne kâr ne zarar ettiklerini bildiren yazıda, makine ve diğer harcamalar için Genel Sekreterlikten para yardımı istenir. Genel Sekreterlik cevabında makine alınırken gelir-gider hesabının daha iyi yapılmış olması gerektiği uyarısında bulunur ve halkevinin talep ettiğinden az olsa da mali yardımda bulunurken geri kalan kısmın sinema geliriyle karşılanmasını önerir.⁸²

Devam eden sorunlara ek olarak, halkevi salonlarının kiraya verilmesi sonrası, halkevlerinin diğer faaliyetlerinin sekteye uğraması gibi başka temel sorunlar ortaya çıkacaktır. Genel Sekreterliğe yöre halkı tarafından gönderilen yazılarda "açılan sinema yüzünden halkevinin çalışmaları ölmüştür. Halkevi bir halkevi değil bir ticarethane ismini aldı"⁸³ şeklinde şikâyetler yer alır. 1950 yılına gelindiğinde ise bizzat Halkevi Başkanları salonun kiralınması sonrası salonu istedikleri gibi kullanamadıkları için halkevinin faaliyet gösteremeyecek hale geldiğini bildirir.⁸⁴ Bir anlamda Parti merkezinin öngörüsü gerçekleşmiş gibidir, zira bu sorun yukarıda değinildiği gibi Parti merkezinin çok önem verdiği ve önceki dönemde halkevi salonlarının kiraya verilmesini yasaklamasının sebeplerinden biridir. Sorunun çözülmesi için imkânlar dâhilinde halkevlerine yardımcı olunur. Örneğin, Iskenderun (Hatay) Halkevi yöneticileri halkevi salonunun sinema makinesi olan bir işletmeye kiralınması sonrası halkevindeki diğer faaliyetlerin zarar gördüğünü, bu sebeple sinema makinesini kiracıdan satın alıp makineyi kendileri işletmek istediklerini bildirerek bu satın alım için merkezden

para yardımı talep ettiğinde Genel Sekreterlik makinesinin alınması için gerekli paranın büyük kısmını verir.⁸⁵

Ücretli faaliyetlere izin verilmesi sonrası ortaya çıkan bir başka sorun da halkevlerinde gösterilen filmlerin içeriğine dairdir. Parti'nin halkevlerinde sinema faaliyetini geliştirmek için çalışmalarını hızlandırdığı 1930'lu yıllarda sinema başat bir "halk terbiyesi vasıtası", filmler "milli propaganda vasıtası" olarak görülürken ve sinemanın "bütün yurttaşlara prensiplerimizi anlatmak ve benimsetmek bakımından büyük yardımı olacağı" savunulurken⁸⁶, artık sinema bu işlevini çok sınırlı şekilde yerine getirmektedir. Zira, ücret karşılığı gösterilen kurmaca filmler halkevlerindeki temel gösterim malzemesi olmuştur, Parti merkezi halkevlerine eğitici film gönderme işinde giderek etkinliğini yitirmiştir.

Tüm bu gelişmeler sonrası Parti'nin halkevlerindeki sinema faaliyetine etkisi yok denecek kadar az hale gelmiştir. Edirne'de özel sinema salonu işletmecisinin şikâyeti sonrası 1949 yılında Genel Sekreterlikten Bölge Müfettişine gönderilen yazıda paralı gösterimlere izin verilmesi ile amaçlananın ne olduğu bir kere daha belirtilir: "Halkevi sinemasından sadece maddi menfaat sağlamayı hedef tutmuş değiliz. Aynı zamanda memleket kültürüne ve gençlik terbiyesine hizmet etmek emelimizdir".⁸⁷ Artık Parti merkezinin rolü halkevlerindeki sinema faaliyeti ile ulaşılmak istenen ilk hedefleri hatırlatmakla sınırlıdır. Zaten bir yıl sonra Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ile halkevleri de etkisini yitirecek ve kısa bir süre sonra kapatılacaktır.

Sonuç

Ücretli film gösterimi halkevlerindeki sinema faaliyetinin temel meselelerinden biri olagelmış, bir yanda Parti'nin merkez idarecileri, diğer yanda yereldeki gelişmeleri bizzat yerinde takip eden bölge müfettişleri, Parti İl Teşkilatı ve halkevi idarecileri arasında farklı yaklaşımları tetiklemiştir. Halkevleri Parti'nin kültür kolu, devrimin fikirlerini yayacak kurum olduğu oranda Parti merkezi tarafından paralı işlerden uzak tutulmaya çalışılır ve sinema faaliyeti sadece ücretsiz bir 'halk terbiyesi' aracı olarak kullanılmak istenir. Ancak halkevlerinin kurulduğu zamandan beri var olan ve Savaş dönemi ve sonrasında daha belirgin hale gelen mali sorunlar çözüm beklemektedir ve sinema her ne kadar önemli bir yatırım gerektirse de aynı zamanda yerel idareciler tarafından halkevleri için bir gelir kaynağı, dolayısıyla mali sorunların çözümü olarak görülmektedir. Diğer taraftan sinema devrimin fikirlerinin yayılmasını sağlayacak bir eğitim aracı olarak kabul edilmekle birlikte, halkın büyük ilgi gösterdiği bir eğlence vasıtasıdır. Nitekim sinema faaliyeti bu özelliğiyle halkevlerine katılımı artırmakta, halkevi idarecileri de halkın film gösterimlerine olan yoğun talebini karşılama

gereken bir ihtiyaç olarak merkeze sunmakta ve gösterimlerin sürekliliğini sağlamak için ücretli gösterimlere izin istemektedir.

Halkevlerinin işleyişinde son sözü söyleyen Parti merkezinin ücretli film gösterimlerine uzun yıllar izin vermemesine karşı, yerel yöneticiler mevzuatı ücretli gösterim yapılabilecek şekilde yorumlamak, mevzuata uymamak gibi farklı stratejiler izleyerek ücretli gösterimler yapmaya devam etmiş, Parti merkezi ise bu durumu dilekçe ve teftiş raporları sonrası öğrendiğinde gösterimleri engellemeye çalışmış, bu kapsamda 1940 yılında mevzuatı daha açık hale getirerek yasağın sınırlarını netleştirmiş, ancak bunlar da sorunun tam anlamı ile çözülmesini sağlamamıştır. Ücretli gösterim talepleri hiç son bulmamış, bu talepler karşısında Parti merkezi kendi koyduğu kuralda bazı istisnalar oluşturmuş, bazı halkevlerinde ise yerel yöneticilerin raporları sonrası ücretli gösterim yapılan fiili durumlar ortaya çıkmıştır. Tüm bu gelişmeler yerel aktörlerin merkezden gelen tüm direktifleri harfiyen uygulamadığını, Tek Parti döneminde sistemin 'yukarıdan aşağıya' kusursuz şekilde çalışmadığını göstermektedir.

Hukuki düzenlemelerin öngördüğü 'olması gereken' ile yerelde 'gerçekleşen' arasındaki uçurumun farkında olan Parti merkezi, 1946 yılında halkevlerinin ücretli faaliyetler yapabilmesine izin verirken yerelden gelen taleplerle uyumlu hareket etmiştir. Ancak, uzun yıllar boyunca ısrarlı taleplere rağmen düzenlemede değişiklik yapılmadığı dikkate alındığında, 1946 yılındaki değişikliğin temel sebebinin Parti'nin Savaş sonrası dönemde, uluslararası ve ulusal konjonktürün belirlediği siyasi ve iktisadi şartlara uyum sağlama çabası olduğu görülür. İzin çıkması sonrası halkevlerinde sinema faaliyetinin işleyişine ve halkevlerinin bütçe sorunlarına dönük sorunlar bir ölçüde çözüm bulur. Ancak ücretli gösterimlere izin verilmesi sonrası, beklenen ekonomik faydanın özellikle az nüfuslu yerleşim birimlerinin olduğu halkevlerinde sağlanamaması ve hem gösterilen filmlerin içerikleri açısından hem de kiralanan salonun halkevinin diğer faaliyetleri için yeteri kadar kullanılamaması sebebiyle halkevlerindeki sinema faaliyeti ile amaçlanandan giderek uzaklaşılması söz konusudur.

Görünen odur ki ücretli film gösterimi konusunun izin öncesi ve sonrasında hep gündemde olması esas olarak sinemadan Parti'nin amaçları doğrultusunda yararlanabilmek için gerekli olanların eksikliğine dayanmaktadır. Türkiye'de devlet aygıtı sinema alanında yeterli altyapıya sahip değildir, bu altyapıyı geliştirmek için gerekli mali yatırımı yapabilecek iktisadi gücü -önceliklerin sinema dışındaki alanları kapsamasından dolayı- sınırlıdır ve bu iki temel başlıkla bağlantılı olarak, CHP sinema alanında etkin bir örgütlenmeye

gidememiştir. Oysa aynı dönemlerde bu sorunlara çözüm üretebilmiş bazı Avrupa ülkelerinde sinemadan tam da Parti'nin amaçladığı gibi 'halk terbiyesi' amacıyla yararlanılabiliştir. Türkiye örneğinde ise bu çok daha sınırlı ölçüde kalmıştır. Ancak bu tespite rağmen CHP'nin tek parti olarak iktidarda olduğu dönemde sinema alanına verdiği önemin ve yaptığı yatırımların, ülkenin tüm bölgelerini sinema ile tanıştırma gayretinin ve bunların sonucu olarak sinema kültürünün Anadolu'da yerleşmesinde oynadığı rolün göz ardı edilmemesi gerekir.

Sonnotlar

1 7.12.1937 tarihli Ayancık Parti Başkanından Sinop Milletvekili Cevdet Kerim İncedayı'ya gönderilen mektup, BCA 490.1.0/1219.50.4; 34.

2 Halkevlerine atfedilen görevler birçok üst düzey Parti üyesinin söylevlerinde yer alır. Bir örnek için bkz. İnönü, 1933.

3 Eğitici filmler herhangi bir ayırım olmaksızın ulusun tamamına yönelik tarım, sağlık ve birçok başka konuda yapılan, uzun, orta ama çoğunlukla kısa metrajlı, ticari amaç gütmeyen filmlerdir ve insanları bilgilendirmek, onları filmleri yapan kişi ya da kurumun fikirleri doğrultusunda biçimlendirmek ve dönüştürmek amacı taşır. Türkiye'de ise aynı dönemde bu nitelikteki eğitici filmler -bazı Bakanlıkların yurt dışından satın aldıkları hariç- az sayıdadır. Parti'nin yaptırdığı filmler ise 'haberfilm' kategorisinde değerlendirilebilecek, o dönemde gerçekleşen üst düzey yöneticilerin yurt içi ziyaretleri ya da yurtdışından gelen temsilcilerin Türkiye ziyaretleri, fabrika açılışı, fuarlar, Meclis yasama yılının açılışı, önemli günlerin kutlamaları gibi farklı olaylardan görüntülerdir. Halkevlerinde gösterilen filmler hakkında bkz, Çelikletemel-Thomen, 2015; Adadağ, 2022.

4 Halkevleri üzerine yapılan onlarca çalışmanın nitelikli bir değerlendirmesi için bkz. Lamprou, 2009: 11-14.

5 İlgili maddeler: 1, 2, 9, 19 ve 21.

6 İlgili maddeler: 25 ve 27. Ayrıca bkz. 28.8.1934 tarih ve 13/355 sayılı genelge, BCA 490.1.0/2.9.10; 1-2.

7 28.8.1934 tarih ve 13/355 sayılı genelge, BCA 490.1.0/2.9.10; 1-2.

8 22.2.1939 tarih ve 5/1388 sayılı genelgeyi hatırlatan 27.9.1939 tarihli Genel Sekreterlikten gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1219.51.3; 9.

9 11. 5.1938 tarihli Zonguldak Halkevinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı ve 25.5.1938 tarihli cevap, BCA 490.1.0/1220.53.1; 74, 71.

10 Bu yoruma göre yönetmelikler Parti İl Örgütünün değil, halkevi idaresinin ücretli faaliyetler yapmasını kısıtlamaktadır, dolayısıyla Parti İl Örgütü sinema faaliyetlerini

Parti adına ve hesabına ücretli bir şekilde devam ettirip elde edilen geliri halkevleri bütçesine sosyal yardım çalışmalarında kullanılmak üzere aktarabilir.

11 Raporda vurgulanan “halkevi gayelerine uygun filmler” içinde Halil Kamil, Yıldız, Fitaş, Özen Film gibi İstanbul’da yer alan film şirketlerinden kiralanan, “9 uncu Senfoni”, “Olimpiyat Gençleri”, “Tatlı Bela”, “Aşka Tapan Kadın”, “Bagdad Yolu” gibi isimler verilmiş farklı türlerdeki filmler yer alır. Bunlar dışında çok daha az sayıda olmakla birlikte “Türk İnkılâbında İlerleme Hamleleri” gibi Parti’nin halkevlerindeki sinema faaliyetinden beklediği faydaya çok daha uygun filmler gösterilmiştir. Parti merkezinin bu tarihte önceliği ücretli gösterim yapılmaması olduğundan verdiği cevapta filmlerin içeriğine dair özel bir tespit yer almaz.

12 4.10.1939 tarihli Zonguldak İl İdare Heyetinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1220.53.1; 3-37.

13 24.10.1939 tarihli Genel Sekreterlikten Zonguldak İl İdare Heyetine gönderilen cevap, BCA 490.1.0/1220.53.1; 2.

14 Metinsoy (2006) benzer tespitleri teftiş raporlarına dayanarak yapar.

15 20.9.1939 tarihli Trabzon Yıldız Sineması sahibi M. Harunoğlu’ndan Genel Sekreterliğe gönderdiği mektup ve 27.9.1939 tarihli Genel Sekreterlikten Trabzon İl İdare Heyetine gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1219.51.3; 12-13, 9.

16 29.4.1939 tarihli Genel Sekreterlikten Dahiliye Vekili Faik Öztrak’a gönderilen yazı ve 10.11.1939 tarihli sinemacı Hakkı Darcan’ın Genel Sekreterliğe gönderdiği mektup, BCA 490.1.0/824.260.1; 32, 23-24.

17 25.12.1939 tarihli Aydın Halkevinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı ve 15.1.1940 tarihli Genel Sekreterliğin cevabı, BCA 490.1.0/824.260.1; 15-16, 11.

18 18.1.1940 tarihli ve 5/1658 sayılı genelge, BCA 490.1.0/846.347.1; 135-136.

19 18.1.1940 tarihli ve 5/1658 sayılı genelge, BCA 490.1.0/846.347.1; 135-136.

20 24.1.1940 ve 19.3.1940 tarihli Afyon Valisi A. B. Evrendilek’ten C.H.P. Genel Sekreterliğine gönderilen yazılar ve 5.4.1940 tarihli Genel Sekreterliğin cevabı, BCA 490.1.0/1215.33.1; 59, 51, 49.

21 Söz konusu şartlar haftanın üç, en fazla dört gününde salonun Çocuk Esirgeme Kurumuna verilebileceği; bina ve sinema teçhizatının zarar görmemesi için teminat alınacağı; bina, eşya ve makinelerin yıpranma payı olarak her ay belirli bir meblağ alınması konusunda Kurumla anlaşılacağıdır.

22 3.2.1941 tarihli Bölge Müfettişi Sadettin Uraz’ın Genel Sekreterliğe gönderdiği yazı, 11.4.1941 tarihli Genel Sekreterlikten Afyon Halkevine gönderilen yazı ve 9.5.1941 tarihli Afyon Halkevinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1215.33.1;

47-48, 43, 40.

23 12.11.1942 tarihli Genel Sekreterlikten Erzurum İl İdare Heyetine gönderilen yazı, BCA 490.1.0/833.291.2; 112.

24 20.2.1940 tarihli Aydın Halkevinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı, BCA 490.1.0/824.260.1; 8.

25 30.4.1941 tarihli Aydın'da sinemacı Hakkı Darcan'ın Parti Genel Sekreteri Fikri Tüzer'e gönderdiği şikâyet mektubu, BCA 490.1.0/824.261.1; 97.

26 Aydın Bölgesi Müfettişi Rıza Levent'in 1940 yılı sonu ve 1941 yılı başı teftiş raporları, BCA 490.1.0/994.843.4; 104-106, 68-70.

27 24.9.1941 tarihli Aydın Bölge Müfettişi Rıza Levent'in Genel Sekreterliğe gönderdiği yazı, BCA 490.1.0/824.261.1; 94.

28 16.12.1942 tarihli Aydın Valiliğinden sinemacı Hakkı Darcan'a ve 11.8.1943 tarihli Aydın Bölgesi Müfettişi Şerafettin Bürge'den Genel Sekreterliğe gönderilen yazılar, BCA 490.1.0/824.261.1; 48, 41-42.

29 14.3.1946 tarihli Aydın İl İdare Kurulu Başkanlığından Genel Sekreterliğe gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1215.35.2; 1-2.

30 29.1.1940 tarihli 4. Umumi Müfettiş A. Alptoğan'dan Genel Sekreterliğe gönderilen yazı ve 14.2.1940 tarihli Genel Sekreterliğin cevabı, BCA 490.1.0/832.287.2; 11, 8.

31 4.11.1941 tarihli Bölge Müfettişi Münir Soykam'dan Genel Sekreterliğe gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1216.40.4; 1.

32 13.3.1940 tarihli Sümer Sineması sahibi Haydar Üçüncüoğlu'ndan Genel Sekreterliğe gönderilen mektup, BCA 490.1.0/1219.51.3; 4.

33 10.1.1940 tarihli Genel Sekreterlikten Trabzon İl İdare Heyetine gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1003.874.2; 34-36.

34 5.3.1940 tarihli Trabzon İl İdare Heyetinden Genel Sekreterliğe gönderilen cevap, 8.4.1940 tarihli Genel Sekreterlikten Trabzon İl İdare Heyetine gönderilen yazı, 14.6.1940 tarihli Trabzon İl İdare Heyetinden Genel Sekreterliğe gönderilen cevap, BCA 490.1.0/1003.874.2; 32, 31, 29.

35 17.8.1939 tarihli Gaziantep Halkevinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1217.42.2; 33.

36 2.3.1940 tarihli Gaziantep Halkevinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı ve 23.3.1940 tarihli Genel Sekreterliğin cevabı, BCA 490.1.0/1217.42.2; 28-30, 24.

37 14.4.1940 ila 1.9.1940 tarihleri arası Gaziantep Halkevi ve Genel Sekreterlik arasında yapılan yazışmalar, BCA 490.1.0/1217.42.2; 23-8.

- 38 31.8.1945 tarihli Parti içi yazışmaya ek rapor, BCA 490.1.0/1222.60.1; 23.
- 39 18.7.1944 tarihli Parti içi yazışma, BCA 490.1.0/1222.60.1; 26.
- 4 13.2.1945 tarihli Parti içi yazışma, BCA 490.1.0/1218.46.2; 33-31.
- 41 21.11.1945 tarihli Kayseri Halkevinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı ve 21.12.1945 tarihli cevap, BCA 490.1.0/1218.46.2; 30-29.
- 42 19.2.1945 tarihli Kayseri Halkevinden Genel Sekreterliğe gönderilen teklif ve 14.3.1945 tarihli cevap, BCA 490.1.0/1218.46.2; 37-34.
- 43 Talimatnameye göre halkevleri sinema makinesini ya kendi imkânlarıyla satın alır ya da Genel Sekreterlik tarafından kendilerine hediye edilir. Kendi imkânlarıyla makineyi satın alan halkevleri arasında bütçeleri uygun olmadığı için makinenin ücretini vermekte zorlananlar olur (Adadağ, 2022: 3-7).
- 44 31.1.1940 tarihli 1. Genel Müfettiş Abidin Özmen'in Genel Sekreterliğe gönderdiği yazı, BCA 490.1.0/1697.899.1; 102-104.
- 45 Bir örnek için Maraş Halkevinin 1942 yılı ilk altı ay çalışmalarına dair bölge müfettişinin mütalâası, BCA 490.1/1001.866.2; 12. Benzer tespitler Parti üyeleri tarafından da yapılır. Örneğin Trabzon Delegatesi Kemal Kefeli Parti Kurultayında yaptığı konuşmada "halkevleri, maalesef, kendilerinden beklenen hizmeti ve kendilerine harcanan paraların karşılığını bu memlekete verememiştir" der (CHP Yedinci Büyük Kurultay, 1948: 206).
- 46 12.4.1941 ve 20.11.1941 tarihlerinde Sinop Halkevine gönderilen yazılar, BCA 490.1/1003.872.1; 35, 24.
- 47 11.10.1941 tarihli Zonguldak Vilayet İdare Heyeti Reisliğine giden yazı, BCA 490.1/1004.877.1; 13.
- 48 3.2.1941 tarihli Bölge Müfettişi Sadettin Uraz'ın Genel Sekreterliğe gönderdiği yazı, BCA 490.1.0/1215.33.1; 47-48.
- 49 31.1.1940 tarihli 1. Genel Müfettiş Abidin Özmen'in Genel Sekreterliğe gönderdiği yazı, BCA 490.1.0/1697.899.1; 102-104.
- 50 29.7.1940 tarihli Bölge Müfettişi Muzaffer Akpınar'ın teftiş raporu, BCA 490.1.0/1389.612.1; 7-8.
- 51 4.10.1939 tarihli Zonguldak İl İdare Heyetinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1220.53.1; 3-37.
- 52 5.5.1945 tarihli Muş İl İdare Heyetinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1219.49.2; 7.
- 53 2.4.1933 tarihli Genel Sekreterlikten gönderilen yazı ve farklı halkevlerinin cevapları, BCA 490.1.0/992.837.1; 93, 27-92.

- 54 21.11.1939 tarihli Parti içi yazışma, BCA 490.1.0/1223.62.1; 58.
- 55 27.6.1939 tarih ve 5/1486 sayılı genelge, BCA 490.1.0/4.21.1; 1.
- 56 Sinemanın birey ve toplum üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri hakkında Tek Parti döneminde yazılmış iki kitap için bkz. Malik [Evrenol], 1933; Uludağ, 1943. Sinemanın etkileri hakkında döneme hâkim olan fikirlerden farklı örnekler ve genel bir değerlendirme için bkz. Abisel, 1994; Öztürk, 2005; Adadağ, 2016: 184-190. Sinema için yapılan bu tespitler halkevlerindeki kütüphane, tiyatro, konferans gibi diğer faaliyetler için de geçerlidir. Tüm bu faaliyetler bir yandan coşku ile desteklenirken, diğer yandan bir kaygı nesnesine dönüşür. Halkevlerindeki kütüphane faaliyetleri hakkında benzer tespitler için bkz. Fındıklı, 2014: 50. Tiyatro için bkz. Ari, 2004: 52.
- 57 20.8.1939 tarihli Ergani bakır şirketinde memur Ali Karakaş'ın şikâyet mektubu ve 29.1.1940 tarihli 4. Umumi Müfettiş Alptoğan'ın yazısı, BCA 490.1.0/832.287.2; 15, 11.
- 58 17.2.1940 tarihli Genel Sekreterlikten Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen'e gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1697.899.1; 98.
- 59 12.11.1942 tarihli Genel Sekreterlikten Erzurum İl İdare Heyetine gönderilen yazı, BCA 490.1.0/833.291.2; 112.
- 60 3.8.1945 tarihli 8. Bürodan 5. Büroya gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1219.49.2;2
- 61 31.8.1945 tarihli 5. Bürodan gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1222.60.1; 24.
- 62 2.11.1945 ve 8.1.1946 tarihli Genel Sekreterlikten Kastamonu İl İdare Kuruluna gönderilen yazılar, BCA 490.1.0/1218.46.1; 15, 12.
- 63 Söz konusu değişikliklerle Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesinin yedi (22, 25, 27, 36, 46, 59 ve 61), Çalışma Talimatnamesinin ise üç (50, 52 ve 78.) maddesinin bazılarında değişikliğe gidilir, bazıları ise tamamen kaldırılır. Bu değişikliklerin bir kısmı halkevlerinin idari işleyişine dönükken, yarattığı sonuçlar açısından çok daha önemli olan diğer kısmı halkevlerinin gelir elde etmesine dönük düzenlemeleri içerir.
- 64 1.5.1946 tarihli 5. Bürodan Genel Sekreterliğe gönderilen rapor ve talimatnamelerde yapılan değişiklikler hakkında açıklamaları içeren rapor, BCA 490.1.0/1063.1081.1; 157-159, 130-131, 128.
- 65 20.8.1946 tarih ve 5/2844 sayılı genelge, BCA 490.1.0/6.30.15; 13 ve BCA 490.1.0/1063.1081.1; 126.
- 66 İdare ve Teşkilat Talimatnamesinin 27 ve 59. maddeleri değiştirilir. Çalışma Talimatnamesinin 50. maddesinde değişikliğe gidilirken, 52 ve 78. maddeleri kaldırılır.
- 67 27.11.1946 tarih ve 8/2896 sayılı genelge, BCA 490.1.0/1217.41.1; 18-21 ve BCA 490.1.0/11.60.22; 3-6.

- 68 26.10.1946 tarihli Genel Sekreterlikten Halkevlerine gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1222.60.1; 19.
- 69 25.10.1946 tarihli Gaziantep Halkevinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı ve 6.12.1946 tarihli Genel Sekreterliğin cevabı, BCA 490.1.0/1217.42.2; 5-7, 4.
- 70 14.2.1940 tarihli Genel Sekreterlikten Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen'e gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1219.49.2; 9 ve aynı tarihte Afyon Valiliğine gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1215.33.1; 52. Ayrıca 18.7.1944 tarihli Parti içi yazışma, BCA 490.1.0/1222.60.1; 26.
- 71 29.12.1945 tarih ve 5/2708 sayılı Genel Sekreterlikten Halkevi Başkanlıklarına gönderilen genelge, BCA 490.1.0/6.28.15; 3.
- 72 9.6.1941 tarihli Genel Sekreterlikten Diyarbakır Halkevine gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1216.40.4; 8 ve 26.8.1940 tarihli Genel Sekreterlikten Gaziantep Halkevine gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1217.42.2; 11.
- 73 29.12.1945 tarih ve 5/2708 sayılı Genel Sekreterlikten Halkevi Başkanlıklarına gönderilen genelge, BCA 490.1.0/6.28.15; 3.
- 74 TBMM Tutanak Dergisi, 24.11.1948: 234-239; 24.2.1949: 598-601; 25.2.1949: 605-620. Önceki yıllarda yapılan tartışmaları da özetleyen Demokrat Parti Milletvekili Hasan Polatkan'ın 1950 yılındaki konuşması için, TBMM Tutanak Dergisi, 17.2.1950: 764.
- 75 12.1.1948 tarihli Afyon İl İdare Kurulu Başkanlığından Genel Sekreterliğe gönderilen yazı ve 24.2.1948 tarihli Genel Sekreterlikten Çocuk Esirgeme Kurumu Başkanı Fuad Umay'a gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1215.33.1; 23-24, 21.
- 76 Boratav (1998: 73-80) yeni anlayışa geçişin dönüm noktası olarak CHP'nin 1947 Kurultayını belirtir.
- 77 12.6.1948 tarihli Bozdoğan Halkevinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı ve 20.7.1948 tarihli Genel Sekreterliğin cevabı, BCA 490.1.0/1215.35.2; 4, 3.
- 78 23.3.1949 tarihli Kırıkhan Halkevinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı ve 4.5.1949 tarihli Genel Sekreterliğin cevabı, BCA 490.1.0/1220.54.1; 3, 2.
- 79 26.8.1947 tarihli Edirne Halkevinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı ve 17.9.1947 tarihli Genel Sekreterliğin cevabı, BCA 490.1.0/1217.41.1; 7, 6.
- 80 Genel Sekreterlik 16.12.1947 tarihinde özel film şirketlerine gönderdiği yazıda şirketlere ellerindeki kurmaca filmleri hangi şartlarda halkevlerine gönderebileceklerini sorar, BCA 490.1.0/1213.28.1; 251-263.
- 81 12.5.1947 tarihli Dinar Halkevinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1215.33.1; 11-12.

82 21.9.1948 tarihli Pasinler Halkevinden İlçe İdare Kuruluna gönderilen yazı ve 21.10.1948 tarihli Genel Sekreterliğin cevapları, BCA 490.1.0/1217.41.3; 76, 73.

83 20.4.1947 tarihli Samsun'dan H. Ünal, "Bir Halkçı" imzalı Genel Sekreterliğe gönderilmiş şikâyet mektubu, BCA 490.1.0/842.330.2; 60.

84 7.8.1950 ve 1.10.1950 tarihli Çarşamba ve Samsun Halkevlerinden Genel Sekreterliğe gönderilen yazılar, BCA 490.1.0/842.330.2; 37, 12.

85 20.9.1948 tarihli İskenderun İlçe Yönetim Kurulundan Genel Sekreterliğe gönderilen yazı ve 20.12.1948 tarihli Genel Sekreterliğin ödeme çeki, BCA 490.1.0/1220.54.1; 16, 8.

86 Raporda tarih bilgisi bulunmamakla birlikte içinde yer alan bilgiler 1935 yılı sonunda yazılmış olduğunu düşündürüyor, BCA 490.1.0/1221.56.2.

87 14.3.1949 tarihli Genel Sekreterlikten Edirne Bölge Müfettişine gönderilen yazı, BCA 490.1.0/1217.41.1; 3.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
490.1.0/2.9.10; 490.1.0/4.21.1; 490.1.0/6.28.15; 490.1.0/6.30.15; 490.1.0/11.60.22;
490.1.0/824.260.1; 490.1.0/824.261.1; 490.1.0/832.287.2; 490.1.0/833.291.2;
490.1.0/842.330.2; 490.1.0/846.347.1; 490.1.0/992.837.1; 490.1.0/994.843.4;
490.1/1001.866.2 490.1/1003.872.1 490.1.0/1003.874.2; 490.1/1004.877.1
490.1.0/1063.1081.1; 490.1.0/1213.28.1; 490.1.0/1215.33.1; 490.1.0/1215.35.2;
490.1.0/1216.40.4; 490.1.0/1217.41.1; 490.1.0/1217.41.3; 490.1.0/1217.42.2;
490.1.0/1218.46.1; 490.1.0/1218.46.2; 490.1.0/1219.49.2; 490.1.0/1219.50.4;
490.1.0/1219.51.3; 490.1.0/1220.53.1; 490.1.0/1220.54.1; 490.1.0/1221.56.2;
490.1.0/1222.60.1; 490.1.0/1223.62.1; 490.1.0/1389.612.1; 490.1.0/1697.899.1

C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi (1932). Ankara: Hakimiyeti Milliye Matbaası.

C.H.F. Nizamnamesi ve Programı (1931). Ankara: T.B.M.M. Matbaası.

C.H.P. Programı (1935). Ankara: Ulus Basımevi.

C.H.P. Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi (1940). Ankara: Zerbamat.

CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı (1948). Ankara: yay.y.

Halkevleri Çalışma Talimatnamesi (1940). Ankara: Zerbamat.

TBMM Tutanak Dergisi (24.11.1948). Dönem 8, Cilt 13.

TBMM Tutanak Dergisi (24.2.1949) ve (25.2.1949). Dönem 8, Cilt 16.

TBMM Tutanak Dergisi (17.2.1950). Dönem 8, Cilt 24.

1026 Adadağ Ö (2022). Halkevlerinde Ücretli Film Gösterimleri: Yasaktan Teşvike. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 992-1028.

- Abisel N (1994). 1928-1938 Dönemi Türkiye'sinde Sinema Üzerine Düşünceler. İçinde: N Abisel, Türk Sineması Üzerine Yazılar, Ankara: İmge, 9-67.
- Adadağ Ö (2012). Ulusu Eğitme: İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Eğitici Sinema. İletişim, 17, 29-61.
- Adadağ Ö (2016). Le cinéma, outil d'éducation et d'enseignement de la révolution sous le régime du parti unique en Turquie. Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée (REMMM), 139, 177-192.
- Adadağ Ö (2020). From 'People's Education' to People's Entertainment: The Changing Role of Cinema in Turkey's People's Houses (1932–1950). Middle Eastern Studies, 56/3, 453-468.
- Adadağ Ö (2022). Halkevlerinde Sinema Faaliyetini Yaygınlaştırma Çabaları ve Sınırlılıklar. Tarih İncelemeleri Dergisi, 37/1, 1-25.
- Akçalı S (2016). Political Propaganda During the Single-Party Regime in Turkey (1931–1946). (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Bogaziçi Üniversitesi.
- Akın Y (2003/4). 'Fazilet Değil Vazife İstiyoruz!': Erken Cumhuriyet dönemi sosyal tarihçiliğinde dilekçeler. Toplum ve Bilim, 99, 98-128.
- Akter A (2018). Halkevleri Bütçesi İçin Bir Deneme: Gelir-Gider Tablosunun Tespiti. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 63, 1-50.
- Arslan S (2011). Cinema in Turkey. A New Critical History. New York: Oxford University Press.
- Ari E (2004). The People's houses and the Theatre in Turkey. Middle Eastern Studies, 40(4), 32-58.
- Başgöz İ ve Wilson H E (1968). Educational Problems in Turkey 1920-1940, Bloomington: Indiana University.
- Berkaş E (2010). 1940'lı Yılların Türk Sineması. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Bertin Maghit J P (der) (2008). Une histoire mondiale des cinémas de propagande. Paris: Nouveau Monde Editions.
- Boratav K (1998). Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Çakan I (2004). Konuşunuz Konuşturunuz. Tek Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı: Söz. İstanbul: Otopsi.
- Çeliktemel-Thomen Ö (2015). Halkevlerinde Eğitici Sinema Repertuarı: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Sinema, Eğitim, Propaganda (1923-1945). Sinecine, 6(2), 50-75.
- Fındıklı E B (2014). Erken Cumhuriyet döneminde sosyolojik kavramların ve siyasi
- Adadağ Ö (2022). Halkevlerinde Ücretli Film Gösterimleri: Yasaktan Teşvike. *Mülkiye 1027 Dergisi*, 46(4), 992-1028.

pozisyonların dönüşümü bağlamında Halkevleri. *Toplum ve Bilim*, 130, 36-58.

Hay J (1987). *Popular Film Culture in Fascist Italy: The Passing of the Rex*. Bloomington: Indiana University Press, 1987.

İnönü İ (1933). İsmet Paşa'nın Nutku. *Halkevleri Yıl Dönümünde*. *Ülkü*, 2, 100-102.

Karaömerlioğlu A (1998). The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey. *Middle Eastern Studies*. 34/4, 67-91.

Karpat K (1963). The People's Houses of Turkey: Establishment and Growth. *Middle East Journal*, 17, 55-67.

Lamprou A (2007). CHP Genel Sekreterliği Yüksek Makamına. 30'lu ve 40'lı Yıllarda Halkevleri'yle İlgili CHP'ye Gönderilen Şikâyet ve Dilek Mektupları Üzerine Kısa Bir Söz. *Kebikeç*, 23, 381-392.

Lamprou A (2009). *Between Central State and Local Society: The People's Houses Institution and the Domestication of Reform in Turkey (1932–1951)*. (Doktora tezi). Leiden: University of Leiden.

Malik [Evrenol] H (1933). *Türkiye'de Sinema ve Tesirleri*. Ankara: Hakimiyeti Milliye Matbaası.

Metinsoy M (2006). Erken Cumhuriyet döneminde 'mebus'ların 'intihap dairesi' ve 'teftiş bölgesi' raporları. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 3, 103-169.

Onaran A Ş (1999). *Türk Sineması 1*. Ankara: Kitle yayınları.

Özön N (1995). *Karagözden Sinemaya 1*. Ankara: Kitle yayınları.

Öztürk S (2005). *Erken Cumhuriyet Döneminde Sinema, Seyir, Siyaset*. Ankara: Elips.

Sevilla N (2015). *La ligue de l'enseignement et le cinéma éducatif dans l'entre-deux-guerres: à la croisée de l'associatif et du politique*. 1895. *Mille huit cent quatre-vingt-quinze*, 75, 64-83.

Sumpf A (2007). *Le 'grand muet' à la campagne. Educateurs politiques, projectionnistes ambulants et paysans dans l'URSS des années 1920*. 1895. *Mille huit cent quatre-vingt-quinze*, 52, 57-88.

Taillibert C (1999). *L'Institut International du cinématographe éducatif*. Paris: L'Harmattan.

Uludağ O Ş (1943). *Çocuklar, Gençler, Filmler*. İstanbul: Kader Basımevi.

Vignaux V (2007). *Jean Benoit-Lévy ou le corps comme utopie. Une histoire du cinéma éducateur dans l'entre-deux-guerres en France*. Paris: AFRHC.

Erken Cumhuriyet Döneminde İzmit SEKA Fabrikasında Çalışanlara Sağlanan Sosyal Olanaklar: 1936-1960

Feyza Turgay, Kocaeli Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

ORCID: 0000-0001-7327-1854

E-posta: feyzaturgay@gmail.com

Özet

Erken Cumhuriyet döneminde yetişmiş ve nitelikli emek gücünün çok zayıf olması nedeniyle, dönemin sanayi yatırımlarında ortaya çıkan işçi yetersizliği ve işgücü devri gibi sorunlar kamu fabrikalarında çalışanlara yönelik bir sosyal olanaklar/uygulamalar sürecini başlatmıştır. Sanayi altyapısı ne kadar iyi olursa olsun, yeterli nitelikte işgücü kaynağının mevcut olmaması nedeniyle fabrikalarda beklenen miktarda ve kalitede üretimin gerçekleştirilemeyeceği anlaşılmış, çalışanların yetişmesi ve fabrikaya olan bağlılıklarının artırılmasına çalışılmıştır. Yetişmiş ve daimî işçi kadrosu yaratmayı amaçlayan bu sosyal olanaklar/uygulamalar kamu fabrikalarının kuruluşuyla başlamış, İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında artış göstererek devam etmiştir. Bu amaçlarla kurulan fabrikalar bünyelerinde pek çok sosyal birimi barındıran ve kendine yetebilen yerleşkeler olarak tasarlanmıştır. Bu fabrikalar aracılığıyla çalışanlara sağlanan başta konut olmak üzere kültür, sanat, spor olanakları ve bunların yanında kreş, kantin, revir gibi imkanlar bir yandan işçilerin yaşam standartlarını yükseltirken; diğer yandan oluşturulan ortak toplumsal kimlik onların fabrikayla olan bağlarını güçlendirerek düzenli ve istikrarlı bir işgücü ordusu yaratılmasına aracılık etmiştir. Bu çalışmada Sümerbank aracılığıyla kurulan ilk Kamu İktisadi Teşekküllerinden (KİT) biri olan İzmit SEKA Fabrikasında Erken Cumhuriyet döneminde hayata geçen barınma, spor, kültür-sanat, beslenme, giydirme, sağlık, kreş ve kamp uygulamaları, salt ekonomik yönleriyle değil modernleşme ve toplumsal dönüşüm boyutlarıyla birlikte ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: SEKA, İzmit, Erken Cumhuriyet Dönemi, İşçileşme, Modernleşme.

Social Facilities Provided to Employees at the İzmit SEKA Factory in the Early Republican Period: 1936-1960

Abstract

Due to the fact that the qualified and trained labor force was very weak in the Early

Turgay F (2022). Erken Cumhuriyet Döneminde İzmit SEKA Fabrikasında Çalışanlara Sağlanan Sosyal Olanaklar: 1936-1960. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1029-1070.

Republic period, problems such as worker shortage and labor turnover that emerged in the industrial investments of the period started a process of social facilities for those working in public enterprises. No matter how good the industrial infrastructure is, it has been understood that the expected amount and quality of production cannot be realized in the factories due to the lack of sufficient qualified labor force. For that reason efforts have been made to train the employees and increase their loyalty to the factory. These social facilities aiming to create a trained and permanent worker staff started with the establishment of public factories and continued with an increase in the Second World War and after. For these purposes, the established factories are designed as self-sufficient campuses that contain many social units. Cultural, artistic, sports opportunities, especially housing, provided to employees through these factories; In addition to these, facilities such as kindergartens, canteens and infirmaries increased the living standards of the workers on the one hand, and on the other hand, the common social identity created strengthened their ties with the factory and pioneered the creation of a regular and stable workforce army. In this study, sheltering, sports, culture-arts, nutrition, dressing, health, kindergarten and camp practices that were brought to life in the Early Republic period at the İzmit SEKA Factory, which is one of the first State Economic Enterprises (SEE) established through Sümerbank, will be discussed not only with their economic aspects but also with their modernization and social transformation dimensions.

Keywords: SEKA, İzmit, Early Republic Period, Proletarianization, Modernisation.

Giriş

1920'li yıllar ülkenin çağdaşlaşma hedefiyle siyasal ve kültürel olarak yeniden yapılandırıldığı yıllardı. Cumhuriyet hükümetleri 1920'li yıllarda ulus-devlet yaratma amacı taşıyan pek çok siyasal ve sosyal devrim ve uygulamayı gerçekleştirmeye çalışıyordu. Ancak 1920'lerin sonunda tüm dünyayı ve Türkiye'yi de etkileyen büyük ekonomik bunalım, iktidarı siyasal devrimlerini de destekleyecek yeni arayışlara yöneltmiş ve iktidar, modernleşmenin ana şartlarından biri olarak gördüğü sanayileşmeyi kendi denetimine almaya karar vermiştir (Boratav, 2008: 62-63). 1930'lar Türkiye'de devletçilik ideolojisinin yerleştiği ve uygulandığı yıllardı. Devletçiliği yalnızca ekonomik boyutuyla değil, modernleşme ve toplumsal değişimin üreticileri haline gelen sanayi yerleşimleri ile de ilişkili olarak ele almak daha doğru olacaktır. Devlet eliyle kurulan her büyük sanayi kuruluşu, arzulanan çağdaşlaşma ve sanayileşme hedeflerine uygun inşa edilmiştir. Kurulan fabrikalar yalnızca endüstriyel yapıları değil Türkiye'nin modernleşme ideolojisinin de uygulama mekânları olmuştur (Asiliskender, 2009b: 112). Modern Türkiye'nin en önemli kurucu öğelerinden biri olan sanayileşme, bir yandan toplumu dönüştürüp farklılaştırırken, diğer yandan toplumu örgütlemenin ve onun iç dinamiklerine müdahale etmenin bir

aracı olarak kullanılmıştır (Kahraman, 2002: 83). Bu amaçlarla hayata geçirilen Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934) ve onun en önemli sonuçları olan Sümerbank ve Etibank gibi kurumlar, Anadolu kentlerinde kurulan fabrikaların çalışanları için yapılan sosyal tesisleriyle hedeflenen modern kimliğin oluşturulmasında aktif rol oynamışlardır. Makal da (2007: 46-47) yapısal nedenlere bağlı olarak KİT’lerde ortaya çıkan işgücü açığı sorununun aşılması için ücret, çalışma koşulları, barınma, beslenme, sağlık ve sosyal güvenlik gibi pek çok alanda çeşitli olanaklar sağlanması ve yasal düzenlemeler yapılması yoluna gidildiğini ve bu kuruluşların tüm bu alanlarda Anadolu’nun gelişmesine katkı sağladıklarının altını çizer. İzmit SEKA fabrikası da bu gelişmelerin kente olan katkıları dâhil hemen her yönüyle net bir biçimde izlenebileceği kuruluşlardan biridir. Kuruluşundan itibaren başta spor olmak üzere geniş kapsamlı sosyal ve kültürel faaliyetleri, sağlık olanakları da dahil pek çok alanda hem kendi çalışanları hem de İzmit halkı üzerinde önemli etkileri olmuştur. Çalışmada, Sümerbank aracılığıyla kurulan ilk Kamu İktisadi Teşekküllerinden (KİT) biri olan İzmit SEKA Fabrikasında 1936-1960 yılları arasında uygulanan barınma, spor, kültür-sanat, beslenme, giydirme, sağlık, kreş ve kamp gibi sosyal olanaklar, salt ekonomik yönleriyle değil modernleşme ve toplumsal dönüşüm boyutlarıyla birlikte değerlendirilecektir.

KİT’lerde ve SEKA’da Barınma Sorunu

Nüfusun büyük bölümünün kırsal kesimde yaşadığı bir toplumsal yapıdan sanayi toplumuna geçişte yaşanan “iskân” sorunu erken Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinde sanayileşme sürecinde yaşanan en önemli sorunlardan biriydi. Kentlerdeki konutların nicel ve nitel açıdan yetersizliği buralarda sanayileşmeye bağlı olarak artan nüfusla birlikte daha da görünür olmuştu (Makal, 2007: 136). Yeni kurulan geniş ölçekli devlet fabrikalarının yurdun değişik bölgelerinde ve çoğunlukla kent dışında kurulmaları da sorunun bir başka yönüydü. Kentlerdeki konut sorunu ve mesafe göz önüne alındığında, bu fabrikaların iskân sorununu dikkate alarak kurulması zorunluluğu doğdu. Bu çerçevede KİT’lerde ve bağlı müesseselerde çalışanlara geniş barınma olanakları sağlandı. 1962 tarihine kadar KİT’lerde inşa edilen konut sayısı 30.000 civarındaydı (BDPD 1962 tarihli raporundan aktaran Makal, 2007: 137).

Başbakanlık Denetleme Raporlarında konuyla ilgili Sümerbank teşekkülünün, çalışanların bütün sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak çareler bulması özellikle de iskân ve iâşe konularında çalışmalarını hızlandırması gerektiği vurgulanıyordu. Sümerbank’ın kuruluşunun 10. yılı nedeniyle çıkarılan yayında da çalışanlara sağlanacak konut imkanlarının faydalarına ilişkin şöyle deniyordu: “En mühim

olarak, fabrika evleri alelittlak memur ve işçi teminini kolaylaştırdığı gibi bunları işletme yerlerine bağlamaktadır.” (Sümerbank, 1943: 239). Bu işin hızlandırılması taleplerinin arkasındaki en önemli motivasyon kalıcı ve düzenli bir işgücü sağlamaktı. Diğer taraftan bu motivasyonu tamamlayan pek çok amaç da bulunuyordu. Çalışanların sağlıklarının korunması, verimliliğin artması, temizlik, yaşam şartlarının yükselmesi, spor salonu, sinema, kantin gibi sosyal tesislerden daha kolay yararlanma, çalışanların kendi aralarında iyi ilişkiler kurması ve iş uyumunun olumlu yönde etkilenmesi, bu amaçlar arasındaydı (BUMH Sümerbank, 1943: 237).

Cengizkan’a göre işveren ya da çalıştıran, çalışanın koşullarıyla kaygılanmak durumundadır. Çünkü işçinin sağlığının, dolayısıyla geleceğinin ve verimliliğinin korunması ve gözetilmesi, fabrikanın verimliliğini ve karlılığını artıran bir faktör olarak kapitalist üretim tarzında her zaman önemli olmuştur (2009a: 16-17). Türkiye’de de hem devletin hem de tüzel kişilerin ideolojik yaklaşımında karşılığını bulan çalışan konutları, onu gündeme getiren işveren ile kullananlar arasında bir bağ oluşturur. Bu bağ fabrikanın ihtiyaç duyduğu işçilerin ucuz ya da ücretsiz konutlarla fabrikaya bağlanmasıdır. Bu yolla işçilerin çeşitli nedenlerle işi bırakma ya da başka fabrikaları tercih etme riski azalırken işveren açısından da işgücünün sürekliliği sağlanmış olur (Cengizkan, 2009a: 16-17). Bu yaklaşım Cumhuriyet’in öncü kuruluşlarından Sümerbank’ın faaliyetlerine yansımış ve fabrika konutları bir barınma yeri olmanın ötesinde fabrikanın işçiler üzerindeki denetim ve kontrol alanının genişlemesine yardımcı olmuştur (Güler, 2014: 97).

KİT’lerde kamu işçileri için planlanan konut projeleri büyük ölçüde 1940’larda hayata geçirilmeye başlandı. Sümerbank Umum Müdürü Bürhan Zihni Sanus’un 1941 yılında yaptığı açıklama konut sorununun işgücü devamlılığını sağlamak amacıyla tüm Sümerbank fabrikaları genelinde ele alınmaya başladığını gösteriyordu: “Ustabaşı ve ustaların ve mütehassis işçilerin fabrikalara bağlanmasını temin maksadile işçi ikametgahları inşaatı işine de başlamış bulunuyoruz. İlk olarak Hereke fabrikasında 76 işçi evi kurmaktayız. Bunu takiben Kayseri, Nazilli, İzmit fabrikalarımızda 100’er ve Karabük’te 300 işçi evi yapılacaktır” (Cumhuriyet, 3 Ağustos 1941).

Birçok Sümerbank fabrikasında, işçilerin büyük bir kısmı 1940’ların sonlarında sosyal konutlarda yaşıyordu. 1945’ten beri Gemlik Sanat Yapay İpek Fabrikasında çalışan işçilerin yüzde 44’ü, Konya Ereğlisi Kumaş Fabrikası ve Kayseri Tekstil Fabrikasındaki işçilerin yüzde 35’i, Karabük ve Hereke Yün ve Halı Fabrikasındaki işçilerin yüzde 40’ı ve Nazilli Basma Fabrikasında yüzde 16’sı Sümerbank’ın inşa ettiği konut komplekslerinde aileleriyle birlikte yaşıyorlardı (Özden, 2011: 31). Bu konut komplekslerinin çoğu, genellikle işyerine daha yakın inşa edilmiş ayrı

birimler olarak inşa edilen bekar pansiyonlarını da içeriyordu. Yaşam alanlarının bu mekânsal ayrılığı, aile hayatının mahremiyetini ve bütünlüğünü korumak için ahlaki bir endişeyi de yansıtmaktaydı (Cengizkan, 2009a: 36). 1947 yılında tüm Sümerbank çalışanlarının (işçi ve beyaz yakalı profesyonellerin) yaklaşık yüzde 20'si bu konutlarda ikamet ediyordu.

SEKA'da İşçi ve Memurların İskân Sorunları

Yukarıda bahsettiğimiz KİT'ler genelinde yaşanan çalışanların barınma sorunu, İzmit Kâğıt Fabrikasında da çözülmeyi bekleyen konuların başında geliyordu. Diğer Sümerbank fabrikaları ile karşılaştırıldığında İzmit Kâğıt Fabrikasında barınma sorununa ilişkin anlamlı adımların daha geç bir tarihte atılmaya başlandığını görüyoruz. Bunun nedeni, yerleşim yerlerinden uzaklara kurulan diğer fabrikalarda bu ihtiyacın daha acil hissedilir olmasıyla açıklanabilir (Atabarut, 1945: 57). İzmit hem kara ve demir yollarının gelişmiş olması hem de sanayileşme serüveninin Cumhuriyet öncesine dayanıyor olması nedeniyle aynı tarihlerde fabrika kurulan pek çok Anadolu şehrine göre merkezi konumdadır. Nazilli, Gemlik, Ereğli ve Kayseri fabrikalarının inşaatları sırasında işçi ve memur evleri yapımına başlanmıştır. Bu fabrikaların açılış tarihlerinde (1936) her birinin misafirhanesi ve işçi evleri fabrika ana binasıyla birlikte tamamlanmıştır. Nazilli Fabrikası açıldığı dönemde (1936) 300'er kişilik iki işçi yurdu ile toplam 92 daireli 8 apartman ve toplam 16 daireli 4 memur apartmanına sahipti. Gemlik Fabrikası faaliyete geçtiği sırada memur evleri yanında bekarlara oda kiralama imkanları vardı. Ereğli Fabrikası tamamlandığında da işçi ve memurlar için konutlar tamamlanmıştır. Kayseri Fabrikası açıldığında 300 kişilik bekar pavyonu ve 88 dairelik 8 apartman işçi ve memurların kullanımına sunulmuştu (Eren, 2019: 263-264).

İzmit Kâğıt Fabrikasında ise barınma meselesinin fabrika için sosyo-ekonomik bir problem olarak dile getirilmesi ve çözüme yönelik adımların atılması, kuruluşundan birkaç yıl sonra gündeme gelmiştir. 1943 yılında İzmit'te yaşanan konut sıkıntısının fabrikanın çalışma temposu üzerinde yarattığı olumsuz etki endişeyle rapor edilmişti:

İzmit'te görülen ev buhranı karşısında ev verilemediği takdirde memur temini güçleşmiş olduğu, iaşe zorluğu yüzünden iş randımanının azalmış bulunduğu ve istifaların fazlaştığı, kabiliyetli çocukların maddi imkânsızlık dolayısıyla babaları tarafından mekteplerine rica edilerek sınıfta bırakılmış oldukları da sık sık görülen olaylardır. (BUMH, 1943 Yılı Raporu: 11)

Barınma sorununu çözenin istikrarlı bir işgücünün temeli olduğu ve bu

sayede nitelikli, yetişmiş ve fabrikaya bağlı bir çalışan profiline oluşturulması planlanıyordu (BUMH, 1943 Yılı Raporu: 11). İzmit Kâğıt Fabrikası kurulurken “vazife evleri” diye anılan personel lojmanlarının yapımına başlanılmıştı. Fakat bu evlerden fabrika yöneticileri, bir kısım memurlar ve şoför, kapıcı, santral görevlisi gibi işi gereği fabrika içinde bulunması gereken kişiler faydalanıyordu. 1943 senesinde fabrika memurlarının ancak yüzde 23’ü fabrika evlerinde iskân edebiliyordu. Memurların yüzde 77’si halen kendi imkanlarıyla şehirlerdeki evlerde oturmaktaydılar (BUMH, 1943 Yılı Raporu: 11). Denetleme raporlarından memurlara barınma konusunda farklı şekillerde -kira yardımı gibi- yardım edildiğini öğreniyoruz (BUMH, 1943 Yılı Raporu: 11).

İşçilerin ise o yıllarda böyle bir imkânı yoktu. İşçi evlerinin inşaatına karar verilmiş ancak inşaat 1943 senesinde başlayabilmiş, malzeme sıkıntısı nedeniyle de bir süre gecikmişti (BUMH 1942 Yılı Raporu: 13). 1945 yılında bir kısmı tamamlanabilen bu evlerde memurlar dışında yalnızca aylıklı ustabaşı, usta ve müstahdemlerden bazıları ile şoför, telefon memuru vs. gibi sayıları 35’i aşmayan sınırlı sayıda işçi faydalanabiliyordu (BUMH, 1945 Yılı, Ek Rapor: 14). O yıllarda Kâğıt Fabrikası işçilerinin fabrika evlerinden yararlanma oranı Sümerbank ortalamasının üstünde, Nazilli ve Kayseri fabrikalarının ise oldukça gerisindeydi (Kocabaşoğlu, 1996: 173).

1945 yılında İzmit Kâğıt Fabrikası sabit kıymetleri içinde yüzde 6 oranında bir yer kaplayan ve toplam değeri 1,3 milyon lirayı aşan vazife evlerinde teknik ve idari personelin önemli bir kısmının “iyi bir şekilde” barındırılmakta olduğunu öğreniyoruz (BUMH, 1945 Yılı, Ek Rapor:14-15). 1946 yılı sonuna kadar 51 memur ve 44 işçi evi bitirilmişti. Böylelikle memurların yaklaşık yüzde 10’u, işçilerin ise ancak yüzde 2’si fabrika konutlarında oturuyordu. Vazife evlerinin sayısı 1950 yılında 105’e ulaşmıştı (BUMH, 1950 Yılı: 16).

1946 yılı sonunda 44 işçi evi bitirilene kadar fabrika evlerinden -yukarıda bahsedilen 35 işçi hariç- işçilerin yararlanamadığını görüyoruz. 1946 yılı BUMH Raporunda işçi masraf kalemleri arasında yer alan ‘Sosyal Aynı Masraflar’ başlığı altındaki ‘Barındırma’ başlığının tutar kısımlarının 1945-1946 yılları için boş bırakılmış olması da bu görüşü destekler niteliktedir (BUMH, 1946 Yılı: 16). Her ne kadar BUMH Raporlarında işçinin fabrikaya bağlanması için mesken sorunun çözümlenmesine yönelik öneriler geniş bir yer tutsa da bu konuya ilişkin çalışmalar oldukça yetersiz kalmış ve gecikmiştir.

Kâğıt Fabrikasında, fabrika evlerinin yetersizliği bir yana işçi ve memurlar arasında ve hatta işçilerin kendi aralarında bile meskenlerden yararlandırılma konusunda eşit davranılmadığı görülmektedir. 1945-1954 yılları arasında

fabrika matbaasında çalışan Habib Seval isimli bir işçi 1946 yılında bir dilekçe ile boşalan usta evlerinden birine yerleşmeyi talep eder (SEKA Fabrikası Arşivi, İşçi Sicil Dosyaları: Habib Seval). Kendisine “matbaa işçilerine yeterli yevmiye verildiği, ayrıca matbaanın tali bir işletme olduğu, orada çalışanlara mesken verilmesinin söz konusu bile olamayacağı” şeklinde bir cevap verilir. Buna karşılık Habib Seval’in verdiği yanıt işçilerin içinde bulunduğu ekonomik koşulları anlayabilmemiz açısından önemlidir:

Bugün ben üç çocuğumla bodrum katında rutubetli gayri sıhhi bir evde 25 liraya oturuyorum bu yüzden hem maddi hem manevi zarar içindeyim. Çocuklarım ve ben hastalıktan kurtulamıyoruz. Esasen ağır gelen 25 liraya ayda birkaç lira da ilaç parası veriyoruz. Henüz yeni dünyaya gelen çocuğum havasızlık ve güneşsizlik yüzünden neşvünema [gelişim] bulamıyor. Aldığım para ile ancak ihtiyaçlarımı karşılamaya çalışıyorum. Daha iyi bir ev kiralamağa maddi imkân göremiyorum. Matbaa işçileri bu işçi evlerinden istifade edemeyecekler ise gurbet elde insafsız İzmitli ev sahiplerinin elinden bir an evvel kurtulma çareleri arayalım.

İşçinin bu cevabı sonrasında işçiye tekrar cevap verilip verilmediğini bilmiyoruz. Ancak fabrika yönetimi tarafından işçiye söylenenler fabrikada farklı birimlerde çalışan işçiler arasında ayırım yapıldığını açıkça gözler önüne sermektedir. Bu yazışma bir yönüyle de o dönemde İzmit’te yaşanan konut darlığını ve bu durumdan faydalanan ev sahipleri olduğunu görmemiz açısından da önemlidir.

İşçilerin fabrika evlerinde iskân edildiğine ilişkin ilk bilgiyi 1950 tarihli BUMH raporundan öğreniyoruz. 1950 yılında 14 usta, 6 işçi ve 154 memur bu evlerden yararlanmaktadır (BUMH, 1950 Yılı: 16). 1951 yılında ise evlerden yararlanan memur sayısı 90’a gerilerken işçi sayısı 41’e yükselmiştir. O yıllarda fabrikada ortalama 280 memur ve 2300 civarı işçi olduğu göz önüne alındığında memurların yaklaşık yüzde 55’i, işçilerin ise yüzde 2’si bu imkândan faydalanabilmiştir. İşçilerin ve memurların iskân edilme oranları arasındaki uçurum dikkat çekicidir. İzmit Kâğıt Fabrikasında 1950’li yıllarda fabrikaya ait evlerdeki personelin iskân durumu şu şekildedir:

Tablo 1: Personel İskân Durumu

	1950			1951			1952			1953			1956			1957			
	Memur	Usta	İşçi (x)	Memur	Usta	İşçi (x)	Memur	Usta	İşçi (x)	Memur	Usta	İşçi (x)	Memur	Usta	İşçi (x)	Memur	Usta	İşçi (x)	
Müesseseye Ait Evler																			
Müstakill Evler	154	14	6	90	14	41	87 Evli 3 Bekar	14	41	92	14	41	67 Evli 2 Bekar	43	36	115 Evli	45	56	
Apartmanlarda	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	17 Evli	-	-	23 Evli 3 Bekar	-	-	-
Pansiyonlarda	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4 Bekar	-	-	5 Bekar	-	-	-
Kira evlerinde	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yekûn	154	14	6	90	14	41	91	14	41	93	14	41	90	43	36	146	45	56	

Kaynak: Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi BUMH, 1951-1953-1954-1957 Yılı Raporları.

(x) Bekçi, müstahdem dahildir.

Sümerbank'ın Vazife Evleri Yönetmeliği (1951: 11) bu evlerin verileceği memuriyet ve işleri listelemiştir. Bu listenin üçte ikisini müdür, şef ve memurlar oluştururken kalan kısmı çoğunluk usta olmak üzere imalat şube ve üniteleri işçilerinden oluşmaktadır. Evlerin tahsisinde memur veya işçilerin şahsının değil vazifesinin önemli olduğu belirtilmiş ve aynı derecede bulunan vazifeler arasında tercih hakkı müdüre bırakılmıştır. Memur, müstahdem veya işçilere ev tahsis edilmesi çalışanların kendileri tarafından iddia edilecek bir hak olarak görülmemektedir (1951: 3).

Fabrikanın kendi yaptığı ve fabrika alanı içinde yer alan vazife evleri ağırlıklı olarak üst kademedeki memurlar, şefler ve ustalara tahsis ediliyordu. Bu kesim zaten yüksek maaşlı ve fabrikayla bağları kuvvetli olan çalışanlardı. Bu nedenle işgücüne istikrar vermek ve işçileri fabrikaya bağlamak gibi hedeflerle yola çıkan ve çözüm yolları aranan konut meselesinde, 1950'li yılların ortalarına kadar işçiler açısından kayda değer bir gelişme olmadığını söyleyebiliriz. 1950'li yılların başında tüm KİT'lerde olduğu gibi İzmit Kâğıt Fabrikasında da kooperatif kurma girişimleri hız kazandı. Bu yolla işçiler devletin ve sınırlı da olsa fabrikanın da destekleriyle ev sahibi olmaya başladı.

SEKA'da Yapı Kooperatifleri

İşçilerin fabrikalara bağlanması yolundaki en önemli ancak en masraflı yöntem olan işçilerin fabrika etrafına yerleştirilmesi yalnızca Sümerbank'ın değil tüm KİT'lerin sorunuuydu. Bu nedenle soruna devlet düzeyinde çareler aranmaya başlanmıştı. 1947 yılında Başbakan Hasan Saka'nın belirttiğine göre Sümerbank'a bağlı müesseselerde çalışan işçilerin yalnızca yüzde 20'si iskân edilebilmişti. Saka ayrıca sosyal, ekonomik ve mali açılardan çok yönlü bir mevzu olan barınma meselesinin çözümü için kooperatifler kurmak ve bunlara gerekli yardımlar yaparak işçilerin ev sahibi olmaları yönünde çalışmalar yapıldığını belirtmişti. Bu çalışmalar arasında inşaat malzemesinin ucuzlatılması ve inşaata uzun vadeli ve düşük faizli kredi sağlanması gibi konular vardı (TBMM TD, 1947: 70). Yapılan çeşitli çalışmalar ve incelemeler sonunda mevcut koşullarda çalışanların barınma sorununun halledilmesinin tek yolunun kooperatifler olduğuna ve bankaların ortaklığıyla kurulacak bir yapı şirketi ve her işletmenin kendi bünyesinde bir yapı kooperatifi kurulmasına karar verilmişti. Sümerbank vakit kaybetmeden işçilerini ev sahibi yapabilmek için uzun vadeli ve uygun faizli bir sistemi kabul ederek çalışanlar arasında yapı kooperatifleri kurulmasını hayata geçirdi (Cumhuriyetin 25. Yılı, 1948: 55).

1930'larda Türkiye'de kamu işletmelerinde barınma meselesinin çözümü, daha çok müstakil ve bahçeli tarzda evlerin inşasıyla başladı. Ancak 1940'ların sonuna

doğru fabrika işçiliğinde kurumsal kimliğin de yükselmesiyle kooperatifçilik büyük bir ivme kazandı. Fabrika personeli, işyerinde örgütlenerek işyerine yakın ya da işyeri sınırları içindeki uygun arsalarda konut kooperatifçiliği yoluyla konut sahibi olmaya başladı. İşçi konut kooperatifleri, işçilere yönelik konut edindirme yardımlarının arttığı ve konutların daha çok alt ve orta gelir grupların ihtiyaçlarına hitap edecek şekilde inşa edildiği dönemlerde sayıca çok artmıştı (Cengizkan, 2009b: 272). Hereke Yün ve Halı Fabrikası'nda "Hereke Sümer Yapı Kooperatifi" 3 Haziran 1949 tarihinde; Sümerbank Defterdar Fabrikası'nda "Sümerbank Defterdar Fabrikası Memur, Müstahdem ve İşçileri Hudutlu Sorumlu İstihlak Kooperatifinin kuruluşu ise 1947 yılının sonuna doğru gerçekleşmiştir (Cengizkan, 2009b: 272). İşletmeler Bakanı Münir Birsal, Hereke'de 50 kooperatif evinin temelini atıldığı müjdesini verirken Ereğli, Bakırköy, Kayseri ve Bursa fabrikalarında kooperatifler kurarak işçilerin ev sahibi yapılması yolunda büyük yardımlar sağlandığını söylüyordu (TBMM TD, 1950: 1268). 1949 yılında 5417 sayılı İhtiyarlık Sigortası Yasası'yla İşçi Sigortaları tarafından işçilere verilmeye başlanan konut kredileriyle de kooperatifçilik 1950'lerde çok yaygınlaşmıştı.¹ İhtiyaçları doğrultusunda kooperatifler kuran işçiler fabrika çevresindeki arazilerde yeni mahalleler kurmuşlar ve bu mahalleler etrafında kurdukları fabrikaya göre isimler almıştır (Sümer Mahallesi, Yeni Mahalle, Şeker Mahallesi vb.) (Zeybekoğlu, 2009: 228). SEKA'da ilk kooperatiflerin kurulmasına ilişkin adımlar 1950'li yılların başlarında atılmıştır: "İşçiyi müesseseye bağlamak bakımından Sümerbank Teşekkülünce mesken davasında camiaya şamil yeni bazı tedbirlerin alınması mümkün görülmektedir. Bu tedbirler meyanında işçiyi ev sahibi etmek ilk hatıra gelendir." (BUMH, 1950: 16).

Bu yıllarda işçi ve memur vazife evlerine ilaveler yapılmakta, aynı zamanda da işçilerin ev sahibi olmaları için çeşitli girişimlerle kooperatifler kurulmaya başlanmıştı. Kâğıt Fabrikasında ve İzmit'te kurulan ilk kooperatif 1951 tarihli İzmit Sümerbank Selüloz İşçileri Yapı Kooperatifiydi. Önceleri 7, sonra 37 ortağı olan kooperatif, fabrikanın da arsa temini, inşaat malzemesi gibi destekleriyle üyelerini ev sahibi yapmaya başlamıştı (SEKA Postası, 15 Ağustos 1957). 1953 yılında Sümerevleri İşçi Yapı Kooperatifi kuruldu. 100 kişiyi ev sahibi yapmak amacıyla yola çıkan kooperatif aracılığıyla 68 ev tamamlanabilmişti (SEKA Postası, 15 Ağustos 1957). Selüloz Sanayi Memurları Arsa Alma ve Ev Yaptırma Kooperatifi 1953 yılında 35 ortakla kuruldu. Müessese ortaklara 19 bin 500 metre kare arsayı 49 bin 875 lira karşılığında vermişti. 19 Ekim 1957 günü 600 kişilik bir bekar işçi pavyonu ile Emek Evleri Yapı Kooperatifi'nin kuracağı toplam 54 daireden oluşan dokuz apartmanlık bir işçi mahallesinin temelleri atıldı. Umum Müdür Enver Atafat temel atma töreninde yaptığı konuşmada bu pavyonların öneminden şöyle bahsediyordu:

Yatakhaneleri, istirahat salonları, kütüphaneleri ve yemekhanesiyle geniş manada sosyal bir tesis olan yeni bekar pavyonumuzda çoluk çocuklarını bırakıp, çalışma gücümüze katılmak üzere yurdun uzak köşelerinden kalkıp gelmiş olan ve burada yorgun argın işinden döndükten sonra ruhen ve bedenen dinlenmeye muhtaç olan 400 işçimiz bir aile ocağında imişler gibi şefkat ve muhabbetle bakılmanın zevkine ereceklerdir...Bu tesis ile İzmit Şehri yalnız güzel bir bina kazanmakla kalmayacak aynı zamanda bugün muhtelif mahallelerde ikamet eden 400 kişinin buraya nakledilmesi ile mesken bakımından büyük bir ferahlığa kavuşacaktır. (SEKA Postası, 1 Kasım 1957)

Ataftrat'ın konuşmasından, bundan önce iki kooperatif girişimiyle isimleri Bayar Evleri ve Selüloz Evleri olan dairelerin sahiplerine kavuştuğunu, dördüncü ve beşinci kooperatiflerin de kurulduğunu öğreniyoruz.

1950'li yıllarda işçi ve memur vazife evlerine yapılan ilaveler yanında Sümer Evleri İşçi Yapı Kooperatifi, Memur Evleri Yapı Kooperatifi, Emek Yapı Kooperatifi gibi kooperatifler kurularak çalışanların mesken sahibi olması çalışmaları hızlandırılmıştır. 1957 yılında yapılan 59 adet işçi evine Vazife Evleri Talimatnamesi doğrultusunda usta ve işçiler yerleştirilmiştir. Bir yandan da 400 yataklı bekar işçi pavyonu inşaatı sürdürülmüştür (BUMH, 1958 ve 1959).

Bekar işçi pavyonları hem SEKA'da hem diğer KİT'lerde özellikle şehir dışından ve civar köylerden çalışmaya gelenlerin barınma ihtiyacını karşılamak üzere önemli bir rol üstlenmiştir. Yurt şeklinde odalarda işçilere barınma imkânı veren bu yapılar çok sayıda işçinin (genellikle 300-400 kişinin) bir arada kalabileceği şekilde inşa edilmiştir. Genellikle fabrika sahası içine ya da fabrikaya yakın bir konumda inşa edilen bu yapılar özellikle süreksiz çalışan "mevsim işçileri ile gezgin işçiler" in (Atabarut, 1945: 57) sağlık ve sosyal durumlarının gözetilerek düzenli ve nitelikli bir işgücü haline gelmelerine yardımcı olmuştur.

İzmit'te işçi kitlesinin yoğunlaştığı 1950'li yıllarda konut sorunu giderek kentsel bir sorun haline gelmeye başlamıştı. İşçi semti dokusunun önemli bir parçası olarak varlık kazanmaya başlayan bu kooperatifler, fabrikanın sınırlı destekleriyle yavaş da olsa konut ihtiyaçlarına çare olmaya başlamıştı. İşçi konut kooperatifleri, işçilere özgü konut edindirme yardımlarının arttığı, evlerin metrekarelerinin konut kredisine göre belirlendiği ve dolayısıyla konutların orta-alt gelir gruplarının ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde inşa edildiği 1950'li yıllarda sayıca çok arttı. Fabrikada çalışanlar kendi işyeri sınırları içinde ya da işyerine yakın ve avantajlı arsalarda konut kooperatifçiliği yoluyla ev sahibi oluyorlardı. Böylece ücretli işgücü daha sürekli ve nitelikli hale gelmeye ve mevsimlik işçiliğe

dayanan “köylü-işçi” modeli zaman içinde kendini “işçi” modeline bırakmaya başlamıştı (Makal, 2007: 128).

İşçilerin fabrikayla olan bağlarının giderek kuvvetlendiği bu dönem, 1940’ların ortalarından itibaren işçi devir oranlarında yaşanan azalmayla yakından ilişkilidir. 1945 yılında Kâğıt Fabrikasında %69 olan işgücü devir oranı 1946 yılında %55, 1947 yılında %32, 1949’da %24, 1950 yılında ise %12 olarak hesaplanmış, 1950’ler boyunca da %10 ‘un altına inmiştir (BUMH, 1943, 1945, 1946, 1947, 1950, 1951, 1953, 1954, 1956). İşgücü devir oranlarının azalması nitelikli ve yetişmiş bir gücünün oluşmaya başladığının ilk emarelerindedir. Bunu takip eden bir diğer olgu ise üretim miktarlarındaki artıştır. İşgücü devir oranlarının %10’ların altına düşmeye başladığı 1950’li yıllar, fabrikanın kurulduğundan beri üretim miktarlarındaki artışta en yüksek ivmenin yakalandığı yıllardır. 1950’li yılında 18,195 ton olan kâğıt ve karton üretim miktarı 1955 yılında üç katlık bir artışla 45,083 tona ulaşmıştır (50.Yıl, 1987: 128). İşçi konutlarının işçiyi fabrikaya bağlama, düzenli ve yetişmiş bir işgücü sağlama amacıyla başlayan inşa süreci kısa süre içinde işçide çalıştığı fabrikaya kurumsal bağlılık hissetme, kendini onunla özdeşleştirme, bir tutma, onunla birlikte hareket etme sonucunu da beraberinde getirmiştir (Cengizkan, 2009: 270-271).

SEKA’da Spor Olanakları

İzmit’teki ilk spor kulübü 1937 yılında Mehmed Ali Kâğıtçı tarafında Kâğıtspor Kulübü adıyla Kâğıt Fabrikası bünyesinde kurulmuş ve değişik spor dallarında önde gelen sporcular yetiştirmiştir . Kâğıtspor Kulübü’nün kuruluşunun dikkate değer ve önemli tarafı 3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanunu’ndan (1938) yaklaşık bir yıl önce kurulmuş ve faaliyete geçmiş olmasıydı.² Bu kanunun çıktığı tarihlerde hâlihazırda İzmit Kâğıt Fabrikasında futbol, voleybol, basketbol sahaları, atletizm sahası ve tenis kortu bulunuyordu. Bunların yanı sıra güreş, boks, yelken, kürek ve ritmik jimnastik gibi spor dallarında faaliyet gösteren Kâğıtspor özellikle güreş ve boksta 1950’li yılların başında itibaren çok başarılı olmuş, Türkiye, Balkan, Olimpiyat ve Dünya şampiyonları yetiştirmiştir. Uluslararası başarılarına imza atan Kâğıtspor Kulübü 1940 gibi erken bir tarihte Bulgaristan’da yapılan Balkan Atletizm Şampiyonası’nda Galip Yaman’ın üçüncülüğü ile adını duyurmaya başlamıştı (Kocabaşoğlu vd., 1996: 176).

1945 yılında fabrikaya ait 2 yarış kayığı ve 3 şarpinin bulunduğunu, ekibin “planlı ve muntazam olmamakla beraber” spor yaptıklarını öğreniyoruz (BUMHR, Ek Rapor, 1945: 16). Fabrikanın denize kıyısı olmasına rağmen su sporları için bu imkândan yeterince faydalanmadığı denetleme raporlarında sıkça dile getiriliyor ve “her iki cinsten tüm işçilerin bir nezaret ve program dahilinde

yüzme ve sair egzersizlerinin, güneşlenmelerinin tanzim edilmesi” tavsiye ediliyordu (BUMHR, Ek Rapor, 1945: 16). 1958 senesinde SEKA mensuplarının “deniz banyosu yapabilmelerini sağlamak üzere” 1 numaralı lokal önüne bir yüzer havuz konulmuştu. Geçmiş tecrübelerle dayanılarak oldukça büyük inşa edilen ve her türlü su sporlarını yapmaya elverişli olan bu yüzer havuzda daimî bir sıhhiye ve kurtarma ekibi yer alıyordu (SEKA Postası, 15 Temmuz 1958).

Spor faaliyetlerinin teşvik edilmesi, salt çalışanların sağlıklı olması gayretinin ötesinde bir anlama sahipti. Yirminci yüzyılda ortaya çıkan yönetim ideolojileri üretimin rasyonalizasyonunu işyeri ve fabrika duvarının ötesine taşıyarak, fabrikanın işçilerin ve makinelerin bir araya gelmesinden çok daha fazlası olduğu anlayışını yaygınlaştırmıştı (Biggs, 1996: 3). Bu çerçevede fabrika yalnızca bir üretim birimi değil bütünsel bir oluşum olarak ele alınmaya başlandı. 20. yüzyıla hâkim olan bu anlayışı Maier’in (1984: 147) sözleriyle özetlemek gerekirse: “Yöneticiler önce üretim bölümüne hükmetmeliydiler, sonra çalışanların kalplerini ve akıllarını kazanmalı, son olarak da ekonomik ve toplumsal önceliklere şekil vermeliydiler.”

Bu yaklaşımın Sümerbank fabrikalarında kurulmak istenen yönetim anlayışıyla birebir örtüşüğünü söylemek mümkündür:

İşçinin spor faaliyeti ve mümasil dinlendirme işleri; fabrika müdürlerinin ve diğer idarecilerinin dahi iştiraki ve fırsat buldukları beraberliği ile yürütüldüğü takdirde işçide işin şeref ve zevkini, işletmeye muhabbeti de artırabilir. İdarecilerin yetiştirmekle mükellef oldukları işçi kütleleriyle daha ahenkli ve kaynaşıcı bir hayat tarzı idame ettirmelerinde büyük fayda vardır. (BUMH, Ek Rapor, 1945: 16)

Uygun sosyal ve fiziki çevrenin işçinin verimini artırırken aynı zamanda ahlaki çöküntünün ve siyasi hareketlerin önüne geçeceği düşüncesi, işçilerin fabrika içi spor faaliyetlerine, kültürel ve diğer boş zaman aktivitelerine yönlendirilmesinde etkili oluyordu. Sümerbank’ın da bu konuya yaklaşımı gerek yaptığı yasal düzenlemeler gerekse fabrika denetleme raporlarında yer alan ifadelerden anladığımız üzere benzer bir çerçeveye sahipti (BUMHR, Ek Rapor, 1945: 16): “Spor işletmeciliği son derece faydalı bir vasıttır. İyi ve usullü bir spor ve egzersiz faaliyeti, sıhhati ve neşeyi arttırmakla kalmayıp, işletmede aile duygusu, beraberlik ve bilhassa başarıda disiplin yaratabilir.”

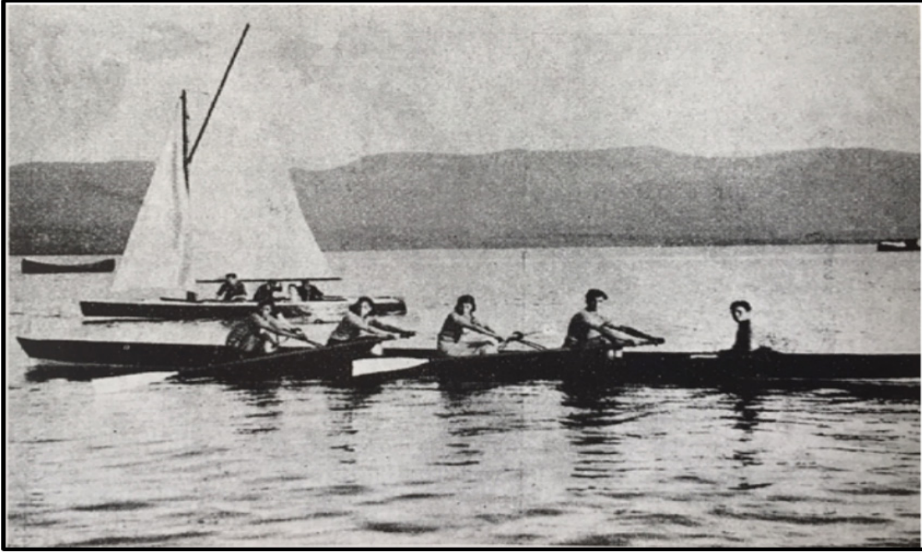
Bu nedenle kulüp çatısı altında spor faaliyetlerinin yapılmasının yeterli olmadığı ve spor işlerinin genele yayılması gerektiği her fırsatta tavsiye ediliyordu. Ancak Kâğıtspor Kulübü yıllar içinde güçlenerek büyüdü ve hem ulusal hem uluslararası arenada büyük başarılarla imza attı. Kâğıtspor’un kulüp başkanlığını

kuruluşundan 1952 yılına kadar fabrikanın eski Müdürü Mehmet Ali Kâğıtçı yürüttü. 1952-54 yılları arasında Fabrika Müdürü Adnan Berkay, 1954-58 yılları arasında Genel Müdür A. Naci Ortabaşı, 1958-59 yıllarında Genel Müdür Enver Atafat, 1959-61 yılları arasında ise Personel Müdürü İbrahim Taylan başkanlık yaptı.

Ulus inşası ve modernleşme süreci yalnızca devletin yapılanmasında değil, günlük hayata ve yaşam şekillerine de nüfuz ediyor ve modern bir kamusal alan yaratma hedefi doğrultusunda hızlı adımlar atılıyordu. Kadınların kamusal hayata, sosyal ilişkilere tam bir yetki ve kişilik özgürlüğü içinde katılmaları Cumhuriyet kadroları için kurulan modern Türkiye imajıyla oldukça yakından ilişkiliydi. Kız öğrencilerin okuması kadar meslek sahibi olması ve çalışan kadın imajı Cumhuriyet'in kadın kimliğini oluşturuyordu (Göle, 1998: 108). Bütün farklılıkların bir üst kimlik -Türklük ve laik birey- altında eritildiği ve kadının kamusal alanda görünürlüğü'nün artmasının hedeflendiği Cumhuriyet Türkiye'sinin yeni ulusal karakteri İzmit Kâğıt Fabrikasında yansımalarını bulmaya başlamıştı. 1937 yılında kurulduğunda Kâğıtspor Kulübü'nün kürek ve yelken takımları vardı. İzmit'te ve belki Türkiye'de de bir ilk olan 1938 yılında kurulan kadın kürek takımı döneminin çok ilerisinde bir yapılanmaya sahipti. Kadınlar da erkekler kadar bu spor faaliyetlerine dahil oluyor hatta "her iki cinsten tüm işçilerin" bu faaliyetlere dahil edilmesi teşvik ediliyordu.

Fotoğraf 1: İzmit Kâğıt Fabrikası'nın Kadın ve Erkek İşçileri Su Sporlarında, 1938.

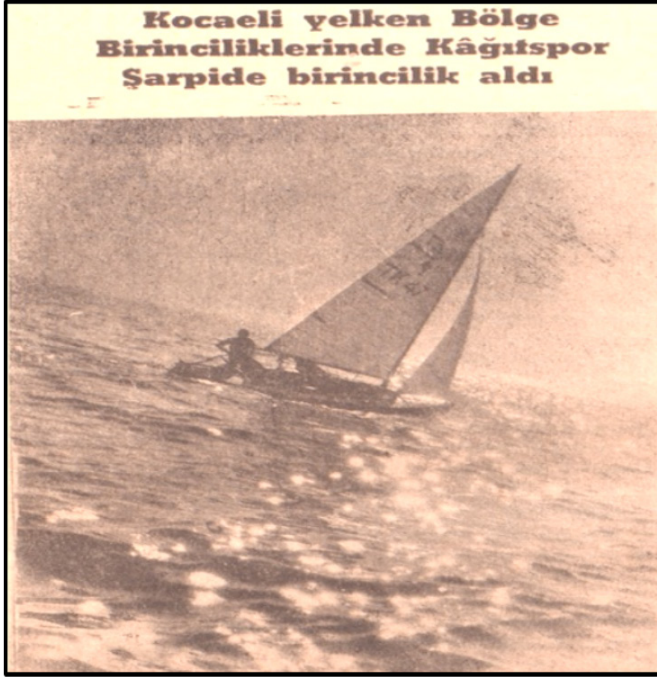

Kaynak: SEKA Kâğıt Müzesi Arşivi.

Kâğıtspor Kulübü, 1950'li yıllarda güreş başta olmak üzere pek çok spor dalında birincilik ve başarılar kazandı. Kâğıtspor'un serbest stil güreşçisi Hasan Gemici, 1951 yılında Akdeniz Oyunları Şampiyonu ve 1952 yılında Helsinki Olimpiyatları'nda 52 kiloda şampiyon oldu. Balkan Şampiyonası ve Kırkpınar güreşlerinde de önemli başarılar kazanıldı (Dölen, 2015: 493). 1960'lı yıllara kadar faaliyet gösteren Kâğıtspor Kulübü Yelken Şubesi'nden Bülent Öget-Ahmet Özdil ikilisi 1957 yılında İzmir'de yapılan Türkiye şampiyonasında şarpi dalında bir birincilik iki de üçüncülük kazanmışlardı (Dölen, 2015: 495). 1958 yılının 22, 23 ve 24 Ağustos günlerinde yapılan Kocaeli Yelken Bölge Birinciliklerine Kâğıtspor, Hereke Gençlik ve İzmit İhtisas kulüpleri katılmış ve Kâğıtspor şarpi dalında Bülent Öget ve Ahmet Özdil'in ekibi ile birinci olmuştu (SEKA Postası, 1 Eylül 1958).

Fotoğraf 2: Kâğıtspor'un Şarpi Alanında Aldığı Birincilik.

Kaynak: SEKA Postası, 1 Eylül 1958.

1951 yılında Müdür A. Naci Ortabaşı'nın destekleri ile fabrikada basketbolun temeli atılmış ancak Kâğıtspor Kulübü bünyesinde bir takım oluşturulması 1959 yılında o yıllarda kulüp başkanı da olan Fabrika Personel Müdürü İbrahim Taylan'ın çabalarıyla gerçekleşmişti. Kız ve erkek sporculardan oluşan 60 kişilik

bir Basketbol Okulu açılarak altyapı çalışmaları başlatılmıştı (Kocabaşoğlu vd., 1996: 191). Kâğıtspor Kulübü boks alanında da pek çok başarılar imza atmıştı. Kulüp boksörlerinden Mesut Sarper 1957 yılında İstanbul'da yapılan Türkiye Şampiyonası'nda 54 kiloda şampiyonluk elde etmişti (Kocabaşoğlu vd., 1996: 191). O yıllarda sporla uğraşanların geçimlerini sağlamak konusunda yaşadığı zorluklar, sporcuların SEKA bünyesinde işçi olarak istihdam edilmeleri ve gerekli altyapının onlara sağlanması yolu ile çözüme kavuşturuluyordu (Dölen, 2015: 493). Bu doğrultuda kulüp bünyesindeki spor faaliyetlerine katılımını incelediğimiz dönemde, SEKA çalışanları ile sınırlı olduğunu söylemek mümkündür.

Dönem Türkiye'sine göre bu kadar çeşitli spor dallarında bu kadar başarılar imza atan bir spor kulübünün kendini fabrika kimliğiyle özdeşleştiren, amirleri ve arkadaşlarıyla güçlü bağlar kuran bir ekibi olduğunu görmek çok zor değildir. Nitekim çalışanlarla yapılan görüşmelerden (Bilecen ve Akgün, 2012) spor kulübü bünyesinde gerçekleşen etkinliklerin, müsabakaların ve elde edilen başarıların çalışanların birbirleriyle ve amirleriyle kurdukları ilişkilerin gelişmesine oldukça önemli katkılar yaptığını görürüz. Kurulan bu güçlü ilişkilerle çalışanların fabrikaya olan bağlılıklarının giderek arttığını ve kendilerini fabrikayla özdeşleştirdiklerini söylemek mümkündür. Bu durum Cumhuriyet'in yaratmayı hedeflediği uygar vatandaş kimliğinin yaratılması için de uygun bir zemin sağlıyordu. Marx'ın dediği gibi "eğitim tohumları fabrika sistemi içinde atılmış ve filizlenmeye başlamıştı". Üretimin spor ve diğer boş zaman aktiviteleri ile birlikte yürütülmesi üretimdeki etkinliği artırırken "tam anlamıyla gelişmiş bir insan yetiştirilmesinde" oldukça etkili oluyordu (2009: 461).

SEKA'da Kültür ve Sanat Olanakları

20. yüzyılın başlarında sinema, hemen her yerde işçi sınıfının başlıca eğlencesi olarak ön plandaydı (Kaynar, 2009: 191-192). 1910 yılında New York sinema salonlarının müşterilerinin yüzde 70'inin fabrika işçisi olduğu tahmin ediliyordu. Aynı dönemde Alman işçi sınıfı, hâlihazırda en ucuz eğlence aktivitesi olarak algılanan sinemanın ana izleyici grubuydu. İngiltere'de ise sinemanın yirminci yüzyılın başlarında işçi sınıfı sitelerinde boş zaman aktivitesinin en belirgin özelliği olduğu gözlemlenmişti. Türkiye'de ise sinemanın işçi sınıfı için kitlesel bir eğlence ve birincil boş zaman aktivitesi olması ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme denk düşer (Özden, 2011: 88). 1931 yılında Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü'nün 1931 tarihli istatistiklerine göre Türkiye'de ülke genelinde bulunan 144 sinema salonunun 35 tanesi İstanbul'daydı. 1930'larda sinemanın diğer eğlence aktivitelerinden daha popüler hale geldiği ve İstanbul'da günlük olarak yaklaşık 10 bin kişinin sinemaya gittiği bilinmekteydi (Kaynar, 2009: 193-196).

Sinema insanların boş vakitlerini eğlenceli biçimde geçirmelerinin en kolay yolu olmasının yanında, Türkiye gibi gelişme sürecinde olan ve okuma yazma oranının oldukça düşük olduğu toplumlarda görüntü ve sese dayalı olması sebebiyle öğreticilik açısından oldukça önemliydi. İşçilere çeşitli konularda genel bilgiler vermek için klasik ders ve konferanslardan ziyade filmlerden faydalanmak oldukça pratik bir yöntem olarak tercih ediliyordu (Dinçer, 1947: 25). Sinema aracılığı ile halka yaşam ve sağlıkla ilgili bilgiler eğlendirerek veriliyor ve oldukça düşük maliyetlerle bu eğitimlerin köylere kadar ulaşması sağlanıyordu. Örneğin Almanya’da her sinema seansı öncesi programa ek olarak kısa bir eğitici film göstermek zorunluydu (Eren, 2019: 378).

Sinema aynı zamanda Cumhuriyetin ilk yıllarında modernleşme çabalarının belirli kültürel faaliyetler üzerinden yürütülmesi hedefleri arasında önemli bir yer tutuyordu (Öztürk, 2005: 127). Bu nedenle Sümerbank, fabrikalarını kurarken sinemanın eğlendirici bir boş zaman aktivitesi olarak fabrikayı çekici kılmasının yanında çalışanların kültürel anlamda gelişebilme olanaklarını de dikkate alarak fabrikalarla birlikte sinema salonları açmıştı. Nazilli, Kayseri, Ereğli, Bursa, Gemlik ve Malatya fabrikalarında kuruluşlarından itibaren “yalnız fabrikanın değil, bölgelerinin sosyal hareketlerine merkez olacak genişlikte kantin ve sinema salonları” yer alıyordu (Eren, 2019: 379).

İzmit Kâğıt Fabrikasında da spor faaliyetlerine olduğu kadar kültür-sanat etkinliklerine de oldukça önem veriliyor ve hem çalışanların hem de İzmit halkının mümkün olduğu kadar bu etkinliklere katılımı teşvik ediliyordu. 1940’lı yılların başında İzmit’te çeşitli yazlık ve kışık sinema salonları bulunmaktaydı. Halk Sineması İzmit’in ilk sinema salonuydu. Kâğıt Fabrikasının sinema salonu hariç kentte toplam üç sinema salonu vardı (Balkı, 2010: 160). SEKA Sineması İzmit’te sinemanın tarihine en büyük katkı yapan oluşumlardan biriydi. Fabrikadaki sinema salonunun faaliyete geçtiğinde ilk dönemlerde işçi yemekhanesinde gösterimler olurdu. Gündüzleri yemek yenir akşamları da sinema salonu olarak kullanılırdı. Yemekhane binası değiştikten sonra bu geniş salon, başka etkinlikler için de kullanılmaya başlandı. Bu salon sinemanın yanı sıra tiyatro temsillerine, düğünlere, konferanslara, eğitim toplantılarına, balo ve konserlere ve hatta bir zaman boks ve güreş müsabakalarına ev sahipliği yaparak fabrika çalışanlarıyla ailelerinin ve İzmit halkının anılarında önemli bir yere sahipti. İlerleyen yıllarda salon geniş bir sinema salonuna uygun olacak şekilde yeniden düzenlenmiş, geniş bir perdeye kavuşmuş ve tiyatro sahnesi olarak da ünlü tiyatro topluluklarına ev sahipliği yapmıştı. SEKA’nın sosyal ve kültürel işler birimi, tiyatro temsilleri konusunda çok hassas davranır ve İstanbul’un en nitelikli tiyatro toplulukları ve ünlü kumpanyaları ile anlaşmalar yaparak onları İzmit’e davet ederdi (Balkı, 2010: 161-162). Sarıoğlu, bu girişimlerde bütün SEKA genel müdürlerinin teşvik

edici yaklaşımlarının ve SEKA'nın üst yönetimi ile şehrin yönetici elitinin de sanatsal etkinliklere destek olarak her gösteriyi izlemek istemelerinin, SEKA'nın kent yaşamında sanatsal faaliyetlerde öncü olmasında büyük rolü olduğunu söyler (2013: 63). Çok amaçlı tasarlanan bu salonlarda yapılan türlü etkinlikler yalnız fabrika çalışanlarına değil tüm İzmit halkına, getirdiği çağdaş yeniliklerle modernleşme yolunda atılan önemli adımlardı.

Şakir Balkı SEKA'yı büyük, geniş ve donanımlı bir iş ve ekmek kapısı olmasının yanında bir kültür ve etkinlikler meydanı olarak tarif eder (2010: 160). Gerçekten de fabrikanın ilk yıllarından itibaren kültür ve sanat etkinliklerine oldukça önem verilmekteydi. Etkinlikler yalnızca tiyatro ve sinema gösterimleri ile sınırlı değildi. Aynı salonda balolar, konserler ve resitaller de yapılırdı (SEKA Postası, 1 Mayıs 1957). 1940'lı yıllarda var olan, İzmit'in az sayıdaki salonları arasında en büyüğü olan fabrika sineması salonunda haftada iki film birden gösterilirdi. "Bu sinema çok seçkin bir yerdi. Hep seçkin filmler oynatılıyordu (...) perde ve ses düzeni, koltukları, ışıklandırması da yerindeydi." (Balkı, 2010: 166). İsmail Meçkeli SEKA'nın sinema salonunu şöyle anlatıyordu (Akgüner ve Bilecen, 2012): "SEKA'nın sinema salonuna oturup film izlemek gurur verici bir şeydi. SEKA'ya girmek ayrıcalıktı. İstanbul'daki ünlü tiyatro toplulukları SEKA'ya gelmek için can atardı. Parasını alacağını bilirdi. Düzgün bir seyirciyle karşı karşıya kalırlardı. Salon 478 kişilikti. Dolardı ve kimseden çıt çıkmazdı."

Fabrika sineması ilk yıllarda ücretsiz ve kartla giriliyordu. Memur ve işçiler için ayrı günler belirlenmişti. Balkı (2010: 163), bu ayırımın çalışanlar arasında rahatsızlık yarattığından bahseder: "Bu tür farklı tutumlar kimi eleştirilere neden olmuştu. Bir memur ve işçi ayırımıydı çünkü bu durum. O dönemin en kötü ayrımcılığı sayılıyordu bu uygulama. Ayıp bir şeydi aslında." Daha sonra bu ayırım uygulamasına son verilmiş, sinema paralı hale getirilmiş ve tüm İzmit halkına açılmıştı. SEKA Sinemasının tam teşkilatlı bir sinema salonu olarak faaliyete geçmesi 2 Kasım 1956 senesinde olmuştu. SEKA çalışanları 3, 4 ve 5 kişilik aylık abonman davetiyelerden alır ve ay boyunca filmlerini izlerlerdi. 230, 300 ve 350 kuruş olan abonman ücretlerini, çalışanlar dilerse bir taahhütname imzalayarak maaşlarından kestirebiliyordu (SEKA Postası, 15 Kasım 1956). Salon "huzur ve sükûnet içinde ve hep bir arada sinema seyretmek" maksadıyla filmin değiştiği ilk gece işletme mensuplarına tahsis edilir ve çalışanların kültürel ve sosyal anlamda gelişmesine katkı yapacak türden filmlere ağırlık verirdi (SEKA Postası, 1 Aralık 1957). SEKA Sinemasında aile, kadın ve çocuk matineleri de düzenlenirdi. Aile matineleri her akşam, kadın matineleri çarşamba öğleden sonra ve çocuk matineleri cumartesi ve pazar sabahları yapılırdı. Sinema yönetimi izleyicilere arada anketler yapar ve matineler ve filmlerle ilgili istekleri değerlendirirdi. İhtiyaca göre gerekli değişiklikler ve düzenlemeler yapılırdı

(SEKA Postası, 15 Mart 1958). Fabrikalarında sinemanın yaygınlaşmasını teşvik eden Sümerbank: “Filmle yetiştirme ve öğretim usulünün faydaları göz önünde tutularak, çeşitli mevzularda öğretici filmler ve portatif makineler temin olunmuştur.” diyerek bu konuya verdiği önemi ve desteği ifade ediyordu (Cumhuriyetin 25. Yılı, 1948: 57). Bu yönüyle filmler yalnızca seyir ve eğlence aracı değildi. İzleyenlerde bir kültür ve dünya görüşü yaratmaya başlamıştı. Filmlerdeki karakterlerin giyim ve konuşma tarzları, hal ve hareketleri izleyenlerin sosyal yaşamlarını zenginleştirerek yeni kültürel ve sosyal yaşam kodları oluşturmaya başlamıştı. Diğer taraftan tüm bu etkinlikler kadın ve erkeklerin bir arada bulunduğu, dolayısıyla kadının sosyal hayatta görünür olmasını da teşvik eden uygulamalardı.

Sanatın, her türü rahatlatıcı ve sosyalleştirici etkisiyle insanlar arasında uyum, anlayış ve yapıcılık gibi olumlu özellikleri artırdığı biliniyordu. Bu çerçevede çalışma hayatında işçi ve işveren arasındaki uyuşmazlıkların iki tarafın istekleri doğrultusunda yapıcı bir anlaşmayla uzlaştırılması amacıyla olan sosyal politikanın güzel sanatlardan mümkün olduğunca geniş ölçüde yararlanması gereği üzerinde duruluyordu. Çalışanların boş zamanlarını etkili şekillerde değerlendirebilmeleri bir yönüyle onların toplum yaşamında olumsuz etkiler yaratabilecek bağımlılıklardan uzak durmalarını sağlarken diğer taraftan işçilerin zevk ve kültür seviyelerinin yükselerek duygu, düşünce ve davranışlarının da olgunlaşmalarını sağlıyordu. Bu olgunlaşma ise sosyal düzen ve ahengin sağlanması bakımından son derece önemliydi (Kazmaz, 1947: 27-30).

Sinema ve tiyatronun yanı sıra müziğin de insan ruhu üzerinde “sinirleri yorulan, dikkati gevşeyen işçinin çalışma gücünü, dikkat hassasını kamçulamak ve böylece iş randımanını artırmak” gibi olumlu etkileri olduğu dile getiriliyordu (Dinçer, 1947: 26). İzmit’te 2020’lerde kent halkına yabancı olsa da 1950’li yıllarda klasik batı ve caz müziği konserleri verilmekteydi. 25 Nisan 1957 tarihinde SEKA Sinema salonunda İstanbul Belediyesi Konservatuvarı hocalarından Ayhan Turan ile son sınıf öğrencisi Belkıs Baltacıgil birlikte bir piyano-keman resitali sergilemişlerdi. SEKA sinemasında ve belki İzmit’te ilk kez Schubert, Bach ve Chopin gibi sanatçıların notaları yankılanmış ve seyircilerin oldukça ilgi ve beğenisini çekmişti (SEKA Postası, 1 Mayıs 1957). 22 Ocak 1958 tarihinde İstanbul Üniversitesi Konservatuvarı öğrenci ve öğretmenlerinin SEKA Sinema salonunda seçkin bir davetli grubuna verdiği konser de yine büyük beğeni toplamıştı (SEKA Postası, 1 Şubat 1958): “Salonu dolduran dinleyiciler büyük tezahüratlarda bulundular. Bu konser Kocaeli’nde batı müziği konserinin artık bir ihtiyaç haline geldiğini göstermektedir.” Klasik Batı Müziği yanında Türk Sanat Müziği konserleri de oldukça ilgi görüyordu. 1956’da dönemin Kocaeli Valisi ve Belediye Başkanı Ekmel Çetiner’in destekleriyle kurulan İzmit Türk

Musikisi Derneği çeşitli vesilelerle sıklıkla SEKA Sinema salonunda konserler verirdi. Zaman zaman ünlü sanatçılar da konser için davet edilirdi. Safiye Ayla'nın 20 Aralık 1958 tarihinde SEKA sinema salonunda konser vereceği haberi sevinçle karşılanmıştı (SEKA Postası, 15 Aralık 1958). Çalışanların sosyal ve kültürel etkinliklerine oldukça önem veren ve yakından ilgilenen SEKA Yönetimi'nin teşvikleriyle işletme içinde Türk Halk Oyunlarını Yaşatma ve Yayma Birimi oluşturulmuştu. Folklor ekibinin başına geçen Ferruh Arsunar'ın ifadesiyle Türkçede Halk Bilgisi anlamına gelen folklor, bir milleti oluşturan bütün sosyal ve kültürel değerleri ifade ediyordu. Arsunar her toplumun kendi geçmişinden gelen bir folklor birikimi olduğunu ve Türkiye'nin ülke olarak bu alana önem vermesi ve folklorik zenginliklerinin ortaya çıkarılması gerektiği düşüncesindeydi (SEKA Postası, 15 Mart 1957). Kurulan SEKA folklor ekibi hem düzenledikleri folklor geceleriyle hem de sahneye çıktıkları diğer sosyal etkinliklerde izleyenlere coşkulu ve neşeli anlar yaşattırdı (SEKA Postası, 1 Nisan 1957).

Fotoğraf 3: SEKA Caz Topluluğu.

Kaynak: SEKA Postası, 1 Ağustos 1972.

SEKA, İzmit'te kültürel olaylarda her zaman öncü bir rol oynamaktaydı. İşletme içinde gençlerden oluşan ve sanatsal etkinliklerle ilgilenecek bir gençlik teşkilatı kurulması planlanmış ve SEKA kütüphanesi yeniden düzenlenerek okuyucuların hizmetine açılmıştı. SEKA Boru ve Trampet Takımı ve SEKA Caz Topluluğu'nun³ kurulması işletme içinde farklı bir hareket yaratmıştı. SEKA İlkokulu'nda düzenlenen okuma bayramı eğlenceleri herkese açık yapıldı. Bir dönem işletme içinde küçük çocuklar için bale kursları bile açılmıştı. SEKA Sosyal İşler

Birimi'nin ara ara düzenlediği satranç turnuvaları da oldukça heyecanlı ve çekişmeli geçirdi (Sarioğlu, 2013: 179).

Kamu işletmelerinde ve özellikle Sümerbank fabrikalarında örnekleri görülen sosyal ve kültürel etkinlikler zamanla çalışma yaşamının geneline yansımaya başlamıştı. İşçilerin manevi yönden gelişiminde önemli bir yeri olduğu düşünülen müzik, sinema, tiyatro gibi alanlar çalışma yaşamına kattıkları renkle işçilerin dinlendirilmesi, fiziksel ve ruhsal sağlıklarının korunması yanında neşe ve verimlerinin artmasına da yardımcı oluyordu. Bu noktada sosyal ve kültürel alanlara verilen önem kalkınma sürecinde ihtiyaç duyulan işyerine bağlı, nitelikli ve verimli işgücünün oluşmasına katkı sağlıyordu (Sönmez, 1946: 63). Diğer yönüyle insanların estetik zevklerini geliştiren ve çok yönlü eğiticiği bulunan sanata, çalışma yaşamında yer vermek, devletin kültür ve sanat politikası açısından bakıldığında çalışanların modern ve çağdaş Cumhuriyet'in temel değerleriyle buluşturulması hedefini de taşıyordu.

SEKA'da Beslenme Olanakları

Yemekhaneler ve yemek salonları, fabrika yerleşkelerinde inşa edilen sosyal mekanlar arasında önemli bir yere sahiptir. Bu mekanlar, yemek saatlerinde çalışanların beslenme ihtiyaçlarını karşıladıkları yer olmanın yanında, fabrikayı ziyaret edenlerin ağırlandığı, birtakım etkinliklerin gerçekleştirildiği, çalışanların kendi aralarında iletişim kurabildiği ve ailelerin kaynaştığı yerler olarak da sosyal açıdan oldukça işlevsel alanlardı.

Gıda ve beslenme konusu Sümerbank için sosyal işler arasında önemli bir yer tutuyordu. 1940'lara gelirken işgücü devrinin yüzde 85'lerde seyrettiği Sümerbank fabrikalarında, işçiye çalışması için ihtiyaç duyduğu gıdanın sunulması onun fabrikayla olan bağına güçlendirme yollarından bir diğeri idi. Sanayi hayatına alışmaya çalışan işçilerin ücret seviyelerinin düşüklüğü göz önüne alındığında ihtiyaç duydukları kalori miktarını alabilmeleri kritik önemdeydi. İktisadi, sosyal ve sıhhi açıdan ortaya çıkabilecek olan sorunların önüne geçebilmek için bazı gıda yardımı uygulamalarının hayata geçirildiğini görüyoruz. Bunlar arasında ücretsiz ve sanayi çalışmasının ihtiyaç duyduğu kalori miktarına sahip gıda desteği, kooperatif, ekonom, satış mağazaları gibi çalışanların uygun fiyatlı alışveriş yapabileceği yerlerin açılması gibi uygulamalar bulunmaktadır (Ana Hatlarla Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı, 1944: 16-17, 24).

Sümerbank fabrikalarında 1941 yılına kadar yemekler tüm çalışanlara ücretli olarak veriliyordu. Ancak işçilerin aldığı ücretlerin yeterli olmayışı, fabrikaya

uzak yerlerde ikamet etmeleri ve sanayinin kendine özgü çalışma koşulları gibi nedenlerle beslenme konusunda kendi hallerine bırakıldıklarında, ihtiyaçları ölçüsünde beslenemedikleri kısa sürede anlaşıldı. İşçi sağlığı ve verimliliğini doğrudan ilgilendiren beslenme meselesi 1941 yılı haziran ayında Nazilli Fabrikasında yapılan müdürler toplantısında gündeme gelmiş ve işçiye asker kalorisi esas alınarak sıcak yemek verilmesi kararlaştırılmıştı (BUMH, Sümerbank 1941 Yılı Raporu: 29). 1941 yılı ağustos ayında Sümerbank Umum Müdürü Burhan Zihni Sanus bir açıklama yaparak düşük ücret alan işçilere ücretsiz yemek ve bazı giyim eşyaları verileceği müjdesini vermiştir (Cumhuriyet, 3 Ağustos 1941): “En büyük davamız işçinin terfihi, iyi yemesi, iyi giyinmesi, iyi yaşaması ve iyi şartlar içinde çalışmasıdır.”

Umum müdürünün açıklamasından bir ay sonra 1941 Eylül ayında, diğer KİT’lerde olduğu gibi İzmit Kâğıt Fabrikasında da ücretsiz yemek dağıtımına başlandı. Yılın son dört ayında günlük 150 kuruştan az ücret alan işçilere ücretsiz dağıtılan yemek, daha yüksek ücret alan diğer işçilere de isterlerse öğünü 10 kuruştan veriliyordu. Kalori değeri 860 olan bu yemek, ekme ve tek kaptan oluşuyordu. Ertesi yıl uygulama genişletilerek 200 kuruşa kadar ücret alanlara ücretsiz yemek verilmeye başlandı. 1942 yılında işçilerin yaklaşık yüzde 90’ı ücretsiz yemek yer durumdaydı (BUMH, 1941 Yılı Raporu: 8). İzmit Kâğıt Fabrikasında 1942 yılında, görevi başta yemek işi olmak üzere “çalışanlarla ilgili diğer hareketleri yürütmek” olan bir İçtimai Teşkilat Servisi kuruldu (BUMH 1942 Yılı Raporu, 1943: 13). Bu servisin kurulması ile yemek işleri daha düzenli ve tüm işçiler için kapsayıcı hale geldi. Ancak fabrikada işçiler için yemekhane olarak kullanılan uygun bir yer olmasına rağmen, işçiler 1946 yılı mart ayına kadar evlerinden getirdikleri kaplarla yemek yiyebiliyorlardı. 1946 senesinde yemeğin günlük kalori miktarı ise 860’tan bin 774’e yükseltildi (BUMH, 1945 Yılı EK Rapor: 14). Günlük kalori miktarı iki katına çıksa da bu tür işlerde çalışanlar için günlük gereken kalori miktarının 3 bin-3 bin 500 civarı olduğunu düşündüğümüzde öğünlerin yetersiz kaldığını söylemek mümkündür (Kocabaşoğlu, 1996: 179).

İzmit Kâğıt Fabrikasında günlük yemek servisi 12 Mart 1945 tarihinden itibaren kazançlarına bakılmaksızın tüm işçiler için ücretsiz hale geldi. Bu uygulama hem dağıtım hem farklı işlem yönetimi bakımından müesseseler için kolaylık yaratırken bir yandan da akort ücretle çalışan işçilerin psikolojilerini ve verimini olumlu yönde etkiledi (BUMH, 1945 Yılı Raporu, 1946: 7). Diğer taraftan yemek dağıtımını konusunda ayırımın ortadan kalkması hem işçiler arasındaki eşitsizliği ortadan kaldırmış hem de işçilerin geçim durumlarına önemli ölçüde katkılar yapmıştı. KİT’lerin, her tür gıda ihtiyacının görece yokluğunun yaşandığı savaş koşullarında çalışanlarına sunduğu ücretsiz beslenme imkanları çalışanlar için oldukça önemli bir meseleydi (Makal, 2007: 141).

Daha sonraki dönemlerde bu imkanların artırılması konuları gündeme geldi. Bu talepler 25.4.1947 tarihli Çalışma Meclisi Raporu'na (1947b: 58) da yansımış ve raporda şu değerlendirmelere yer verilmiştir:

Parasız yemek tatbikatının bütün işyerlerine teşmili:

a- Umumiyetle devlete ait işyerlerinde ve bir kısım hususi müesseselerde işçilere verilmekte olan parasız yemek tatbikatının bütün iş hayatında uygulanması temin edilmelidir.

b- Parasız yemek gerek miktar gerek tıbbi bakımdan esaslara bağlanmalıdır.

İşçilerin düzgün beslenme imkanlarının kademeli olarak ücretsiz hale getirilmesi ve sonrasında bu olanakların özel kesim de dahil olmak üzere tüm işyerlerine genişletilmesine yönelik dile getirilen bu talepler, Kamu İktisadi Teşekküllerinin mikro ölçekte sosyal politikaların oluşumuna yaptıkları katkı bağlamında değerlendirilebilir. Kamu işletmelerinde başlayan ücretsiz yemek uygulamasının daha sonra özel sektörde de yaygınlaştığı görülmektedir. Batı uygulamasında pek görülmeyen ücretsiz yemek uygulamasının hegemonik fabrika rejiminin ve paternalist yaklaşımın önemli bir unsuru olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışanların ve aynı zamanda işletmenin de lehine olan ücretsiz yemek yardımı uygulamaları İzmit Kâğıt Fabrikasında diğer KİT'lerde olduğu gibi benzer şekilde sürdürülmeye devam etti. Ancak yemeğin kalitesi ile ilgili zaman zaman işçilerden şikayetler geldiğini de görüyoruz. Bunlar işçilere bayat ve bozuk ekmeklerin verildiği, işçilerin fabrikada çıkan yemekten zehirlendiği gibi yemeğin kalitesine ilişkin birtakım şikayetlerdir (Hürsöz, 8 Ağustos 1950; 12 Mayıs 1951; 12 Mart 1953).

İlerleyen yıllarda çalışanların ihtiyaç duydukları gıdaya erişebilmeleri konusunda daha detaylı uygulamaların gündeme geldiğini görüyoruz. Fabrikada 2 Kasım 1958 yılında çıkarılan 77 sayılı genelge ile "muayyen hastalıklardan dolayı doktor raporu ile rejimden yemek yiyen işçilerin yemeklerinin hastalıklarına uygun bir şekilde hazırlanabilmesi için" üç tür rejim yemeği verileceği duyurulmuştu. Mide diyeti, karaciğer ve safra yolları diyeti ve tuzsuz rejim olmak üzere üç çeşit diyet yemeği listesi İşletme Tabipliği tarafından hazırlanıp her pazartesi gıda dağıtım şefliğine verilecek ve bu listeye uygun yemekler çıkarılacaktı (SEKA Postası, 15 Aralık 1958).

Fabrikanın erken dönemlerinden itibaren çalışanların ihtiyaç duydukları tüketim maddelerini daha ucuz, kolay ve kaliteli bir şekilde temin edebilmeleri amacıyla da çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bunlardan ilki 1937 senesinde fabrikada kurulan tüketim kooperatiftir. "Hayat pahalılığına karşı işçi ve memurları korumak için yiyecek ve giyecekleri ucuza temin etmek" amacıyla

kurulan kooperatifin 500 civarında üyesi bulunuyordu. Kooperatif üyeleri fabrika kantininden kredi ile alışveriş yapabiliyor ve her ay maaşlarından 2,5 lira kesiliyordu. Üye olmayanların ise peşin para ile kantinden alışveriş yapabilme olanağı vardı (Türk Yolu, 23 Eylül 1937). 1957 yılında fabrikada yeni bir kooperatif satış mağazası kurulması gündeme geldi. Ancak kurulması ve faaliyete geçmesi 1962 yılında gerçekleşen SEKA Tüketim Kooperatifi Ekonoma, uzun yıllar hem SEKA çalışanlarına hem İzmit halkına ihtiyaç duydukları tüketim mallarını ucuz ve kaliteli bir şekilde sağlanmasına aracılık etti.

Fotoğraf 4: EKONOMA Marketi.

Kaynak: SEKA Kâğıt Müzesi Arşivi.

SEKA'da Giyim Olanakları

İplik ve dokumada dışa bağımlılığın yüksek olduğu, giyim gibi temel bir ihtiyacın dar gelirli Türk halkı için bir lüks sayıldığı 1930'larda Sümerbank'a sanayi planı çerçevesinde bu bağımlılıktan kurtulma ve Anadolu halkını "giydirme" görevleri verilmişti. Sümerbank'ın bu görev doğrultusunda doğrudan dokumacılık alanında faaliyet göstermeye başlaması devletçilik boyutuyla ulusal ekonomiyi güçlendirmek, halkçılık boyutuyla ise halkın ucuza giydirilmesi ve dolayısıyla Sümerbank bünyesinde çalışanların da giydirilmesi anlamına geliyordu (Eren ve Tuna, 2018: 181).

Kamu İktisadi Teşekküllerinde sosyal yardımlar arasında çalışanların giydirilmesi ve çalışmalarına uygun iş elbiselerinin verilmesi önemli bir yer tutuyordu. 1941 yılında Nazilli’de yapılan müdürler toplantısında işçilere ücretsiz iş elbiseleri verilmesi kararlaştırılmış ve yıl sonuna kadar tüm Sümerbank fabrikalarındaki 17 bin 620 işçiden 14 bin 114’üne, yani yaklaşık yüzde 80’ine, kıyafetleri dağıtılmıştı. Bunlara ek olarak İş Kanunu’na göre işin gereklerinden doğan tahta sabo⁵ (ayakkabı), eldiven gibi koruyucu ekipmanlar da dağıtılmıştı (BUMH, Sümerbank Raporu, 1941: 29). Böylece iş güvenliği, temizliği ve sağlığı açısından da önlemler alınmıştı. “İş başında düzgün ve temiz giydirilmiş bir işçi, asrın sıhhi ve iktisadi ihtiyaçlarını göz önünde tutarak çalışan modern bir endüstrinin tipi ve örneğidir.” (Endüstri, 1941: 227 aktaran Eren ve Tuna, 2018: 182). Giyim yardımları işçilerin işe uygun kıyafetler giymesinin ötesinde anlamlar da taşıyordu. Bu yolla hem genç Cumhuriyetin modernleşme süreci içinde, ülke çapında modern çizgilere sahip ulusal bir giyim zevki oluşturmak ve çalışanları bu medeni kıyafetlerle donatmak hem de bu yolla işçilerin çalıştıkları fabrikalarla bağlarının güçlendirilmesi hedefleniyordu.

İşçinin yapılan işe uygun şartlarda çalışmasını sağlamak için başlatılan iş elbisesi dağıtma uygulaması ilerleyen zamanlarda geliştirilerek yılda iki kat iş tulumu, ıslak yerlerde çalışanlar için kauçuk çizme ve sıcak alanlarda çalışanlar için özel ayakkabıların dağıtımını şeklinde gerçekleşti. Bunun yanında Sümerbank fabrikalarında çalışan işçilerin fabrika dışında giyeceği iç çamaşırı, kışlık yün süveter ve yün çorap gibi giysileri ucuza temin edebilmeleri için Feshane fabrikasında bir atölye tesis edilmişti. İşçilere iş elbisesi verilmesi yanında kendilerinin ve ailelerinin günlük giyim ihtiyaçlarının düşük fiyatlarla karşılanması için Sümerbank elbise, gömlek, fanila, çamaşır, ayakkabı ve çorap üretimine başlamıştı (BUMH, Sümerbank 1940: 30). Giyim yardımları beklenildiği gibi işçilerin fabrikayla olan bağlarını güçlendirerek uzun vadede işgücü devri üzerinde de azaltıcı etki sağlayan adımlardan biri oldu (BUMH, Sümerbank, 1943: 6).

İzmit Kâğıt Fabrikasında da 1940 yılından sonra işçilere iş elbisesi ve ayakkabı gibi bir takım giyim eşyaları vermeye başlandı. Bu harcamalar için yapılan toplam maliyet 1945 yılında 50 bin TL’yi aşmıştı (BUMH, Ek Rapor, 1945: 17). Ancak dönemin yerel gazetelerinde yer alan haberlere baktığımızda fabrikada işçilere verilmesi beklenen bu giyim eşyalarının, Sümerbank tarafından belirlenen periyotlara uygun şekilde verilmediği anlaşılmaktadır. 30 Mart 1950 tarihli *Hürsöz* gazetesinde çıkan bir haberde işçilere altı ayda bir verilmesi gereken iş elbiselerinin senede bir bile verilmediği, bu yüzden işçilerin yırtık elbiselerle ya da kendi paraları ile dışarıdan satın aldıkları elbiselerle işe gittikleri belirtiliyordu.

Sümerbank'ın devlet fabrikalarında başlattığı giyim yardımı uygulamasının o dönem yasal olarak zorunlu olmamasına rağmen bazı büyük özel işyerlerinde de hayata geçirildiği görülmektedir. 17 Nisan 1947 tarihli Çalışma Meclisi Raporunda bazı işyerlerinin çalışanlarına iç çamaşırı, pijama, elbise, ayakkabı gibi giyim eşyalarını temin ettiği rapor edilmişti (Çalışma Meclisi Komisyon Raporu, 1947(a): 67). Gıda konusunda olduğu gibi giyim yardımı konusunda da KİT'lerde başlayan uygulamaların özel sektör işletmelerinde teamül haline gelmesi mikro düzeyde sosyal politika örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bu durum ayrıca kamunun çalışma ilişkilerinde eğilim oluşturucu rolünü de ortaya koymaktadır. Kamu işyerlerindeki olanaklar özel sektör işçileri tarafından duyulmakta ve bu yönde bir talep oluşmasına yol açmaktadır. Böylece kamu işçilerinin kazanımları daha geniş bir işçi kitlesinin de kazanımı haline gelmekteydi.

SEKA'da Sağlık Olanakları

Devlet fabrikalarında çalışanlara yönelik sağlık hizmetlerinin anlaşılabilmesi için dönemin sağlık koşulları ve Cumhuriyet'in çalışma yaşamına da yansıyan genel sağlık politikalarından söz etmek yerinde olacaktır. Cumhuriyet dönemi öncesi istikrarlı bir sağlık politikasının ve koruyucu sağlık hizmetlerinin bulunmaması bağışıklık sistemi zayıf kalan Türk toplumunun, savaş koşullarının da etkisiyle uzun yıllar bulaşıcı ve salgın hastalık tehdidi altında yaşamasına neden olmuştu. Sağlık hizmetlerinin zayıf olması yanında sağlık çalışanlarının nicelik açısından yetersizliği de büyük sıkıntılar yaratıyordu. 1920 ve 30'larda yaklaşık 13 milyon kişilik ülke nüfusuna karşılık bin kişilik bir doktor kadrosu ve 10 binden az hastane yatağı mevcuttu. Nüfusun çoğunun kırsal bölgelerde yaşadığı düşünüldüğünde bu kadar sınırlı bir kadroyla ülkenin her köşesine sağlık hizmeti götürülebilmek oldukça zordu. Sağlık hizmetlerine ulaşım güçlüklerine bir de yoksulluk, bilgisizlik ve yetersiz beslenme eklenince tifo, tifüs, sıtma, frengi, tüberküloz gibi pek çok salgın hastalık insan ve dolayısıyla işgücü kaybına neden oluyordu (Tezel, 1986: 89). Sağlık hizmetlerindeki yetersizlik nedeniyle insan kaynağının heba olması Cumhuriyet kadrolarını harekete geçirmişti. Çünkü çağa yakışmayan bu manzara aynı zamanda kalkınmada ihtiyaç duyulan kol ve beyin gücü eksikliği demekti ve ekonomik ilerlemenin önündeki en büyük engellerden biriydi. Bu nedenle eldeki kaynakların en verimli şekilde kullanılması için, devletin sağlık politikalarının ilerletilmesi çalışmaları hız kazandı. Bu doğrultuda sağlık hizmetlerinin kapsayıcı ve etkili olabilmesi için yöntem olarak gelişmiş ülkelerde de tercih edilen koruyucu hekimliğe ağırlık verilerek, salgın hastalıkların çıkarılan yasal düzenlemelerle devlet eliyle önüne geçilmesi planlanmıştı. O dönem ilk olarak toplum sağlığını en çok etkileyen sıtmayla mücadele için 13 Mayıs 1926'da 839 sayılı Sıtma Mücadele Kanunu kabul edildi (TBMM ZC, 1926: 98).⁶

Koruyucu hekimlik ve sağlık hizmetleri adına atılan ilk büyük adım, 17 Mayıs 1928’de 1267 sayılı yasayla kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Hakkında Kanun’dur (TBMM ZC, 1928: 153-154). Bu kanunla Ankara’da kurulan Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi halk sağlığının korunması üzerine bilimsel araştırmalar yapmak, aşılar ve serumlar üretmek, doktorlar başta olmak üzere sağlık çalışanlarının bilgilerini arttırmakla görevlendirildi. Devletin sağlık politikasının o zamana kadarki en geniş kapsamlı çerçevesini çizen, sağlık hizmetlerinin devlet tarafından merkezi ve yerel yönetimler eliyle yürütülmesini ngren koruyucu hekimlik adına ve halk sağlığı için atılmış diğer devrim niteliğindeki adım 24 Nisan 1930’da kabul edilen Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’dur (TBMM ZC, 1930: 121-122). Uygulama konusunda belediyelere ve yerel yönetimlere asli görev veren kanun ülke genelinde sıhhi durumun iyileştirilmesi, vatandaşların tıbbi ve sosyal yardıma ulaşımlarının sağlanması ve sağlıklarının korunması ve sağlıklı nesiller yetiştirilmesi konusunda devletin sorumluluklarını belirliyordu. Kanun, özellikle bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele etme, doğumu kolaylaştırma ve ocuk ölümlerini azaltma konusuna özel bir önem vermişti. Kanun ayrıca salgın ve bulaşıcı hastalıklar nedeniyle geçimini sürdüremeyen ailelerin geçiminin hkmete sağlanmasını hükme bağlamıştı. Bunun dönem açısından önemli bir sosyal politika adımı olduğunu vurgulamak gerekir.

Tüm bu düzenlemeler sağlık alanında yürütülen mücadelede devletin elini güçlendirerek önemli adımlar atılmasını sağladı. İlk olarak Ankara Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi tarafından pek çok bulaşıcı hastalığa karşı geliştirilen ve üretilen aşılar ve serumlar sağlık alanında dışa bağımlılığı önemli ölçüde ortadan kaldırdı. Bu aşılar ülkenin dört bir yanına ulaştırılarak bulaşıcı hastalıklara karşı vatandaşların bağışıklıkları güçlendirildi. Diğer taraftan toplum yaşamını ilgilendiren özellikle su ve gıda gibi pek çok alanda sağlığa uygunluk testleri yapılarak vatandaşlar sağlık alanında bilgilendirildi. Sağlık alanında kararlılıkla verilen ve ileriki yıllarda çok olumlu neticeler alınan toplum sağlığını iyileştirme ve insan kaynağını yeniden ayağa kaldırma mücadelesinin oldukça kısıtlı bir bütçe ve insan kaynağıyla yapıldığı göz ardı edilmemelidir.⁷

Toplum sağlığını koruma ve iyileştirme yönünde atılan bu önemli adımları Türkiye’deki sanayileşme süreci açısından değerlendirecek olursak tüm bu yasal çerçevenin çalışma hayatı ile ilişkisine bakmamız gerekir. Bu noktada Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nun çalışanların sağlık açısından korunmasına ilişkin yaptığı düzenlemeler ne çıkar. Yasa, doğrudan çalışma yaşamına yönelik olmasa da toplum sağlığının korunması kapsamında işçi sağlığı ve iş güvenliğine ilişkin hükümleriyle bu alandaki bir boşluğu doldurmuştur.⁸ çalışma yaşamı alanında Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ve İş Kanunu sonrasında doğrudan işçi sağlığı ve iş

güvenliği konusunda yapılan ilk düzenleme 5 Şubat 1941’de kabul edilen İşçilerin Sağlığını Koruma ve İş Emniyeti Nizamnamesidir.⁹ İş Kanunu kapsamındaki tüm işyerlerini dolayısıyla Sümerbank’ı da kapsayan bu yasa iş başında ve iş dışında zaman geçirilen bütün alanların (yemekhane, konut vb.) işçi sağlığı ve iş güvenliğine uygun biçimde ayarlanmasına ilişkin düzenlemeler getirmiştir.

1943-46 yılları arasında İktisat Vekili olan Fuat Sirmen 1943 yılında Meclis’te yaptığı konuşmasında devlet fabrikalarında gerçekleştirilen sağlık yatırımlarının her fabrika için henüz istenilen seviyeye gelmemiş olmakla birlikte konu ile ilgili çalışmalarının devam ettiğini belirtiyordu. Bakan konuşmasının devamında fabrikaların ekonomik kalkınmanın yanında sosyal kalkınmaya da hizmet ettiğini vurgularken Türkiye’de uygulanan devletçiliğin mahiyeti hakkında da ipuçları verir (TBMM ZC, 1943: 278-279): “Biz memleket dahilinde sanayi kalkınmasını yaparken aynı zamanda bunun vesilesiyle de içtimai kalkınmamıza da büyük yardım ettiğimize kaniyiz. Onun için her kurduğumuz fabrikanın yanında o fabrikanın amelesini oraya bağlamak için gereken sıhhi ve içtimai ihtiyaçlarını karşılayıcı tesisleri vücuda getirmekten bir an fariğ [vazgeçmek] olmamaktayız.” Türkiye’nin sanayileşme sürecinde en büyük itici güç olan Sümerbank, insan kaynağının sağlığının korunması meselesini ciddiyetle ele alıyordu. Çalışma koşullarının ülke çapında iyileştirilmeye çalışıldığı bir dönemde Sümerbank başta olmak üzere diğer devlet kurumları da bu yönde atıkları adımlarla diğer işletmelere öncülük ediyorlardı.

Dönem boyunca çalışma yaşamına ilişkin yapılan diğer önemli düzenleme İş Kanunu’nda öngörülen işçi sigortalarının hayata geçirilmesidir. 27 Haziran 1945 tarihinde kabul edilen (TBMM TD, 1945: 435-451)¹⁰ ve Türkiye’de işçiler için ilk sosyal sigorta düzenlemesi olan 4772 sayılı İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu ile çalışanların ücretlerinden yapılacak prim kesintisi ile sigorta sistemine dahil edilmeleri yasal olarak zorunlu hale gelmiştir. İş kazaları, meslek hastalıkları ve analık kavramlarını ayrı ayrı tanımlayarak sigortalının hangi hallerde sigortaya hak kazanacağı detaylı olarak düzenlenmiştir. Çalışanlara yeni güvenceler getiren kanun iş kazaları ya da sakatlanmalarda işçiye tazminat ödenmesi için işveren ihmali ya da dikkatsizliği sonucu olması şartını ortadan kaldırmıştır. Çalışma Bakanlığı’nın kurulması ve işçileri koruyucu sosyal sigorta uygulamalarının kurumsallaştırılmasıyla işçilik bir nevi devletin garantisi altına alınmıştır.

Sümerbank, dönem boyunca devletin sağlık alanındaki düzenleme ve politikalarına uygun olarak çok sayıda işçinin çalıştığı fabrikalarda gerekli sağlık hizmetlerini sunabilmeye özen gösteriyordu. Kalabalık çalışma ortamlarının olduğu büyük fabrikalar o dönem toplumda çok yaygın olan salgın hastalıkların

kolayca yayılması için oldukça elverişli ortamlardı. Bu nedenle Umumi Hıfzıssıhha Kanunu belirli sayıda işçi çalıştıran işverenlere sağlık önlemleri alma konusunda yükümlülükler getiriyordu.¹¹ Özellikle fabrikaların ilk kurulduğu yıllarda ülke genelindeki sağlık hizmetlerinin de yeni yeni yaygınlaşmaya başladığı düşünülürken, işçilere sağlanan düzenli sağlık hizmetleri oldukça önemliydi. Devlet fabrikalarındaki sağlık imkanlarının bu yasa ile getirilen asgari sınırların üzerinde olduğu görülse de (Makal, 2007: 141) özellikle 1940'lı yıllara gelene kadar çalışma koşullarının insan sağlığına uygunluğu, sağlık, bakım ve tedavi imkanları tüm fabrikalarda yetersiz düzeydeydi. 1940 yılında yapılan bir araştırmaya göre Sümerbank fabrikalarında her işçi yılda altı kez hasta oluyor ve işçilerin yüzde 6'sı iş kazası geçiriyordu (Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat Raporu, 1940: 23).

Bu durum yıllar geçtikte tüm Sümerbank fabrikaları ve elbette İzmit Kâğıt Fabrikası için de olumlu yönde değişti. İzmit Kâğıt Fabrikasında 1941 yılında dahiliye, hariciye uzmanları ve dış doktorunun bulunduğu bir revir faaliyete geçti. Doktorlar henüz fabrikaya daimî olarak bağlanmamışlardı ve yatak ve cihaz sayısı konusunda eksiklikler vardı (BUMH, 1941: 8). 1940'lı yıllarda sıtma hastalığı işçiler arasında çok yaygındı. 1941 yılında fabrika revirinde yatarak tedavi gören 79 kişinin 49'u sıtmaya yakalanmıştı. Ertesi yıl yatarak tedavi görenlerin oranı yüzde 59, ayakta tedavi görenlerin oranı ise yüzde 53 civarında artmıştı. Revirde ayakta tedavi görenlerin sayısı 1942 yılında 8 binin üstüne çıkmıştı (BUMH, 1942: 22).

1945 yılına gelindiğinde fabrika revirinin yatak sayısı 15'e çıkmıştı. Sağlık personeli ise 5'i hekim olmak üzere 10 kişiden oluşuyordu. Bir yılda yapılan sağlık harcamalarının toplamı 67 bin lirayı geçmişti. Ancak işçi ve memur toplam sayısının 2500'e yaklaştığı bir işletme için bu kapasite yeterli değildi ve artırılması gerekiyordu (BUMH, 1945, Ek Rapor: 15). 1945 yılında fabrikada yatarak ya da ayakta tedavi görenlerin sayısı aşağıdaki gibiydi:

Tablo 2: 1945 Yılında Fabrika Revirinde Tıbbi Bakım ve Tedavi

	Hariciye Muayene ve Pansuman	Ameliyat	Çeşitli Hastalıklar	Sıtma	Doğum	Kaza	Diş Tedavisi	Ölüm	Toplam
Memur	271	13	295	38	-	2	290	2	911
İşçi	4202	32	4908	347	1	194	1647	-	11331
Toplam	4473	45	5203	385	1	196	1937	2	12242

Kaynak: BUMH, “İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri”, 1945 Yılı Raporu, s.15.

1945 yılına ilişkin sağlık verilerini (Tablo 2), o tarihte 1900 civarında olan işçi sayısı ile kıyasladığımızda her işçinin yılda en az iki kere muayene ve çeşitli hastalıklar nedeniyle revire başvurduğunu görürüz. 1940’lı yıllar, daha önce de belirttiğimiz gibi, sıtma hastalığının yaygın olduğu ve koruyucu sağlık hizmetlerinin yeni yeni yaygınlaşmaya başladığı dönem olması nedeniyle bu sayıların yüksek olması anlaşılabilir bir durumdur. Memurlarda ise durum tam tersidir. O dönem 520 civarında olan memur sayısına rağmen muayene ve çeşitli hastalıklar nedeniyle revire başvuranların sayısı toplam memurların neredeyse yarısı kadardır. Bunun sosyo-ekonomik birtakım nedenleri olabileceği gibi memurların fiziki olarak çalışma ortamlarının işçilere göre daha az kalabalık olması, o dönem yaygın olan sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engelleyici bir faktör olarak değerlendirilebilir.

1951 yılında fabrikanın sağlık teşkilatında değişiklikler yapıldı. Eksikleri tamamlanan hastane 65 bin lira kira karşılığında İşçi Sigortaları Kurumuna devredildi. Fabrika çalışanlarının sağlık hizmetleri bundan böyle yeni kanun¹² gereği İşçi Sigortaları Kurumunca yapılacaktı. Fabrika bünyesindeki sağlık hizmetleri fabrika içinde faaliyetine devam eden fabrika reviriyle artık daha sınırlı hale gelmişti. Revirde istihdam edilen bir doktor ve bir operatör işçi ve memurlara hizmet veriyordu (BUMH, 1950: 16). 1952 yılında işçilerin sağlık durumlarına baktığımızda 1429 işçinin viziteye çıktığını ya da muayene olduğunu, 48 kişinin revirde yatarak, 138 kişinin ise ayakta tedavi olduğunu görürüz. 1953 yılında ise viziteye çıkan hasta sayısı 3572’ye yükselirken, revirde yatarak ve ayakta tedavi gören kişi sayısı toplam 375, diğer hastanelerde yatarak tedavi gören sayısı 7’dir (BUMH 1953 Yılı Raporu, Ek:9). 1953 istatistiklerinde muayene olan hasta sayısı, işçi sayısında önemli bir artış olmamasına rağmen, bir önceki

yıla göre iki katından fazla bir artış göstermiştir. Bu durum İşçi Sigortaları Kurumu Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle kanun kapsamının işçilerin ailelerini de kapsayacak biçimde genişlemesinin sonucu olarak yorumlanabilir. Benzer şekilde 1953 sonrası istatistiklerine eklenen *diğer hastanelerde tedavi* başlığı da işçilerin yeni merkezi kanunla başka hastanelerde tedavi olma imkânına sahip olduklarının bir göstergesidir. 1954 yılı rakamlarına baktığımızda ise 5500'e yakın işçinin viziteye çıktığını ya da muayene olduğunu, 32 kişinin revirde ve 5 kişinin diğer hastanelerde yatarak tedavi olduğunu, 6 binin üstünde de ufak cerrahi operasyonların yapıldığını görüyoruz (BUMH 1954 Yılı Raporu, Ek:9).

Sağlıklı nesiller ve insan kaynağı yetiştirilmesi hedefleriyle yola çıkan Cumhuriyet kadrosu, öncelik verdiği koruyucu sağlık önlemleriyle salgın hastalıklarla mücadelede önemli bir yol kat etmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yapılan yasal düzenlemeler ve kurulan sağlık müesseseleriyle ülkenin her yerine ulaştırılması hedeflenen sağlık hizmetlerinin, Kamu İktisadi Teşekkülleri aracılığıyla daha geniş kitlelere ulaştığını görürüz. KİT'ler aracılığıyla çalışanlara sağlanan sağlık hizmetleri düzenli ve nitelikli bir işgücünün henüz oluşmadığı özellikle 1930'lu ve 40'lı yıllarda kritik önemdeydi. Ekonomik kalkınma sürecinde ihtiyaç duyulan ve zaten toplumsal nedenlerle düzensiz bir görünüm sergileyen işgücünün, bir de sağlık nedenleriyle kaybı göze alınamazdı. Bu nedenle hem yeni kurulan fabrikalarda üretimin kesintisiz olarak devam etmesi hem de modern Türkiye'nin sağlıklı nesiller yetiştirme hedefleri doğrultusunda sağlık hizmetleri merkezi bir yapıya kavuşturularak, bu hizmetlere erişim KİT'lerde yaygın hale getirildi.

SEKA'da Kreş Olanakları

Erken Cumhuriyet dönemi modernleşme adımları kapsamında kadınların en az erkekler kadar kamusal alanda ve çalışma hayatında yer almaları teşvik ediliyordu. Hem gelişen sanayi ve artan işgücü ihtiyacı hem de hem de savaşlar nedeniyle kaybedilen erkek nüfus dolayısıyla ihtiyaç duyulan kadın işgücü çalışma hayatında giderek daha görünür hale gelmeye başlamıştı. Çalışan kadınları iş hayatında tutabilmek ise onların bakım vermekle yükümlü oldukları okul çağına gelmemiş çocuklarının bakımı ile doğrudan ilişkiliydi. Çalışmak isteyen ancak çocuk bakımı konusunda destek alamayan kadın ya çocuk doğurmaktan ya da iş hayatından vazgeçiyordu (Dinçer, 1946: 28). Çocuk bakımı çalışan anneyi işe bağlanması konusunda teşvik etmesi yanında ülkenin ihtiyaç duyduğu insan kaynağının Cumhuriyet'in uluslaşma ve çağdaşlaşma hedefleri doğrultusunda yetiştirilmesi anlamında da önem taşıyordu. Cumhuriyet'in kurucu kadroları bu meseleye başından beri yakın ilgi gösterdi. Öyle ki CHF'nin 1931 tarihli Nizamnamesinde bu konuya yer verilmişti (1931: 37): "Amele mıntıklarında

kadın işçilerin çalıştıkları esnada çocuklarına bakacak müesseseler yaptırılmasına ve bunların arttırılmasına devam olunacaktır.” İş Kanunu ve İş Kazaları Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu gibi kanunlarla kadınlara ve çalışan annelere yasal güvenceler getirilirken bir yandan da doğum evleri ve kreşler açılarak doğacak çocukların sağlığı, bakımı ve yetiştirilmesi devlet tarafından ciddiye ele alınıyordu.

Kadın işçilerin istihdamını artırabilmek ve kadınların işlerine ve işyerlerine olan bağlılığını arttırmakta önemli bir rol oynayan kreşlerin Sümerbank fabrikalarında yer almaya başlaması 1944 yılı itibariyle gerçekleşti. İlk kreşler kadın işçilerin en yoğun olduğu Nazilli, Kayseri, Ereğli ve Malatya fabrikalarında açıldı (Eren, 2019: 295). Sümerbank ve diğer KİT’lerdeki kreş ve çocuk yuvası olanakları zaman içinde hem ihtiyaca göre hem de devletin konuya olan ilgi ve düzenlemeleri çerçevesinde gelişmiştir. Çalışma Bakanlığı’nın kuruluşuyla Bakanlık “işçi çocukları için kreşler açtırmak” ve ilgili denetlemeleri yapmakla görevlendirilmiştir (Yeniay, 1945: 32). Diğer fabrikalarda da kreşler açılması için çalışmalar yapılmış ve kreş hemşiresi yetiştirmek üzere ABD ve İngiltere’ye öğrenciler gönderilmiştir (Sümerbank BUMHR, 1944: 39). 1948 yılında Sümerbank bünyesindeki fabrikalardaki kreş sayısı 5’e, çocuk yuvası sayısı ise 4’e ulaşmıştı (Sümerbank, 1948: 52).

SEKA bünyesindeki ilk kreş 29 Ekim 1956 tarihinde faaliyete geçti (SEKA Postası, 1 Şubat 1957): “İşletmemizde çalışan kadın arkadaşlarımız, mesai saatleri içinde, yavrularını hemşire ve doktorlarımızın şefkatli kucağına bırakmakta, gönül huzuru ile vazifelerine devam imkânı bulmaktadırlar.” Fabrikadaki kreşte haftada üç gün hizmet veren bir çocuk doktoru gözetiminde, en çok 6 yaşına kadar olan işçi çocuklarına bakılmaya başlanmıştı. Açıldığı ilk birkaç yıl yalnızca kırk çocuk kapasitesi olan kreş, İzmit için de bir ilkti. Başhemşire Mürüvet Eren ile birlikte kreşte bir diyet hemşiresi, bir çamaşır ve ütücü, üç bakıcı ve iki hizmetli görevliydi (SEKA Postası, 1 Haziran 1957). Çocukların düzenli sağlık kontrollerinin yapıldığı ve düzgün beslenmelerine özen gösterilen kreşe çok fazla ilgi gösteriliyordu. Bu nedenle kapasitesinin artırılması yönünde çok yoğun talep vardı. 1959 yılında Çalışma Bakanlığı görülen ihtiyaç üzerine kreşin genişletilmesine karar verdi (BUMH, 1959 Yılı Raporu: s.y.).

Çalışanların çocuklarının bakımı meselesi çalışma yaşamının bütününe etkileyen bir mesele olmasının yanında, kadın işçilerin istihdamını özendiren ve onların işe bağlılığını sağlayan en kritik sosyal olanaklardan biridir. Çalışırken çocuklarını bırakabilecekleri güvenli bir kreşin olması çocuğu olan kadın işçiler için yaşamsal önemdedir. O dönemde çoğu kırsal kökenli olan işçiler için

fabrikada karşılaşılan bu tür pratikler aynı zamanda modernleştirici bir işlev de görüyordu. Diğer taraftan işçi çocuklarının düzenli gıda ve sağlık kontrollerinin karşılandığı bu kreşler Cumhuriyet'in sağlıklı nesiller yetiştirme hedefleriyle de uyumlu bir yapıdaydı.

Fotoğraf 5: SEKA Kreşi.

Kaynak: SEKA Kâğıt Müzesi Arşivi.

SEKA'nın Hawaii'si: SEKA Kampı

SEKA Kampı 20 Temmuz 1957 tarihinde “uzun ve yıpratıcı bir mesai devresini idrak eden [SEKA] mensupları[mızın]nın sükûnet içinde istirahatlerini temin etmek ve tabiatın bahşettiği nimetlerden faydalanmak suretiyle sıhhat ve enerji kazanmış bir halde yeni mesai devresine başlamalarını sağlamak gayesiyle” resmen açılmıştı. 29 Eylül 1955 tarihli *Hürsöz* gazetesindeki “SEKA Kampı: Bir İşçi Babasının Te[a]hassüsleri [Hissiyatları]” başlıklı yazı ile kampın aslında daha önce de var olduğunu ancak birkaç baraka ve çadırdan oluşan kampın biraz daha geliştirilerek 1957 yılından itibaren düzenli olarak çalışanların hizmetine sunulduğunu anlıyoruz. Sapanca Gölü'nün Kazakburnu mevkiinde kurulan kamp katılımcılara çocuk bahçesi, spor sahaları, su sporları, iki günde bir gösterilen ücretsiz eğitici ve öğretici filmler, müzikli eğlenceler ve yakın yerlere turistik geziler gibi pek çok imkân sunuyordu (SEKA Postası, 15 Temmuz 1957). İlk açıldığında 12 barakası bulunan kampın kapasitesi 1958 yılında eklenen 36 baraka ile toplamda 48 baraka ve 54 çadıra ulaşmıştır (SEKA Postası, 1 Ağustos

1958). 1958 yılında kamptan onar günlük sekiz dönemde toplamda 357 işçi, 274 memur ve ailesi faydalanmıştı (SEKA Postası, 15 Ağustos 1958).

Fotoğraf 6: SEKA Kampından Kareler-1.

Kaynak: 1 Ağustos 1958 ve 15 Ağustos 1960, SEKA Postası.

Her on günlük dönemde ortalama 200 kişinin katıldığı bu yaz kampında, işçilere bir öğün yemek ücretsiz olarak verilmekteydi. Memurlara ise uygun fiyatlı tabldot çıkarılıyordu. Bunun dışında isteyenlerin yemeklerini kendilerinin hazırlayabileceği her türlü imkân mevcuttu. Katılımcıların günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere kamp alanında bir kantin ve bir büfe de bulunuyordu (SEKA Postası, 15 Temmuz 1958).

SEKA Kampı, çalışanlar için doğayla iç içe, aileleri ve diğer SEKA'lılarla sosyalleşebildikleri, dinlenebildikleri ve daha önemlisi ücretsiz tatil yapabildikleri bir imkân olması sebebiyle SEKA'lıların anılarında mutlulukla bahsettiği bir yerdi. "Eskiden Bodrum Marmaris yoktu bizim SEKA'mız vardı." diyen Halil Karaoğlu (Akgüner ve Bilecen, 2012) ile "SEKA kampına gitmek Avrupa'da bir yere gitmek demektir SEKA'lı için." diyen Sefer Debreli (SEKA Kâğıt Müzesi Sözlü Tarih Çalışması, 2014) bu ifadeleriyle kampın o dönemde çalışanlar için ne kadar kıymetli olduğunu ifade ediyorlardı. SEKA'da kütüphane memuru olarak çalışan ve SEKA Postası Gazetesi'nin yayıncısı Naci Girginsoy SEKA kampını gazete köşesinde şu sözlerle anlatıyordu (SEKA Postası, 15 Ağustos 1958): "Bizim barakanın ismi MAVİŞ. Gölün hemen üstünde. Onu pek

sevdik. Komşularımızla şakalaşıyoruz. İş sıkıntılarını masamızda, üzüntüler evde kaldı sanki. Ay başı hesabı yapmaktan da -şimdilik- vazgeçtik. Tatile kavuşmuş okul çocuklarına döndük. Neredeyse şapkalarımızı havaya atacağız. Burada ne zil sesi var ne boru.” Naci Girginsoy’un kızı Sunay Girginsoy (SEKA Kâğıt Müzesi Sözlü Tarih Çalışması, 2014) ise çocukluğunun hatıralarında kalan SEKA Kampı için şöyle diyordu: “SEKA kampı göl kıyısında bizim için olağanüstü bir yerdi. Hep birlikte paylaştığımız bir alandı. Kahvaltılar, akşam yemekleri birlikte yenir. Akşam yazlık sinemada bir film ya da canlı müzik olurdu.”

Fotoğraf 7: SEKA Kampından Kareler-2.

Kaynak: 1 Ağustos 1958, SEKA Postası.

1960 yılında daha fazla çalışanın faydalanabilmesi için hem kampın kapasitesi artırılmış hem de katılımcıların çok az bulduğu on günlük devreler on beş güne çıkarılmıştı (SEKA Postası, 15 Ağustos 1960). Kampa katılım koşulları arasında memur ve daimî işçi olmak şartı bulunuyordu (SEKA Postası, 15 Temmuz 1957). Yani tali birimlerde bulunan (örneğin matbaa) işçileri bu imkândan faydalanamıyordu. Yukarıda fabrikada konut sorunu meselesini anlattığımız bölümde lojman dağıtımı konusunda da çalışanlar arasında benzer bir ayırım gözetilmişti. Eski SEKA çalışanlarından Ersin Kadir Büyükbaş'ın ifadesine göre, işçiler arasında da daha çok üst kademede olan teknisyenler kamp imkânından faydalanabiliyordu (Akgüner ve Bilecen, 2012): “Bugün Hawaii adalarına gitmekti kampa gitmek. O zaman bu kadar güzel eğlenilecek, kalınacak, rahat, yemeğimiz hazır nerde görecektik? Ama SEKA işçisi oraya gittiği zaman görüyordu. SEKA işçisi derken işte o zamanki teknisyenler.” On yıl boyunca kampta çalışmış olan Tayyar Orak ise kamp içinde ast-üst ayrımı olmadığını, yalnızca ön taraftaki on barakanın daire başkanları ve müdürlere ayrıldığını,

kalan doksan barakanın işçilere ayrıldığını söylüyordu. Ömer Akın ise Tayyar Orak'ın söylediklerine paralel olarak kampta birkaç tip baraka olduğunu ve ön taraftakilerin görevi daha yüksek olan yöneticilere ayrıldığını, kalan barakaların ise işçi-memur ayrımı gözetilmeksizin kura çekilerek dağıtıldığını söylüyordu (Akgüner ve Bilecen, 2012).

SEKA Kampı'ndan faydalanmak için daimî işçi ve memur olmak şartı bulunsa da çalışanların söylemlerine dayanarak bu iki grup arasında kamptan yararlanma konusunda adil bir dağılım olduğunu söylemek mümkündür. Fabrikada çalışanların ihtiyaçlarını karşılamak, hayatlarını kolaylaştırmak için ve bir yandan da işe olan bağlılıklarını artırmak için kurulan sosyal altyapılar arasında SEKA Kampı'nın diğerlerinden bir adım öne çıktığını söylemek mümkündür. Çalışanların diğer çalışanlarla ve onların aileleriyle birlikte tatil yaptıkları ve ilişkilerini güçlendirdiği bir ortam yaratan kampın SEKA'lılık kimliğinin oluşması noktasında da büyük katkıları olmuştur.

Sonuç

KİT'lerde işçilere sağlanan konut, sağlık, yemek, kreş, okul, spor ve kültür-sanat gibi sosyal olanakların öncelikli hedefleri tarım kökenli ve düzensiz işgücü için fabrikaların cazip hale getirilmesiydi. Böylece sanayinin ihtiyaç duyduğu kalıcı işgücünün yaratılması ve fabrikaya bağlı kılınması hedefleniyordu. Bu girişimler orta ve uzun vadede çalışanların fabrikaya olan bağlılıklarını artırmada olumlu sonuçlar vermiş, çalışanların refahını artırma ve aidiyet oluşturma konusunda olumlu bir işlev görmüştür. Böylelikle fabrikalar sadece ekonomik ve ticari faaliyet yürüten işletmeler olmanın ötesine geçmiştir. Devlet/kamu fabrikalarının kent sakinleri ve kent hafızası üzerinde yarattığı toplumsal ve kültürel değişim ve dönüşümler ise bu sürece paralel olarak ilerlemiştir. Bu fabrikaları Aydemir şöyle anlatmaktadır (1996: 438): “Devlet işletmelerinin her birinin buldukları yerler memleketin içinde ve uzak yerlerinde birer şehir halindedir. Parkları, lojmanları, eğitim müesseseleri, toplu yaşama ve spor hayatının bütün tesisleri, rahat ve konforlu hayat düzeniyle, eşleri demokratik memleketlerde dahi pek görülmeyen uygar tesislerdir.” KİT'ler bir yandan sanayi tesisleriyle bir yandan bu tesislere eşlik eden konutlar ve sosyal alanlarıyla Cumhuriyet Türkiye'sinde yaratılmaya çalışılan modern kimliğin altyapısının oluşmasında da oldukça önemli bir rol oynamışlardır. Bu yerleşkeler hem çalışanlarına hem kentlilere Cumhuriyet modernleşmesinin modellerini sunarken, “kadın-erkekli kolektif yaşama açılımına” da katkılar yapmıştır (Asiliskender, 2009a: 160). Devletin, fabrika yerleşkelerindeki sosyal ve kültürel mekanların, sadece çalışanlar ve aileleri için değil aynı zamanda kentlilere de hizmet vermek için kurguladığını görürüz. Bu yönüyle bu yerleşkeler yalnızca ekonomik kalkınma amacıyla

değil, devletin arzuladığı toplumsal değişimi gerçekleştirecek araçlar olarak tasarlanmışlardır. SEKA ve diğer KİT'ler, oluşturulmaya çalışılan ulusal kimliğin ve kültürün önemli unsurları haline gelmişlerdir. Bu kurumların modernleşme projesinin birer simgesi olmalarının yanında ulusun ekonomik özgürlüğünün sağlanmasında oynadıkları başat rol onları ülkenin ulusal tarihi içinde önemli bir yere konumlandırır (Ay vd., 2022: 372). Çalışmamızda İzmit SEKA Fabrikasının kurulduğu tarih olan 1936'dan 1960'lara kadar çalışanlarına sağladığı sosyal olanaklarla yarattığı toplumsal dönüşümü değerlendirmeye çalıştık. Bunu yaparken başvurduğumuz dönem tanıklıkları fabrikanın hem SEKA'lılar hem de İzmitliler için taşıdığı anlamı daha açık biçimde görmemizi sağladı. Fabrika, çalışanları ve aileleri için sadece bir işyeri değil, sağladığı tüm olanaklarla adeta bir yuva haline gelmişti. SEKA salonlarında yapılan düğünler, balolar, kutlamalar, plajlarında, kamplarında yapılan etkinlikler, adının verildiği meydanlar, duraklar, camiler, radyosu, spor kulübü, tiyatrosu, gazetesi, bandosu ve daha pek çok şeyiyle SEKA, sadece çalışanlarının değil, İzmit ve İzmitlilerin modernleşme sürecinin hızlandırıcısı ve eşlikçisi olmuştur. Bazı sosyal olanakların kullanımı açısından farklı işçi grupları ve memurlar arasında zaman zaman hiyerarşi gözetilen uygulamalara rastlanmakla birlikte, bu gruplar arasında süregiden keskin bir ayrımın varlığından söz etmek zordur.

Sonnotlar

1 1949 yılında 5417 sayılı İhtiyarlık Sigortası Yasası'yla İşçi Sigortaları tarafından işçilere konut kredisi verilmeye başlanmış, 21.5.1952 gün ve 5937 sayılı yasayla da sigortalılara konut inşası için ve bu konutları ipotek imkânı tanınarak işçilerin krediyle konut edinmeleri için çalışmalar hızlandırılmıştır. 1960 sonuna kadar İşçi Sigortaları Kurumu tarafından finanse edilen kooperatif sayısı 217'ye, bu kooperatiflerin inşa ettiği konut sayısı 14.961'e ulaşmıştır. İşçi Sigortaları Kurumu 1960 Yılı Çalışma Raporu'ndan aktaran Koç, 2000: 29.

2 3530 Sayılı Beden Terbiyesi Kanunu, 16.7.1938 gün ve 3961 sayılı Resmî Gazete. Bu kanuna göre memur ve işçi sayısı 500'den fazla olan müesseselerle fabrikaların, Beden Terbiyesi Kanunu'nun 21. Maddesi gereği birer adet açık spor alanı, kapalı jimnastik salonu, yüzme havuzu ve kapalı atış poligonu tesis etmeleri ve hizmete açmaları gerektiği bildiriliyordu.

3 SEKA Boru ve Trampet Takımı ve SEKA Caz Topluluğunun kuruluş tarihi hakkında bilgi edinilemedi. Ancak SEKA çalışanları ile yapılan görüşmeler ve *SEKA Postası* gazetesinin 1960 sonrası yayınlanan sayılarından edindiğimiz bilgilere dayanarak bu tür etkinliklerin 1960'lardan sonra da devam ettiğini söylemek mümkündür.

4 Bir iktisadi işletmede çalışanların gıda maddelerini ve diğer zaruri tüketim ihtiyaçlarını

uygun fiyatlarla tedarik eden satış mağazası.

5 “Bilinçli olarak bir eylemi bozmak” anlamına gelen *sabotaj* kelimesinin kökeni, 15. yüzyılda Hollanda’da dokuma işçilerinin teknolojinin gelişimiyle makinelerin işçilerin yerini alacağı endişesiyle, ayaklarındaki dayanıklılığıyla ünlü tahta *sabo* terlikleri makine çarklarına fırlatarak kırmalarına dayanmaktadır (Uçkan, 2018: 179).

6 Koruyucu sağlık yöntemleri çerçevesinde bu kanunla sıtma kaynağı olabilecek bataklık ve yararsız su birikintilerinin kurutulması, sıtma ilaçlarının dağıtılması için Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı başta olmak üzere devlet organlarının sorumluluklarının belirlenmesi ve mücadele süresince vatandaşlardan beklenen davranışlar ve yaptırımlara ilişkin hükümlere yer verilmiştir.

7 Sağlık Bakanlığı bünyesinde 1928 yılında 1078 doktor, 1059 sağlık memuru, 377 ebe, 130 hemşire ve 128 eczacı bulunuyordu. 1949 yılında ise doktor sayısı ancak 2.617’ye, sağlık memuru sayısı 2.938’e, ebe sayısı 1.326’ya, hemşire sayısı 643’e yükselebilmmişti. İstatistik Yıllığı 1939-1940, C.11, s.153.

8 Kanunun *İşçiler Hıfzıssıhhası* başlıklı bölümünde yer alan 173-179. maddeleri çalışma yaşamına ilişkindir. Buna göre; 12 yaşından küçük çocukların üretim yerleri ve her tür sanayi kuruluşunda, madenlerde işçi ya da çirak olarak istihdamı yasaklanmıştır. 12 ile 16 yaş arasındaki çocukların gündüz 8 saatten fazla ve geceleri çalıştırılmaları yasaklanmıştır. 18 yaş altı erkeklerin ve her yaştaki kadınların madenlerde çalıştırılmaları yasaklanmıştır. Günlük çalışma süresi tüm işçiler için 8 saat olarak belirlenmiştir. .47:3) uş halinde yıkanma yerlerordukanma yerleri olduğu ve ayda bir işçilere bir büyük kalıp sabun dağıtıldığını öğreniyoruz.. .47:3)uş halinde yıkanma yerlerordukanma yerleri olduğu ve ayda bir işçilere bir büyük kalıp sabun dağıtıldığını öğreniyoruz..

9 Kararname no: 2-15156. Resmi Gazete: 17 Şubat 1941. Sayı: 4736.

10 Resmi Gazete: 7 Temmuz 1945, Sayı: 6051.

11 Madde 180: “Devamlı olarak en az elli işçi çalıştıran bütün iş sahipleri, işçilerinin sıhhi ahvaline bakmak üzere, bir veya mütaaddit tabibin sıhhi murakabesini temine ve hastalarını tedaviye mecburdur. Büyük müessesatta veya kaza ihtimali çok olan işlerde tabip daimi olarak iş mahallerinde yahut civarında bulunur. Hastanesi olmayan mahallerde veya şehir ve kasabalar haricinde bulunan yerlerdeki iş müesseseleri bir hasta odası ve ilk yardım vasıtalarını ihzar ederler. Yüzden beş yüze kadar daimi amelesi olan müesseseler bir revir mahallî beş yüzden yukarı amelesi olanlar yüz kişiye bir yatak hesabıyla hastane açmağa mecburdurlar.” Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, Kanun no: 1593, Resmi Gazete: 6 Mayıs 1930.

12 İşçi statüsünde çalışanların sosyal güvenliği için gerekli kurumsal altyapıyı hazırlayan 4792 Sayılı İşçi Sigortaları Kurumu Kanunu 1946 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 4772 Sayılı ve 1945 tarihli Kanun ile iş kazası, meslek hastalıkları ve analık; 5417 Sayılı ve 1949

1066 Turgay F (2022). Erken Cumhuriyet Döneminde İzmit SEKA Fabrikasında Çalışanlara Sağlanan Sosyal Olanaklar: 1936-1960. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1029-1070.

tarihli Kanun ile ihtiyarlık; 5502 Sayılı ve 1950 tarihli Kanun ile hastalık ve analık; 6900 Sayılı ve 1957 tarihli Kanun ile maluliyet, ihtiyarlık ve ölüm sigortaları düzenlenerek koruma sağlanan risklerin kapsamı aşamalı olarak genişletilmiştir (Gökbayrak, 2010: 145).

Kaynakça

Akgüner A ve Bilecen T (2012). SEKA Çalışanlarıyla Yapılmış Yayınlanmamış Sözlü Tarih Çalışması.

Asiliskender B (2009a). Cumhuriyet Sonrası Kalkınma Hareketi Olarak Sanayileşme ve Mekânsal Değişim. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 13, 153-169.

Asiliskender B (2009b). Anadolu'da 'Modern' Bir Yaşam Kurmak: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları. İçinde: Ali C (der). *Fabrika'da Barınmak, Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan, Kent*, Ankara: Arkadaş Yayınları. 111-131.

Atabarut İ (1945). İşçi Evlerinin Sosyal Esasları Hakkında. *Çalışma*, 2, 57-60.

Ay F, Efe Güney M, Ecemiş Kılıç S (2022). Cumhuriyet'in önemli bir sanayi yatırımı olarak Kocaeli SEKA örneği ve gelecek için öneriler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (1), 329-380.

Aydemir Ş S (1966). *Tek Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Balkı Ş (2010). *Atatürk'ün Yaşamında İzmit İmgesi SEKA'nın Trajik Sonu*. Kocaeli: Kocaeli Dokümantasyon Merkezi Yayınları.

Biggs L (1996). *The Rational Factory: Architecture, Technology and Work*. Baltimore: John Hopkins University Press.

Boratav K (2008). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*. Ankara: İmge Yayınevi.

BUMH (Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti) (1940). Sümerbank 1939 Yılı Raporu. Ankara.

BUMH (1942). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1941 Yılı Raporu. Ankara.

BUMH (1943). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1942 Yılı Raporu. Ankara.

BUMH (1944). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1943 Yılı Raporu. Ankara.

BUMH (1945). Sümerbank 1944 Yılı Raporu. Ankara.

BUMH (1946). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1945 Yılı UMH Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri.

BUMH (1947). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1946 Yılı Raporu. Ankara.

Turgay F (2022). Erken Cumhuriyet Döneminde İzmit SEKA Fabrikasında Çalışanlara Sağlanan Sosyal Olanaklar: 1936-1960. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1029-1070. 1067

- BUMH (1951). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1950 Yılı Raporu. Ankara.
- BUMH (1952). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1951 Yılı Raporu. Ankara.
- BUMH (1954). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1953 Yılı Raporu. Ankara.
- BUMH (1955). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1954 Yılı Raporu. Ankara.
- BUMH (1958). Selüloz Sanayi Müessesesi 1957 Yılı Raporu. Ankara.
- BUMH (1960). Selüloz Sanayi Müessesesi 1959 Yılı Raporu. Ankara.
- Çalışma Meclisi Komisyon Raporu (1947a), Çalışma, Sayı: 17. 64-81.
- Çalışma Meclisi Komisyon Raporu (1947b), Çalışma, Sayı: 18. 56-59.
- Cengizkan A (2009a). İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali Yerleşme ve Konut Yaşam Çevreleri. İçinde: Ali C (der). *Fabrika'da Barınmak, Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan, Kent*, Ankara: Arkadaş Yayınları. 15-44.
- Cengizkan A (2009b). İşçi Konutlarında Barınma: Yaşam, Kültür ve Kentleşme. İçinde: Ali C (der). *Fabrika'da Barınmak, Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan, Kent*, Ankara: Arkadaş Yayınları. 255-272.
- (1931) *CHF Nizamnamesi ve Programı*. Ankara: TBMM Matbaası.
- Cumhuriyet (3/09/1941).
- Dinçer C (1946). Kadın İşçilerimiz, Kreş ve Çocuk Yuvası İhtiyacımız. *Çalışma*, 8, 28-29.
- Dinçer C (1947). İşçimizin Kültür İhtiyacı Nasıl Sağlanabilir?. *Çalışma*, 19, 25-26.
- Dölen E (2015). *Dünya'da ve Türkiye'de Kâğıtçılığın Tarihçesi*. Kocaeli: SEKA Kâğıt Müzesi Yayınları.
- Eren A A ve Tuna S (2018). Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları (1935-1950). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 63, 165-202.
- Eren A E (2019). Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Sosyal ve Kültürel Uygulamalar (1935-1950). (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Gökbayrak Ş (2010). Türkiye'de Sosyal Güvenliğin Dönüşümü. *Çalışma ve Toplum*, 25, 141-159.
- Göle N (1998). *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Güler H (2Hürsöz (30/03/1950), (08/08/1950), (12/05/1951), (12/03/1953), (29/09/1955)
- İnsel A (1984). Devletçiliğin Anatomisi. İçinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*.
- 1068 Turgay F (2022). Erken Cumhuriyet Döneminde İzmit SEKA Fabrikasında Çalışanlara Sağlanan Sosyal Olanaklar: 1936-1960. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1029-1070.

İstanbul: İletişim Yayınları. Cilt 2. 419-425.

Kahraman H B (2002). *Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye*. İstanbul: Everest Yayınları.

Kaynar H (2009). Al Gözüm Seyreyile Dünyayı: İstanbul ve Sinema. *Kebikeç*, 27, 191-220.

Kazmaz S (1947). Güzel Sanatlar ve Sosyal Politika. *Çalışma*, 19, 27-30.

Kocabaşoğlu U vd. (1996). *SEKA Tarihi*. İzmit: Ajans-Türk Matbaacılık.

Koç Y (2000). *Türkiye’de İşçiler ve Sendikalar*. Ankara: Türkiye Yol-İş Sendikası Yayınları.

Maier S (1984). The Factory as Society: Ideologies of Industrial Management in the 20th century. İçinde: R J Bullen (Ed.) *Ideas in to Politics: Aspects of European History*, London: Barnes and Noble.

Makal A (2007). *Ameleden İşçiyeye*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Marx K (2009). *Kapital*. Cilt I, 9. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.

Özden B A (2011). Working Class Formation in Turkey, 1946-1962. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Boğaziçi University Atatürk Institute for Modern Turkish History.

Öztürk S (2005). *Erken Cumhuriyet Döneminde Sinema, Siyaset, Seyir*. Ankara: Elips Kitap.

Sarioğlu M (2013). *SEKA Postası’nın Işığında İzmit’te Kültürel Yaşam*. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

SEKA Kâğıt Müzesi Sözlü Tarih Çalışması (2014).

SEKA Genel Müdürlüğü Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü (1987), *50. Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü Kuruluş Günü*. İzmit: SEKA İzmit Müessesesi Matbaa Şefliği.

SEKA Postası (15/11/1956), (1/02/1957), (15/03/1957), (1/04/1957), (1/05/1957), (1/06/1957), (15/08/1957), (1/11/1957), (1/12/1957), (1/02/1958), (15/03/1958), (15/08/1958), (1/09/1958), (15/09/1958), (1/09/1958), (15/12/1958), (15/09/1960).

Sönmez S (1946). İş Hayatımızın Sosyal Cephesi. *Çalışma*, 6, 62-63.

Sümerbank (1941). Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat 1940 Yılı Raporu. Ankara: TBMM Matbaası.

Sümerbank (1943). X. Yıl (1.7.1933-11.7.1943). İstanbul: Cumhuriyet Matbaası. Sümerbank Umum Müdürlüğü Yayını.

Sümerbank (1944). Ana Hatlarla Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı. Ankara: Tan Matbaası.

Sümerbank (1948). Cumhuriyetin 25. Yılı. İstanbul: Kulen Basımevi.

Turgay F (2022). Erken Cumhuriyet Döneminde İzmit SEKA Fabrikasında Çalışanlara 1069 Sağlanan Sosyal Olanaklar: 1936-1960. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1029-1070.

- Sümerbank (1951). Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği.
TBMM Zabıt Ceridesi, II. Devre, XXV. Cilt, 98. Birleşim, 13/05/1926.
TBMM Zabıt Ceridesi, III. Devre, IV. Cilt, 17/05/1928.
TBMM Zabıt Ceridesi, III. Devre, XVIII. Cilt, 24/04/1930.
TBMM Zabıt Ceridesi, VII. Dönem, 2. Cilt, 27/05/1943.
TBMM Tutanak Dergisi, VII. Devre, XVIII. Cilt, 27/06/1945.
TBMM Tutanak Dergisi, VIII. Dönem, 8. Cilt, 19. Birleşim, 19/12/1947.
TBMM Tutanak Dergisi, VIII. Dönem, 24. Cilt, 56. Birleşim, 25/12/1950.
Tezel Y S (1986). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*. 2. Baskı, Ankara: Yurt Yayınevi.
Türk Y ve Uçkan B (2018). Toplu İş Uyuşmazlıkları ve Çözüm Yolları. İçinde: Uçkan B ve Çalış Ş (der.) *Endüstri İlişkileri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
Yeniay İ H (1945). Çalıştranlar ve Çalışanlarla Bir Konuşma. *Çalışma*, 1, 32-34.
Zeybekoğlu S (2009). Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Sanayi Komplekslerinin Mekansal Analizi. İçinde: Ali C (der.) *Fabrika'da Barınmak, Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan, Kent*, Ankara: Arkadaş Yayınları. 215-253.

Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu İhaleleri Üzerinden Türkiye’de Sermaye Birikiminin İzini Sürmek

Ferhat Akyüz, Samsun Üniversitesi, Havacılık Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0001-6825-294X

E-posta: akyuzferhat@yahoo.co.uk

Özet

Bu çalışma, erken cumhuriyet döneminde yapılan Keller-Malatya (Bakıryolu), Filyos-Irmak (Kömüryolu) ve Sivas-Erzurum öncelikli olmak üzere demiryolu ihaleleri üzerinden Türkiye’de sermaye birikiminin izini sürmeye odaklanmaktadır. Demiryolu inşaatları/ ihalelerinin Türkiye’de iç sermaye birikimini ve sınıfı oluşumuna önemli katkıları olmuştur. 1920’li yılların ortaları 1930’lu yılların başlarında yoğunlaşan demiryolu inşaat ihaleleri başta olmak üzere devlet ihaleleriyle elde edilen sermaye birikimi, sonraki yıllarda ortaya çıkan sermaye gruplarının orijinine dair ipuçları vermektedir. Söz konusu yıllarda Türkiye’de güçlü bir politik bağa ya da siyasal nüfuza sahip aktörlerin sermaye birikim imkânları genişlemiştir. 1920’li yılların ortalarından itibaren inşasına başlanan söz konusu demiryolu hatları, büyük bir oranda iç borçlanmayla finanse edilmiştir. Demiryolu hatlarının ihalesini üstlenen yerli/Türk müteahhitler, kamu borçlanması dolayısıyla sermaye birikimi elde etmişlerdir. Çalışmada öncelikle erken cumhuriyet dönemi ve 1940’lı yıllara kadar kamu bütçesinin genel durumu ortaya konulacaktır. Özellikle kamu harcamalarının odaklandığı bakanlıklar ve kurumların bütçeleri ele alınacaktır. Bununla beraber kamu gelirlerinin elde edildiği kaynaklar da incelenecektir. Daha sonra ise kamu borçlanma sisteminin büyük ölçekli kamu yatırımlarında nasıl kullanıldığına bakılacaktır. Son olarak ise büyük ölçekli yatırımlara katılan müteahhitlerin hikâyelerine odaklanılacaktır. Bu çalışma, ilgili döneme ait bütçe kanunları, gazeteler ve devlet arşivlerinden yararlanılarak yürütülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Sermaye Birikimi, Devlet İhaleleri, Kamu Borçlanması, Demiryolu İnşaatları, Erken Cumhuriyet Dönemi.

Tracing Capital Accumulation in Turkey Through Railway Tenders in the Early Republican Period

Abstract

This study focuses on tracing the capital accumulation in Turkey through the railway tenders, primarily Keller-Malatya (copperyolu), Filyos-Irmak (kömüryolu) and Sivas-Erzurum, which were made in the early republican period. Railway constructions/tenders have made significant contributions to domestic capital accumulation and class formation in Turkey. The capital accumulation obtained through state tenders, especially the railway construction tenders intensified in the mid-1920s and early 1930s, gives clues about the origin of the capital groups that emerged in the following years. In the aforementioned years, actors with a strong political power or political influence in Turkey had expanded their capital accumulation opportunities. The financing of the aforementioned railway lines, the construction of which began in the mid-1920s, was largely provided by public domestic debt. Domestic/Turkish contractors, who undertook the tender for railway lines, have accumulated capital through the mediation of public domestic debt. Since public tenders are discussed, first of all, a general situation of the public budget will be presented in the early republican period and up to the 1940s. In particular, the budgets of ministries and public institutions where public expenditures are concentrated will be examined. In addition, the sources from which public revenues are obtained will also be examined. Then, it will be examined how public debts are used in large-scale public investments. Finally, the stories of contractors participating in large-scale investments will be focused on. The study was conducted by using budget laws, newspapers and state archives of the relevant period.

Keywords: Capital Accumulation, Government Tenders, Public Debt, Railway Constructions, Early Republican Period.

Giriş

Kamu harcamaları finansmanın iki temel yöntemi vardır. Birincisi vergiler, ikincisi ise vergilerin isnadı veya tahviliyle elde edilen kamu borcu/kredisidir. Kamu borcunun vergilerden türetilmiş olduğunu veya verginin kamu borçlanma araçlarının (devlet tahvili, hazine bonusu, her türlü ödeme taahhütleri vs.) içine gizlenmiş olduğunu söylemek mümkündür.¹ Fakat burada kamu borcunun genel olarak devletin ödünç para alma (istikraz) ile ortaya çıktığına dair genel kanının ötesinde, bütün devlet yüklenmelerini dikkate almak gerekir. Meselâ memurlara ve emeklilere yapılması gerekli ödemelerden dolayı onların devletten alacaklı olması, devletin müteahhitlerden satın aldığı mal ve hizmetlerin bedelini onlara borçlanması, hazinenin bankalarda kısa vadeli avans ve cari hesap açması gibi

durumlarda da kamu borcu ortaya çıkar. Bu durumda kamu borcuna ilişkin ikili ayırım yapmak mümkündür. Kamu borcunun, bir yanda ödünç para alma, diğer yanda kamu yüklenmeleri/taahhütleri ile ortaya çıktığı söylenebilir. Bu ikili yapı dikkate alındığında bir kamu kredi veya borçlanma sisteminden bahsedebiliriz.

Marx (1997), kamu borçlanma sistemi veya kamu kredi sistemini ‘sermayenin amentü/credo’su olarak tarif ederken onun sermaye birikim mantığının kalbinde/ortasında yer aldığını vurgulamaktaydı.² Ulusal borç ya da kamu borcu, emek gücünün metalaşmasına imkân veren, sermayenin sıkı sıkıya bağlı olduğu bir mekanizmadır (Walker, 2016: 99). Kamu borçlanması, sermaye birikimi sürecinde ikili bir görev üstlenir. Bir yandan ilksel sermaye birikiminde önemli bir rol üstlenirken, bir yandan da hayali sermayenin bir formudur. Kamu borçlanmasının sermaye birikiminin ilk kaynaklarından biri olduğunu söylemek zorlayıcı olacaktır. Ancak Marx (2012: 487), tefecilik, ticaret, kentleşme ve bunlarla birlikte gelişen devlet maliyesi /hazinesinin, parasal servetin oluşum sürecinde başat rol aldığını vurgular. Devlet maliyesi, parasal sermayenin oluşum sürecinde rol almasından öte sermayenin yeniden üretim sürecinde illüzyonistvari bir konum almaktadır. Marx (2013: 722), kamu borçlanmasının ilksel birikimin en güçlü/enerjik kaldırıcı olduğunu ve atıl duran kaynağı/parayı çoğaltarak sermayeye tahvil edilmesini sağladığını ve bunu yaparken de sermayeyi risklere maruz bırakmadan yaptığını vurgular. Devlet tahvili, hazine bonusu ve her türlü ödeme taahhütlerinin dayanağı kamu gelirleri olduğu için vergi sistemi, kamu borçları sisteminin tamamlayıcısı hatta esası olur (Carcanholo, 2017). İstisnai olan aşırı vergilendirme de kamu borçlanması ile ilke haline gelir (Marx, 2013: 723).

Kamu borçlanması, atıl duran ekonomik değerlerin sihirli bir dokunuşla sermayeleştirilmesini sağlarken bunu, gelecekteki üretimler üzerindeki hakları ifade eden ve hayali sermayenin bir formu olan devlet tahvilleri ile yerine getirir.³ Devlet tahvili, gelecekte tahsil edilecek vergiyi şimdiye taşıyarak atıl olan değerlere hareket kazandırırken kendisi bu değerlerden bağımsız hareket eder. Devlet tahvili ile gelecekteki bir değer şimdiye tahvil edilirken kendisi şimdiki değerleri hareketlendirecek sonsuz bir mübadele ve birikim aracı niteliği edinir. Hayali olarak mübadele edilen şey, gelecek kamu bütçelerine katılma hakkıdır (Carcanholo, 2017).

Tüm bu senetler/değerli kâğıtlar, gelecekte, gelecekteki üretim üzerindeki birikmiş haklardan, hukuki senetlerden başka bir şey temsil etmez ve bu kâğıtların para veya sermaye cinsinden değerleri, ya devlet borçları örneğindeki gibi hiçbir sermayeyi temsil etmez ya da temsil ettikleri gerçek sermaye değerinden bağımsız düzenlenir (Marx, 1997:472).

Kamu borçlanması ile gelecek kamu bütçelerinden pay hakkı kazanan kapitalistler, üretim sürecindeki sömürü ile artık-değer elde etmek yerine borsalarda devlet tahvilleri ile işlem yaparak finansal temellük fırsatı elde ederler (Forges & Patalano, 2017: 57). Finansal temellük, sermayenin/kapitalistin canlı emekle karşılaşmadan emek ürününe el koyabilmesinin imkânını sunar. Bu bağlamda Luxemburg (2004), uluslararası kredi sisteminin -ki bu kredi sistemi devlet borçlanması ile el ele yürür- kapitalist olmayan ekonomik yapılarıdaki değerlerin kapitalist ülkelere aktarılmasında önemli bir mekanizma olduğunu dile getirir.⁴ Luxemburg (2004), piyasa için üretim yapmayan köylü ekonomisinin ürünlerinin kamu borçlanması ve devlet taahhütleri aracılığıyla nasıl realize edildiğini açıklar. Pratikte hiç karşılaşmayan Osmanlı İmparatorluğu köylüsü ile Avrupa finans sermayesi arasındaki ilişkinin kurulmasında Osmanlı devleti önemli rol alır. Osmanlı devleti, köylüsünden alacağı vergiyi Avrupa finans piyasalarına tahvil ederek yani borçlanarak bu rolü yerine getirir. Bahsi geçen dönemde kamu borçlanması, kapitalist üretim ilişkilerinin olmadığı ekonomiler ile kapitalist ekonomiler arasındaki değer aktarımının kolaylaştırıcı mekanizması olmuştur.

Yeni kurulan cumhuriyet ile Avrupa sermayesi arasındaki bu ilişki, borç alma konusunda kesintiye uğramış fakat borç ödemeleri ile devam etmişti. Bu borçlar, 1933'te konsolide edilmiş ve 1940'lı yılların sonlarına kadar da itfası yani değer aktarımı devam etmiştir (Akdeniz, 1964). Yeni kurulan cumhuriyet büyük ölçekli kamu yatırımlarını gerçekleştirmek için Avrupa finans piyasasından borç alma/yeni bir değer aktarımı süreci konusunda çekinceli davranmış; söz konusu yatırımları gerçekleştirmek için iç borçlanma yolunu kullanmaya çalışmıştı. Ne var ki para ve sermaye piyasasının hem kurumsal anlamda hem fiili anlamda yokluğu nedeniyle iç borçlanmanın -tahvil bazlı borçlanmanın- kullanılması da pek mümkün değildi. Bu nedenle büyük ölçekli kamu yatırımlarını devlet, taahhüt yöntemi ile çözmeye çalıştı. Büyük ölçekli yatırımların her biri için taahhüt kanunları çıkarıldı. Bu kanunlar üstü örtülü iç borçlanma kanunlarıydı.⁵ 1930'lu yılların başlarında ise para ve sermaye piyasalarının kurumsal yapıya kavuşması ile tahvil bazlı borçlanmaların gerçekleştirilmesi mümkün oldu. 1930'lu yıllarda hem taahhüt yöntemi hem de tahvil bazlı borçlanma ile özellikle demiryolu inşaatları gibi büyük ölçekli yatırımlar müteahhitlere ihale edilerek gerçekleştirildi. 1930'lu yıllar bir yandan Avrupa finans piyasasına değer aktarımı devam ederken bir yandan da iç borçlanma ile finanse edilen demiryolu inşaatları/ihaleleri ile iç sermaye birikimini/sınıfı oluşumunu görüldüğü yıllar olmuştur.

Tekeli ve İlkin (1993), demiryolu inşaatlarına katılan müteahhitlerin önemli ölçüde sermaye biriktirdikleri ne var ki birikimlerini başka alanlarda

değerlendiremediklerini vurgulamışlardır. Fakat Boratav (2008: 65) sonraki dönemlerde sivrilecek büyük sermaye gruplarından pek çoğunun kökeninde 1930'lu yıllarda devlet ihaleleriyle elde edilen kazançların yatmakta olduğunu belirtmektedir. Demiryolu inşaat ihaleleri, belli sermaye çevrelerinin lehine kullanılan önemli müdahale mekanizmalarından biri olmuştur (Boratav 2006: 29). Tekeli ve İlkin (1982: 337), 1933'ten itibaren iç borçlanma yoluyla demiryolu yatırımlarının finansmanının, demiryolu ihalelerinde yabancı firmaların yerli müteahhitlere üstünlüğünün ortadan kaldırılmasını sağlandığı şeklinde yorumlamışlardır. Söz konusu borçlanma tarafsız, kendinden menkul bir finansman aracı olmasından öte dönemin mevcut sermaye grupları lehine olan bir kamu mali aracı olmuştur (Tekeli ve İlkin, 1982: 338). Devlet ihaleleri ile sermaye birikimi söz konusu olduğunda sermaye sınıfları ile bürokratlar arasındaki ilişki kilit konum kazanmaktadır. Keyder (1989: 136), 1931-1940 yılları arasında kurulan ve varlığı 1960'lı yılların sonlarına kadar devam eden firmalarının kurucularının %74,2'sinin devlet ihaleleriyle milli gelir içindeki payının büyütmüş olan bürokratlardan oluştuğunu belirtmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında girişimcilik faaliyeti ile kamu görevleri birlikte sürdürülmekte ve politik bağın özel sermaye birikiminde önemli bir rol oynamaktaydı (Buğra, 2017: 74). Devlet ile yakın ilişkide olarak avantajlı bir konum elde etme, sermaye birikimine içkin olduğunu, farklı tarihsel dönemlerde ve mekânlarda farklı biçimler alabileceğini vurgulamak gerekir.

Bu çalışma, erken cumhuriyet döneminde yapılan demiryolu ihaleleri üzerinden Türkiye'de sermaye birikiminin izini sürmeye odaklanmaktadır. Demiryolu ihaleleri bir olgu olarak ele alındığı için ilgili dönemin kamu bütçesinin dikkatlice incelenmesi yerinde olacaktır. Bu nedenle çalışmada öncelikle erken cumhuriyet dönemi ve 1940'lı yıllara kadar kamu bütçesinin genel bir durumu ortaya konulacaktır. Özellikle kamu harcamalarının odaklandığı bakanlıklar ve kurumların bütçeleri ele alınacaktır. Bununla beraber kamu gelirlerinin elde edildiği kaynaklar incelenecektir. Daha sonra ise kamu borçlanma sisteminin büyük ölçekli kamu yatırımlarında nasıl kullanıldığına bakılacaktır. Son olarak ise büyük ölçekli yatırımlara katılan müteahhitlerin hikâyelerine odaklanılacaktır. Çalışma, döneme ilişkin bütçe ve kesin bütçe kanunları, dönemin gazeteleri ve devlet arşivlerinden elde edilen niceliksel ve niteliksel bilgiler kullanılarak yürütülecektir. Çalışmaya konu edilen büyük ölçekli kamu yatırımlarına katılan müteahhitlere ilişkin çok fazla bilgi bulunmadığı için çalışma Keller-Malatya hattı, Filyos-Irmak ve Sivas-Erzurum demiryolu hatlarının inşasına katılan müteahhitlerle sınırlı tutulmuştur. Bu sınırlı olgulara ve olgularla ilgili kısıtlı arşiv bilgilerine rağmen erken cumhuriyet döneminde demiryolu ihaleleri ile sermaye birikiminin izi takip edilecektir.

Kamu Harcamalarının ve Kamu Gelirlerinin Panoraması

Cumhuriyet dönemi kamu bütçesini, harcama ve gelir yönüyle incelemek dönemin sermaye birikiminin eğilimine dair genel bir fotoğraf sunmaktadır. Tablo 1, 1926-1940 yılları arası kesin bütçe kanunlarından elde edilen verilerle hazırlanmıştır.⁶ Bu tablo, bir yandan kamu harcamasının hangi alanlarda/kamu kurumlarında yoğunlaştığını gösterirken diğer yandan da bu harcamanın finansman kaynağını göstermektedir. Kamu bütçesinin harcama yönüne bakıldığında savunma ve güvenlik harcamaları ile idari nitelikteki bakanlık ve kamu kurum harcamaları dışında en yüksek pay Maliye, Duyun-u Umumiye (Devlet Borçları)⁷ ve Nafia (Bayındırlık) Vekâletlerine aittir. Kamu bütçesinin gelir kısmında ise ortalama %30'luk pay ile gümrük vergileri ve tekel gelirlerinin ağırlığı söz konusudur. Bunun haricinde vergi dışı ve olağan üstü gelirler de yüksek bir orana sahipti. Kamu gelirleri, iki gelir tipinde (gümrük vergileri ve tekel gelirleri) toplanmış olmasına rağmen dolaylı vergilerin ağırlıkta olduğu çok çeşitli vergi tiplerinden oluşmaktaydı. Çok çeşitli kaynaklardan elde edilen kamu gelirleri ile savunma ve güvenlik hariç Maliye Vekaleti bütçesi, Duyun-u Umumiye (Devlet Borçları) bütçesi ve Nafia (Bayındırlık) Vekâleti bütçesi aracılığıyla kamu yatırımlarının gerçekleştirildiği söylenebilir.

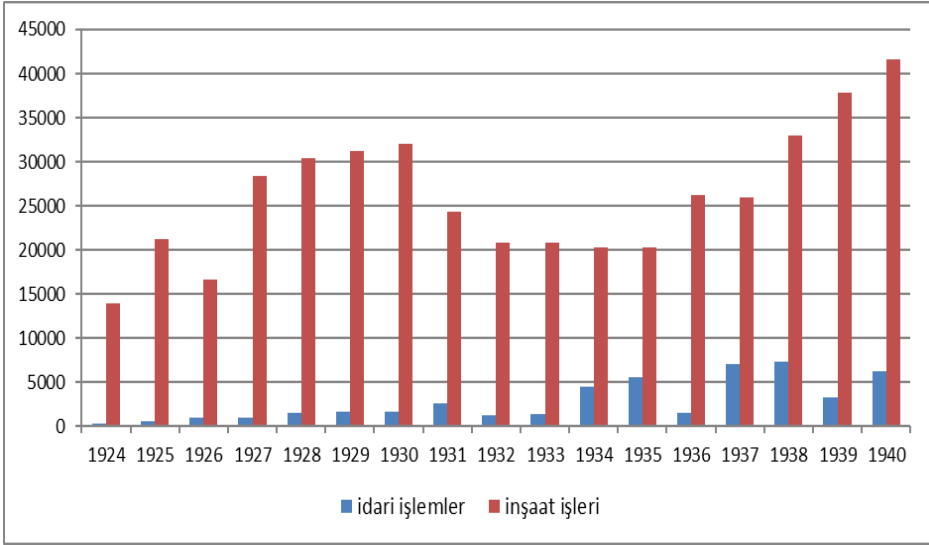
Bütçenin harcama kısmında Nafia Vekaletinin payı 1930'a kadar %15, sonraki yıllarda ise %10 seviyelerinde seyretmişti. Söz konusu vekalet harcamaları kendi içinde incelendiğinde Grafik 1'de de görüldüğü gibi inşaat işlerine önemli bir pay ayrılmıştır. Bunlar, demiryolları, limanlar, karayolları, köprüler ve sulama işleri gibi alanlardaki alt yapı yatırımlarından kaynaklıydı. Vekalet harcamaları içindeki demiryolu ve liman inşaatlarının payı, 1930'a kadar en yüksek payı oluşturmaktaydı. Bu pay, ancak 1930'lu yılların sonlarında tekrar aynı seviyeye yükseldi. Demiryolu ve limanlar haricinde yollar ve köprüler için de harcamalar yapılmıştı. Sulama işlerine ayrılan pay ise 1929 yılından itibaren artırılarak devam edilmişti. Bütün bu harcamalar haricinde mühendis yetiştirmek için yapılan harcamalar, vekaletin idari harcamalarındaki en yüksek payını oluşturmaktaydı.

Tablo 1. Genel Bütçe 1926-1940 (%)

	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940
Kamu Harcamaları															
Maliye Vekâleti	17,05	15,37	14,73	6,95	9,56	15,52	20,18	14,92	14,74	17,53	10,6	12,83	8,92	7,95	6,38
Düyunu Umumiye	3,02	2,99	2,13	14,94	12,33	14,92	21,27	22,44	20,44	21,22	19,73	16,91	17,39	13,43	13,44
Nafia Vekâleti	10,15	14,8	15,93	15,42	15,8	13,25	10,31	10,85	10,82	9,95	10,36	10,62	12,8	10,43	8,76
İdari Bakanlık ve Kurumlar	26,87	23,22	25,43	25,18	26,9	22,43	21,47	23,4	21,71	21,06	26,09	27,26	25,21	20,19	14,6
Savunma ve Güvenlik	42,91	43,62	41,78	37,51	35,4	33,89	26,76	28,4	32,29	30,23	33,22	32,38	35,68	48	56,81
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Kamu Gelirleri															
Arazi ve Bina Vergisi	5,8	5,22	5,12	6,13	6,2	5,1	4,31	4,54	4,08	3,69	0	0	0	0	0
Kazaç Vergisi	6	6,44	6,16	6,38	6,39	6,85	5,32	5,69	10,5	4,81	7,62	7,13	7,33	7,11	6,81
Hayvanlar Vergisi	8,08	6,26	5,38	6,2	5,91	7,1	5,22	5,39	4,33	4,34	5,59	5,2	4,6	4,1	2,85
Gümrük Vergileri	19,42	14,66	15,47	18,64	25,73	23,74	17,98	18,87	14	14,25	17,35	16,63	19,59	9,22	3,52
Muamele Vergisi	0	0	8,53	8,66	7,31	4,9	5,49	6,87	6,66	6,9	8,23	8,41	8,16	6,69	5,48
Dahili İstihlak Vergileri	17,98	18,44	8,38	6,7	0,56	1,11	1,44	2,5	6,73	5,96	6,77	6,17	5,65	5,93	6,33
Resim ve Haçlar	7,33	6,67	7,8	6,77	5,93	6,06	5,01	5,31	5,12	4,29	4,71	4,88	4,54	3,82	3,16
Tekel Gelirleri	16,13	21,57	21,61	21,1	16,59	18,28	18,38	15,64	14,24	13,07	14,73	12,45	12,77	12,81	9,26
Diğer Devlet Gelirleri	16,32	18,97	21,56	19,42	12,15	11,17	8,77	6,68	8,29	7,38	8,91	8,01	7,51	7,41	4,7
Olğan Üstü Vergiler	2,96	1,76	0	0	0	2,29	11,13	12,57	14,31	15,34	14,04	13,38	12,56	11,96	9,12
Borçlanma ve Bazı Kanunlarca Elde Edilen Gelirler	0	0	0	0	13,23	13,41	16,95	15,93	11,74	19,99	12,05	17,74	17,28	30,95	48,77
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: 1924-1940 yılları arasındaki kesin bütçe kanunlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

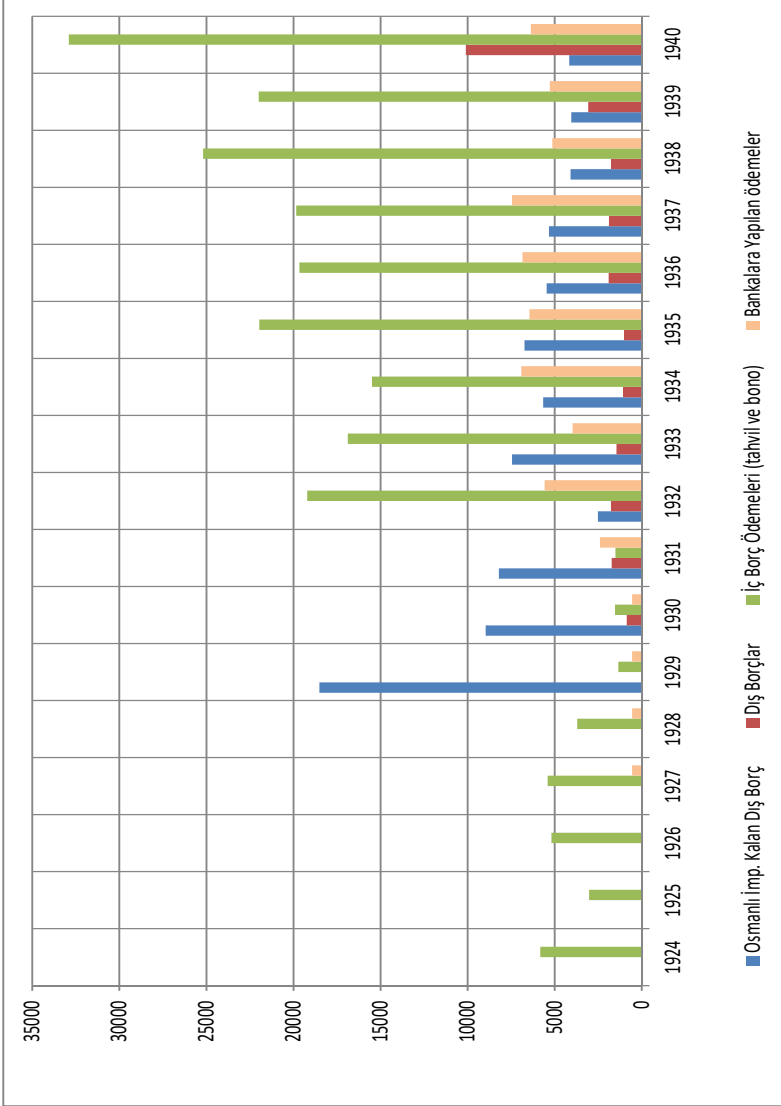
Grafik 1. Nafia Vekaleti Harcamaları 1924-1940 (TL x 1000)

Kaynak: 1924-1940 yılları arasındaki kesin bütçe kanunlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Demiryolu ve limanların inşası daha ayrıntılı incelendiğinde, Osmanlı döneminde inşaatına başlanan Ankara-Sivas ve Samsun-Sivas demiryolu hattı için 1924 yılında Nafia vekaleti bütçesine tahsisat konularak parçalı olarak müteahhitlere ihale edilmiş fakat 1926'da Belçikalı Societe Industrielledes Travaux firmasına %50'si peşin geri kalanı %7 faizli bonolarla ödenmesi karşılığında ihaleye verilmişti. Söz konusu firma ile yapılan sözleşme iptal edilmiş ihalesi aynı şartlarla yeniden Türk müteahhitlere verilmişti. 1927 yılında Keller-Malatya ve Irmak-Filyos hattı da Nydqvist&Holm adlı İsveç grubuna 16 milyonu sözleşme tarihinde 39 milyonu ilerleyen yıllarda itfa edilmek üzere %7'lik faizle hazine bonusu verilerek toplamda 55 milyon dolara ihale edilmişti (Nafia Vekaleti, 1933: 26). 1925 yılında Kütahya-Balıkesir hattı inşası müteahhide verilmişti ancak 1927 yılında bu hat ile Ulukışla-Kayseri hattı Julius Berger firmasına ihale edilmişti. Söz konusu hat için Julius Berger firması ile teknik sözleşme, Alman Bankalar Sendikası ile bu hatlar için 65 milyon marklık kredi sözleşmesi yapılmıştı (Yıldırım, 1999). Söz konusu krediler Ziraat Bankası garantisi ile alınmıştı (Zarakoğlu, 1950). Erzurum-Sivas hattının inşası da doğrudan Türk müteahhitlere ihale edilmiş ve ödenmesi bono aracılığıyla yapılmıştı.

Grafik 2. Düyün-u Umümiye (Devlet Borçları) Bütçesi 1924-1940 (TL x 1000)

Kaynak: 1924-1940 yılları arasındaki kesin bütçe kanunlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Duyun-u Umumiye bütçesi, Maliye Bakanlığına bağlı Muntazam Borçlar Umum Müdürlüğü'nün bütçesiydi ve bu bütçenin genel bütçe içindeki payı 1929 yılına kadar ortalama yılda %3'tü. 1929 yılında %15 seviyesine, bazı yıllarda da %22-23 seviyesine yükselmişti. Söz konusu bütçe iç ve dış borç ödemeleri olarak iki kısımdan oluşmaktaydı. 1929-1931 üç yıllık dönemde dış borç ödemeleri yüksek iken 1932'den sonra iç borç ödemeleri yükselmeye başlamıştı.

1929 yılına kadar dış borç ödemesi değil Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan iç borç ödemeleri yapılmıştı. Bu iç borç ödemeleri, 1918 yılında yapılan İstikraz-ı Dahili tahvilleri, Tekalif-i Harbiye ve Tekalif-i Milliye borçları ve çeşitli iç borç ödemelerinden oluşmaktaydı.⁸ Bunun haricinde 1924 yılında hazinenin Ziraat Bankası'na olan 4 milyonluk hazine borcunun 8 taksit halinde bu bütçeden ödenmesi kararlaştırılmış ve ödenmesine 1927 yılında başlanmıştı. 1928 yılında Osmanlı dış borçlarının Cumhuriyete kalan kısmı keskinleşmişti. 1929 yılında ise birikmiş taksitleri ile birlikte 20 milyona yakın dış borç ödemesi yapılmış ve iki yıl boyunca bu ödemeler, en yüksek payı oluşturmuştu. Söz konusu bütçe içindeki dış borç ödemelerinin payı, 1940'lı yılların ortalarına kadar azalarak devam etmişti.

Tablo 1'de görüldüğü gibi 1932 yılında Duyun-u Umumiye bütçesinin genel bütçe içindeki payı %22 olmuştur ve bu oran önemli bir kırılmayı göstermektedir. Bu durum, Grafik 2'de ayrıntılı olarak incelendiğinde iç borç ödemelerinin önemli düzeyde yükseldiği görülmektedir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan dış borç ödemeleri devam etmişti. Bununla beraber yeni dış borçlanmaya gidilmişti. Merkez Bankası'nın kurulması için kibrit inhisarının ABD'li bir şirkete 10 milyon dolar karşılığında imtiyazı verilmiş ve bunun geri ödemesi için yıllık Duyun-u Umumiye bütçesinden 1.750.000 TL'lik ödeme yapılmıştır. 1932 yılı sonrası iç borç ödemelerindeki keskin artışın temel olarak iki nedeni vardı. Birincisi Milli Müdafaa Vekaleti'nin 1925 yılı 664 sayılı yasa ile başlayan ve sonraki yıllarda artmaya devam eden hazine bonusu ihracı ile yapılan kısa vadeli borçlanmaların geri ödemelerinin 1932 yılında başlanmış olmasıdır. İkincisi ise 1927 yılında Nafia Vekaleti'nin demiryolu, liman ve sulama işleri için 1927 yılı ve sonrasında yapılan borçlanmaların geri ödemelerinin yine bu yılda başlanmış olmasıydı. Söz konusu geri ödemelerin çoğunluğu, çalışmada ele alınan Keller-Malatya (bakıryolu) ile Filyos-Irmak (kömüryolu) demiryolu hatları için ihraç edilen hazine bonolarının müteahhitlere ödemeleriydi. 1934 yılından sonra Keller-Malatya (bakıryolu) hattının kalan kısmı için 1933 yılında ihraç edilen, 1935 yılından sonra ise Sivas-Erzurum hattının finansmanı için ihraç edilen ikramiyeli devlet tahvillerinin itfa bedellerinden oluşmaktaydı. Bunların haricinde yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı iç borçlarının mahsubuna bu

yıllarda da devam edilmiştir.

Yukarıda belirtilen ödemeler haricinde bu artışlar, fevkalâde tahsisat karşılıkları⁹ ile hazine bonolarından doğan borçların faiz ve amortismanlarından oluşmaktaydı. 1932'den sonra Duyun-u Umumiye bütçesinin önemli bir harcama kalemi de Merkez Bankası¹⁰, Ziraat Bankası¹¹ ve Sümerbank gibi bankalara yapılan ödemelerden oluşmaktaydı. Merkez Bankasına yapılan ödemeler, kurulduğunda % 1 faizle bankaya verilen 158,748,563 TL'lik hazine tahvilinin itfa karşılığı ve kuruluş kanununda hazinenin bankaya ödemesi gereken çeşitli miktarlardan oluşmaktaydı. 1934 ve 1936 yılında Sümerbank'ın sermaye arttırımı yapılmıştır ve bunun için bankaya ödemelerin bir kısmı yıllara yayılarak, Duyun umumiye bütçesine tahsisat konularak yapılmıştır.

Kamu harcamalarının kaynağı olan kamu gelirlerine ilişkin Tablo 1'deki veriler ele alındığında temel bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Kamu gelirleri, bir gelir akımı yada servet üzerinden değil, daha çok ekonomik işlemler üzerinden elde edilmiştir. Bununla beraber özellikle 1929 krizinden sonra olağanüstü gelir elde etme yöntemlerine de başvurulmuştur.

Aşar vergisinin yerinin doldurulması amacıyla bir dizi gelir ve servet vergisi düzenlemeleri yapılmış olmasına rağmen yeterli bir kamu geliri düzeyine ulaşamadığı Tablo 1'deki verilerden de görülmektedir. Fakat gümrük vergileri ve tekel gelirleri gibi iki kamu gelir türünün hem toplam kamu gelirleri içindeki payının yüksekliği hem de bu payın istikrarlı olduğu dikkati çekmektedir. 1920'lerdeki *Şimendifer Siyaseti* çerçevesinde yapılan alt yapı yatırımları ve 1930'lardaki sanayi planının finansmanı, söz konusu iki kamu gelir türü ile yapılmıştı. Akalın (2008: 72-78), tekel gelirlerinin kamu yatırım fonu işlevi gördüğünü ve demiryolu inşaatı ve sanayi planının bu kamu gelir türü ile gerçekleştirildiğini belirtmiştir. 1920'li yıllarda muamele vergisi, dahili istihlak vergisi gibi vergi düzenlemeleri yapılmıştı. Bu vergiler, çoğunlukla devlet tekelinde olan ürünlere konan vergilerden oluşmaktaydı. Bu ürünlerin fiyatları da devlet tekellerince belirlenmekteydi. Devlet hem bu ürünlerin fiyatları hem üzerine konan vergi aracılığıyla misli ile kamu geliri elde etmekteydi. Bu durumda kamu harcamalarının ekonomik işlemler üzerinden alınan vergi ve gelirlerle gerçekleştirildiğini söylemek yerinde bir vurgu olacaktır.

1929 krizinin bütçe üzerindeki baskısını azaltmak amacıyla kamu gelirlerini arttıracak olağanüstü yöntemlere başvurulmuştu. Yöntem olarak yeni bir vergi türü ile değil mevcut vergilerin matrah ve oranları ayarlanarak vergilendirmeye gidilmiştir (Kumrulu, 1976: 54). Bütün çalışanların kazanç vergisi matrahları üzerinden İktisadî buhran vergisi alınmıştır. Muvazene vergisi ile de bu kazanç

ve iktisadî buhran vergileri çıkartıldıktan sonra% 10 oranında bir ek yük getirilmiştir (Kumrulu, 1976: 53). Böylece kriz ile başa çıkmak için daha önce vergi konusu edilen çalışanların kazancı üç kat vergilendirilmiştir.

Erken cumhuriyet dönemi kamu bütçesi genel olarak ele alındığında temel bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Savunma ve güvenlik harcamaları en yüksek payı almış olmasına rağmen Nafia Vekaleti ve Düyun-u Umumiye bütçesi ile büyük ölçekli alt yapı yatırımları gerçekleştirilmeye çalışılmıştı. Bu, Kamu gelirleri ile büyük ölçekli alt yapı yatırım harcamaları arasındaki zamansal ve miktar açısından denksizliği iki kurumun bütçesini özellikle Düyun-u Umumiye bütçesinin önemini artırmıştı. Böylece kamu borçlanma sisteminin alt yapı yatırımları için önemli bir araç haline geldiği söylenebilir.

Kamu Yatırımlarının Finansman Yöntemi: Kamu Borçlanması

Büyük ölçekli alt yapı yatırımlarının finansmanını üç aşama halinde ele almak gerekir. TBMM'den 1920'li yılların başlarından itibaren inşa edilecek olan her bir alt yapı yatırımına has bir mezuniyet kanunu çıkarılıyordu ve bu kanunlar aynı zamanda ilgili inşaatın finansman kanunu idi. Kanunlar bir veya iki maddeden oluşmaktaydı ve ".....inşası için,.....senede sarfedilmek ve her sene sarfı icap eden miktar bütçeye konulmak üzere, ... liranın sarfına mezuniyet verilmiştir. İşbu tahsisat derecesini tecavüz etmemek şart ile .....vekâleti taahhüdatta bulunmağa mezundur." şeklindeki iki cümle hepsinde ortaktı. Belirli bir alt yapı inşası için belli sürelerde ve miktarlarda harcanmak üzere ilgili bakanlığa/vekalete yetki veriliyordu. Bu yetkiye ek olarak ilgili bakanlık gelecek yılları kapsayacak şekilde taahhütte bulunmaya yetkili kılınıyordu. İlgili bakanlığın taahhütte bulunması inşaat işini belli bir ödeme vaadi ile müteahhide devir veya ihale ettiği anlamına geliyordu. Müteahhide ödeme şeklinin bono veya senet olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü bahsedilen bu kanunların bazılarında söz konusu inşaat işleri için ya Maliye Vekaletine ya da Nafia Vekaletine hazine bonusu ihraç yetkisi de verilmişti.

1926 yılına kadar taahhüt yetkisine dayalı parçalı finansman biçimi değiştirilmeye çalışılmıştı. Yapılmakta olan bütün alt yapı yatırımlarının finansmanı tek bir kanun ile bir araya toplanmıştı. 1926 tarihli 944 sayılı yasa ile 10 yıl vadeli hazine bonusu ihraç edilerek ve "demiryolu, liman ve sulama işleri" bütünü için bir finansman kanunu çıkarılmıştı. Müteahhitlere devir veya ihale edilen işler için ödemeler doğrudan bu bonolar ile yapılmaktaydı. Böylece büyük ölçekli alt yapı yatırımlarında taahhüt yetkisi yerine kısa vadeli iç borçlanma yolu kullanılmaya başlanmıştı. 944 sayılı yasa ile çıkarılan bu finansman kanunu, her ne kadar bir iç borçlanma olsa da aslında dış kredi bulma yöntemiydi. Yöntem şöyle işliyordu;

inşaat işleri yabancı firmalara malzeme, lokomotif gibi işler için kredi bulma karşılığında ihaleye veriliyordu. Daha sonra ihaleyi alan şirkete ihraç edilen bonolarla -ki bu bonoların çoğunluğunun garantisi Ziraat Bankası tarafından sağlanmıştı (Akyüz, 2021)-¹² ödeme yapılıyordu. Kütahya-Balıkesir, Boğazköprü-Ulukışla, Keller-Malatya (Bakıryolu) ve Filyos-Irmak (Kömüryolu) demiryolu gibi hatların inşası için bu yöntem denenmiş fakat ihaleyi alan şirketler taahhütlerini yerine getirmedeği için pek başarılı olunamamıştı (Yıldırım, 1999: 15-20).

Bir inşaat veya kamu harcaması için taahhütte bulunma işlemi, tamamıyla terk edilmemişti. Bir yandan bono yöntemi ile finansman sağlanırken bu yöntemde kullanılmıştı. Bahsi geçen yıllarda bütçe kanunlarındaki G cetvelinde yapılan harcamalar bunu izlemenin en iyi yöntemidir. Bu cetvelde Büyük İnşaat projeleri dâhil inşaat işleri için taahhüt kanunlarının listesi görülebilmektedir. Bu kanunlardan hareketle 1927 yılında bütçe harcamalarının borçlanmaya oranı %165 ve GSMH'nin borçlanmaya oranı ise %22 olduğu görülmektedir (Akyüz, 2021).

1930'lu yılların başlarında para ve kredi piyasaları, Mevduatı Koruma Kanunu, Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanunu, Ödünç Para Verme İşleri Kanunu ve Merkez Bankası'nın kurulması ile yasal kurumsal yapıya kavuşturuldu. 1929 tarihili Menkul kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu her ne kadar o dönemdeki döviz krizini kontrol altına almak için çıkarılan bir kanun olsa da bir menkul kıymet borsası için zemin hazırlamıştır. Böylece 1930'lu yılların başlarında demiryolu ve liman inşaatı gibi büyük ölçekli alt yapı yatırımlarında bu iki finansman yöntemi dışında farklı bir yöntem kullanılması zemini oluştu. 1933 yılı 2094 sayılı kanun ile 20 yıl vadeli ve borsada işlem görebilecek ikramiyeli ve hâmiline muharrer devlet tahvilleri ihraç edildi. Daha önce kısa vadeli bonolar ihraç ederek inşasına başlanan Keller-Malatya (bakıryolu) hattının eksik kalan kısmını tamamlamak için 12 milyon TL'lik tahvil ihraç edilmişti. Bu yöntem ile 1934 yılında ise Sivas-Erzurum hattının finansmanı için de 30 milyon TL'lik tahvil ihraç edildi. Söz konusu tahviller 1933 İkramiyeli Ergani Tahvilleri ve Sivas-Erzurum demiryolu tahvilleri adı altında İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında işlem gören tahviller olmuşlardır (Borsa, 20.02. 1936). 1933 yılında kabul edilen demiryolu tahvillerinin ihracı ve bu yolla elde edilen kaynak hükümeti dış kredi bularak hatların yapımını üstlenen yabancı firmalara bağlılıktan kurtarmış ve aynı zamanda Türk müteahhitlik firmalarının taşeronluktan müteahhitliğe geçişinin zeminini hazırlamıştı (Batmaz ve diğerleri, 2006: 82).

Gogol'un Paltosu'ndan Çıkan Türkiye Sermayesi: Demiryolu İnşaatı, Kamu Kredi Sistemi ve İlk Sermaye Birikimi

1930'lu yılların sonlarına kadar kamu yatırımlarının finansman yöntemi yukarıda anlatılmıştır. Özellikle demiryolu olmak üzere ve diğer alt yapı yatırımlarının inşası iki dönem üzerinden ele alınabilir. Birinci dönem, yabancı sermayenin inşaatının ihaleyi üstlendiği ancak Türk müteahhitlere -taşeronluk dönemi- parçalı olarak devrettiği dönem; ikinci dönem ise Türk müteahhitlerin doğrudan ihalenin bütününe üstlendiği dönemdir. 1927 yılında Keller-Malatya (bakıryolu) ile Filyos-Irmak (kömür yolu) demiryolu hattının inşasının Nydqvist&Holm AB Konsorsiyumuna ihalesi yapıldı. Söz konusu Konsorsiyum da hatların inşasını yerli müteahhitlere devretti. 1934 yılında ise Sivas-Erzurum hattı Simeryol¹³ adlı Türk konsorsiyumuna ihale edildi. Simeryol konsorsiyumu, Bakıryolu ve Kömür yolu hatların yapımını üstlenen müteahhitler ve şirketlerin içinden çıkmıştır.

Nydqvist&Holm AB Konsorsiyumu ile 7 Şubat 1927'de, 1.000 kilometrelik demiryolunun inşası ve lokomotifler ile vagonlar (100 lokomotif ve 1500 vagon) için sözleşme imzalandı. Nydqvist&Holm AB Konsorsiyumu sadece lokomotif ve vagon üreten bir Danimarka ve İsveç ortaklığıydı. Bu nedenle söz konusu demiryolu hatlarının inşası için konsorsiyuma iki mühendislik şirketi, J.Saabye&O. Lerche ve Kampsax¹⁴ şirketleri de dâhil edildi. 1928 yılında konsorsiyumla yapılan sözleşmede değişiklik yapılarak demiryolu hattı 850 kilometreye indirildi ve Karadeniz'de bir liman inşaatından da vazgeçildi. Yeni sözleşme ile konsorsiyum doğrudan inşaat işleri yerine mühendislik hizmetleri sunacak ve inşaat işlerinin Türk ve yabancı müteahhitlere ihalesinden konsorsiyum Nafia Vekaleti ile ortak sorumlu olacaktı (BCA, 30-18-1-1-28-16-13). Demiryolu hatları kısımlara (10 ile 30 km'lik) ayrılarak belirli zaman aralıklarıyla müteahhitlere ihaleye verildi. Tablo ek 1 ve 2'de görüldüğü gibi çoğunluğu Türk olmak üzere müteahhitlere ihale edildi. Konsorsiyum ayrıca müteahhitlere yapılacak ödemeden de sorumlu olacaktı (Nydqvist&Holm, 1937).

Demiryolu inşaatlarında yer alan müteahhitler hakkında ayrıntılı bilgiler ulaşmak pek mümkün değildir. Fakat konsorsiyumun Bakıryolu ile Kömür yolu hatlarının inşasına ilişkin yayınladığı dokümanda müteahhitlerin isimlerine ulaşılmaktadır. Bakıryolu ile Kömür yolu ve Sivas-Erzurum hattı inşasına katılan müteahhitlere ve şirketlere bakıldığında dikkat çekici bir kompozisyon ortaya çıkmaktadır. Bu kompozisyon hem dönemin sermaye ilişkilerine hem de günümüzde birkaç büyük müteahhitlik firmasının orijinine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Müteahhitler ve şirketlerin ortakları, milletvekili, kamu bürokratları ve memurlar (özellikle bayındırlık bakanlığı mühendisleri),

tüccarlar, büyük toprak sahipleri gibi bir kompozisyon olduğu görülmektedir. Eş zamanlı veya artzamanlı bu müteahhitlerin bazılarının bankalarla (bankaların kurullarında veya kurucu olarak) ilişkileri mevcuttu. Bunun yanında çok az da olsa İTSO (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası), Ankara Ticaret Odası ve Ali İktisat Meclisi gibi yapılarda üyeliği olan müteahhitler de vardı. Şimendifer siyasetine dönemin farklı kategorilerdeki sermaye gruplarının ve bürokratların dâhil olduğu ve her birinin buradan ilk sermayelerini elde etmeye çalıştığını vurgulamak yerinde olacaktır. Çünkü söz konusu müteahhitlerden bazıları, bu ihalelerden elde ettikleri sermaye ile daha sonraları benzer işlerde, bazıları da farklı iş alanlarında faaliyetlerine devam etmeye çalışmışlardı.

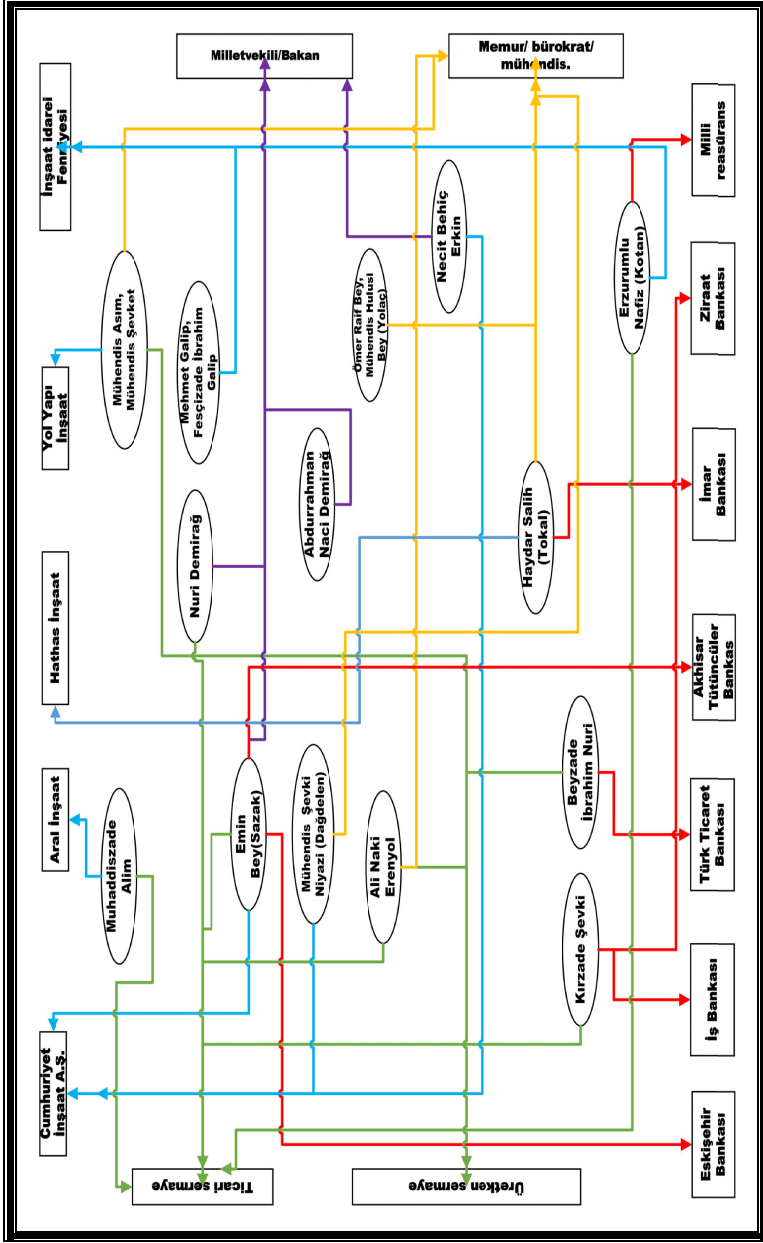
Demiryolu inşasına katılan müteahhitler ve şirketler, bünyesinde *tüccar/müteahhit-mühendis-bürokrat* gibi üç yüklenici tipini barındırmaktaydı. Demiryolu inşası kısımlara/kilometrelere ayrılarak inşa edilmişti. Kısımların inşası ya tüccar/müteahhit ya da bir şirket tarafından ihalesi üstlenilerek gerçekleştiriliyordu. Bunlar;

- a) İki veya daha fazla mühendisin doğrudan müteahhit olarak katıldığı,
- b) Bir tüccarın veya bürokratın bir mühendis ile ortaklaştığı,
- c) İki veya daha fazla mühendisin ortak bir inşaat şirketi kurduğu,
- d) Bir tüccarın bünyesinde en az bir mühendis ile şirket kurduğu,

şeklinde kategorilere ayrılabilir. Tablo Ek 1 ve 2'ye bakıldığında kısımlara ayrılmış bazı demir yolu hatları inşasında söz konusu kategorilerin birkaçı bir arada görülebilmektedir. Bu, demiryolu inşasında *tüccar/müteahhit-mühendis-bürokrat* gibi üç ilişki tipinin iç içe geçtiğini göstermektedir. Bu ilişki ağlarını daha net görebilmek için ihaleyi üstlenen birkaç müteahhite odaklanmak gerekmektedir. Bu iki demiryolu hattının büyük bir kısmının yapımını üstlenen Mühürdarzade Nuri (Demirağ), Mühürdarzade Abdurrahman Naci (Demirağ), Emin Bey (Sazak) ve Mühendis Ali Naki Bey (Erenyol) gibi birkaç müteahhit öne çıkmaktadır.

Mühürdarzade Nuri (Demirağ), hem söz konusu iki demiryolu hattı hem de Samsun-Sivas demiryolu hattı gibi farklı demiryolu hatlarının bazı kısımlarının ihalesini üstlenen müteahhitti.¹⁵ Nuri Demirağ'ın, müteahhitliğini üstlendiği hatların uzunluğu 1012 kilometre olduğu tahmin edilmektedir (Şakir, 1947: 56). Nuri Demirağ, Sivas'ta Ziraat Bankasında memurluk, İstanbul'da da maliye müfettişi olarak görev yapmış, 1920'de ise devlet görevinden ayrılıp ticaret yapmaya başlamıştı.¹⁶ Osmanlı döneminde Régie Général Şirketi'ne verilen Samsun-Sivas hattı savaş nedeniyle yapılamamış ve 1924¹⁷ yılında yapımını Nafia Vekaleti üstlenmişti (Baboğlu, 2014).

Grafik 2. Keller-Malatya (Bakıryolu) Hattı ile Filyos-İrmak (Kömüryolu) Demiryolu Hattının İnşasına Katılan Mütעהahhıter ve Şirketlerin İlişki Ağları

Grafik 2, Ek Tablo 1 ve 2'de yer alan mütעהahhıter baz alınarak hazırlanmıştır. Ancak sadece haklarında bilgi bulunabilen mütעהahhıtere yer verilmiştir. Grafikteki renkli oklar farklı ilişkileri ifade etmektedir. Kırmızı: Finans ve Banka ilişkisi, Yeşil: Ticari veya Üretken Sermaye ilişkisi, Sarı: Devlet Bürokrasisi ile ilişki, Mavi: İnşaat Şirketi ilişkisi, Mor: Milletvekili veya Bakan.

Nuri Demirağ, mühendis olan kardeşi Mühürdarzade Abdurrahman Naci (Demirağ) ile söz konusu hattın ilk 7 km'lik kısmının ihalesini almıştır. Ticaretten elde ettiği sermayeyi ilk defa bir devlet ihalesine katılarak sonraki yapacağı işler için sermaye artırma olanağı elde etmişti. Bu sermaye ile bakıryolu ve kömüryolu hatlarının önemli bir kısmını ya kardeşi Mühürdarzade Abdurrahman Naci (Demirağ) ile ya da yine mühendis olan Ali Naci (Erenyol) ile ortaklaşarak üstlenmiştir. Nuri Demirağ ile yapılan bir söyleşide sermayesinin kaynağının demiryollarından aldığı ihaleler olduğunu belirtmiştir (Kesler, 1935).¹⁸

Nuri Demirağ: Kazanıyoruz elbet, kazanmazsak çalışır mıyız?

Gazeteci: *Bütün kazancınız devlet taahhütlerinden..*

Nuri Demirağ: *Cümleyi ben tamamlayım. Devlet taahhütlerinden olduğu halde niye devlete (200) bin lira vermeyi kiskanıyorsun diyeceksin değil mi? İşte cevabı:*

Nuri Demirağ: Kiskanıyorum, fakat elimde param yok..*Bütün* paramı işe yatırdım. Benim bütün servetim ben, çocuklarım hep devletin malıyız, ben yaptığım, yapacağım hayırlı işleri söylemek istemem. Yalnız şu kadarını söyleyeyim ki bir münakaşada devlete (17) milyon kazandırmak, bir tahtada (200) bin lira vermekten çok daha büyük bir memleket hizmetidir.

Bu görüşmenin yapıldığı tarihten anlaşılıyor ki Nuri Demirağ, Sivas-Erzurum hattı ihalesini Simeryol Konsorsiyumuna öncülük ederek üstlenmişti.¹⁹ Nuri Demirağ, elde ettiği ticari sermayeyi demiryolu başta olmak üzere kamu inşaat ihalelerine katılarak artırmıştı. Kamu ihaleleri, Nuri Demirağ'ın sermayesini artırmasında manivela işlevi görmüştü. 1930'lu yıllarda Nuri Demirağ bir milyoner olarak değerlendiriliyordu. 1930'ların sonlarında bu sermaye birikimi ile havacılık sanayi-uçak üretimine ve madencilik²⁰ işlerine yönelmiştir. Nuri Demirağ yalnız tüccar-müteahhit kimliği ile değil; 1940'lı yılların ortalarından itibaren Türkiye'de ilk muhalefet partisinin kurucuları arasında yer alarak siyasi kimliği ile de ön plana çıkmıştı. Abdurrahman Naci Demirağ ise Nuri Demirağ'dan bağımsız olarak demiryolları dışında çok sayıda ihaleye katılmıştı. Küçük Menderes Irmağı ve çevresinin ıslahı (BCA, 30-18-1-2-32-72-6), Kayseri Pamuklu Mensucat Fabrikası'nın inşası (Akşam, 4 Nisan 1934), Ankara Garı, Torbalı Gölü'nün kurutulması (Akşam, 26 Şubat 1937) ve bazı köprülerin inşası gibi kamu ihalelerini almıştır. Abdurrahman Naci Demirağ ile Nuri Demirağ arasında demiryolu hatlarının ihalesi hususunda rekabet olduğu da görülmektedir. Sivas-Erzurum ve Malatya-Divrik demiryolları iltisak hatları için rekabet edildiği bilinmektedir. Bu iki hattın ihalesi önce % 8,8 kar ile Abdurrahman Naci Demirağ'a ancak %1,6 gibi düşük karla teklif veren Nuri Demirağ'a verilmişti (BCA, 30-18-1-2-37-45-8).

Ek Tablo 1 ve Ek Tablo 2’de dikkat çeken başka bir isim Mehmet Emin Bey (Sazak)’dır. Emin Sazak bünyesinde tüccar, büyük toprak sahibi, müteahhit, milletvekili, sanayi ve ticaret odası başkanlığı ve banka kurucu üyeliği gibi bir dizi ilişki setini barındırmaktaydı. Nuri Demirağ’dan farklı olarak Emin Sazak’ın, halen faaliyette olan Yüksel Holding’in²¹ ilk sermayesini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Emin Sazak 1900’lerin başında aşar mültezimliği, kereste imalatı, dünya savaşı döneminde ise tahıl tüccarlığı yapmıştı (Sazak, 2009: 101-111). Tahıl ticaretine cumhuriyet kurulana kadar da devam etmişti (Sazak, 2009: 119-121). Emin Sazak, 1. Meclisten itibaren 6 dönem kesintisiz olarak Eskişehir Milletvekilliği yapmıştı. Nuri Demirağ gibi Emin Sazak da Samsun-Sivas hattının bazı kısımları ve köprülerin ihalesini almıştır.²² Bu inşaat işleri deneyimiyle “en emin ve karlı iş” olarak gördüğü inşaat ihalelerine katılmak için 1925 yılında Türkiye Cumhuriyeti İnşaat Türk Anonim Şirketi adlı bir firma kurmuştur (Sazak, 2009: 243).

Memlekette henüz tanınmış, yayılmış güçlü bir şirket yok. Biz de hükümet ve halk nazarında “iş yapar” olarak tanınmışız. Memleket, demiryolu vs. pek çok bayındırlık hizmetine muhtaç. *En emin ve karlı iş bunu gördüm.* Cenab-ı Hak başarılı kılsa, şirketin iki senede iki milyon lira kazanacağını umuyorum (Sazak, 2009: 243).

Söz konusu şirketin mühendisliğini daha önce Samsun-Sivas hattında birlikte çalıştıkları Mühendis Şevki ile Mühendis Behiç (Erkin) yapmıştı. Emin Sazak, Bakıryolu ve Kömüryolu hatlarının ihalelerini ya inşaat şirketi ile ya da Mühendis Ömer Raif ve Hulusi Beyler Şti. ile ortaklaşarak almıştı. Demiryolu inşa deneyimi ile Bafra’da teşviki sanayi kanunundan yararlanarak kurduğu kereste fabrikasının²³ deniz yolu bağlantısını sağlamak için 27 km’lik Bafra-Engiz Dekovil Hattını inşa etmişti (Yılmaz, 2015). Nuri Demirağ gibi Emin Sazak’ın da sermayesinin kaynağının kamu ihaleleri olduğunu “*müteahhitlik ve demiryolu inşaatında olağanüstü başarılı olduğumuz halde, devlet bütçesine bağlı olmayan işler yapmak daha mantıklı ve doğru bir hareket diye Bafra Kereste Fabrikası’na başladık* (Sazak, 2009: 288)” sözlerinden anlıyoruz.²⁴ İnşaat işlerini İran ve Irak’taki demiryolları ihalelerine katılma denemesi ile ülke sınırları dışına, başarılı olmamışsa da taşımaya çalışmıştır. Büyük toprak ve ticari sermaye sahipliği ile kamu inşaat ihalelerine katılıp sermayesini artıran Sazak, ara malı niteliğinde kereste imalatına girişmiştir. Fakat sadece imalat işleri değil aynı zamanda Bankacılık faaliyetleri de yürütmüştür. Eskişehir Bankası kurucu üyesi ve en yüksek paya sahip ortaklarından biri olmuştur (Ökçün, 1997: 240-241).

Bakıryolu ve Kömüryolu hatlarında Nuri Demirağ ile ortaklaşarak ihalelere

katılan Mühendis Ali Naki Bey (Erenyol) de önemli bir kişiliktir. Ali Naki Erenyol, söz konusu ihalelere katılan diğer mühendisler gibi Nafia Vekaletinde görev almıştı. Türkiye’de ilk özel demir yolu inşa projesi olan Çarşamba-Samsun demiryolu hattının²⁵ hem inşasında hem de işletmesinde çalışmıştır. Ali Naki Erenyol hakkında çok az bilgi ve belge bulunmaktadır. Hem mühendis hem müteahhit olarak Tablo ek-1 ve 2’den bakıryolu ve kömür yolu ihalelerine daha sonra ise Erzurum-Sivas hattının da ihalesine katılmıştı (Çalapverdi, 2008: 16). Müteahhitlikle eşzamanlı olarak sanayiye tel ve çivi üretimi ile adım attığı, kesin olmamakla birlikte 1923’te kurulan İktisadi ve Sınai Tesiat ve İşletme Türk Anonim Şirketi (TELAY) ile tel ve çivi üretimi yaptığı tahmin edilmektedir²⁶. Demiryolu müteahhitliği haricinde başka kamu ihalelerine de katılmış²⁷ ve yabancı şirketlerin mümesilliğini almıştı.²⁸ 1940’lı yılların ortalarında elektro-mekanik, kauçuk ve boya gibi alanlarda sanayi üretimine başlamıştır. 1970’lere gelindiğinde büyük ölçekli sanayi kuruluşlarına sahip hale gelmiş²⁹ ve hatta oğlu Hikmet Erenyol TÜSİAD kurucuları arasında yer almıştı.

Ali Naki Erenyol gibi mühendis-sanayici kimliği ile Mühendis Şevket ve Mühendis Ahmet Asım Beyler de hem bakıryolu ve kömür yolu hem de Erzurum-sivas hatlarının ihalelerine katılmışlardı. Bu mühendisler aynı zamanda Yol-Yapı Limited Şirketi ile de ihalelere katılmışlardı. 1933 yılında aynı kişiler ip üretmek amacıyla Kendir ve Keten Sanayii Türk A.Ş. kurmuşlardı (BCA, 30-18-1-2-33-5-9). 1940 yılında bu şirketin ortakları Türkiye’de ilk ahşap kaplama imalathanesi kurmuşlardı (Kuban, 2018). Keten ve kendir sanayi 1970’li yılların sonlarına kadar faaliyette kalmıştı (Kuban, 2018). Yol-Yapı Limited Şirketi gibi demiryolu ihalelerine katılan başka bir şirket ise Hathan Kolektif İnşaat Şirkettir. Şirketin kurucuları tüccar Halit Tahir ve mühendis Haydar Salih (Tokal)³⁰’dır. Birçok kamu binasının ve okulların inşaatını gerçekleştirmişti (Ulus, 29.10.1937). Söz konusu şirket de Ali Naki Erenyol ve Yol-Yapı Şirketi gibi bakıryolu ve kömür yolu, Erzurum-Sivas hatlarının ihalelerine katılmıştı. Hathan ortaklarının diğer müteahhitlerden farkı, inşaat işlerinde kendi finansmanlarını sağlamak için 1928’de Türkiye İmar Bankasını kurmuş olmalarıydı. Türkiye İmar Bankası’nın yol inşaatı, sulama işleri, resmi bina inşaatı gibi inşaat işlerine girişen inşaat şirketlerine, bu arada kendi hissedarı bulunan mühendis ve müteahhitlere kredi açtığı görülmektedir (Ökçün, 1997: 275).

Bakıryolu ve kömür yolu ihalelerine çok sayıda müteahhit katılmış olmasına rağmen çoğunluğu hakkında çok az bilgiye ulaşılmaktadır. İhaleye katılanlar arasında Muhaddiszade Alim ve Erzurumlu Nafiz (Kotan) gibi müteahhitler hem ticari sermayeye sahiplerdi hem de ihalelere kurdukları inşaat şirketleri aracılığı ile katılmışlardı. Muhaddiszade Alim, Aral İnşaat ve Erzurumlu Nafiz

(Kotan) ise İnşaat İdare-i Fenniyesi³¹ bünyesinde bir mühendis barındırarak kurup ihalelere katılmışlardır. Kırzade Şevki, Osmanlı döneminde Giresun'da bakır madeni imtiyazını elde etmiş (BCA, 30-10-0-0-175-210-1) ve cumhuriyet döneminde ise Karadeniz'de deniz taşımacılığı yapmaktaydı. (BCA, 30-18-1-2-38-51-8). Bunun yanında Kırzade Şevki, 1935-1937 yılları arasında Türkiye'deki iktisat politikalarının önemli bir belirleyeni olan Ali İktisat Meclisinin üyesiydi (Hakimiyeti Milliye, 2 Teşrinisani 1931). Kırzade Şevki İş Bankası kurucu üyeliği ve Ziraat Bankası yönetim kurulu üyeliği yapmıştı. Ticari sermaye sahibi haricinde nadiren sanayi sermayesine sahip olan Beyzade İbrahim Nuri gibi sanayiciler de ihalelere katılmıştı. Beyzade İbrahim Nuri, hem Türk Ticaret Bankası gibi bir banka sahibi/ortağıydı hem de tekstil sanayinin öncülerinden olan Karamürsel mensucat fabrikasının sahibiydi (Kurun, 14.02.1936).

Demiryolu ihalelerini alan müteahhitlerin doğal olarak bürokrasi ile olan ilişkileri, tek işverenin devlet olması nedeniyle tartışma haline gelmiştir. Örneğin Abdurrahman Naci Demirağ'ın söz konusu ihaleler dışındaki aldığı bazı alt yapı ihalelerinde yolsuzluklar yaptığı gazete haberlerinde yer almış ve bu haberler mahkemelere de yansımıştır (Kurun, 06.06.1936,13.06.1936). Müteahhitlik hizmetlerine milletvekillerini girmesine dair engellerin konulması amacıyla TBMM'ye önergeler verilmiştir (Tekeli ve İlkin, 1993:469). Bu önergelerin ne kadar etkili ve ne ölçüde engellerin konulduğu, Emin Sazak'ın demiryolu ihalelerindeki rolü düşünüldüğünde belirsiz olduğu söylenebilir. Fakat 1934 yılında Nafia/bayındırlık bakanlığı memurları/mühendisleri bakanlıktan ayrıldığı beş yıl süre zarfında ihalelere ilişkin herhangi bir faaliyette bulunmalarına bir kanun ile yasak getirilmiştir. Bu düzenleme, müteahhit-mühendis/memur (Bayındırlık Bakanlığı) ortaklığı ile alınan ihalelerin o zamana kadar ki yoğunluğuna işaret etmektedir. 1930 yılında bir gazetede ki "Sermayedar bîr şerik arıyorum. Elyevm (hâlâ) Antalya başmühendisiyim, 20 senelik mühendis mektebi alisi mezunuyum, değerim olan parayı alamıyorum, evvelce dahi müteahhitlik ettim. Her nevi inşaat ve betonarme hesabat yaparım. Arzu edenler adresime müracaat edebilirler. Emin Hüsnü" (Hakimiyet-i Milliye, 04.08.1930) bu ilan söz konusu durumu daha da somutlaştırmaktadır. Nafia Vekâleti bürokratları/ mühendisleri ile müteahhitlerin ortaklaşa kamu ihalesine katılarak sermaye birikimi elde etmenin yaygın bir eğilim olduğu kanısına varılabilir.

Sonuç

Erken cumhuriyet döneminde büyük ölçekli kamu yatırımlarının finansman problemi tahvil bazlı borçlanma yerine taahhüt yöntemi ile çözülmeye çalışıldı. Ergani demiryolu hattı ile Sivas-Erzurum demiryolu hattı haricindeki demiryolu hatlarının bütününde taahhüt yöntemi kullanılmıştı. Bu yöntem bir kamu

borçlanma yöntemi idi. Çünkü taahhüt yöntemi ile yapılan inşaat ve diğer kamu harcamalarının ödemeleri Düyun-u Umumiye/devlet borçları bütçesi üzerinden yapılmaktaydı. Söz konusu bütçenin genel bütçe içindeki özellikle 1930'lu yıllardaki ağırlığına bakıldığında önemi anlaşılmaktadır. Bunun yanında bu bütçenin kendi içindeki sınıflandırması da incelendiğinde iç borç –tahvil ve bono-ödemelerinin yüksekliği göze çarpmaktadır.

Bu çalışmada, erken cumhuriyet dönemi demiryolu ihalelerinin Türkiye'de sermaye birikiminin rolüne odaklanılmıştı. Büyük ölçekli kamu yatırımlarının finansmanında kamu borçlanmasının payı çok büyük olmuştur. Özellikle demiryolu hatlarının inşasında yer alan yerli/Türk müteahhitler, kamu borçlanması ile gerçekleştirilen yatırımların ihalesini üstlenerek sermaye birikimi elde etmişlerdir. Bu çalışmanın sınırları içinde ele alınan Keller-Malatya (bakıryolu) ile Filyos-Irmak (kömür yolu) demir yolu inşasına katılan müteahhitler, kamu borçlanma sistemi dolayısıyla kamu ihalelerine katılarak sermaye birikimi sağlamışlardır. Ek tablo 1 ve 2'de yer alan müteahhitlerin hikâyelerine bakıldığında ya ilk birikimlerini ya da ticari sermayelerini üretken sermayeye dönüştürmelerinde bu ihalelere katılmalarının etkili olduğu söylenebilir.

Keller-Malatya (bakıryolu) ile Filyos-Irmak (kömür yolu) demir yolu inşası, Türkiye sermaye birikimi ve/veya ilksel sermaye birikimi açısından tarihsel bir laboratuvar gibidir. Grafik 2'de müteahhitlerin ilişkide oldukları kategorik durumlara bakıldığında; sermayenin farklı fraksiyonları (ticari sermaye, üretken sermaye ve para sermaye) ve kamu bürokrasisi (bakan/milletvekili veya bayındırlık bakanlığı mühendisi olmak gibi) ile farklı derecelerde ilişkiler kurularak söz konusu ihalelerde yer aldıkları görülmektedir. Bunun somut örnekleri Nuri Demirağ, Abdurrahman Naci Demirağ, Emin Sazak ve Ali Naki Erenyol gibi müteahhitlerdir. Sözü edilen bu müteahhitler sermayelerini, gelecekte elde edilecek olan verginin devlet tahvili veya hazine bonusu aracılığı ile şimdiye taşınması ile elde etmişlerdir. Kamu borçlanma ya da kamu kredi sistemi dolayısıyla devlet ihalelerinden sermaye elde etme, erken cumhuriyet dönemine Türkiye'ye özgü bir karşılaşma değil kapitalizme içkin olup dünya genelinde farklı dönemlerde farklı tonlarla sürekliliğini koruyan bir olgudur. Bu çalışmada ortaya çıkan özgüllük, ele alınan Nuri Demirağ, Abdurrahman Naci Demirağ, Emin Sazak ve Ali Naki Erenyol gibi müteahhitlerin faaliyetlerinin öncesi ve/veya sonrasında bürokrasinin içinde bizzat yer almış olmalarıdır. Ve bu olgu Türkiye iktisat tarihi açısından sermaye birikimi stratejileri çerçevesinde dönemlere ayrılarak araştırılmaya muhtaçtır. Ancak bu araştırma sonuçları ile -günümüzde de kamuoyunda yer alan kamu ihaleleri ile zenginleşme olgusunun- Türkiye'de devlet ihalelerinin, sermaye birikimi ve sınıf oluşumlarına etkisi hakkında daha temel yargılara varılabilir.

Ek Tablo 1. Kellar-Malatya/ Bakırvolu Hattı İnşaatında Yer Alan Şirketler ve Mütעהahhithler

Kısm / km	Yükleniciler	Ülke	Kısm / km	Yükleniciler	Ülke
1./0-10	Ömer, Raif &Hulusi	Türkiye	20./333-347	Mühendis ÖmerRaif ve Hulusi.	Türkiye
2./10-35	Ömer, Raif &Hulusi	Türkiye	21./		
3./35-60	Cumhuriyet İnşaat T. A. Ş.		22./347-368	Mühürdaroğlu Nuri ve Mühendis Ali Naki ve Şerikler	Türkiye
4./60-85	Cumhuriyet İnşaat T. A. Ş.	Türkiye	23./368-385	Mühendis Ömer Raif ve Hulusi.	Türkiye
5./85-100	Mühendis Fuat & Şti	Türkiye	24./385-407	Hathas Şti, Yol ve Yapı Ltd. Şti, Mühürdaroğlu Nuri (Demirağ) ve Ali Naki ve Şerikler, Mühendis Ömer Raif ve Hulusi.	Türkiye
6./100-115	BrüderRedlich&Berger	Avusturya	25./407-421	Hathas Şti, Yol ve Yapı Ltd. Şti, Mühendis Ömer, Raif ve Hulusi ..	Türkiye
7./115-142	Lenz&Co.	Almanya	26./421-435	İnşaat İdarei Fenniyesi...	Türkiye
8./142-158	BrüderRedlich&Berger	Avusturya		Ferişyat İşleri	
9./158-173	Mebus Emin (Sazak) ve Mühendis Ömer, Raif ve Hulusi Beyler Şti.	Türkiye	0-143	Wetek A.Ş.	Danimarka
10./173-189	Halit Tahir, Mühendis Haydar Salih (Tokal) ve Ahmet Fahri Kolektif Şirketi	Türkiye	143-252	Süreyya Sami, Bayram ve Kemal	Türkiye
11./189-207	Mebus Emin (Sazak) ve Mühendis Ömer Raif ve Hulusi Beyler Şti.	Türkiye	252-283	Süreyya Sami ve Şedele Zade Kemal	Türkiye
12./207-222	Mühürdarzade Nuri ve Abdurrahman Naci (Demirağ)	Türkiye	283-346	İnşaat İdarei Fenniyesi...	Türkiye
13./222-238	Mühürdarzade Nuri ve Abdurrahman Naci	Türkiye	346-435	Abdurrahman Naci (Demirağ)	Türkiye
14./238-253	Lenz&Co.	Almanya		Bina İşleri	
15./252-268	Abdurrahman Naci (Demirağ)	Türkiye	0-142	Mühendis Ali Saim	Türkiye
16./268-283	Mühendis Ömer Raif ve Hulusi, Cümhuriyet İnşaat T. A. Ş.	Türkiye	149-253	Mühendis Şevket, Muratzade Mehmet ve Ahmet Asım	Türkiye
17./283-300	Abdurrahman Naci (Demirağ)	Türkiye		Demir Yolu Köprüler	
18./300-315	Abdurrahman Naci (Demirağ)	Türkiye		Şimal ve Cenup Hatları	Almanya
19./315-333	Mühürdaroğlu Nuri ve Mühendis Ali Naki ve Şsi	Türkiye		Ang. Klönne, Dortmund	Almanya
	Ana Yüklenici Firma	Nydvist&Holm A B Konsorsiyumu		Humboldt-Deutzmotoren A/G Köln-Kalk	Danimarka
	İnşaat Mühendisleri	J. Saabye& O. LercheveKampmann. Kierulff&Saxild			Danimarka

Kaynak: Nydvist&Holm (1937), *Construction Deslignes, De Chemins De Fer İrmak – Filijos&Fevzipaşa – Diyarbakir, Göteborg.*

Ek Tablo 2. Filyos -Irmak/Kömüryolu Hattı İnşaatında Yer Alan Şirketler ve Müteahhitler

Irmak		Filyos		Ülke		Ülke	
Kısım / Km	Yükleniciler	Kısım / Km	Yükleniciler	Ülke	Ülke	Ülke	Ülke
1./07-12,6	Mühendis Şevki Niyazi (Dağdelen)	1./1,5-26	Mühendis Mehmet Ata, Emin Avni	Türkiye	Türkiye	Türkiye	Türkiye
2./12,6-25	Cumhuriyet İnşaat T.A.Ş	2./26-46	Mühendis Mehmet Ata, Emin Avni	Türkiye	Türkiye	Türkiye	Türkiye
3./25-45	Mühendis Fahri Hüsnü, Tahir ve Kemal	3./46-70,4	Abdurrahman Naci (Demirağ) ve Kızılda Şevki	Türkiye	Türkiye	Türkiye	Türkiye
4./45-70	Mühendis Şevki Niyazi (Dağdelen) ve Necit Behiç (Erkin)	4./70,4-85,1	Abdurrahman Naci (Demirağ)	Türkiye	Türkiye	Türkiye	Türkiye
5./70-95	Mühendis Tahsin İbrahim	5./85,1-106,3	Mühendis Osman Hüsnü Bey ve M. Braggioti	Türkiye	Türkiye	Türkiye	Türkiye
6./95-120	Beyzade İbrahim Nuri ve Mühendis Ahmet Said	6./106,3-132	MehmetGalip ve Fescizade İbrahim Galip ve Erzurumlu Nafiz Bey (Kotarı)	Türkiye	Türkiye	Türkiye	Türkiye
7./120-142,5	Mühürdaroğlu Nuri (Demirağ) ve Mühendis Ali Naki (Erenyol)	Altyapı Çalışmaları ve Ray Döşeme					
8./142,5-162,2	Abdurrahman Naci (Demirağ)	0-42	Wetek A /S	Türkiye	Türkiye		
9./162,2-186	Mühendis Ragıp ve MühaddiszadeAlim	42-70	Abdurrahman Naci (Demirağ)	Türkiye	Türkiye		
10./186-228,5	Aral İnşaat Ltd. Şti	70-135,6	Mühürdaroğlu Nuri (Demirağ) ve Mühendis Ali Naki (Erenyol)	Türkiye	Türkiye		
EK Çalışma 65-120 Km	Ali Naki (Erenyol) veNuri	132-135,6	Mühürdaroğlu Nuri (Demirağ) ve Mühendis Ali Naki (Erenyol)	Türkiye	Türkiye		
Altyapı Çalışmaları ve Ray Döşeme							
0-25	Wetek A Ş			Danimarka	Danimarka		
25-133	Molla Zade Bahaettin ve M. Fahrettin			Türkiye	Türkiye		
132,8-162,2	Abdurrahman Naci (Demirağ)	0-70	Mühendis Ferruh	Türkiye	Türkiye		
162,2-255	Aral İnşaat Ltd. Şti			Türkiye	Türkiye		
Viyadükler	Abdurrahman Naci (Demirağ)			Türkiye	Türkiye		
İstasyon Binaları	Mustafa Cemal, M. Asim ve Mehmed			Türkiye	Türkiye		
Ana Yüklenici Firma				Nydaqvist&Holm A B Konsorsiyumu			
İnşaat Mühendisleri				J. Saabye& O. LercheKampmann. Kierulff&Saxild(Kampsax)			
				Danimarka			
				Danimarka			

Kaynak: Nydaqvist ve Holm(1937), *Construction DesLignes, De Chemins De Fer Irmak – Filyos&Fevzipaşa – Diyarbekir, Göteborg.*

Sonnotlar

1 Bonafeld (2014: 75), “olumsuzlanan terimin bağımsız var oluşunu yitirir ve bunu tam da özü yeni terimde muhafaza edildiği anda yapar” diye vurgular. Bu vurgulardan hareketle devlet tahvili/kamu borcunun verginin bir olumsuzlaması olduğunu ve devlet tahvili/hazine bonosu veya bir ödeme taahhüdünün vergiye ilişkin bilgiler taşıdığını dile getirmek mümkündür. Çünkü vergiye içkin olan kamu harcamasının finansman niteliği artık akışkan/likit bir varlık olan kamu borçlanma araçlarına devredilmiştir.

2 Goldscheid (1958: 204), kapitalist ekonomik sistemden önce mali sömürünün var olduğunu ve bunun kapitalizm için zemin hazırladığını belirtir. Bununla beraber Marx'ın kamu borçlarının ilkel sermaye birikiminin kaldırıcı olduğu iddialarını destekler. Ancak Marx'ın bu derin kavrayışının onun teorisinin bütününe yansımadığını da dile getirir.

3 Kapitalist toplumlardaki hükümetler vergiler aracılığıyla yinelenen gelir akımları yaratırlar. Bu akımlar sahibine (vergi gelirleri ile finanse edilen) bir faiz geliri akımı vadeden hükümet borç kâğıdı ihraç edilerek sermayeleştirilir. Hükümet borç kâğıtlarının neticedeki değeri, hiçbir reel sermaye yatırımına tekabül etmez, dolayısıyla da hayali sermayedir (Foley, 2018: 75) .

4 Küçük Asya, Suriye ve Mezopotamya'daki köylülerle, Alman sermayesi arasındaki mekanizma şöyle işliyordu: Konya, Bağdat, Basra, vs. vilayetlerde tahıl ilkel köylü ekonomisinin basit kullanım-ürünü olarak yetiştirilmektedir. Bu ürün derhal devlet vergisi olarak mültezimin eline geçmektedir. Ürün mültezimin eline geçtiğinde meta olmakta yani para olarak devlete(Osmanlı) gitmektedir. Para köylü tahılının sadece dönüşüme uğramasından başka bir şey değildir; meta olarak bile üretilmemiştir. *Oysa şimdi demiryolları yapımı ve işletilmesi karşılığında sağlanan devlet taahhüdü olarak işlem görmektedir.* Bir başka deyişle Asya köylüsü ve ploretyasından sağlanan üretim araçlarının değeri ve artı-değer, demiryollarının yapım ve işletilmesi süreci içinde realize edilmektedir. Bu süreç içinde Almanya'da üretilmiş olan üretim araçları da kullanılmakta, dolayısıyla Asya köylüsünün tahılı, Alman işçilerinden çekilen artı-değerin nakit paraya dönüştürülmesine de hizmet etmektedir. Bu işlevler yerine getirilirken, para Türk hükümetinin elinden çıkarak, -Deutsche Bank- Almanya merkez bankasının kasalarına yuvarlanmakta ve burada Gwinneri, Siemens, Stinnes beylerle onların müdürlerinin Deutsche Bank'ın hissedarı ve müşterilerinin ve bir dizi yan şube ağının hesaplarında, girişimci payı, imtiyaz hakları, temettüer ve faiz biçiminde girmekte, kapitalist artı-değer olarak birikmektedir. Mültezimin olmadığı durumlarda bu dönüşümün en basit ve açık hale indirgenmektedir. Köylünün tahılı doğrudan doğruya Düyun-u Umummiye İdaresinin yani Avrupa sermayesinin temsilcilerinin eline geçmekte ve doğal biçimi terk etmeden gerek Alman gerek diğer yabancı sermayenin geliri olmakta; tahıl asya köylüsü açısından geçerli olan kullanım-biçimini bile değiştirmeden, daha meta haline gelip kendi değerini realize etmeden, kapitalist artı-değeri realize etmektedir. Bu

işlem Avrupa sermayesi ile Asya'ya özgü köylü ekonomisi arasındaki kaba ve doğrudan mekanizmayı yansıtmakta, Türk devletinin rolü devletin gerçek rolüne indirgenmekte, yani köylü ekonomisinin kapitalizm amaçları için kullanılmasının siyasal mekanizması olmaktadır –kapitalist emperyalizm döneminde, tüm doğu devletlerinin oynadığı gerçek rol budur (Luxemburg, 2004: 341-342).

5 Bunun için bkz. (Akyüz, 2021)

6 Tablo 1' de yer alan İdari Bakanlık ve Kurumlar sütunu: Büyük Millet Meclisi, Riyaseticümhur, Divanı Muhasebat, Başvekâlet, Şûrayı Devlet/Danıştay, İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, Devlet Meteoroloji İşleri, Diyanet İşleri Reisliği, Rûsumat, Tapu ve Kadastro, Dahiliye Vekâleti, Posta, Telgraf ve Telefon, Hariciye Vekâleti, Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti, Adliye Vekâleti, Maarif Vekâleti, Ticaret Vekâleti/İktisat Vekâleti, Ziraat Vekâleti gibi kurum ve bakanlıklardan oluşmaktadır. Savunma ve Güvenlik sütunu ise: Müdafaai Milliye Vekâleti, Umum Jandarma Kumandanlığı, Emniyeti Umumiye, İmalâtı Harbiye, Harita Müdüriyeti Umumiyesi gibi kurum ve bakanlıklardan oluşmaktadır.

7 Duyun-u Umumiye (Devlet Borçları) bütçesi, Maliye Bakanlığına bağlı Muntazam Borçlar Umum Müdürlüğü'nün bütçesi şeklinde ayrı bir hesap olarak 1923-1964 yılları arasında genel bütçe içinde yer almıştır.

8 Bunun için bkz. (Akyüz, 2017)

9 Cumhuriyet kurulduğu andan itibaren kamu harcama ve gelir tahminlerindeki belirsizlik nedeniyle olağanüstü/fevkalade ödenek yöntemine ziyadesiyle başvurulmuştu. Bunun için bkz (Çoşar, 2004: 68-80)

10 Evrakı nakdiye itfa karşılığı ve Merkez bankasınca deruhde edilen evrakı nakdiye mukabili verilmiş olan bonoların faizi ve sermayenin tam teminatı

11 499 numaralı kanun uyarınca Ziraat bankasına ödenmesi gereken taksit ve traktör tazminatı

12 Keller-Malatya (Bakıryolu) ve Filyos-Irmak (Kömüryolu) demiryolu hattı ihalesini alan Nydqvist&Holm Konsorsiyuma ve yine bu hatların ihalesine katılan ikinci müteahhitler ile (Abdurahman Naci Demirağ, Mehmet Galip ve Fescizade İbrahim Galip ve Erzurumlu Nafiz Bey (Kotan), Nuri Demirağ, Ali Naki Erenyol gibi müteahhitler) yapılacak ödemeler için 1933 yılında sözleşme yapılmak istenmiştir. Sözleşmede ödemeler, ziraat bankası tarafından teminatı kabul edilecek olan %7 faizli 12 ay vadeli poliçeler ile yapılması öngörülmüştü (BCA, 30-18-1-2-38-53-11).

13 Söz konusu bu konsorsiyum Türkiye tarihinde Türk müteahhitlerden oluşan ve ihale alan ilk konsorsiyumdu. Bu konsorsiyum, 1- Yol ve yapı limitet şirketi(Mühendis Ahmet Asım Bey, Mühendis Şevket Bey, Murat zade Mehmet Bey, Selanikli Kâzım Bey, Mecit

İbo Bey) 2- Hathas gurubundan Mühendis Haydar Salih Bey, Halit Tahir Bey ve mühendis arkadaşları 3- Mühendis Ömer Raif ve Mühendis Hulusi Beyler inşaat müteahhitliği 4- Mühürdar oğlu Nuri Bey ve Mühendis Ali Naki Beyler (Erenyol) gibi dört gruptan oluşmaktaydı (Çalapverdi, 2008: 16).

14 Kapmsax, Kampmann Kierulff&Saxild A/S isimli iki mühendislik firmasının ortaklığıydı. Kapmsax, Türkiye'deki demiryolu inşaatına devam ederken 1933 yılında Trans-İran demiryolu inşaatını üstlenmiştir.

15 Bunların haricinde Afyon-Antalya Hattı(ilk 25 km) , Bursa'da Merinos Fabrikası, Karabük Demir-Çelik Fabrikasının bir kısmı, İzmit Selüloz Fabrikası, İstanbul Hal Binası, Eceabat-Havza Şosesi gibi yapıların müteahhitliğini yapmıştır.

16 Nuri Demirağ'ın devlet memurluğundan ayrılıp "Türk Zaferi Sigara Kağıdı" adlı bir sigara kağıdı imal ettiği ve daha sonra "Mühürdarzade Kantariye İthalat-İhracat Tütün Gümrüğü Şirketi" adlı bir şirket kurmuştur. Anılarında bu işlerden 84 000 TL'lik servet elde ettiğini belirtmiştir. 1920'de Büyük Millet Meclisi, sigara kâğıdından alınan verginin artırılmasına ilişkin 31, 215 ve 221 sayılı kanunlar ve 1925 tarihli Tütün ve Sigara Kâğıdına İlişkin İnhisar Kanunu ile Nuri Demirağ'ın bu alandaki işlerinin azalmış olması muhtemeldir.

17 1924 yılında 449 sayılı kanunla hükümete Samsun-Sivas ve Ankara-Musaköy Hatları'nın inşası için 65 milyon lira sarf yetkisi verildikten sonra ilk Türk müteahhitler olarak Tefik ve Süreyya Sami Beyler Ankara-Yahşihan Hattı'nın ve Şevki Niyazi (Dağdelen) Bey de aynı güzergâh üzerindeki bir dekovil hattının ihalesini almışlardır (Batmaz ve diğerleri, 2006: 81). Adı geçen bu mühendisler bakıryolu ve kömüryolu hatlarının ihalesinde de yer almışlardır.

18 Atılgan (2019, s. 11-12), Nazım Hikmet'in Memleketimden Manzaralar adlı eserinde dönemin burjuvalarından bahsettiğine ilişkin önemli vurgularda bulunur. Yine bu eserde Nuri Demirağ'a atıfla yazdığı dizelerde ilkel birikime ilişkin dikkate değer vurgular vardır. " ilk hareket noktasına bir daha dönüp bakmaz. Bizi yedi kat yerin dibinden alıp sırtında götürürken Zümrüdü anka kuşu budumuzdan et kesip veririz. Sonra Kafdağı'na ulaştık mıydı kuş unutulur biz buraya say-i zatimizle çıktık, deriz. Sayı zâtî: budumuzdan kestiğimiz et?" (Hikmet, 2016: 135)."

19 Son Posta 13.06.1933

20 Divriği'de bulunan Zimara, Ömerli ve Hinora Krom madenciliğinin imtiyazını almıştır. bnkz (Yalçınkaya & Yalçınkaya, 2020)

21 Yüksel Holding, inşaat başta olmak üzere turizm, finans, bilgi teknolojisi, imalat ve yatırım gibi farklı alanlarda etkinlik göstermektedir.

22 Samsun-Sivas hattının 14-15-16 numaralı tünelleri, Çerikli-Serikli kısmı ve çok sayıda

köprü inşasını Müteahhit kardeşi Habib ve Mühendis Şevki ile Mühendis Behiç (Erkin) ihalesini üstlenmişlerdi (Sazak, 2009: 328).

23 Sazak, anılarında kereste fabrikası için devletin kendisine 1 milyon TL'lik kredi verdiğini belirtmiştir (Sazak, 2009: 280)

24 Kereste imalatından ilgili dönem için %400 gibi karlar sağladığı bilinmektedir (Kurmuş, 1977).

25 Söz konusu demiryolu hattı için bkz. (Yavuz & Kara, 2019)

26 Bu şirketin kuruluşu için bkz. (BCA, 30-18-1-1-7-17-11; BCA, 30-18-1-1-17-86-15). Söz konusu şirkete 1943'te Tokat, Çorum ve Balıkesir'de depremde zarar gören yapıların inşası için gerekli çiviler, Karabük çelik fabrikasındaki çeşitli boylardaki demirler ile 80.000 TL'ye pazarlık usulüyle yaptırılmıştır (BCA, 30-18-1-2-101-24-20).

27 Arşivlerden ulaşılabilir olan iki ihale göze çarpmaktadır. Birincisi Büyük Menderes üzerinde ışıklı gölün sulama işleri; bu ihalenin bedeli yaklaşık bir milyon TL civarındadır ve %19 indirimle ihaleyi almıştır (BCA, 30-11-1-0-162-20-19). İkincisi ise 1944 yılında savunma bakanlığından 4000 tonluk bulgur ihalesidir .(BCA, 30-11-1-0-170-26-12).

28 Soci t  Genevoise d'instruments Physiques adlı şirketin Türkiye temsilciğini yapmıştır (Akşam 06.03.1940). Bunun yanında Skoda – Triumph dizel motorlarının Türkiye'de satışını üstlenmiştir (Akşam, 07.05.1947).

29 Söz konusu dönemde sahip olduğu şirketler: İktisadi ve Sınai Tesiat ve İşletme A.Ş. (TELAY), Kauçuk İşleri Limited Şirketi (Balina Lastik Fabrikası), Elektro-Mekanik Sanayii A.Ş., Şark Yağ ve Boya Fabrikaları Anonim Şirketi.

30 Haydar Salih (Tokal), 1944 yılında kurulan Yapı-Kredi Bankasının ortaklarından biriydi.

31 Bknz Muhaddiszade Alim mühendis Ragıp ile Aral İnşaat limited şirketini kurmuşlardır (Hakimiyeti Milliye, 1 İkinci Teşrin 1934). Erzurumlu Nafiz (Kotan), Mühendis Mehmet Galip ve Fesçizade İbrahim Galip Bey ortak olarak İnşaat İdare-i Fenniye kurmuşlardı (Hakimiyeti Milliye, 9 Mayıs 1931).

Kaynakça

Akalın G (2008). *Atatürk Dönemi Maliye Politikaları*. Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları.

Akdeniz G (1964). *1933 Türk Borcu Tahvillerinin İtfası*. Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, 10, 75-82.

Akyüz F (2017). Osmanlı'nın Günahlarından Kurtulmak: Cumhuriyet'in İç Borç Mahsubu. *Studies of the Ottoman Domain* , 7 (12), 24-42.

Akyüz F (2021). 1923-1929 Dönemi'nde Türkiye'de Denk Bütçe ve Kamu İç Borçlanması. *CTAD: Journal of Modern Turkish History Studies* , 17 (34), 741-773.

Akyüz F (2022). Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu İhaleleri Üzerinden Türkiye'de 1097 Sermaye Birikiminin İzini Sürmek. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1071-1100.

Atılğan G (2019). Manzaralar'daki Burjuvalar: Nâzım Hikmet'in Kaleminden Türkiye Burjuvalarının Dünyası. *Çalışma ve Toplum*, 60 (1), 231-258.

Baboğlu R (2014). *Türkiye Cumhuriyeti Nafia Vekâleti Devlet Demiryolları Samsun-Sivas Demiryolu Amasya İstasyonunun İşletmeye Küşadı 21 Teşrinisani Hatırası 1927*. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları , 13 (25-26), 183-234.

Batmaz E Ş, Emiroğlu K, & Ünsal S (2006). *İnşaatçıların Tarihi: Türkiye'de Müteahhitlik Hizmetlerinin Gelişimi ve Türkiye Müteahhitler Birliği*. Türkiye Müteahhitler Birliği.

Boratav K (2006). *Türkiye'de Devletçilik*,(2. Baskı). Ankara: İmge Yayınevi.

Boratav K (2008). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. Ankara: İmge Yayınevi .

Buğra A (2017).*Devlet ve İşadamları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Carcanholo M D (2017). Marx (İsm) And Public Debt: Thoughts on the Political Economy of Public Debt. *Critique* , 45 (3), 303-317.

Çalapverdi i (2008). *Sivas – Erzurum Demiryolu İnşası (1933-1939)*. İstanbul: Divriği Defteri.

Çoşar N (2004). *Kriz, Savaş ve Bütçe Politikası (1926-1950)*. İstanbul: Bağlam.

Foley D (2018). Tarihsel Bakış Açısından Marx'ın Para Kuramı. İçinde: F. Moseley, *Marx'ın Para Kuramı Modern Değerlendirmeler* (A. Ördek, Çev., s. 61-82). Ankara: Heretik.

Forges G D ve Patalano R (2017). Marx on Public Debt: Fiscal Expropriation and Capital Reproduction. *International Journal of Political Economy* , 46 (1), 50-64.

Goldscheid R (1958). A Sociological Approach to Problems of Public Finance. İçinde: R Musgrave ve T Peacock, *Classics in the Theory of Public Finance* (s. 202-213). London: MacMillan.

Hikmet N (2016). *Memleketimden İnsan Manzaraları*. İstanbul: YKY.

İlkin S & Tekeli İ (1982). *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara.

İlkin S ve Tekeli İ (1993). Türkiye'de Büyük İnşaat Müteahhitlerinin Doğuşunda Cumhuriyetin Bayındırlık ve Demiryolu Programlarının Etkisi, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 20, (1-2), s. 207-228.

Kesler S (1935). Bir Milyonerle Konuştum. *Son Posta* (5 Haziran 1935), s. 15.

Keyder Ç (1989).*Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kuban Z (2018). Anadolu Hisarlıların Belleği: Halat Fabrikası. *Toplumsal Tarih* (295), s. 16-21.

1098 Akyüz F (2022). Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu İhaleleri Üzerinden Türkiye'de Sermaye Birikiminin İzini Sürmek. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1071-1100.

Kumrulu A G (1976). Mali Denge Vergisi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* , XXXIII (14), 49-62.

Kurmuş O (1977). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sanayinin Korunması Sorunu ve Ticaret Sermayesinin Tavrı. *Sanayi Kongresi 1976*, Ankara: Makine Mühendisleri Odası, s. 3-20.

Luxemburg R (2004). *Sermaye Birikimi*. (T. Ertan, Çev.) İstanbul: Alan Yayıncılık.

Marx K (1997). *Kapital Üçüncü Cilt* . Ankara: Sol Yayınları.

Marx K (2012). *Grundrisse Ekonomi Politîğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*. (S. Nişanyan, Çev.) İstanbul: Birikim Yayınları.

Marx K (2013). *Kapital Cilt 1*. Ankara: Yordam.

Marx K (2016). *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri: 1848-1850*. Ankara: Yordam.

Nafia Vekaleti (1933). *10 Yılda Türkiye Nafiası 1923-1933 (1. Vekalet Teşkilatı 2. Demiryolları İnşaatı)* . Ankara: Nafia Vekaleti.

Nydqvist&Holm (1937). *Construction DesLignes, De Chemins De Fer Irmak – Filyos&Fevzipaşa – Diyarbekir*. Göteborg: Nydqvist&Holm.

Ökçün A G (1997). *İktisat Tarihi Yazıları*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.

Sazak E (2009). *Hatıralar Emin Bey'in Defteri*. İstanbul: Bilgeoğuz.

Şakir Z (1947). *Nuri Demirağ Kimdir?* . İstanbul: Kenan Matbaası.

Ünsal S (2020, 08 14). *Taşeronluktan Sanayiciliğe*. [www.intes.org.tr: http://www.intes.org.tr/content/insaat_sektoru_tarihce_suha_bey.pdf](http://www.intes.org.tr/content/insaat_sektoru_tarihce_suha_bey.pdf) adresinden alınmıştır

Walker G (2016). *The Sublime Perversion of Capital*. Durham and London: Duke University Press.

Yalçinkaya A ve Yalçinkaya L A (2020). Nuri Demirağ'ın Bir Girişimci Olarak Ortaya Çıkışı, Yükselişi ve Düşüşü: Makro-Kurumsal Yaklaşım Bağlamında Tarihsel Bir İnceleme . *Yönetim Bilimleri Dergisi* , 18 (38), 839-864.

Yavuz N ve Kara A (2019). Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Samsun Sahil Demiryolunun Kuruluşu (1923-24) ve Türk Anonim Şirketi. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* , 4 (1), 68-83.

Yıldırım İ (1999). Cumhuriyet Dönemi Demiryolu İnşaatlarının Mali Kaynakları ve İlk İç Borçlanmalar (1923-1950) . *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* , 44 (15), 603-626.

Yılmaz C (2015). Bafra Demiryolu Bafra-Engiz Dekovil Hattı. *Bütün Şehir Dergisi* , 1 (6), 16-21.

Zarakoğlu A (1950). Memleketimizde Demiryolu Politikası. *Ankara Üniversitesi Hukuk*

Fakültesi Dergisi, 7 (3), 573-589.

Arşiv Belgeleri

BCA, 30-18-1-2-38-53-11

BCA, 30-18-1-2-32-72-6

BCA, 30-18-1-2-37-45-8)

BCA, 30-18-1-1-7-17-11

BCA, 30-18-1-1-17-86-15

BCA, 30-18-1-2-101-24-20

BCA, 30-11-1-0-162-20-19

BCA, 30-11-1-0-170-26-12

BCA, 30-18-1-2-38-51-8

BCA, 30-10-0-0-175-210-1

BCA, 30-18-1-2-33-5-9

BCA, 30-18-1-1-28-16-13

Gazeteler

Akşam

Borsa

Hakimiyeti Milliye

Kurun

Son Posta

Ulus

Post-Neoliberal Otoriter Rejimde Sınıf Dinamikleri ve AKP-TÜSİAD İlişkilerinde Yeni Gerilimler

Özgür Olgun Erden, Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
ORCID: 0000-0002-2793- 2102
E-Posta: ozgurolgunerden@gmail.com

Özet

Bu çalışma, Türkiye’de siyasal iktidar(lar) ve sermaye grupları arasında sıklıkla karşılaşılan gerginliklerin ve çatışmaların belirli bir dönemine odaklanır. Bu dönem, genel olarak 2013-sonrası olarak ifade edilse de daha çok içerisinde bulunduğumuz yakın dönemi ve tartışmalarını kapsar. Bu kapsamda, burada yapılan tartışmalar son dönemlerde AKP iktidarı ve TÜSİAD arasındaki ilişkilerde meydana gelen çatışmaların ve gerilimlerin üzerinde durur. Bu yapılırken, öncelikle siyasal, ekonomik ve ideolojik yönleriyle dünyada ve Türkiye’de sağ-eğilimli siyasetlerin kurmuş oldukları otoriter rejimlere işaret eder ve bu rejimlerde Türkiye örneğinden yola çıkarak oluşan yeni bir sınıf dinamiğinden bahseder. Neoliberal ekonomik düzene içkin birtakım çelişkilerin ortaya çıkardığı bu post-neoliberal dönemin sınıf dinamiklerine, sağ-popülist siyasetlerin otoriter bir rejim inşa ederek yanıt verdiklerini savunur. Post-neoliberal otoriter rejim olarak adlandırılan bu rejimlerin sınıf dinamiklerinde yeni gerilim ve çatışmaların temellerini attığını ileri sürer. Bu gerilim ve çatışmaların belli bir toplumsal sınıfın kendisinde barındırmış olduğu siyasal, ekonomik ve ideolojik tüm yönleriyle TÜSİAD-AKP ilişkilerine yansıdığını göstermeye çalışır. AKP’nin kurduğu post-neoliberal otoriter rejimin neoliberal ekonominin sorunlarına ve çelişkilerine sunduğu çözümlerin, ilişkilerde giderek gerilime ve çatışmaya neden olduğunu vurgular. Bu gerilimin temelde sınıfsal bir karakteri olduğuna işaret eder. Bunun siyasal, ideolojik ve ekonomik görünümüyle AKP ve TÜSİAD’ın karşılıklı açıklamalarına yansıdığını belirtir. Bir süredir devam eden siyasal ve ideolojik açıklamalara yakın zamanda ekonomiyle ilgili açıklamaların da eklenmesiyle ortaya çıkan gerilimin tam anlamıyla güçlü bir sınıf karakteri taşıdığını iddia eder. AKP’nin post-neoliberal otoriter rejiminde ortaya çıkan gerilim(ler)in siyasal, ideolojik ve ekonomik bakımlardan TÜSİAD-AKP ilişkilerine sınıfsal karakterini verdiğini öne sürer. Bu sınıfsal karakterin başta siyasal ve ideolojik olmak üzere ekonomik temellerinin izini sürer. Post-neoliberal otoriterlik ve/veya otoriter rejim tartışmalarına dayanarak sınıf karakterinin bütün bu temellerini ortaya koymayı amaçlar. Bu amaçla, çalışma Türkiye’nin post-neoliberal rejiminde tüm bu

yönleriyle gerilimin bu sınıf temelini ele alır ve açıklamaya girişir. Bunu yaparken, belirtilen sınıf karakterine temel oluşturan siyasal, ideolojik ve ekonomik yönlerin altını çizerek içerisinde bulunduğumuz post-neoliberal otoriter rejimlerin sınıf dinamiklerine bir çerçeve getirmeye çalışır.

Anahtar Kelimeler: Post-Neoliberalizm, Siyasal Otoriterleşme, Sınıf, AKP, TÜSİAD

Class Dynamics in Post-Neoliberal Authoritarian Regimes and New Tensions in AKP-TÜSİAD Relations

Abstract

This study focuses on a particular period of the conflicts and tensions that we have frequently come across among political power(s) and capitalist classes in Turkey. This period, albeit expressed as post-2013, contains a recent one and its discussions in which we live. In this scope, the arguments to be made here draws upon the conflicts and tensions which the AKP-TÜSİAD relations have recently taken place. In so doing, the study primarily points to the authoritarian regimes established by the right-wing politics with political, economic and ideological aspects in the world and Turkey, and speaks of a new class dynamics forming in those regimes, considering the case of Turkey. It argues that the right-populist politics have responded to the class dynamics of post-neoliberal period disclosed by some contradictions inherent in neoliberal economic order by constructing an authoritarian regime. Termed as post-neoliberal authoritarian regimes, they have, it asserts, laid the bases of new tensions and conflicts. It tries to show that these are embodied in the AKP-TÜSİAD relations through all the characters, political, ideological, economic, within which a social class itself contains. Founded by the AKP power, and based upon a particular political, ideological and economic orientations the answers of the post-neoliberal authoritarian order to some matters and contradictions in which neoliberal economy contains in itself are highlighted to have caused to conflict and tension in the relations. This tension is pointed to have fundamentally a class character. With all the appearances, ideological, political and economic, this class character is indicated to have come through the statements by either the AKP or TÜSİAD. By the recently articulation of economic statements to the political and ideological statements maintaining for a while, the resulting tension is asserted to strictly undertake a powerful class character. In the AKP's post-neoliberal authoritarian regime, the foregoing tension is argued to bring the class character in TÜSİAD-AKP relations in political, ideological and economic sense. As well as political and ideological orientations, the study fundamentally traces the economic aspect

of this class character. It aims to put forward all these bases of the class character, referring to the debates over post-neoliberal authoritarianism and/or post-neoliberal authoritarian regimes. To this end, it embarks to explain, addressing this class base of the tension with all the aspects in Turkey's post-neoliberal regime. By doing this, it tries to draw a frame for class dynamics in the post-neoliberal authoritarian regimes within which we have been, by underlining the political, economic, ideological directions to comprise a basis for the class character stated.

Keywords: Post-Neoliberalism, Political Authoritarianism, Class, AKP, TÜSİAD

Giriş

Türkiye’de sermaye sınıfları siyasal iktidarlara olan ilişkilerini her daim belirli bir uyum ve iş birliği içinde yürütmeye ve sürdürmeye çalışmışlardır. Bu uyum ve birliktelik, çoğu zaman siyasal, ideolojik ve ekonomik bakımlardan sınıf-temelli birtakım çıkarlara temel bir içerik ve çerçeve kazandırmıştır. Siyasal, ideolojik ve ekonomik yönleriyle iktidardaki Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ile sermaye sınıfları arasında oluşan bu uyum ve birliktelik, AKP’nin iktidara gelişinin öncesini de içerisine alacak şekilde belli bir süre devam etmiştir. Ancak bir süredir, bazı sermaye gruplarıyla AKP iktidarı arasındaki ilişkiler giderek gerilmeye başlamış ve bu gerilim, kendi içinde siyasal, ideolojik ve ekonomik pek çok yönüyle belli bir çelişki ve çatışmayı da beraberinde getirmiştir. Son zamanlarda buna ekonomik ve sınıf-temelli birtakım çıkarların da eklenmesiyle bu çelişki ve çatışmalar TÜSİAD ve AKP ilişkilerinde kendisini tüm yönleriyle açığa çıkarmıştır. Özellikle 2013-sonrasına kadar belli bir uyum ve iş birliği içerisinde giden bu ilişkilere dair şu sorular sorulur: Başta ekonomi olmak üzere siyasal ve ideolojik bakımlardan bu gerilim ve çatışmaların temelinde ne yatmaktadır? AKP-TÜSİAD ilişkilerinde giderek artan bu gerilim ve çatışmaları nasıl okumak gerekir? Bunu yaparken ortaya çıkan bu gerilimli ve çatışmacı ilişkiyi anlamak ve açıklamak için ona ne tür bir çerçeve çizilmelidir? Bu sorulardan yola çıkarak TÜSİAD-AKP ilişkilerine belli bir çerçeve çizilmeye çalışılırken ‘sağ-popülist siyasetlerin yeni sığınağı haline gelen post-neoliberal otoriter rejimler bu gerilim ve çatışmaların bir temelini oluşturabilir mi?’ sorusu sorulur ve TÜSİAD ile siyasal iktidar arasında ortaya çıkan gerilim ve çatışmaların sınıf dinamikleri ele alınır ve tartışılır. Post-neoliberal otoriter rejim ve bu rejime ilişkin tartışmalar kapsamında bunlara bir açıklama getirilmeye çalışılır. Tarihsel olarak, belli bir siyasal-toplumsal bağlamı itibarıyla temel bir takım değişim ve dönüşümlerin otoriter uğrakları olan askeri darbe dönemleri (1960-61, 1971-73, 1980-83) de göz önünde bulundurularak siyasal, ekonomik ve ideolojik formlarıyla belli bir sermaye grubuyla siyasal iktidar arasında yaşanan bu gerilim ve çatışmaların bir çerçevesi çizilir. Bu yapılırken de dünyada ve Türkiye’de sağ-siyasetlerin neoliberalizm-sonrası olarak ifade edilen

belirli bir tarihsel-toplumsal bağlama işaret eden otoriter yönelimi ve popülist yaklaşımı temel alınır. Bu otoriter-popülist anlayış, daha sonra da değinileceği üzere, Türkiye'deki neoliberal ekonomik yapılanmanın otoriter tarzının devamı niteliğindedir. Türkiye'deki siyasal rejimin aynı zamanda otoriter karakterinin de bir ürünü olan bu neoliberal otoriter ekonomik yapılanmanın kendi içsel çelişki ve çatışmalarına çözüm bulma arayışında olan AKP'nin post-neoliberal otoriter rejim inşası böyle bir tarihselliğin ürünü ve devamı olmuştur.

Sağ-popülist siyasetler, dünyada ve Türkiye'de neo-liberalizm sonrası bir dönem olarak tarif edilen ve sağ-siyasetler açısından tali anlamda bir siyasal-ideolojik manevra değişikliğini anlamına da gelen sağ-popülizm'in habercisidirler. Bu sağ-popülizm'de özellikle Amerika'da cumhuriyetçi kanattan sağ-popülist siyasetçi Trump'ın iktidara gelişinin sonrasında, Avrupa'da Slovenya'da Jansa'nın Slovenya Demokratik partisi önderliğindeki sağ-koalisyonu, Polonya'daki milliyetçi-muhafazakâr eğilimli Hukuk ve Adalet [Law and Justice] partisinin üyesi siyasetçi Morawiecki'nin iktidarı, Macaristan'da yeniden iktidara yükselen Orban'ın Fidesz partisi ve Türkiye'de Erdoğan'ın AKP'si bu sağ-popülizmin öne çıkan politik görüngüleri olmuştur. Bu yeni tür popülizm, post-neoliberalizm olarak ifade edilen bir otoriter rejim inşasına girişen sağ-siyasetlerin temel politik yönelimleri olmuşlardır. Şüphesiz, bu politik yönelimlere belli bir çerçeve oluştururken kullanılan post-neoliberalizm kavramı Macdonald ve Ruckert (2009)'in de işaret ettiği üzere bir neoliberalizm-sonrası çağı ifade etmez. Daha ziyade, post-neoliberalizme bir çerçeve çizen bu post-neoliberal çağ, temel olarak neoliberalizme içkin pek çok çelişki(ler)in sonucu olarak ortaya çıkan 'yenilikçi' siyasal alternatifleri karakterize eder. Bu alternatifler, sağ-popülist siyasetlerin post-neoliberal otoriter rejimlerinin inşasında önemli bir rol oynar. Yazıda da bu kavrama başvurularak AKP iktidarının post-neoliberal otoriter rejiminin ve sınıf ilişkilerinin bir çerçevesi ortaya konur. Bu yapılırken de Mann (1987)'in hâkim sınıfların yönetim/yönetme stratejileri doğrultusunda siyasal rejimler arasında yaptığı ayrımı temel alarak çalışma, Türkiye'deki siyasal rejimi ve dolayısıyla yönetme anlayışını otoriter bir siyasal rejim olarak tarif eder.

Türkiye'de devlet, -yeni- hâkim sınıflar ve AKP siyaseti bağlamında ortaya çıkan sınıf gerilimleri post-neoliberalizm kavramı ve bu kavramın çerçevesini çizdiği otoriter siyasal rejim tartışmaları etrafında ele alınırken ilk olarak bu rejimin temellerini atan Türkiye'deki hâkim otoriter siyasal anlayış ve bunun sonucunda ortaya çıkan neo-liberal ekonomik yeniden yapılanmadan söz edilir. Bu otoriter siyasal rejimin ürettiği neoliberal ekonomik yapılanmaya içkin temel bir takım sorun ve çelişkilerin üretmiş olduğu ve tarihsel olarak içerisinde bulunduğumuz siyasal-toplumsal bağlamın bir devamı niteliğinde olan AKP siyasetinde

cisimleşen post-neoliberal otoriter rejime işaret edilerek bu rejime teorik-kavramsal bir çerçeve kazandırılır. Sonunda tartışma bu tür bir teorik-kavramsal çerçeveden yola çıkarak belirli siyasal, ekonomik ve ideolojik yönelimleriyle AKP'nin şu anki post-neoliberal otoriter siyasal rejimde TÜSİAD-AKP ilişkileri ve bu ilişkilerin sınıf dinamikleri ve beraberinde ortaya çıkan gerilim ve çatışmalar ele alınarak sonuç bölümüyle tamamlanır.

Türkiye'de Devlet-Sermaye İlişkilerinin Genel Yapısı

Rejimlerin inşası esnasında farklı sınıf gerilimleriyle şüphesiz karşılaşmaktadır. Özellikle farklı sermaye gruplarının gerek kendi aralarında gerekse de siyasal iktidarlara olan gerilimleri, bunların en sık örnekleridir. Ancak söz konusu sınıfsal gerilimler tek başına ekonomik çıkarlarla ve sınıf-temelli çelişkilerle açıklanamaz. Sermaye sınıflarının siyasal iktidarlara olan mücadelelerinde ve çatışmalarında bu gerilimlerin siyasal bir boyutu olduğu kadar, farklı fikri ve ideolojik eğilimlerin karşı karşıya gelmelerinin sonucunda ortaya çıkan ideolojik bir boyut da söz konusudur. Çünkü sınıf denilen şey sadece ekonomik bir kategori değildir. Poulantzas (1976a)'ın belirttiği gibi sınıf kavramı ekonominin beraberinde aynı zamanda siyasal ve ideolojik bir kategoridir. Şöyle ki, sınıfı yapısal olarak belirleyen şeylerden biri de toplumsal işbölümü içerisinde tümüyle bir sınıfı çevreleyen siyasal ve ideolojik ilişkilerdir. Bu ilişkilerle Poulantzas hâkim sömürü ilişkilerinin yeniden üretimini pekiştiren ilişkileri kasteder. Kapitalist üretim ilişkisinde söz konusu politik ilişkiler siyasal otorite ve denetim mekanizmalarını kapsar. İdeolojik bir ilişki ise sınıflar arasındaki bölünmeleri temel bir sınıf ilişkisi olarak belirleyen ve yaratan, çalışan sınıfların üretim süreçlerine tabi oluşunu yeniden üreten ve sermayeye olan bağlılıklarını güçlendiren mekanizmalar olarak ortaya çıkar (Burris, 1987). Bu ilişkiler otoriter rejim inşalarında siyasal iktidarların ve devletin sınıf karakterinden dolayı ortaya çıkan sınıf gerilimlerini de büyük ölçüde belirler ve açığa çıkarır. Bunu post-neoliberal otoriter rejimlerin inşası sürecinde de açık bir şekilde gözlemledik. Bu rejimler, siyasal ve ideolojik olarak neoliberal ekonominin kriz ve çelişkilerine ve onun artan güçsüzlüğüne emek-karşıtı bir siyasal motivasyonla yanıt veren milliyetçi-muhafazakâr sağ-popülist siyasetlerin bir ürünü olmuşlardır (Brie, 2009; Brand 2016). Bu tür rejim inşalarına girişen sağ-popülist siyasetler neoliberal ekonomik yapıdaki çelişkili ve antagonist sınıf konumlarından yararlanarak politik ve ideolojik ilişkileri sayesinde çoğu zaman farklı sermaye sınıfları arasında birtakım gerilimler yaratmış, onun devam etmesini sağlamış ve hatta bazen bu gerilimin dozajının giderek artmasına neden olmuşlardır. Türkiye'de Erdoğan'ın AKP'si bu post-neoliberal otoriter rejim inşasında neoliberal ekonomiye özgü birtakım çelişkilerin sonucu olarak 'yenilikçi' bir anlayışla geliştirdiği otoriter karaktere sahip alternatif siyaseti ve ekonomi politikalarıyla (bunların en bilindik sloganı

“faiz sebep, enflasyon sonuçtur” yaklaşımı) TÜSİAD’la olan arasındaki sınıf gerilimlerini yeni bir aşamaya taşımıştır. Post-neoliberal otoriter rejime rengini veren Erdoğan AKP’sinin bu ‘yenilikçi’ sağ-popülist siyasal alternatifinin ekonomi alanındaki politikaları ve otoriter siyaset anlayışı, AKP iktidarını ve TÜSİAD’ı bir kere daha karşı karşıya getirmiştir.

Şüphesiz, bu gerilimlerin ve karşı karşıya gelişlerin arkasındaki siyasal, ekonomik ve ideolojik unsurlar ve bunların belirleyiciliğinde devlet ve sermaye sınıfları arasındaki ilişkiler, siyasal alanın otoriter hâkim siyaset anlayışını sürdüren AKP’nin post-neoliberal otoriter siyasal rejimiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Bu siyasal rejimin aktörlüğünü devlet, dindar-muhafazakâr eğilimli yeni sermaye sınıfları ve bu sınıfların siyasal temsilciliğine soyunan AKP üstlenmektedir. 2002’de yapılan genel seçimlerde aldığı oylarla tek başına iktidara gelen AKP, iktidara gelişinden bu yana devlet, sermaye sınıfları ve siyasal alandaki ilişki biçimlerini dönüştürmüştür. Ancak, bu dönüşümün siyasal öznesi tek başına AKP ve onun egemen kılmaya çalıştığı siyaset anlayışı olmamıştır. Bu dönüşümün arkasında önemli tarihsel-yapısal unsurlar bulunmaktadır.

Türkiye’de devlet, sermaye sınıfları ve siyasal alandaki söz konusu ilişkileri dönüştüren bu tarihsel-yapısal unsurları belirleyen şeylerden biri 1923’te yeni bir ulus-devlet ve toplum inşasının da temellerini atacak olan otoriter devlet anlayışıdır. Bu otoriter anlayışın sonucunda devletin hâkim baskı aygıtları (ordu, sivil bürokrasi, yargı vs.) ve belirli aralıklarla bunları kullanarak gerçekleştirilen askeri darbelerle siyasal alan ve devlet-sermaye ilişkileri yeniden yapılandırılmış ve değiştirilmiştir. Tarihsel olarak Türkiye kapitalizminin 1950’li yıllardan itibaren yaşadığı deneyim ve değişimler ve devamında 27 Mayıs 1960 askeri darbesinin sonuçları da benzer birtakım değişimler yaratmıştır (Boratav, 2005; Zürcher, 2004). Bunu 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından Türkiye’de gerçekleştirilen neo-liberal ekonomik yapılanma ve beraberinde yeni sermaye gruplarının ortaya çıkışında da görebiliriz. Türkiye’de sermaye sınıfları ve devlet arasındaki ilişkiler bağlamında bahsedilen bu durumun iki şeyi açıkça ortaya koyduğu söylenebilir. Bunlardan biri, Türkiye siyasal tarihinde varlığını hep sürdüren ve hâkim kılan devlet ve sermaye sınıfları arasındaki yakın ilişkilendir. İkincisi de bu ilişkilere egemen olan otoriter anlayıştır. Bu noktada, mesela Türkiye’de otoriter devlet anlayışının hâkim biçimi ve bunu ortaya koyan askeri darbelerden biri bunu açık bir şekilde göstermiştir. 1980 askeri darbesiyle birlikte yürürlüğe sokulan neo-liberal ekonomik yapılanmadaki otoriter tarz, Türkiye’de devlet ve sermaye sınıfları arasındaki ilişkileri yeniden düzenlerken beraberinde ekonomik ve siyasal alanı da büyük ölçüde değişime uğratmıştır.

Türkiye’de otoriter devlet anlayışının bir ürünü olan askeri darbelerin etki

alanını siyasal ve ekonomik yönleriyle fazlasıyla genişletmiş olan 12 Eylül askeri darbesi, neo-liberal ekonomik yapılanmanın aktörlüğünü üstlenerek Türkiye ekonomisinde devlet, sermaye sınıfları ve siyaset arasındaki ilişkileri yeniden yapılandırmıştır. Burada yapacağımız tartışmaların önemli argümanlarından biri de dindar-muhafazakâr eğilimleriyle yeni bir sermaye sınıfının ortaya çıkışının bahsedilen yeniden yapılanmanın en önemli sonuçlarından biri olduğudur. Bu yeni sermaye sınıf(lar)ının siyasal temsil sorunu ve bunun AKP ile birlikte çözüme kavuşması Türkiye’de temel olarak devletin öncülüğünde yeni bir siyasal rejimin temellerinin atılmasına da temel oluşturmuştur. Söz konusu siyasal rejimin öncüsünün devlet olmasının temel nedenleri arasında devletin Althusserian anlamda bütün ideolojik unsurlarıyla Türkiye’de hâkim sınıf siyasetinin otoriter temellerini atmış olması yatar. Baskıcı, milliyetçi, dindar-muhafazakâr ve otoriter ideolojik görünümüleriyle devlet Türkiye’de hâkim sınıf siyasetinin temel belirleyeni haline gelmiştir.

Tüm ideolojik görünümüleriyle bu otoriter tarz, Türkiye’de çoğunlukla milliyetçi-muhafazakâr sağ siyasetlerin temel siyasal-ideolojik unsurları ve motivasyon kaynakları olmuştur (Karaveli 2016, 2018; Bora, 2012). Bu durumu devlet ile sermaye sınıf(lar)ı arasındaki ilişkiler üzerinden ele alırken daha önce de belirtildiği gibi Mann’ın siyasal rejim tipolojisi kullanılarak Türkiye’de devletin merkezi ve hâkim konumundan kaynaklı egemen sınıf stratejilerini çoğunlukla bu türden otoriter rejimlerin şekillendirdiği savunulur. Söz konusu tipolojide Mann, bu rejimlerin ideolojisinin ve pratiklerinin paternalist ve/veya paternal bir yönetim anlayışını temel aldığını belirtir. Paternalist temelleri olan bu otoriter siyasal rejimde devlet, gereken durumlardan parlamentoyu feshederek, sivil özgürlükleri kısıtlayarak ve baskı için yeni hedefler belirleyerek kuralları keyfi bir şekilde değiştirebilir (Mann, 1987: 345). Türkiye’deki siyasal rejime içkin bu patrimonyal anlayış güçlü devlet geleneğiyle doğrudan bağlantılandırılır. Dinler (2003), güçlü devlet geleneğini anlamada bu patrimonyalizmin kilit bir kavram olduğunu savunur. Ancak Dinler, aynı zamanda Türkiye’de siyasal rejimin niteliğini belirleyen ve devleti karakterize eden bu güçlü devlet geleneğinin ‘devlet merkezci’ bir yaklaşımın gelişimine yol açtığını ve bunun da kendine özgül bir mantığı olan devletin toplumsal çıkarlardan ve sınıflardan bağımsız bir şekilde kendi başına birtakım amaçları olan bir devlet tanımlamasına zemin hazırladığını söyler. Böylece ona göre devlet, toplumsal ve iktisadi kökenleri ve meşruiyet temellerinin ötesinde ve öncesinde toplumu etkileyen mutlak bir yapı olarak tanımlanır (Dinler, 2003: 19, 30-32). Dinler’in tek başına patrimonyal bir çerçevede devletle ilgili yapılan bu tanımlamaya yönelttiği eleştiriyi de dikkate alarak çalışmamız Türkiye’de devletin bir sınıf karakterinin olduğunu, hâkim sınıflarla olan ilişkilerini ve meşruiyetinin temelini sağlayan şeyin de Althusserian

anlamda devletin bu ideolojik çerçevesinin olduğunu savunur (Althusser, 2006: 92-93-94). Bir başka deyişle, devleti hâkim-yönetici sınıfların sadece bir aracı olarak gören 'araçsal' yaklaşımların ve/veya perspektiflerin aksine devlete ilişkin yapısalcı yaklaşımlarıyla Althusserci ve Poulantzasçı bir çizgiyi takip ederek devlet ve hâkim sınıflar arasındaki ilişkinin nesnel bir ilişki (Althusser, 2006; Hirst, 1976) olduğunu öne sürer ve bu ilişkiyi de belirli bir toplumsal oluşumda devletin işlevleri ile hâkim sınıfların çıkarlarının çakışması olarak ifade eder. Buna göre, devlet bir toplumsal oluşumda böyle bir uyum mekanizması olarak işlev görür ve hâkim sınıfların siyasal birliği sağlayamadığı ve hegemonyasını oluşturamadığı durumlarda devlet hâkim sınıfların çıkarlarıyla son derece uyumlu bir siyasal birliği ve hegemonyayı yaratan -ideolojik- bir yapı halini alır (Esping-Andersen vd., 1976: 188). Devletin bu ideolojik karakteri, 1980 sonrası Türkiye'sinde otoriter siyasal anlayışla uyumlu bir şekilde gerçekleştirilen neo-liberal ekonomik yeniden yapılanmanın aktörlüğünü ve beraberinde dindar-muhafazakâr yeni sermaye sınıflarının siyasal temsilciliğini üstlenen AKP siyasetinde yeni bir siyasal rejime tahvil eder. Bu siyasal rejim yakın zamanın giderek popülerleştiği post ön ekinin pek çok kavramda kullanılmasının bir başka versiyonu olan ve 'neoliberal-sonrası' bir dönem olarak tarif edilen post-neoliberal otoriter bir rejimdir. AKP'nin bu yeni rejimi, Türkiye'nin tarihsel olarak otoriter siyasal rejim anlayışının ve bunun önemli sonuçlarından biri olan otoriter-neoliberal ekonomik yapılanmanın devamı niteliğinde bir rejimdir. Bir başka ifadeyle, AKP iktidarı rejimin bu otoriter karakterini ve neoliberal otoriterliği siyasal, ideolojik ve ekonomik tüm unsurlarıyla post-neoliberal bir otoriterliğe taşımıştır. Bu türden bir otoriterlik, belirtilen unsurlarıyla temel birtakım sınıfsal çelişkileri ve gerilimleri beraberinde getirmiştir. AKP'nin bu post-neoliberal otoriterliği tüm sınıfsal görünümüleriyle Türkiye'de tarihsel anlamda siyasal rejimin otoriter karakterinin ve neoliberal-otoriter ekonomik yapılanmanın sonuçlarını yansıtır.

Otoriter Siyasal Rejim ve Neo-liberal Ekonomik Yeniden Yapılanma

Genel hatları itibariyle, Türkiye'ye hâkim olan siyasal rejim otoriterdir. Bu otoriter tutum ve yönetim anlayışı aynı zamanda Türkiye'deki egemen sınıfların diğer sınıflara karşı sınıf stratejilerini geliştirirken temel motivasyon kaynaklarından biri olmuştur. Bir başka ifadeyle, Türkiye hâkim sınıflarının yönetme stratejilerinde eğilim daha çok otoriterdir. Daha önce de belirtildiği gibi, Mann (1987) hâkim sınıf stratejileri ile siyasal rejimler tipolojisinde bunu açıkça belirtir. Ona göre, tarihsel olarak belirli siyasal rejimler ve bunlara uygun olarak gelişen hâkim sınıf stratejileri bulunmaktadır. Bu siyasal rejim tipolojisine göre Mann, anayasal-liberal, rekabetçi ve kaynamış, otoriter, faşist ve otoriter sosyalizm olmak üzere beş tür siyasal rejimden söz eder. İngiltere ve

Birleşik Devletler anayasal-liberal, Fransa, İspanya, İtalya ve İskandinav ülkeleri rekabetçi ve kaynamış, Almanya, Avusturya, Japonya ve Rusya otoriter, Nazi Almanyası faşist ve otoriter siyasal rejim tiplerine girer (Mann, 1987: 342, 344, 349). Mann, otoriter siyasal rejimlerin temel özelliğinin yukarıda da belirtildiği gibi siyasal katılımı engelleme, özgürlükleri sınırlandırma ve/veya yeni baskı araçları bulma eğilimleriyle keyfi biçimde kuralları değiştirmesi olduğunu söyler. Ayrıca gerektiğinde bu tür rejimlerde devlet grevleri, toplantıları, gösteri yürüşlerini, örgütleri ve yayınları baskı altına almak için yasal belirsizlikleri kullanır, sıkıyönetim kanunlarına başvurur. Yine, bu tür rejimlerin bir diğer temel özelliği Mann'ın da işaret ettiği gibi, paternalist ya da paternal yapılar olmalarıdır (Mann, 1987: 345-346). Bu noktada, Mann'ın otoriter siyasal rejimlerle ilgili bu açıklamasından yola çıkarak Türkiye'deki mevcut siyasal rejimin de otoriter bir karaktere sahip olduğu iddia edilebilir.

Türkiye'deki mevcut bu otoriter rejim ve anlayış, bürokratik-askeri-teknokratik otoriter yönetim tarzlarından daha ziyade kontrollü siyasal katılıma ve siyasal-kurumsal yapılar aracılığıyla toplumun siyasal-mobilizasyonuna imkân tanır. Bir anlamda, sınıf çatışması modelini de reddederek farklı çıkarların çeşitli kurumsal-siyasal mekanizmalar aracılığıyla temsil etme arzusunda olan ve liberal demokrasinin bireyci savlarını mutlak surette reddeden siyasal-otoriter bir tarzdır (Linz, 2000: 208-209). Türkiye'deki bu otoriterlik aynı zamanda daha önce de vurgulandığı gibi paternalist ya da paternal bir karaktere sahiptir. Türkiye'deki otoriterliğin önemli kaynaklarından biri olduğu savunulan bu paternal/paternalist karakter güçlü devlet geleneğini anlama ve açıklamanın temel yollarından biri olmuştur. Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde devleti tanımlamada bu kavrama sıklıkla başvurulmuştur. Dinler, bu kavram ve ona bağlı olarak yapılan pek çok analizde kullanılan temel kavram çiftlerinden birinin 'merkez-çevre' kavramı olduğunu söyler. Ancak ona göre, bu tür analizlerin temel sorunu devletin tarihsel-toplumsal temellerini ve sınıf karakterini göz ardı etmeleridir (Dinler, 2003). Güçlü sınıf karakterleri olmakla birlikte belli tarihsel dönemlerde ortaya çıkan kapitalist krizlerin ivme kazandırdığı bir takım ekonomik, siyasal ve ideolojik-yapısal dönüşümleri deneyimleyen Türkiye gibi ülkeler devletçi-teknokratik otoriter bir yapının kurumsallaşmasını da beraberinde getirirler. Aslına bakılırsa, Türkiye'nin neoliberal ekonomik yapılanma süreci temelde böylesi otoriter bir karakteri bulunan kurumsallaşmanın bir ürünüdür. Otoriter tarzıyla Türkiye'deki örgütlü emeğin siyasal, kurumsal ve ekonomik gücünde ciddi gerilemelere yol açan bu neoliberal süreç otoriter-devlet biçiminin yükselişinin bir sonucudur. Poulantzas'ın otoriter devletçilik kavramından hareketle, 1970'li yıllardaki krizin ardından böyle bir krizden ancak devlet biçiminin otoriterleşmesiyle çıkılabileceği anlayışı hâkim olmuştur.

Bu otoriter-devletçi anlayış parlamento karşısında yürütmenin, yürütme içinde de uzmanlaşmış ekonomi mekanizmalarının öne çıktığı bir kurumsallaşmanın devamıydı (Akçay, 2019: 51-52). Bu kurumsallaşma bir yönüyle liberal-parlamente bir demokrasi karşısında devletin ve onun güçlü idaresinin giderek daha fazla güçlenmesi anlamına geliyordu (Poulantzas, 1976b: 129). Bu yüzden burada Dinler (2003)'in eleştirilerine katılmakla beraber Türkiye'deki siyasal rejimin otoriter karakterine içkin olan paternal, paternalist özellikler sergilediğini de belirtmek gerekir. Yine de tüm bunlara karşın, altını bir kere daha çizmek gerekirse, buradaki tartışmaların temel argümanını Türkiye'deki siyasal rejim ve devletin, Dinler (2003)'in de belirttiği üzere, güçlü sınıfsal öğeler barındırması oluşturur. Temelde, bu sınıfsallığın Türkiye toplumunun tarihsel olarak siyasal-toplumsal değişim ve dönüşümünden kaynaklandığını öne sürer (Ahmad, 1993; Keyder, 2005).

Türkiye tarihini sadece Batıcı bürokratların ve modernleştirici elitlerin bir tarihi olarak yazmak ve yorumlamak (Dinler, 2003) Türkiye'deki toplumsal dönüşümleri ve bunların siyasal-toplumsal aktörlerini ve mücadelelerini göz ardı eder ve onları bir siyasal-toplumsal analizin nesnesi olmaktan çıkarır. Çünkü bu tür bir tarih yazımı ve yorumu, Türkiye'deki siyasal rejimin biçimlenmesini ve devletin genel karakterini Dinler (2003)'in belirttiği gibi merkez-çevre ya da Karaveli'nin işaret ettiği gibi sekülerizm/laisizm-İslam veya batıcılar-dindar/muhafazakârlar arasında geçen mücadelelerin belirlediği şekilde bir siyasal-toplumsal analize sebebiyet verir. Oysaki, yine Karaveli (2018)'nin işaret ettiği üzere Türkiye'deki siyasal-toplumsal düzeni sekülerizm-İslam ya da Doğu-Batı gibi kavramsal kategoriler etrafında açıklamak ve yorumlamak yerine Türkiye'nin özellikle cumhuriyet döneminden itibaren -her ne kadar buna Osmanlı dönemi de dâhil olsa da- neden otoriter bir siyasal rejim olarak şekillendiğine ve buna temel oluşturan unsurlara bakmak gerekir. Ona göre, bunlar esasında Türkiye'nin sınıf karakterini anlatır. Temelde, Türkiye'nin 1923'ten 1950'ye kadar milliyetçi-burjuva bir tek-parti diktatörlüğü olmasından tutun da devletin kurucularının, askeri ve sivil bürokratların bir 'milli burjuvazi' yaratmasına ve 1960-1961, 1971-1973 ve 1980-1983 askeri müdahaleleri ve sıkıyönetimlerine kadar tarihsel açıdan önemli siyasal-toplumsal eşikleri barındırır. Türkiye'nin yakın tarihinde öne çıkan bu siyasal-toplumsal eşiklerden biri olan 1980-1983 yılları temelde neoliberal-milliyetçi bir diktatoryal düzeni resmeder. Aslına bakılırsa, bu düzen esasında Türkiye'nin bir burjuva rejimi olduğunu ve sınıf karakterine sahip olduğunu gösterir. Genel olarak, sağ-eğilimli bir ruhunun olduğu söylenir (Karaveli, 2018: 17-18). Bu ruh, Türkiye'de başta askeri bürokrasi olmak üzere devletin bütün kurumsal aygıtlarına nüfuz etmiştir. İdeolojik olarak Türkiye'de ordu, her ne kadar geleneksel olarak muhafazakâr gruplara karşı ve muhalif

de olsa, daha çok kapitalizmi teşvik eden ve destekleyen Demokrat Parti ve/veya Adalet Partisi gibi merkez sağ partileri içine alan bu sağ-eğilimli ruhu benimsemiş ve sahiplenmiştir (Ahmad, 1993: 12).

Türkiye tarihselliği içerisinde temel otoriter uğraklardan biri olan neoliberalizme ve neo-liberal ekonomik yapılanmaya otoriter karakterini veren devlet ve onun diğer kurumsal yapıları neo-liberal bir piyasa ekonomisinin 'mağduru' olmaktan daha ziyade onun suç ortakları olmuşlardır. Bir başka ifadeyle, devlet ve kurumsal aygıtları Türkiye'de neoliberal ekonomik yapılanmanın önde gelen aktörü ve bu yapılanmaya otoriter karakterini veren şey olmuştur. Bu aynı zamanda Türkiye'de siyaset dışı, teknokratların yönetim ve güdümünde olan bir makro-ekonomi yönetim yapısına ve örgütlü emeğin güçsüzleştirilmesine dayalı otoriter neoliberal bir modelin AKP iktidarı tarafından kurumsallaştırılmasını da sağlamıştır. Bu şekilde kurumsallaştırılan otoriter bir neoliberalizm, otoriter devletçi anlayışının güncellenmiş bir versiyonundan başka bir şey olmamıştır (Akçay, 2020a: 6). Bruff (2014) da aynı şekilde, 1970'lerin sonundan itibaren ve 1980'li yıllar boyunca İngiltere'deki Thatcherizm deneyiminden yola çıkarak benzer bir noktaya işaret eder. Bu kavramı kullanarak İngiliz devletin ve onun kurumsal yapılarının neoliberal ekonomik yapılanmada nasıl aktif bir rol oynadığını tüm açıklığıyla ortaya koyar. Buradaki otoriterlik terimi, Bruff'un işaret ettiği gibi tek başına kaba bir gücün kullanımı olarak görülmemelidir. Aksine ve daha da önemlisi, buradaki otoriterlik belirli politikaları ve kurumsal pratikleri birtakım toplumsal ve siyasal anlaşmazlıklardan uzak tutma girişimlerinde devletin ve onun kurumsal gücünün yeniden şekillendirilmesini ifade eder (Bruff, 2014: 115). Türkiye örneğinde bu otoriter neoliberal yeniden yapılanmada devletin merkezi bir rol alarak yukarıdakine benzer bir depolitizasyon süreciyle uzak tutma girişimlerinin yanında askeri bir darbeyle gelen devletin sert ve kaba gücü öne çıkmıştır (Atasoy, 2009: 80, 84-85). Ancak yine de belirtmek gerekirse, otoriter bir neo-liberal yapılanma temelde neo-liberalizme geçişte askeri diktatörlüklerin rolünden tutun da yönetimlerin hukuka aykırı/kanunsuz ve zorlayıcı metotlarına ve olası bir halk muhalefetinden neo-liberal kemer sıkma tedbirlerinin üzerini örtecek yasal-anayasal mekanizmaların kullanımına kadar pek çok şeyi içerisine almıştır (Bruff, 2014; Clua-Losada ve Ribera-Almandoz, 2017; Bozkurt-Güngen, 2018). Aslına bakılırsa bu metotlar bir anlamda hem kapitalist devletlerin daha çok kendine özgü meşruiyet krizlerine hem de kapitalizmin daha geniş krizlerine yanıt olmuşlardır (Bruff, 2014: 124). Bu tür bir ekonomik yapılanmayı otoriter kılan şeyse demokratik baskılardan azade edilmiş devlet-yönelimli baskıdır. Son tahlilde, bu aynı zamanda daha geniş bir eşitlik ve demokratikleşme taleplerine karşı aktif bir şekilde savunusu yapılan neo-liberal bir siyasal-ekonomik düzenin yaratılması ve sürdürülmesinde de

son derece merkezidir (Bruff, 2016: 109-110). Bu otoriterlik temelde mevcut ve olası bir halk katılımını tüm karar alma süreçlerinden tamamen uzaklaştıran bir motivasyona dayandırılmıştır (Bozkurt-Güngen, 2018). Bu sebepledir ki, neoliberal otoriterlik veya otoriter neoliberalizm temelde güçlü bir devlet-merkezli yaklaşımın ve depolitizasyonun bir ürünüdür.

Türkiye’de genel olarak yukarıda yapılan tartışmaları da göz önünde bulundurursak mevcut otoriter siyasal rejimin oluşumunda ve bunun hâkim bir siyasal-yönetim anlayışı olarak yerleşiklik kazanmasında iki temel aktör öne çıkmıştır. Bunlar biri Türkiye’de toplumda ve devlet aygıtlarında ayrıcalıklı bir konuma sahip olan devlet-askeri bürokrasi (Ahmad, 1993); ve diğeri de sağ-yönelimli siyasetlerdir (Ahmad, 1993; Karaveli, 2018). Türkiye’de bu iki aktör, 1980’lerden itibaren yeni bir toplum ve devlet inşası girişimleriyle Türkiye’nin otoriter neoliberal-ekonomik yeniden yapılanmasında aktif bir rol üstlenmişlerdir. Türkiye’deki rejimin otoriter karakterinin bir sonucu olarak burada temel olarak otoriter neo-liberalizm ve/veya neoliberal yeniden yapılanmaya ilişkin iki temel nokta vurgulanmıştır. İlki, Türkiye’de devletin bir sınıf karakterinin olduğudur. Diğeri de Türkiye’de otoriter siyasal rejimin hâkim rol-üstlenici konumunu ve onun siyasal ve toplumsal alanda yerleşiklik kazanan egemen formudur. Genel olarak, bunun Türkiye’de AKP’nin şu anki post-neoliberal-otoriter rejiminin oluşumunda ve ortaya çıkan birtakım siyasal, ideolojik ve ekonomik girişimlerde önemli bir rol oynadığı belirtilir. Neoliberalizm-sonrası dönem olarak tarif edilen bir bağlamda dünyadaki diğer sağ-popülist siyasetlerde olduğu gibi Türkiye’de de işaret edilen bu iki noktanın, AKP siyasetinin neoliberalizmin kriz ve çelişkilerine verdiği otoriter-rejim inşası çabalarında hâkim bir unsur olduğuna işaret edilir. Bundan sonraki tartışmalarda AKP’nin post-neoliberal otoriter rejim inşasının tam da böyle bir tarihselliğin devamı ve sonucu olduğu savunulur.

Post-Neoliberal Otoriter Rejim: Sağ-Siyasal Bir İnşa

Otoriter bir karaktere sahip olan neoliberalizm pek çok başka toplumsal formasyonlarda olduğu gibi ırk, toplumsal cinsiyet, ekonomi ve aile gibi pek çok alanda belirli bir toplumsal ilişki biçimini ve neoliberalizmin uygulanma şekillerinde görüldüğü şekliyle piyasa-güdümlü kendine özgü bir mantıkla şekillendirilmiş pratikleri ifade eder (Sekler, 2009). 1970’lerde yükselişe geçen bu ekonomik toplumsal formasyon dünya ekonomilerinde oldukça köklü ve ‘devrimci’ değişimlere neden olan bir toplumsal ilişki biçiminin ve ekonomik pratiklerin bütünselliğini yansıtır. Belirli bir ilişki biçimi ve pratikler bütünü olarak yukarıdan geniş kapsamlı birtakım ekonomik, sosyal ve siyasal dönüşümleri beraberinde getiren bu tür bir neoliberalizm Friedmancı bir

adlandırmayla Keynesçiliğe karşı 'neoliberal bir karşı-devrimin' adı olmuştur. Bu şekilde tarif edilirken Milton Friedman şüphesiz bu türden neo-liberal karşı bir devrimin hegemonik ekonomi-politik kavramının da monetarizm/para politikaları teorisi olduğunu belirtmiştir. Bu teori, temel olarak 'bağımsız' merkez bankalarının yönetiminde olan bu politikanın serbest piyasa koşullarına göre hareket etmesi gerektiğini ve parasal dengeyi sağlamanın dışında başka amaçları gerçekleştirmek amacıyla yönetsel-hükümete ait kurumların bir siyasal aracı olarak kullanılamayacağını savunur. Bu yüzden, merkez bankalarının bağımsızlığı, küresel finans piyasalarının gereklerine bir para politikası oluşturmakta özgür olabilmesi amacıyla hükümet ve ona ait kurumlardan tam anlamıyla bir izolasyonunu ve uzak durmayı gerektirir (Alvater, 2009). Bunun için de güçlü bir liberalizasyona, mali disipline, bütüncül ve rekabetçi döviz kuru değişim oranlarına, kamusal harcamaların kısıtlanmasına, deregülasyona ve özelleştirmelere dayanan bir neoliberalizm ve/veya neoliberal ekonomik politikalar, dünya ekonomisinde döviz kuru değişim oranlarından faiz oranlarına kadar pek çok ekonomik pratiği/pratikleri, resmi-kurumsal kararların ve demokratik bir meşruiyeti olan devletin ve onun müdahalesinin dışında tutar. Bu kararlar artık çok-uluslu bankalara, ulus-ötesi şirketlere, uluslararası kuruluşlara ve devletten bağımsız kurumların ve kuruluşların ellerine geçmiştir (Macdonald ve Ruckert, 2009; Alvater, 2009).

Tüm bu yönleriyle neoliberalizm, devletin kamusal rol ve işlevlerinden görece bir geri-çekilmeyi ve piyasacı anlayışı getiren bir perspektiftir (Cecena, 2009). Tabii bu tür bir perspektif aynı zamanda kabaca birtakım ekonomi politikalarının ötesine geçen 'karşı-devrimci' bir siyasal projedir. Bu proje, tüm insanlığın refahı adına mülkiyet haklarını, serbest piyasa-ekonomisini ve ticaret anlayışını içerisine alan kurumsalcı bir yaklaşım çerçevesinde bireysel girişim özgürlüğünün ve yeteneklerin serbest bırakılmasını savunan bir siyasal-ekonomik pratikler teorisidir (Harvey, 2005). Bu pratikler, laissez-faire'ci [*bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler*] bir liberalizm anlayışının din, ulus ve ırk değerlerine dayalı bir muhafazakâr yaklaşımla birleştirildiği bir siyasal projedir (Davies ve Gene, 2021). Post-neoliberal bir anlayış ve otoriter düzen de tam da böylesi bir siyasal projeye 'karşı hegemonik bir perspektifin' adıdır (Sekler, 2009). Bu karşı-hegemonik perspektif, güçlü-merkeziyetçi bir devlet vurgusuyla 'milliyetçi-militarist, faşist bir yaklaşımı' (Cecena, 2009) ve bir ulus-devlet çatısı altında neo-muhafazakâr bir strateji olan 'sevimli bir muhafazakâr bakışı' (Brie, 2009) içerir. Temelde, ekonomik olarak devletin güdümünde ve yönlendiriciliğinde bir ekonomik yapıyı ve kalkınmacı siyaseti savunan, politik olarak milliyetçi ve dini-ideolojik unsurların hâkim olduğu siyasal-ideolojik yönelimiyle LGBT ve feminist hareketler karşısında aile değerlerini savunan sağ-

popülist bir siyasettir. Bu ekonomik ve siyasal-ideolojik yönelimleriyle otoriter post-neoliberalizm siyasette ve ekonomide karşılığı olan hâkim bir siyasal formdur (Akçay, 2021b: 86). Bunlar bir bakıma post-neoliberal otoriter düzende sağ-siyasetlerin popülist siyasal eğilimlerinin inşasına da temel bir çerçeve oluştururlar. Bu tür siyasetlerin ekonomik ve siyasal-ideolojik bakımlardan post-neoliberal otoriter düzendeki siyasal mevcudiyetlerine ve devamlılıklarına katkı yaparlar.

Daha önce de belirtildiği üzere post-neoliberalizm¹, neoliberalizm-sonrası yeni bir siyasal-ekonomik düzenin adı değildir. Neoliberalizmin olumsuz etkilerine, ortaya çıkan çelişkilere ve krizlere karşı koymada ve neoliberalizmin giderek artan güçsüzlüğüyle mücadele etmede farklı yaklaşımları sergileyen siyasal ve analitik bir perspektiftir (Brand, 2016). Farklı analiz ve yaklaşımlarıyla temel bir siyasal formülasyona da giden bu siyasal perspektif, neoliberal ekonomik düzenin içsel çelişkilerine, ekolojik krize, ucuz ve düşük-ücretli göçmen emeğinin artmasına patriarkal çekirdek ailedeki çözümlere ve göç dalgalarına (Brie, 2009) karşı gelişen sağ-siyasal popülist bir tepkidir. Özellikle 2008 yılında Birleşik Devletler’de konut kredisi olarak bilinen mortgage’deki hızlı ve kontrolsüz büyümenin yol açtığı finansal krizin neoliberal ekonomik düzende yarattığı çelişkiler ve ekonomik kırılmalar (Putzel, 2020), 2016’da seçimlerde Birleşik Devletler’de ve Britanya’da yaşanan büyük ve ani siyasal değişimler ve 2019’un sonuna doğru COVID-19 salgınının patlak vermesi bu sağ-popülist tepkinin yükselişine hız kazandırmıştır (Davies ve Gene, 2021). Bu yüzden, post-neoliberalizmi ve/veya post-neoliberal düzeni neoliberal-kapitalist ekonomik yapının ötesine geçen, hatta onu dönüşüme uğratan bambaşka siyasal-ekonomik bir yapılanma ve düzen olarak okumamak gerekir. Bu yönüyle, otoriter neoliberalizmden farklı olarak post-neoliberal otoriterlik, dünyada yükselişe geçen sağ siyasetlerin yukarıda işaret edilen değişimlerin bir sonucu olarak neoliberal ekonomik düzende yaşanan birtakım çelişkilere, kırılmalara ve çözümlere milliyetçi-muhafazakâr tepkiyle çerçevelenen güçlü-merkezi devlet vurgusu ve müdahaleciliğiyle öne çıkmıştır. Bu tür bir otoriterlik, ‘millet’ kavramına yapılan vurgu ve liberal devlet yönetimine karşı gerçekleşen saldırılarla birleşerek bir anlamda milliyetçi-muhafazakâr popülist sağ siyasetlerin post-neoliberal düzen inşalarını mümkün kılmıştır (Cecena, 2009; Geva, 2021; Davies ve Gene, 2021).

Popülist sağ-siyasetlerde ortaya çıkan temel muhafazakâr siyasal çerçeveye gelince bunu da çoğunlukla dinsel değerlere vurgu, ailenin önemi, cinsiyetçi ve homofobik tutumlar belirlemiştir. Macaristan’da özellikle Orbán’ın partisi Fidesz, anaakım siyasal söyleminde neo-milliyetçi, zenofobik ve hatta ırkçı söylemleri kullanarak bu siyasal-ideolojik çerçevenin güçlenmesinde oldukça

aktif bir rol üstlenmiştir (Scheiring ve Szombati, 2020: 2). Mesela Partinin ‘Hristiyan değerlere’ yapmış olduğu çağrı ve onları korumak istemesi ve beraberinde Batılı toplumları “yozlaşma, seks ve şiddet” konularında aşağılayıcı birtakım suçlamalarda bulunması, muhafazakâr tutumunun önemli yansımaları olmuştur (Waller, 2016). Bu tutumuna göçmenlere karşı kaba ırkçılığıyla, kadın düşmanlığıyla ve homofobik çıkışlarıyla bir muhafazakâr-siyasal bir çerçeve kazandırmıştır (Geva, 2021). Benzer bir muhafazakâr tutum Polonya’da milliyetçi-muhafazakâr Hukuk ve Adalet partisinde de görülmüştür. Parti, dinsel ve milliyetçi değerleri temel ideolojik harçlar olarak kabul eder ve klasik sağ-popülist siyasette alışlageldiği üzere kendisini yozlaşmış elitlere karşı halkın gerçek temsilcisi olarak sunmuştur (Akçay, 2021b: 90). Bunun siyaseten bir karşılığı olarak toplumsal düzenin ve devletin Hristiyan değerler üzerine inşa edilmesi gerektiğini savunmuştur. Özgürlük ve modernleşme, savunulan muhafazakâr toplumsal-siyasal düzenin temel ilkeleri olarak kabul edilmiş ancak bu ilkeler Hristiyan değerlere hizmet ettiği ve onu koruduğu sürece sahiplenilen temel muhafazakâr bir eğilimi² ifade etmiştir (Dabrowska, 2019; Jasiocki, 2019). Bu sağ-muhafazakâr eğilimlerin yanında söz konusu sağ-siyasetler milliyetçi bir tutum ve yaklaşımı ise genel olarak hem Orban’ın Macaristan’ında hem de Erdoğan’ın Türkiye’inde görüleceği üzere çoğunlukla ekonomi politikalarında ve hedeflerinde göstermişlerdir. Özellikle devletin ekonomide rolünün yeniden artırılmasına dönük çabalar post-neoliberalizmin ekonomideki en görünür sonuçlarından biri olmuştur. Mesela Polonya örneğinde milliyetçi-muhafazakâr parti, bir ‘ulusal kapitalizm’ yaratma hedefi doğrultusunda devletin müdahaleciliğini ve yeniden kalkınmacı bir siyaseti savunan yabancı sermaye karşıtı yerli ve milliyetçi bir ekonomi modelini benimsemiştir (Akçay, 2021b). Özellikle IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası ekonomi kuruluşlarına ve AB’ye karşı tutumları, merkez bankalarının bağımsızlığı ve özerkliği sona erdiren kararları, ulusallaştırma politikaları, ekonomik avantajların, kaynakların ve birtakım ihalelerin belli sermaye gruplarına aktarımı şeklinde sermaye grupları arasındaki rekabet ve birikim süreçleri üzerindeki kontrolleri söz konusu politikalar ve hedefler arasındadır.

Sağ-popülist bir inşanın ürünü olan bu post-neoliberal otoriter düzen, dinsel-muhafazakâr siyasal-ideolojik bir formda güçlü-merkeziyetçi devlet yapılanmasını ve korumacı devlet anlayışını, güçlü otoriterliği ve milliyetçi eğilimleri klientalist ve neoliberal vurgularla birleştiren bir düzene dönüşmüştür (Robotham, 2020; Putzel, 2020; Geva, 2021). Bu düzende sağ-popülist siyasetler klientalist yaklaşımlarını liderlerine ve partilerine güçlü bir şekilde bağlılık gösterenlere ulusal finansal kurumlarından parasal destek, bağlantı ve kaynak aktararak onlara çeşitli ayrıcalıklar sağlarlar (Geva, 2021). Sağ-siyasetlerin

piyasa ve topluma ilişkin neoliberalizmi önceleyen kökleşmiş düşüncelerine sahip olmaları sebebiyle bu sağ-popülizm ve onların popülist siyasetçileri aynı zamanda neo-liberalerle birlikte köktenci piyasacı anlayışa ya da ekonomik liberalizme güçlü bir bağlılık gösterirler (Putzel, 2020). Buna karşın, sağ-popülist siyasetler ilginçtir, ulus-devlet temelli bir piyasa ekonomisi anlayışına ve serbest ticareti kontrolleri altına alan korumacı ekonomi politikalarına dayandırdıkları bu post-neoliberal popülist anlayışlarıyla neoliberal ekonomik düzenin çelişkilerine ve çözümlerine yanıt olabildiklerini düşünmüşlerdir. Bu popülist yanıt çoğunlukla da adil olmayan rekabetçi bir düzeni benimsemiş ve neoliberal-küresel serbest ticaret düzenine zarar verme pahasına ulusal ekonomilerin belli katmanlarını güçlendirmeyi amaçlamıştır (Scheiring, 2020; Robotham, 2020).

Bütün bunların temelinde yatan şeye gelince, bu esas olarak toplumu örgütleyen ve fikri anlamda her konuda böyle bir birlikteliğin oluşmasına ihtiyaç duyan ve buna çalışan güçlü-merkeziyetçi devlet yapılarıdır. Bu devlet yapısı Macaristan'ın sağ-popülist lideri Orban yönetimindeki Macar ekonomisinde belirli sektörleri millileştirerek, iç piyasaya ve ülke sanayisine dönük koruyucu önlemler alarak, enerji ve temel gıda ürünlerinde fiyatları sabitlemek amacıyla devlet kontrolüne ve müdahalesine giderek, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası neoliberal kuruluşları etkisizleştirerek ve bunları gerçekleştirmek için bir ekonomik öz-yönetim vaadinde bulunarak refah-devleti karşıtı ideolojisiyle güçlü egemen bir devlete dönüşmüştür (Geva, 2021). Bu gücü kullanarak Orban'ın partisi Fidesz başta banka ve enerji gibi sektörler olmak üzere pek çok sektörde yerli ve yabancı sermaye arasındaki güç dengelerini değiştirmeye çalışmıştır. Bununla, devlet iktidarıyla ekonomik gücün güçlü bir şekilde kaynaşması hedeflenerek sermaye birikim süreçlerini güçlü bir şekilde kontrol eden ve yöneten bir devlet oluşumu ortaya çıkmıştır (Scheiring ve Szombati, 2020: 7-8). Sağ-popülist liderlerin himayesinde merkeziyetçi ve güç-yoğunlaşmasının yaşandığı bu denli güçlü egemen devlet yapılarında tüm gücü ve yetkiyi elinde toplayan sağ-eğilimli bir siyasal liderlik ve yönetim anlayışı hâkim kılınmak istenmiştir. Bu tür bir devlet yapılanmasında bundan böyle kurumsal-hukuki bir prosedüre ve yasa ve normlara başvurma'nın hiçbir anlamı kalmamıştır. Neoliberal-küresel kapitalizmin IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşları bu tür post-neoliberal bir düzende rolünü ve etkilerini yitirmişlerdir. Post-neoliberal bir düzenle hakların, kurumsallaşmış hukuki normların olmadığı son derece kavgacı ve hizipçi bir devlet yapılanmasına sahip kapitalist bir düzen ortaya çıkmıştır (Cecena, 2009).

Özellikle Orban, Erdoğan ve Trump gibi sağ-popülist siyasetçilerin liderliğinde kişiselleşen ve bir parti devletine dönüşen bu yapılar 'liberal olmayan' bir

karakter ve görünüm kazanmıştır (Geva, 2021; Robotham, 2020). Bunun temel nedeni olarak ekseriyetle güçlü bir liderliğin tekelinde toplanan bu tür güçlü-merkeziyetçi otoriter devlet yapılanmalarının serbest piyasa ilkelerini, hukuk normlarını, ulusal ve uluslararası bağımsız kuruluşları göz ardı eden ve zayıflatan girişimleri gösterilmiştir. Bu noktada, mesela siyasal otoriterlerden bağımsız, özerk bir yapıya sahip olduğu iddia edilen merkez bankaların özerkliğini azaltan reformlara gidilmiştir. Hukuk devleti ilkesini ihlal eden ve yasaların ve normların üstünlüğünü hiçe sayan otoriter siyaset tarzları benimsenmiştir. Özellikle Türkiye de dâhil olmak üzere Polonya ve Macaristan örneklerinde de görüleceği üzere yasal-hukuki reformlarla başta en üst yargı merci Anayasa Mahkemesi olmak üzere yargı kurumları üzerinde artan kontrol ve denetimler bu otoriter siyasetlerin somut dışavurumları olmuştur (Putzel, 2020; Geva, 2021; Dabrowska, 2019; Tomczak, 2021). Yine Macaristan örneğinde Orban'ın Fidesz partisi, yeni anayasa hamlesiyle anayasa mahkemesi ve savcılık kurumu gibi pek çok alanda hukuki birtakım değişikliklere giderek hukuk devletinin dengeleyici ve denetleyici rolü ve işlevini ortadan kaldırmıştır. Böylelikle, siyasal çoğulculuk ve rekabet bütün kurumsal ve finansal önkoşullarıyla yok edilerek partinin kontrolünde güçlü-merkezi bir devlet yönetimi ortaya çıkmıştır (Scheiring, 2020). Ekonomik alanda bu tür sağ-eğilimli siyasetlerin post-neoliberal düzen inşalarında neoliberalizmin temel ilkelerinden kopularak daha fazla devlet müdahalesi ve düzenlemesine ve daha az piyasa-güdümlü bir ekonomi yönetimine doğru yönelim söz konusu olmuştur. Ekonomide özellikle bu tür bir otoriterlik, dışarıdaki ithal alım rekabetinden iç piyasaları korumadan tutun da içeride sermaye piyasaları üzerindeki güçlü kontrol ve ihracat gücünü yaratacak, üretim ve imalatı geliştirecek agresif sanayi politikalarına kadar pek çok şeyi içerisine almıştır (Akçali, Yanik ve Hung, 2015). Bu politikaların pratiğe geçirilmesinde kurumsal otoriterliği otoriter popülizmle birleştiren bir siyasal strateji benimsenerek temelde refah harcamalarının sınırlandırılması, sendikaların baskı altında tutulması ve sermaye kesimlerine yapılacak doğrudan ve dolaylı destek biçimlerinin çeşitlendirilmesi hedeflenmiştir (Scheiring, 2020: 76). Sağ-eğilimli siyasetlerde gelişen bu türden bir otoriterlik ve bunu çerçeveleyen popülist anlayış çoğunlukla ekonomide ortaya çıkan neoliberal ekonomilerin çelişki ve krizlerine ve mevcut ekonomilerin işleyişine giderek olumsuz etki eden siyasal değişimler, sermaye birikim krizleri, ekoloji, göç ve Covid-19 salgını gibi pek çok toplumsal etkene bir yanıt olarak gelişmiştir. Post-neoliberal otoriter rejimlerin otoriter karakterini gittikçe görünür kılmaya başlayan ekonomik alandaki bu politikalar, ister istemez farklı sermaye sınıfı ve gruplar arasında ve bunların siyasal iktidarlarla olan ilişkilerinde yeni çatışmaların ve gerilimlerin de oluşumuna zemin hazırlamıştır. Türkiye örneğinde AKP iktidarının bu tür bir post-neoliberal otoriter düzene savrulmasında özellikle

2013-sonrası başta Gezi olayları olmak üzere toplumsal ve siyasal muhalefete olan tutumu ve hukuki-yargısal süreçlere müdahaleleri iktidarın giderek artan otoriterliğini görünür kılarken aynı zamanda rutin bir şekilde biçimsel-kurumsal temsili demokrasinin mekanizmalarına (parlamento, seçimler ve seçim süreçleri) müdahalelerde bulunması -en yakın örnekleri arasında 2019 yerel seçimleri ve İstanbul belediye seçiminin yenilenmesi sayılabilir-, 2017 anayasa referandumunun ardından tek adam yönetimini kurumsallaştırması, artarak devam eden muhafazakar-ideolojik kutuplaştırıcı bir siyaseti hâkim kılmaya çalışması ve genel olarak başta neoliberal serbest-piyasa ekonomisinin işleyişi olmak üzere mevcut hâkim düzenin temel kurumları olarak düşünülen liberal-temsili demokrasinin kurumlarının, hukuk ve yargının işleyişinin ve piyasasının düzenleyici bağımsız-özerk kurumlarının yapılan müdahalelerle siyasal iktidarın güdümüne ve kontrolüne girmesi temel bir etken olmuştur (Altınörs ve Akçay, 2022). AKP'nin otoriter düzen inşasında bu temel etkenleri göz önünde bulundurarak bir sonraki bölümde siyasal, ideolojik ve ekonomik bakımlardan TÜSİAD ve AKP arasında temel bir takım sınıfsal gerilim ve çatışmaların temelini oluşturduğu iddia edilen post-neoliberal otoriterlik ele alınacak ve tartışılacaktır.

TÜSİAD-AKP İlişkilerinde Sınıfsal Gerilimlerin Arkaplanı: Post-Neoliberal Otoriterlik

Türkiye'de sermaye sınıflarının siyasal iktidarla olan gerilimleri hiçbir zaman yeni olmamıştır. Tarihsel olarak, özellikle büyük sermaye gruplarıyla siyasal iktidarlar arasındaki ilişkilere bir göz atıldığında pek çok gerilime tanık olunur. Ancak post-neoliberal zamanlarda sağ-eğilimli otoriter siyasetlerin yükselişindeki ivme ve beraberinde gelen post-neoliberal otoriter siyasal düzen girişimleri, sermaye ve siyasal iktidarlar arasındaki sınıf dinamiklerinde yeni sınıfsal gerilimleri beraberinde getirmiştir. Bunların temellerinin atılmasının yanında post-neoliberal dönem ve bu dönemde oluşturulmaya çalışılan sağ-siyasal otoriter rejim inşaları söz konusu sınıf dinamiklerinin ve oluşan gerilimlerin bir çerçeve kazanmasında da önemli katkıları olmuştur. Bütün bunlar dikkate alınarak buradaki tartışma, Türkiye'de önemli bir sermaye grubu olan TÜSİAD ile AKP iktidarı arasında son dönemlerde giderek artan gerilimleri ve çatışmaları konu edinerek post-neoliberalizm ve otoriter rejim inşaları tartışmaları kapsamında bu gerilim ve çatışmalara bir açıklama getirmeye çalışır. Bu açıklamalarda özellikle belirli dönemlere (2014, 2019, 2021) odaklanır. Türkiye tarihinin deneyimlediği belli başlı siyasal gelişmeler ve olaylar dikkate alındığında bu dönemler siyasal iktidar ile TÜSİAD arasındaki tartışma ve gerilimlerin giderek yükselişe geçtiği dönemlerdir. Özellikle 2013 ve sonrası Gezi olayları, 17-25 Aralık operasyonu, sosyal medya (Twitter) yasası, 2019'da yapılan yerel seçimlerin sonrasında iktidarın başta İstanbul olmak üzere seçimlere ve hukuki

süreçlere müdahalesi ve 2021’de siyasal iktidarın faiz, enflasyon ve para politikaları konularında ekonomiye ve serbest piyasa mekanizmasının temel düzenleyici kurumları olduğu iddia edilen merkez bankası gibi bağımsız-özerk yapılara giderek artan müdahaleleri ve karşı çıkışları bunların temel nedenleri arasında gösterilebilir. Bunlardan yola çıkılarak post-neoliberalizm ve post-neoliberal otoriter rejim inşalarının çerçevesini çizdiği sağ-siyasal otoriter popülist-siyasetlerin Türkiye’deki tezahürü olan AKP iktidarı ve politikalarıyla TÜSİAD sermaye grubu arasında oluşan sınıf gerilimlerinin siyasal, ideolojik ve ekonomik temelleri ele alınacak ve tartışılacaktır.

Dünyada ve şu anda Türkiye’de AKP iktidarı örneğinde olduğu gibi sermaye gruplarının siyasal iktidarlara olan gerilimlerinin hâkim bir siyasal formu olan sağ-eğilimli otoriter rejimlerin inşa ettiği post-neoliberal otoriterliğin resmettiği sınıf dinamiklerinde yalnızca gerilimler ve çatışmalar mı olmuştur? Bir başka ifadeyle söylenecek olursa, sermaye grupları ve iktidar sınıfları siyasal, ekonomik ve ideolojik yönden güçlü bir uyum ve iş birliği içerisinde hiç olmamışlar mıdır ya da bunu deneyimlememişler midir? Türkiye’de AKP iktidarı ve TÜSİAD arasındaki ilişkilere yakından göz atıldığında, söz konusu sınıf dinamikleri sadece bir gerilimler ve çatışmalar sürecini yansıtmayacaktır. Aksine, iktidar ve TÜSİAD arasında çoğu zaman yakın bir iş birliği ve uyumlu bir birlikteliğin gerçekleştirildiğine ve gösterildiğine de tanık olunmuştur. AKP’nin 2000’lerin başındaki kuruluş süreçleri ve 2001’de iktidara gelişinin hemen öncesi ve sonrasına yakından bakılırsa şayet, TÜSİAD ve AKP arasında güçlü bir uyumun ve iş birliğinin geliştiği ve siyasal, ekonomik ve ideolojik açılardan da herhangi bir ayrışma ve çatışmanın olmadığı gözükür. Bu birliktelik ve uyumun siyasal, ekonomik ve ideolojik bakımlardan tam anlamıyla güçlü bir birlikteliğe dönüşmesi TÜSİAD yöneticilerinin AKP iktidarıyla ilgili yapmış olduğu açıklamalarda kendini gösterir. Mesela bu açıklamalardan birinde, AKP henüz iktidara gelmemişken dönemin TÜSİAD başkanlarından Tuncay Özilhan’ın Avrupa ziyaretleri esnasında yapmış olduğu açıklamalar, bu güçlü ve uyumlu birlikteliğin oluşmasının önemli işaretleri olmuşlardır. Bu ziyaretlerinden birinde Özilhan şunu ifade etmiştir: “Avrupa’da durmadan karşılaştığımız soru AKP’nin nasıl bir parti olduğu, İslamla ilgili düşünceleri olmuştur. Biz laik bir parti olduğunu, Türkiye’nin laiklik çerçevesine sıkı sıkıya sarıldığını görüyoruz. AKP, diğer Avrupalı ülkelerde olduğu gibi muhafazakâr demokrat bir partidir” (Özilhan, 2002). Aynı şekilde söz konusu ziyaretlerde TÜSİAD heyeti de “AKP’nin kendini İslamcı değil, muhafazakâr demokrat bir parti olarak tanımladığı” mesajını vererek AKP iktidarının ekonomik program, ekonomik istikrar ve gelir dağılımı ve AB konularında atacağı adımları destekleyeceklerini belirtir (Milliyet, 2002).

Genelde ortaya konan bu görüşler ve destek mesajları dikkate alındığında TÜSİAD'ın AKP iktidarıyla ilişkilerinin oldukça uyumlu ve sorunsuz yürüdüğü söylenebilir. İktidarla olan ilişkilerin bu şekilde devam etmesinde özellikle ekonomideki olumlu gelişmeler, tek parti hükümetinin sağladığı istikrar ortamı, AB ile ilişkilerde elde edinilen kazanımlar, müzakere sürecinin başlatılması, yapısal reformlar ve özelleştirmelerin hızlanması önemli bir etken olmuştur. Bütün bunlar TÜSİAD'ın AKP iktidarına verdiği destekte önemli bir rol oynamıştır (Doğan, 2005). Sermayenin desteğinde AKP'nin iktidara gelmesiyle birlikte AB'yle müzakereleri ve üyelik sürecini ilerletici adımları, demokrasi, hak ve özgürlükler alanında yapmış olduğu reformlar ve demokratikleşme ve asker-sivil ilişkilerini yeniden yapılandıran birtakım yasal-hukuksal düzenlemelere girişmesi verilen desteği takviye etmiştir. AKP-TÜSİAD ilişkilerinde 2001'de AKP'nin iktidara gelmesiyle başlayan bu olumlu ve övgülerle dolu ilişkinin 2004'ün sonu ve 2005'in başına kadar bu şekilde devam ettiği iddia edilir. Bu dönemde AKP'nin özellikle milliyetçi bir söylemi reddederek AB reform süreçlerini hızlandırması, basın özgürlüğünü genişletmesi, Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM)'ni kaldırması, kötü muamele ve işkenceyi önlemesi, ölüm cezasını kaldırması, cinsiyet eşitliğini güçlendirmesi ve temel hak ve özgürlükler alanında uluslararası sözleşmelerin yasama üzerindeki üstünlüğünü kabul etmesi gibi demokratikleşme ve temel hak ve özgürlükler alanında atmış olduğu pek çok adım, TÜSİAD-AKP arasındaki ilişkileri güçlendirmiş, pekiştirmiştir (Yankaya, 2015; Koyuncu, 2006; Uğur ve Yankaya, 2008). Şüphesiz, ekonomi politikalarında iktidara gelişinin hemen ertesinde AKP'nin mevcut ekonomi programını aksatmadan sürdürmesi, IMF, Dünya Bankası ilişkileri ve ekonomide tekrar sapmalara ve olumsuz gidişatlara meydan vermeden programı uygulaması, sermaye sınıflarının desteğini almada bir diğer önemli temel etken olmuştur (Hürriyet, 2003). Çünkü AKP iktidara gelişinin hemen ertesinde IMF ile olan anlaşmalara paraf atmış ve herkesi şaşkına çeviren bir sadakat ve ortodoksulukla neoliberal politikaları uygulamıştır. Bu durum, bir bakıma AKP dönemi de olmak üzere siyasal iktidarların ekonomi yönetimlerinin her zaman farklı sermaye gruplarından oluşan bir koalisyon olduğu izlenimini uyandırmıştır. Bu bağlamda, 2002-2013 arasındaki dönem temel alındığında ekonomi politikalarında iktidarla olan koalisyonun büyük ortağının TÜSİAD olduğu görülür (Akçay, 2021a; Sönmez, 2008; Yankaya, 2015; Akyarlı, 2014; Çaralan, 2014, Ünker, 2021). Ancak her ne kadar farklı sermaye grupları arasında bir koalisyon olsa bile şunu da belirtmek gerekir ki, AKP ve Erdoğan'ın iktidarı boyunca siyasal ve ideolojik olarak dindar-muhafazakâr addedilen sermaye gruplarının ekonomik çıkarlarını savundukları ve temelde bu sınıfları temsil ettikleri öne sürülür (Buğra ve Savaşkan, 2012; Akçay, 2021a, İnsel, 2003). Özellikle AKP'nin post-neoliberal otoriter düzeninde pratiğe geçirdiği ekonomi politikalarında Akçay (2021a) iktidarın bu sermaye grubuyla

olan yakın ilişkilerini/bağlarını açık bir şekilde belirtir. AKP'nin ekonomi yönetimine ve politikalarına bu sermaye gruplarından (MÜSİAD, ASKON gibi) gelen destek açıklamaları da bunu açıkça gösterir.

TÜSİAD-AKP arasındaki ilişkilerde siyasal uyum ve birlikteliğin 2001-2004 arası dönem ve 2005'e kadar oldukça olumlu ve yapıcı bir seyir izlemesine ve ekonomi alanındaki ortaklığın genel hatları itibariyle 2013'e kadar iş birliği içinde sürmesine karşın siyasal ilişkiler (Uğur ve Yankaya, 2008) 2005'ten itibaren, ekonomik ilişkiler de (Altınörs ve Akçay, 2022) 2013 yılından itibaren değişmeye başlamıştır. İktidarının öncesinde sermaye çevrelerini 'değiştirdiğine, laikliği içselleştirdiğine ve demokrasiye inandığına' ikna etse de AKP iktidarının 2005 sonrası dönemden itibaren siyasal alanda başta laiklik, başörtüsü, imam hatip meselesi konularında atmış olduğu adımlar olmak üzere genel olarak hukuk, demokrasi ve ifade özgürlüğü alanında yaşanan gerilemelerin ve demokratikleşme adımlarındaki yavaşlamaların ekonomideki yanlış politikalarla devam ettirilmesi sebebiyle TÜSİAD-AKP ilişkilerinde siyasal, ekonomik ve ideolojik pek çok alanda oluşabilecek yeni gerilim ve çatışmalara da zemin hazırlamıştır. Bunlar, 2013 yılında TÜSİAD başkanlığına seçildikten bir yıl sonra istifa eden Muharrem Yılmaz'ın TÜSİAD Genel Kurulundaki konuşmasının da ana hatlarını oluşturmuştur. Yılmaz bu konuşmasında "Hukukun üstünlüğüne riayet edilmeyen, yargı mekanizması AB normlarında çalışmayan, düzenleyici kurumlarının bağımsızlığına gölge düşüren, vergi cezası veya başka türlü cezalarla şirketler üzerinde baskı kuran, ihale yasası onlarca kez değişen bir ülkeye yabancı sermayenin gelmesinin mümkün olmadığını" ifade ederek iktidarı sert bir şekilde eleştirmiş ve mevcut durumu bir bakıma özetlemiştir (Yılmaz, 2014). Ancak iktidar da gelen bu eleştirilere aynı sertlikte yanıt vermiş ve TÜSİAD'ı eleştirmiştir. Hatta o dönem Başbakan olan AKP lideri Erdoğan, TÜSİAD'ı ihanetle suçlayarak ona şu şekilde karşılık vermiştir: "Böyle bir ülkeye küresel sermaye gelmez" ifadesini kullanamaz. Eğer kullanıyorsa bu, bir ihanettir... Biz bu makamlara TÜSİAD'la gelmedik, TÜSİAD'a rağmen geldik. TÜSİAD'a rağmen de milli iradeyi, demokrasiyi savunmaya devam edeceğiz. Türkiye'ye yabancı sermaye gelmez diye kendi ülkelerini, hükümetlerini tehdit ediyorlar." (Erdoğan, 2014). Buna rağmen AKP iktidarına yönelik benzer nitelikte sert ifadeler ve eleştiriler TÜSİAD yönetiminden ve üyelerinden gelmeye devam etmiştir. TÜSİAD'da bir dönem başkanlık da yapmış olan TÜSİAD YİK Başkanı Tuncay Özilhan TÜSİAD'ın iktidara yönelik benzer eleştirilerini sürdürmüş ve bir konuşmasında şunu ifade etmiştir: "Demokrasi işler kılınırsa, hukukun üstünlüğü tesis edilirse, eleştirel düşünmenin önünü açan bir eğitim reformu yapılırsa ekonomimizin performansı yükselecek... Biz bu nedenle ekonomi derken demokrasi diyoruz; yargı bağımsızlığı diyoruz, hukukun üstünlüğü diyoruz; insan

hakları diyoruz; akademik özgürlükler diyoruz; liyakat diyoruz; ifade özgürlüğü diyoruz. Demeye de devam edeceğiz.” (Özilhan, 2019a). Bu ve benzer eleştiriler TÜSİAD yönetimi ve üyelerince sıklıkla dile getirilmiştir. Özellikle AKP iktidarının siyasal, ideolojik ve ekonomik temelde yürüttüğü siyaset ve mücadele, farklı dönemlerde TÜSİAD’ın eleştirilerinin ana hedefi olmuş ve bunlar bu sermaye grubunun farklı toplantılarında ara ara gündeme getirilmiştir.

Yine bu TÜSİAD toplantılarından birinde iktidara yönelik ekonomiden kadın haklarına, ifade özgürlüğünden hukuk ve demokrasiye kadar pek çok eleştiri getirilmiştir. Bunlardan birisini oldukça da kapsamlı bir şekilde iktidarın siyasal, ekonomik ve ideolojik pek çok politikasını eleştiren ve 2021 yılında TÜSİAD başkanlığı görevini de yürüten Simone Kaslowski yapmıştır. Kaslowski bu konuşmalarından birisinde ekonomi, hukuk ve demokrasi konularını ama en başta da Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın kadın haklarını savunan İstanbul Sözleşmesi’nden çekilme kararını eleştirerek şunları söylemiştir:

Özellikle 21. yüzyıl dünyasında kadınların haklarının tam anlamıyla hayata geçirilmesi, onların şiddetten korunması öncelikli bir konudur... Bu nedenle bizzat Avrupa Konseyi bünyesinde tüm ülkelerce imzalanmış, Türkiye’nin öncülük de yaptığı, ilk imzacısı Türkiye olan ve dünyanın incisi şehrimizin adını taşıyan İstanbul Sözleşmesi’nden çıkılmasını, daha önceki basın açıklamalarımızda da vurguladığımız gibi, düzeltilmesi gereken bir karar olarak değerlendirdiğimizi tekrarlamak istiyorum... [Ekonomiye gelince] kalkınma unsurlarının önkoşulu, bir ülkedeki istikrardır. Yalnızca siyasi istikrardan değil kurumsal istikrardan bahsediyorum. Son iki buçuk yıl içinde en önemli kurumlarımızdan TÜİK’in Başkanı dört, Merkez Bankası’nın Başkanı ise üç kez değişmiştir. Demokratik hukuk devletlerinde kamusal alanda hizmet gören kişilerin atanması, görevden alınması, kısaca devlet personel rejimi, yasamadan aldığı güç ile yürütmenin uhdesinde olan bir konudur ve öyle olmalıdır. Bu tür görev değişikliklerinde, ancak şeffaflık ve hesap verilebilirlik dikkate alındığında piyasa ekonomisinin daha sağlıklı çalışması sağlanır... Elbette tüm bunlar için gerekli olan şeyse demokrasi ruhunun ve etik ilkelerin yürütme ve yasamadan yargıya tüm süreçlerdeki görevliler tarafından içselleştirilmesidir. (Kaslowski, 2021)

TÜSİAD-AKP arasında burada verilen açıklamalarda da çok açık bir şekilde görüleceği üzere, bu gerilimin oldukça uzun bir geçmişi olduğu söylenebilir. Bu durum aslında AKP iktidarının pratiğe geçirdiği post-neoliberal otoriter düzen inşası sürecinin özellikle siyasal ve ideolojik yönelimlerini açığa çıkarmakla birlikte ilişkilerde ortaya çıkan yeni bir şey de değildir.

Bir bakıma, AKP'nin bu sermaye grubuyla yaşadığı gerilimin ilk işaretlerini veren sermaye sınıfı temsilcilerinden gelen açıklamaların da gösterdiği üzere, siyasal iktidarın post-neoliberal otoriter rejim inşasında ortaya çıkan bu gerilim(ler) uzun bir tarihsel süreci içerisine alır. Bu tarihsel süreçte yaşanan gerilimde özellikle inşa edilmeye çalışılan post-neoliberal otoriterliğin siyasal ve ideolojik yönleri daha çok öne çık(arıl)mıştır. Yani politik olarak AKP'nin demokrasi ve hukuk normlarından ve AB sürecinden kopuşu, güçler ayrılığı ilkesi ve hukuk devletini ortadan kaldırmaya yönelik girişimleri, özellikle ekonomiyi düzenleyici kurumların bağımsızlık ve özerkliğinde yarattığı sorunlar ve temel hak ve özgürlüklerde neden olduğu gerilemeler söz konusu otoriterliğin ana siyasal yönelimleridir. İdeolojik olarak AKP'nin eğitim alanında giderek artan dinselleştirici-muhafazakârlaştırıcı adımları, kadın hak ve özgürlüklerinde yaşanan gerilemeler ve İstanbul sözleşmesi'nin iptali AKP post-neoliberal otoriterliğin temel ideolojik yönelimleri olmuştur.

AKP iktidarının post-neoliberal otoriterliğinin bu siyasal ve ideolojik yönelimi devam ederken buna içerisinde bulunduğumuz süreçte ağırlığını ve etkisini giderek artıran ekonomik meseleler ve bu meselelerin TÜSİAD-AKP iktidarı arasında ekonominin yönetimiyle alakalı ortaya çıkardığı çatışma ve gerilimler de eklenmiştir. Bu eklenme sürecinde ilk anda neoliberal düzende serbest piyasa ekonomilerinin işleyişinin temel mekanizmalarından biri olarak düşünülen ve bağımsız ve özerk bir kurum olduğu varsayılan Merkez Bankası tüm rolünü ve işlevini kaybetmiştir. İktidarın üzerinde kurduğu güçlü denetim ve kontrolle AKP'nin siyasal güdümünde bir kuruma dönüştürülen Merkez Bankası iktidarın ekonomi politikalarının temel aracı haline getirilmiştir. Bu süreçte, özellikle Erdoğan ve AKP iktidarının Merkez Bankasını işlevsizleştirerek faiz konusu ve hâkim para politikaları yönetimindeki yaklaşımları, 'faiz neden, enflasyon sonuçtur' gibi neoliberal-piyasa normlarıyla çelişen müdahaleci bakış açıları ve bunların temel liberal ekonomik kaideler ve serbest piyasa ilkeleriyle olan uyumsuzluğu ekonomi alanında ortaya çıkan gerilim ve çatışmalarda temel etken olmuştur. Ekonomi yönetiminde ortaya çıkan bu uyumsuzluk şüphesiz iktidarın siyasal ve ideolojik yönelimleriyle de yakından bağlantılıdır. Daha doğrusu, ekonomi alanında sınıf-temelli birtakım çıkar çatışmalarının ve gerilimlerin eklenmesiyle AKP'nin post-neoliberal otoriterliğinin siyasal, ideolojik ve ekonomik yönlerinin daha bütüncül bir çerçeve kazandığı söylenebilir. Yukarıda belirtilen siyasal ve ideolojik unsurlara bundan sonraki TÜSİAD ve AKP'nin açıklamalarında da görüleceği üzere ekonomi ve sınıf unsurunun eklenmesiyle söz konusu sınıf gerilimi daha bütüncül bir görünüm kazanır ve kendini açığa çıkarır.

AKP'nin temel hak ve özgürlükler, hukuk, demokrasi vb. konulardaki siyasal

girişimleri ve yine laiklik, kadın hakları, başörtüsü, imam hatip konularında ortaya koyduğu ideolojik yaklaşım kurulacak olan post-neoliberal otoriter rejimin güçlü siyasal ve ideolojik yönelimlerini oluştururken buna bir de ekonomi alanındaki çatışma ve gerilimler ve bu konuda takınılan otoriter tarz eklenmiştir. Bir başka ifadeyle kurulmaya çalışılan bu post-neoliberal otoriter rejiminin siyasal ve ideolojik ayrışmalarına mevcut ekonomik meselelerin de eklenmesiyle AKP-TÜSİAD arasında gelişen sınıf gerilimleri siyasal, ideolojik ve ekonomik unsurlarıyla bütünsel bir sınıfsal görünüm kazanmıştır. Bundan sonraki açıklamaların da göstereceği üzere AKP siyasetinin ekonomi alanındaki otoriter tavrının siyasal ve ideolojik olanlara eklenmesiyle birlikte TÜSİAD grubuyla ve siyasal iktidar arasındaki sınıf dinamiklerinde ortaya çıkan gerilim sınıfsal çatışma ve çelişkileri artık görünür kılmıştır. Burada da sınıf dinamiklerinde ortaya çıktığı düşünülen ekonomi-temelli çatışma ve gerilimlere işaret edilerek buna temel oluşturan birtakım ekonomik konular ve meseleler ele alınacaktır. AKP'nin post-neoliberal otoriterliğinin ekonomik yönelimi tartışılarak siyasal, ideolojik ve ekonomik görünüşleriyle söz konusu otoriterliğe bütüncül bir çerçeve kazandırılmaya çalışılacaktır.

Post-neoliberal otoriter düzen inşasında ekonomik alanda ortaya çıkan çatışma ve gerilimlere bir süredir devam eden faiz ve enflasyon meselesi ve AKP iktidarının bu konudaki yaklaşım ve politikaları temel oluşturur. Ekonomideki bu çatışma ve gerilimler siyasal ve ideolojik yönelimlerle eklenerek temel sınıfsal bir görünüm kazanır. Bu noktada mesela ekonomideki birtakım çelişki ve çatışmalar siyasal iktidarın faiz konusundaki tutumu ve yaklaşımı temel alındığında oldukça ideolojik bir yönelim kazanır. Bu ideolojik yönelim, temelde post-neoliberal otoriter düzenlerin sağ-popülist siyasetlerinde dinsel-muhafazakâr ideolojinin hâkim bir yönelim olmasından kaynaklanır. Bu noktada Türkiye örneğinde AKP ve Erdoğan'ın dinsel eğitim, imam hatipler, kadın sorunu, laiklik ve başörtüsü konularıyla ilgili açıklamalarına bakıldığında öne çıkan bu hâkim ideolojik yönelim kendisini faiz konusunda da gösterir. Ama aynı zamanda faiz konusundaki bu tutumun gerisinde sınıf-temelli birtakım ekonomik çıkar çatışmaları ve gerilimlerin de olduğunun altı çizilmelidir. Özellikle Erdoğan ve partisinin temsilciliğini yaptığı sermaye sınıfları ve daha sonra da görüleceği üzere bu sınıfların temsilcileri -MÜSİAD gibi- tarafından iktidarın faiz konusunda aldığı kararlar ilgili yapılan destek açıklamaları göz önünde bulundurulduğunda, bu durum açık bir şekilde ortaya çıkar. Bununla ilgili olarak Akçay (2021a) da benzer bir noktayı vurgular ve geline süreçte sermaye sınıfları arasındaki temel meselenin AKP iktidarının uyguladığı/uygulayacağı para politikasında, daha doğrusu faiz politikasında düğümlendiğini belirtir. Yine de daha önce de belirtildiği gibi post-neoliberal düzenin sağ-popülist siyasetlerinde din ve

muhafazakârlıkla çerçevenilmiş bir ideolojinin/ideolojik bakışın hâkim bir unsur olması sebebiyle faiz meselesi ve bu konuda Merkez Bankasının alacağı kararlar yaklaştığında ve gündeme geldiğinde Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın açıklamaları ve görüşlerinde de bu hâkim ideolojik unsur fazlasıyla öne çıkar. AKP lideri Erdoğan da yaptığı bu açıklamalardan birinde bunu oldukça dinsel bir referansla temellendirerek çok açık bir şekilde gösterir. Erdoğan bu konuda şunu ifade eder: "Neymiş efendim? Faizleri düşürüyor muyuz? Benden başka bir şey beklemeyin. Bir Müslüman olarak naslar neyi gerektiriyorsa onu yapmaya devam edeceğim. Hüküm bu." (Erdoğan, 2021). Hatta Erdoğan bu konudaki tavrını sürdüreceğinin de altını çizmiştir. Aslında bir bakıma konuya olan bu tavrına ve bakış açısına temel oluşturan şeyi de yaptığı pek çok açıklama ve röportajlarda ortaya koymuştur. Yine böyle bir açıklamasında Erdoğan şunu söylemiştir: "Bu görevde olduğum sürece, kusura bakmayın faizle mücadelemi sonuna kadar, enflasyonla mücadelemi sonuna kadar sürdüreceğim. Şunu bilmeniz lazım, bu konuda nas ortada. Nas ortada olduğuna göre sana, bana ne oluyor? Biz değerler silsilemiz içerisinde olaya buradan niye bakmıyoruz?" (Erdoğan, 2021). Erdoğan'ın bu türden açıklamaları tartışmaların odağına ekonomide benimsenen ve pratiğe geçirilen siyasetin dinsel-İslamcı çerçevesini ve ideolojik yönelimini yerleştirmiştir. Türkiye'de özellikle Millî Görüş Geleneği (MGG) olarak bilinen siyasal İslamcılık ve/veya İslamcı siyaset tartışılırken bu ideolojik yönelimin merkezinde hep kültürel meseleler, yaşam tarzı, laiklik ve türban ya da başörtüsü olarak adlandırılan çeşitli dinsel semboller olmuştur.

Ancak unutulmamalıdır ki, Türkiye'de Millî Görüş geleneğinden gelen dinsel-İslamcı siyasetler ve bunların içerisinden çıkan AKP gibi siyasal oluşumlar devletin ve toplumun kültürel, sosyal ve idari alanlarda İslamlaşmasını hedefledikleri gibi ekonomi alanında benzer bir ideolojik yönelimi temel politikaları haline getirmişlerdir (Kara, 1998; Çakır, 2005). Bir başka deyişle, bu tür dinsel-İslamcı siyasetler Türkiye'de diğer alanlarda olduğu gibi ekonomik alanda da benzer bir İslamlaşmayı savunmuşlardır. Bu ekonominin İslamlaşması arzusunun en temel hedefi Türkiye'de faizin olmadığı, kredi sisteminin faizsiz çalışacağı bir düzen kurmaktır (Bacık, 2018). Erdoğan'ın açıklamalarında da görüleceği üzere İslamcı siyasetler ya da o kökenden gelen siyasal aktörler 'artık taktik yapmaya gerek yok dinimizin emrettiği ne ise onu yapabiliriz' şeklinde bir fikri savunmuşlardır. Çünkü İslami öğretilerde faizin kötü bir şey olduğu ifade edilmiş hatta zina, adam öldürmek, hırsızlık ve uyuşturucu kullanmakla eş değer kabul edilmiştir (Bacık, 2018). Erdoğan'ın faiz oranlarına yönelik yaptığı açıklamalar da İslam ve/veya İslami öğretilerdeki bu yaklaşımlardan kaynaklanır. Açıklamalarında sıklıkla İslami değerlere ya da Müslüman kimliğe vurgu yaparak faiz konusunda İslami ilkeleri ve yasaklamaları hatırlatmış, faizi 'bütün kötülüklerin ana ve

babası' olarak ifade etmiştir. Çünkü borcun ya da verilen bir paranın üzerinden alınan faizin kendisi İslam'da *haram* [yasaklanmış şey] olarak nitelendirilen *riba* (tefecilik) olarak tarif edilmiştir (Shahid, 2021). İslam'da şu ya da bu şekilde çok açık olarak *riba*, bir adaletsizlik, ekonomik kötülük, manevi gelişmeye bir engel ve toplumun refahına ve zenginliğine bir tehdit olarak görülmüştür. İslami finans sisteminde önemli bir unsur olan *riba* İslam dininin ona attığı bu şeylerden dolayı da yasaklanmıştır (DeLorenza, 2006). Bu dinsel-muhafazakâr ideolojik bağlam siyasal iktidar tarafından güçlü bir milliyetçilik vurgusuyla da güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bir başka ifadeyle, AKP iktidarı post-neoliberal otoriter düzenini milliyetçi-muhafazakâr bir ideolojiyle çerçevlendirmeye ve temellendirmeye girişmiştir. Söz konusu bu girişime milliyetçi vurgularıyla Erdoğan'ın açıklamalarında da sıklıkla karşılaşılır. Post-neoliberal düzende Erdoğan'ın bu açıklamalarında ekonomik meseleler çoğunlukla dış güçlere, terör örgütlerine, darbe girişimlerine, uluslararası kuruluşların tuzak ve oyunlarına, mandacı ve vesayetçi çevrelerin heveslerine bağlanmış ve verilen ekonomik mücadele bir kurtuluş savaşına benzetilmiştir. Yine bu minvalde yapılan bir açıklamasında Erdoğan şunları söylemiştir:

Ülkemizi denklemin dışına itmek isteyenlerin kur, faiz ve fiyat artışları üzerinden oynadıkları oyunları görüyoruz. Biz aynı oyunu vesayetle mücadelemizde gördük. Biz aynı oyunu terör örgütleriyle mücadelemizde gördük. Biz aynı oyunu darbe girişimlerinde gördük. Biz aynı oyunu uluslararası nice hadisede, nice platformda gördük. Ülkemizi bunca tuzaktan, badireden nasıl çıkardıysak Allah'ın yardımı ve milletimizin desteğiyle bu ekonomik kurtuluş savaşından da zaferle çıkacağız... Bunun için de mandacı iktisatçıların reçetelerine itibar etmeyeceğiz. (Erdoğan, 2021)

Böylelikle kurulan bu post-neoliberal ekonomik düzene dinsel-muhafazakâr ve milliyetçi bir ideolojik çerçeve kazandırılarak AKP iktidarı mevcut post-neoliberal otoriter düzenine güçlü bir dayanak yaratmış oldu. Bu güçlü ideolojik savunuyla post-neoliberal otoriterlik giderek güçlendirilmiş ve kendisini konsolide etmesi sağlanmıştır. AKP iktidarınca kurumsallaştırılan bu post-neoliberal otoriter düzen, temelde milliyetçi-muhafazakâr bir ideolojiyle harmanlanarak bir anlamda siyasal ve ekonomik düzene güçlü bir payanda olmuştur (Akçay, 2020b).

AKP'nin post-neoliberal otoriterliğinin TÜSİAD gibi bir sermaye sınıfıyla ilişkilerinde yarattığı gerilimin siyasal boyutunu da bu otoriterliğin siyasal yapısı oluşturur. Daha önce belirttiği gibi bu sermaye grubunun ve yöneticilerinin post-neoliberal otoriterliğin siyasal yapısına ilişkin olarak demokrasi, hukuk devleti, özgürlükler ve haklar bağlamında getirmiş olduğu eleştiriler söz

konusu sınıf gerilimin siyasal dayanakları olmuşlardır. Bu eleştirileriyle siyasetin ‘demokratikleşmesini’ isteyen sermaye örgütü, Türkiye’yi içerisinde bulunduğumuz coğrafyada istikrarın simgesi haline getiren şeyin insan hak ve özgürlüklerine dayalı, laik, sosyal, hukuk devleti anlayışı olduğu belirterek Türkiye’yi aydınlığa taşıyacak olanın bu anlayış olduğunu ve bu sebeple demokrasinin kısa vadeli siyasal hesaplara kurban edilmemesi gerektiğini, temelde olması gereken şeyin siyasetin ‘demokratikleştirilmesi’ olduğunu savunmuştur (Bilecik, 2019). Benzer bir açıklama otoriterlik ve demokrasi tartışmaları üzerinden TÜSİAD’ın yönetim kurulunda olan Tuncay Özilhan’dan da gelmiştir. Özilhan yaptığı bir açıklamasında şunları ifade etmiştir: “Demokratikleşme dalgaları da ters yönde gelişmeler de ülkeler arasında bulaşıcı oluyor. 2008’den bu yana dünyada bir içe kapanma ve otoriterleşme rüzgârının estiği açık.” Ancak, Özilhan bu rüzgârın kalıcı olmaması gerektiğini, bugünkü korumacı ve popülist dalganın yerini bir demokratikleşme dalgasına bırakması gerektiğini belirtmiştir (Özilhan, 2019b). Siyasal yapının otoriter karakterine getirilen bu eleştirilerin temelinde yatan bir diğer neden de neoliberal bir ekonominin işleyişini düzenleyen ve yöneten, ekonominin bir anlamda siyaset-dışı bir yapı olarak kalmasını sağlayan birtakım bağımsız kuruluşların özerkliğini kaybetmesi ve siyasal iktidara ve kararlarına olan bağımlılığı olmuştur. Sermaye sınıfından gelen demokrasi ve otoriterlik eleştirilerinin önemli bir boyutunu başta Merkez Bankası olmak üzere birtakım düzenleyici kurumların bağımsızlığı ve özerkliğinde meydana gelen bu gerilemeler ve sorunlar oluşturmuştur.

Serbest piyasa mekanizmasını düzenleyici birtakım kurumlarının bağımsızlık ve özerkliğinde meydana gelen değişimlerin bir uzantısı olan Türkiye ekonomisinde yaşanan sorunlar ve AKP iktidarının buna yönelik politikaları, TÜSİAD’ın eleştirilerinin hep hedefinde olmuştur. Ekonomi başlığı altında bunlar pek çok TÜSİAD toplantısında ve farklı mecralarda sık sık dillendirilmiştir. Yine bu toplantılardan birinde TÜSİAD Başkanlığı görevi de yürüten Kaslowski Türkiye ve dünya ekonomilerinin durumlarını değerlendiren bir konuşmasında Merkez Bankasının bağımsızlığına işaret ederek şunları ifade etmiştir: “Piyasa düzenleyici özerk kurumlarımızın etkinliği ve bağımsızlığı başta olmak üzere liyakat kriterlerinin esas alınması son derece önemlidir. Özellikle bu kurumların bağımsızlıkları üzerine düşebilecek en ufak bir şüphe tüm finans sistemimizi derinden yaralar.” (Kaslowski, 2019). Aynı şekilde, bağımsız ve özerk kuruluşlarla ilgili benzer bir açıklamayı yapan TÜSİAD yöneticilerinden Özilhan da demokrasi ve laiklik gibi kavramların önemini işaret eden, kuvvetler ayrılığının güçlendirilmesi talebinde bulunan bir açıklamasında piyasa düzenleyici özerk yapıların altını çizmiş ve şunları söylemiştir: “Başta Merkez Bankası olmak üzere düzenleyici ve denetleyici kuruluşların bağımsızlığı tartışma-dışı olmalıdır.”

(Özilhan, 2021). Şüphesiz, tek başına bu eleştirilere bakıldığında TÜSİAD'ın siyasal iktidarla olan daha önceki siyasal ve ideolojik kavgaları da göz önüne alındığında, bu sermaye sınıfını tek başına ekonomi-temelli ve sınıf çıkarlarının peşinden koşan bir örgütlenme olarak görmemek gerekir. Çünkü bu sermaye grubu öncesinde de belirtildiği gibi AB süreci, demokrasi, özgürlükler, hukukun üstünlüğü, laiklik, dini eğitim ve başörtüsü vb. pek çok alanda siyasal ve ideolojik olarak AKP iktidarına karşı pek çok eleştiri yöneltmiştir. Ekonomik alanda başta faiz konusu olmak üzere ortaya çıkan sınıf-temelli çıkar çatışmalarının ve ekonomik birtakım çelişki ve uyumsuzlukların neden olduğu bu eleştiriler sadece sınıf dinamiklerindeki gerilimlerin sınıfsal-ekonomik temelini ortaya koyar. Ancak bir bütün olarak bakıldığında başta ekonomik yönelimleri olmak üzere AKP'nin post-neoliberal otoriter düzenin siyasal ve ideolojik yönelimleri bu eleştirileri belli bir bağlama oturtmamızı ve çerçevelendirmemizi sağlar.

Poulantzas'ın toplumsal sınıf(lar)ı son tahlilde ekonomik ve sınıf-temelli çıkarlarının yanında siyasal ve ideolojik bir yapı olarak tanımlaması göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu bağlam ve çerçeve ekonomik, siyasal ve ideolojik çıkar ve görünüşleriyle bir sınıf karakteri kazanır. Bu tür bir sınıf karakterinden dolayı TÜSİAD gibi bir sermaye örgütünün kurulmasındaki tek amaç sadece ekonomik çıkarlar olamazdı. Şüphesiz, sermaye örgütünün toplumsal ve siyasal gelişmelerde söz sahibi olma ve siyaseti yönlendirme gayretleri içerisinde bir çeşit hâkim sınıf olma hedefleri de olmuştur. Bu hedefler doğrultusunda, söz konusu sermaye sınıfı siyasal olarak dünya ekonomisiyle bütünleşmiş, yüzü batıya dönük, hukuk devletinin işlediği seküler bir düzen olan toplum modeli savunusu yapmıştır. Bunun içinde sendikalara ve Avrupa tarzı bir sosyal politikaya bile yer verebilmiştir. TÜSİAD bu yönleriyle siyasal olarak böyle bir toplum modelini savunan ve gerçekleştirmeye çalışan bir örgüttür (Buğra, 1998, 2015). Ancak yine de Buğra (2014)'nin da işaret ettiği gibi, TÜSİAD'ın siyasal olarak her zaman hukukun üstünlüğünü ve hukuk devleti yönündeki gelişmeleri destekleyeceği şeklinde bir sonuç çıkarmak doğru olmaz. Devletin kamu ihalelerinden beslenen ve devletle olan ilişkileri fazlasıyla genişleyen sektörlerde iş yapan girişimcileri olması sebebiyle bu sermaye örgütü hükümetle ve/veya siyasal iktidarla olan ilişkilerinin bozulmasının beraberinde getirecek olduğu ekonomik riskleri ve etkilenmeleri göz önünde bulundurur ve sınıf çıkarlarının etkilenmeye başladığı bir noktada da siyasal ortama ayak uydurma yolunu seçebilir. Bu durum, ancak bir sınıfın sadece sahip olduğu siyasal karakter ve görünümün farklı veçhelerini ve çelişkilerini ifade edebilir. Ancak AKP'nin post-neoliberal düzeninin sahip olduğu siyasal, ideolojik ve ekonomik karakter tüm bu veçhelere ve çelişkilere belli bir bütünsellik ve çerçeve katar. Aynı zamanda, siyasal, ideolojik ve ekonomik karakteriyle bu bütünsellik ve çerçeve AKP ve

TÜSİAD arasındaki çatışma ve gerilimlerin sınıf yönünü ortaya çıkarır.

Siyasal ve ideolojik karakterinin yanında AKP ve TÜSİAD arasında ekonomi yönetiminde ve politika üretmede ortaya çıkan bu çatışma ve gerilimler, sürecin sınıf-temelli ekonomik karakterini belirler. Toplumsal sınıf(lar)ın siyasal ve ideolojik yönüne bu sınıfsal-ekonomik yönün de eklenmesiyle birlikte AKP-TÜSİAD arasında ortaya çıkan çelişki ve gerilimler bütüncül ve somut bir görünüm kazanır. Hatta siyasal ve ideolojik olana ekonomide çeşitli sermaye grupları arasında ekonomik çıkar çatışmalarına, sınıf çekişmelerine ve ekonomik-sınıfsal birtakım ayrışmalara da neden olacak tartışmalı ekonomi politikalarının eklenmesiyle TÜSİAD ve AKP arasında var olan siyasal ve ideolojik gerilimler tam manasıyla sınıfsal bir karakter alır. Bunu hem Erdoğan'ın hem de TÜSİAD dışında başka sermaye gruplarının açıklamalarında açık bir şekilde görebiliriz. Özellikle Erdoğan ve iktidarının faiz konusundaki tavrı ve 'faiz sebep, enflasyon neticedir' yaklaşımı yaşanan gerilimin sınıfsal karakterinde belirleyici olmuştur. Siyasal iktidar, sınıfsal bir tercih yaparak ve buna göre ekonomiyi yeniden inşa etme çabalarına girerek bunu açık bir şekilde göstermiştir. Erdoğan ve iktidarının ve TÜSİAD'ın ekonomiyle ilgili açıklamaları da bunu tam manasıyla yansıtmıştır. Erdoğan ekonomiyle ilgili yaptığı bir açıklamasında söz konusu tercihini ve inşa sürecini açık bir şekilde ifade etmiştir. Erdoğan'a göre;

Faizlerin düşük, kurun istikrarlı, enflasyonun aşağı yönlü, yatırımın, üretimin ve ihracatın coşkulu bir artış gösterdiği bir ekonomik işleyiş inşa ediyoruz. Bizim paramız Türk lirası. Biz onunla hareket edeceğiz. Biz şu dövizmiş, bu dövizmiş, bunlarla değil, ha bir de hep söylediğim yine söyleyeceğim... Faiz aşağı, faiz yukarı. Artık lütfen bu işi kitabımızdan çıkaralım. Faiz zengini daha zengin, fakiri daha fakir yapar. Bunu bilecek, buna inanacağız ve bununla yolumuza devam edeceğiz. Bu can bu tende oldukça açıkça söylüyorum, faiz sebeptir, enflasyon neticedir, bunu söyleyeceğiz. (Erdoğan, 2021)

Erdoğan'ın bu açıklamasına ve beraberinde gelen ekonomi politikasına ve programa TÜSİAD cephesinden itiraz geldi ve bu itiraz 'genel kabul görmüş iktisat bilimi kurallarına hızla geri dönülmeli' şeklinde bir ifadeyle de açıkça dile getirildi. TÜSİAD'a göre;

Son dönemde yaşadığımız istikrarsızlıklar sonucunda, denenmekte olan ekonomi programıyla amaçlanan sonuçlara erişilemeyeceği netleşmiştir... Nitekim yeni iktisadi tercihler kapsamında atılan adımların ardından güvensizlik ve istikrarsızlık ortamı oluşmuştur. Özellikle yurt içinde dövize olan talebin şiddetli ölçüde yükseldiğini, bunun da var olan tüm ekonomik dengeleri bozduğunu görmekteyiz. Tüm bunların sonucunda, son dönemde

ekonomide oluşan hasarın tespitini yapıp öncelikle serbest piyasa işleyişi çerçevesinde, tüm paydaşların desteğinin alındığı, genel kabul görmüş iktisat bilimi kurallarına hızla dönülmesinin gereği açıktır. (T24, 2021)

Ancak ilginç bir şekilde, TÜSİAD'ın bu itirazına karşı MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği) ve ASKON (Anadolu Aslanları İşadamları Derneği) gibi farklı sermaye gruplarından siyasal iktidarın ekonomi politikası ve programına destek geldi. Söz konusu desteği açık bir şekilde ifade eden MÜSİAD'dan, "Türkiye ekonomisi gerek iç gerekse dış kaynaklı bütün algı manipülasyonlarına karşı, geçmişte olduğu gibi bugün de dimdik ayakta... Bu bağlamda, Sayın Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan'ın önderliğinde uygulamaya konulan; üretim, yatırım, ihracat ve istihdam odaklı kazanımlarımızı katbekat artıracığına inandığımız düşük faiz odaklı politikamızın destekçisi olduğumuzu yeniden ifade ediyoruz." şeklinde bir açıklama yapıldı (Euronews, 2021). Hemen ardından, diğer bir sermaye grubu ASKON'dan da hem TÜSİAD'ı eleştiren hem de AKP'nin ekonomi programına destek veren benzer bir açıklama geldi. ASKON'a göre;

Malum kuruluş yine bizleri şaşırtmadan bu hazin açıklamasıyla malum lobilere olan desteğini açıkça ilan etmiştir. Herkesin malumudur ki son zamanlarda döviz kurları üzerinde yaşanan artışlar global piyasalardaki iktisadi daralmanın bir gerçeğidir. Bu gerçeği bir kenara bırakıp, oluşturulmaya çalışılan algıyla milletimizin zihnine hükmetmeye çalışmanın faydasız bir gaye olduğu bilinmelidir. Bu girişimlerin asıl amacı, Cumhurbaşkanımızın önderliğinde tüm sanayi camiasının yıllardır verdiği emekle bugün yakalanan büyüme oranlarını tersine çevirmekten vazgeçmeyen faiz lobisinin emrini yerine getirmektir. (Euronews, 2021)

Bütün bu açıklamalar AKP iktidarının ekonomi alanındaki sınıfsal tercihini ve ekonomik politikaları ve programındaki sınıf karakterini çok açık bir şekilde belli eder. TÜSİAD'ın açıklamalarının ardından farklı sermaye gruplarının hükümetin ekonomi politikalarını ve programını savunan açıklamaları da hem bu sınıf karakterini hem de AKP ve TÜSİAD arasındaki sınıfsal gerilimleri destekler mahiyettedir.

Gelinen bu süreç ve ortaya çıkan sınıf gerilimleri elbette çok yeni bir sınıf dinamiğine işaret etmez. Aslına bakılırsa, 2002-2013 yılları arasında güçlü bir birliktelik ve işbirliği örneği sergileyen AKP ile TÜSİAD'ın bu çatışma ve gerilimlerle dolu sınıf dinamiği 2013-sonrası döneme kadar götürülebilir. Özellikle 2013-sonrası dönemde TÜSİAD'ın hâkim konumunda değişimler meydana gelmiş ve buna karşılık farklı sermaye kesimlerinin iktidar çevrelerindeki etkinlikleri artmıştır. Bir anlamda TÜSİAD gibi büyük bir sermaye

grubunun ekonomi yönetimindeki ağırlığı giderek azalmış ve beraberinde iktidar farklı sermaye sınıflarıyla yeni bir koalisyon oluşumuna gitmiştir. Özellikle, ekonomi alanında uygulanan politikalar -IMF programı- ve büyüme planı doğrultusunda artan sermaye akışlarıyla yaratılan paylaşılacak bir pastanın artık olmaması, sermaye girişlerinin azalmasının sonucunda büyümenin yavaşlaması ve neoliberal rejimdeki birikim krizleri bunun ekonomik nedenleri olarak gösterilirken; siyasal olarak 2013-Gezi Ayaklanması, 17-25 Aralık Operasyonları, AKP'nin 2015'teki seçim yenilgisi ve 2016'daki başarısız darbe girişiminin ardından ortaya çıkan yeni koalisyonların bunun siyasal temellerini attığı iddia edilir (Akçay, 2021a). Bu ekonomik ve siyasal gelişmelerin neticesinde iktidarın faiz ve para politikasındaki uygulamaları ve Erdoğan'ın sürekli üretim, yatırım ve ihracat üzerindeki vurgularında öne çıkan yeni kalkınmacı hamlesi, post-neoliberal otoriter rejiminde sınıf dinamiklerindeki gerilimleri giderek artırmış ve gerilimin sınıfsal karakteri siyasal, ideolojik ve ekonomik tüm unsurlarıyla bütüncül bir çerçeve kazanmıştır. Bir anlamda, AKP'nin bu post-neoliberal otoriter rejimi 2013-sonrası dönemden itibaren iktidar ve sermaye sınıfları arasındaki koalisyonda meydana gelen değişim ve dengelerin yeniden oluşmasının sonucunda içerisinde bulunulan dönemde sermaye sınıfları içerisindeki kavgaları giderek daha da görünür kılmıştır. Kurulan bu rejimde AKP'nin faiz ve para politikası ile üretimi, ihracatı ve yatırımı teşvik edici bir ekonomi inşası yeni bir durum yaratmıştır. Akçay (2021a)'ın belirttiği gibi bu yeni durum 2013-sonrası belirginleşen "utangaç kalkınmacılık" programıyla biçimlenmiştir. Bugün gelinen noktada, AKP iktidarı 2008 küresel finansal krizi sonrasında oluşmuş olan Macaristan ve Polonya gibi otoriter post-neoliberal girişimlerin bir benzerini şu anki kurmuş olduğu rejimde yaratmıştır (Akçay, 2021a). 2019'da küresel ekonomide yaşanan değişimler AKP iktidarının post-neoliberal bir yönelim almasını sağlamanın yanında yukarıda da görüleceği üzere içerideki siyasal ve ekonomik koşullar da böyle bir yönelimin inşasında temel bir rol oynamıştır. Bunun beraberinde söz konusu süreçte devletin baskı aygıtlarının artan önemi Türkiye'de otoriter post-neoliberal rejimin kurumsallaşmasına da önemli bir katkı sağlamıştır (Akçay, 2020b).

Sonuç Yerine

Türkiye'de sermaye sınıflarının siyasal iktidarla ilişkileri hiçbir zaman sorunsuz ve çatışmasız olmamıştır. Her ne kadar bu ilişkiler çoğu zaman belli bir uyum ve birliktelik içinde yürütülmüş olsalar da birtakım çatışmalara ve gerilimlere zemin hazırlamışlardır. Özellikle geniş kapsamlı değişim ve dönüşümleri deneyimleyen devlet ve toplumların tarihinde önemli eşikler olan devrimler, darbeler ve kriz anlarında söz konusu ilişkilerin çelişkili ve çatışmacı karakteriyle pek çok kez karşılaşılmıştır. Buna benzer bir süreci şu an içerisinde bulunduğumuz post-

neoliberal otoriter rejimlerde deneyimlemekteyiz. Tabii, bu süreci tek başına Türkiye'ye özgü bir şeymiş gibi ele almak doğru olmaz. Amerika ve Avrupa'nın pek çok ülkesinde de bahsi geçen süreç farklı sağ-eğilimli popülist siyasetlerin önderliğinde deneyimlenmiştir. Bu post-neoliberal otoriter deneyimler bazılarında giderek güçlenmiş ve hatta kalıcı ve yerleşik bir düzen halini almıştır. Yakın zamanlarda yapılan Macaristan seçimlerinde Orban'ın partisinin seçimi yeniden kazanarak iktidara gelişinin arkasında muhtemelen böylesi kalıcı ve yerleşik bir düzenin etkisi ve rolü olmuştur. Bu etki ve rol ele alınırken post-neoliberal otoriter düzenlerin siyasal, ideolojik ve ekonomik yönelimleri hep tartışmaların odağına yerleşmiştir. Benzer bir tartışma Türkiye'de hem seçimler ve seçim süreçleri hem de otoriter rejim tartışmaları bağlamında Erdoğan'ın mevcut iktidarı ve kurumsallaştırmaya çalıştığı otoriter düzeniyle ilgili olarak da yapılmaktadır.

Türkiye'deki güncel bu rejim tartışmaları post-neoliberalizm kavramı ekseninde ele alınmış ve tartışılmıştır. Bu kavram ekseninde sağ-eğilimli popülist siyasetlerin iktidarda olduğu ülkelerde bu tartışmalar da büyük ölçüde birbirleriyle oldukça benzer bir içerik ve çerçevede yapılmıştır. Özellikle bu iktidarlar siyasal, ideolojik ve ekonomik yönden değerlendirildiğinde benzer birtakım siyasal, ideolojik ve ekonomik süreçleri deneyimlemişlerdir. Türkiye'de de siyasal, ideolojik ve ekonomik bakımlardan deneyimlenen bu süreçler AKP iktidarı ve sermaye sınıfları arasında çeşitli çatışma ve gerilimlere yol açmıştır. Bu gerilimler ve çatışmalar, başta ekonomik olmak üzere siyasal ve ideolojik unsurlarıyla Poulantzas'ın ifadesiyle bir sınıfın bütün karakterini yansıtmıştır. Türkiye'nin sermaye sınıfları arasında önemli bir gücü ve etkisi olan TÜSİAD ile AKP arasında son yıllarda yaşanan tartışmalar da ekonomik, siyasal ve ideolojik yönleriyle deneyimlenen bu çatışma ve gerilimin sınıfsal karakterini göstermiştir. Bunu hem oluşan çatışma ve gerilimlerin ekonomik, siyasal ve ideolojik temelleri hem de bu çatışma ve gerilim esnasında AKP'nin bir sınıf temsiliyetinin olması ve bunu kanıtlayan TÜSİAD dışındaki belli başlı sermaye gruplarının siyasal iktidarı ve politikalarını destekleyen açıklamaları açıkça ortaya koymuştur. Söz konusu bu iki güç arasında her ne kadar ideolojik düzlemde pek çok gerilime ve çatışmaya tanık olursa da ortaya çıkan gerilim ve çatışmaların temelini çoğunlukla siyasal ve ekonomik tartışmaların belirlediği söylenebilir. Geline nokta, AKP iktidarının siyasal hedefleri, ideolojik yönelimi ve ortaya koyduğu ekonomi politikaları bu gerilim ve çatışmaların öne çıkan temel sınıfsal görünüşleri olmuşlardır. Aynı şekilde, TÜSİAD'ın da AKP iktidarına karşı yöneltmiş olduğu siyasal, ideolojik ve ekonomik temelde yaptığı sert çıkışlar ve eleştiriler bu iki güç arasındaki sınıfsal gerilim ve çatışmaları çok açık ve görünür kılmıştır. Buradaki tartışmalarımız bağlamında da temel olarak TÜSİAD

ve AKP iktidarı arasında gelişen başta ekonomik olmak üzere belli bir siyasal ve ideolojik yönelimi olan çatışma ve gerilimlerin bu sınıfsal temelleri ele alınmıştır ve değerlendirilmiştir. Post-neoliberalizm kavramı etrafında yürütülen sağ-siyasal otoriter düzen inşası ve otoriterlik tartışmaları ekseninde bu çatışma ve gerilimlere sınıfsal bir çerçeve ve içerik kazandırılmaya çalışılmıştır.

Sonnotlar

1 Şüphesiz, post-neoliberalizm sadece sağ-siyasetlere özgü bir durum değildir. Sol-eğilimli bir post-neoliberal tutum ve siyasal inşadan da aynı şekilde söz etmek mümkündür. Özellikle Latin Amerika ülkelerindeki neoliberal politikalara karşı alınan sol-siyasal tutum ve yaklaşım (Brand, 2016; Macdonald ve Ruckert, 2009), Venezüella (Meltzer, 2009), Bolivya (Webber, 2009), Arjantin ve Şili (Haslam, 2009)'deki post-neoliberal politikalarda ortaya çıkan sol-siyasal inşanın en önemli ve öne çıkan somut örnekleri olmuşlardır. Bu politikalar neoliberal 'serbest-piyasa kapitalizmi'ne karşı koymak için Keynesçiliğe siyasal bir alan açmaktan tutun da yeni kalkıncı politikalara ve devletin ekonomik alanda artan müdahalelerine kadar (Brand, 2016; Macdonald ve Ruckert, 2009) farklı bir ekonomik yaklaşım ve bakış açısı sergilemişlerdir. Post-neoliberalizm ile ilgili olarak ortaya çıkan bu sol-eğilimli popülist-siyasal yaklaşımları paranteze alarak Amerika'nın Trump'ından tutun da Avrupa'da Orban'ın Macaristan'ı ve Erdoğan'ın Türkiye'sine kadar buradaki post-neoliberalizme ilişkin tartışmalarımız temel olarak sağ-siyasal bir inşanın ürünü olan post-neoliberalizmi ele alır ve açıklar. Otoriter-sağ bir karakteri olan bu tür post-neoliberal sağ anlayışı teorik-kavramsal bir düzlemde ve Türkiye örneğinde olduğu gibi siyaset ve sermaye sınıfları arasındaki gerilimleri göz önünde bulundurarak tartışır ve analiz eder.

2² Bu muhafazakâr eğilimin daha sonra partinin kadın haklarında geriye gidilmesine yol açacak birtakım muhafazakâr siyasal tutumlar içerisine girmesi, bunun sonucunda kadın örgütlerinin geniş protesto eylemlerine neden olan kürtaj konusunda almış olduğu karar ve kararın kendi kontrollerinde olan Anayasa Mahkemesi tarafından onaylanarak yürürlüğe girmesi muhafazakâr-siyasal tutumun son örneği olmuştur. Açıklama için bkz. Tomczak (2021), "Abortion in Poland: A Year of Living Dangerously".

Kaynakça

Ahmad F (1993). *The Making of Modern Turkey*. London: Routledge

Akçali E, Yanik L K ve Hung H (2015). Inter-Asian (Post-)Neoliberalism?: Adoption, Disjuncture and Transgression. *Asian Journal of Social Sciences*, 43, 5-21.

Akçay Ü (2019). Türkiye'de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz. *Toplum ve Bilim*, 147, 46-70.

Akçay Ü (2020b). Erdoğan's one-way ticket: authoritarian consolidation attempt.

1+1 Express, 30 Ocak. <https://birartibir.org/erdogans-one-way-ticket-authoritarian-consolidation-attempt/>, Son Erişim Tarihi, 17/11/ 2021.

Akçay Ü (2020a). Authoritarian Consolidation Dynamics in Turkey. *Contemporary Politics*, 27 (1), 79-104

Akçay Ü (2021a). Sermayenin İç Savaşı ve Ötesi: Muharebenin Düğümü Para Politikası. *1+1 Express*, 3 Kasım. <https://birartibir.org/muharebenin-dugumu-para-politikasi/>, Son Erişim Tarihi, 10/01/2022.

Akçay Ü (2021b). Polonya'da Otoriter Post-Neoliberalizmin Yükselişi. *Toplum ve Bilim*, 155, 68-97

Akyarlı A (2014). AKP ve TÜSİAD'ın Gergin İlişkisinin 12 Yıllık Tarihi. *Wordpress*, 17 Eylül. <https://aysegulakyarli.wordpress.com/2014/09/17/akp-ve-tusiadin-gergin-iliskisinin-12-yillik-tarihi/>, Son Erişim Tarihi, 21/09/ 2021.

Althusser L (2006). Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation). İçinde: Sharma A ve Gupta A (der.), *The Anthropology of the State: A Reader*, Blackwell Publishing, 86-111.

Altınörs G ve Akçay Ü (2022). Authoritarian Neoliberalism, Crisis and Consolidation: The Political Economy of Regime Change in Turkey. *Globalizations*, 19 (7), 1029-1053

Altvater E (2009). Postneoliberalism or Postcapitalism? The Failure of Neoliberalism in the Financial Market Crisis. *Development Dialogue*, 51, 73-86

Atasoy Y (2009). *Islam's Marriage with Neoliberalism: State Transformation in Turkey*. New York: Palgrave-Macmillan

Bacık G (2018). Türkiye'nin İslamcıları ve Faiz Konusu. *Ahval*, 17 Temmuz. <https://ahval.io/tr/faizler/turkiyenin-islamcileri-ve-faiz-konusu>, Son Erişim Tarihi, 02/11/2021.

Bilecik E (2019). TÜSİAD'dan hükümete eleştiri bombardımanı. *Tr724*, 21 Şubat. <https://www.tr724.com/tusiaddan-hukumete-elestiri-bombardimani/>, Son Erişim Tarihi, 24/10/2021.

Bora T (2012). *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*. İstanbul: Birikim

Boratav K (2003). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*, Ankara: İmge Kitabevi

Bozkurt-Güngen S (2018). Labor and Authoritarian Neoliberalism: Changes and Continuities Under the AKP Governments in Turkey. *South European Society and Politics*, 23 (2), 1-20

Brand U (2016). Post-Neoliberalism. İçinde: Springer S, Birch K ve MacLeavy J (der.), *Handbook of Neoliberalism*, London: Routledge, 569-577

1134 Erden Ö O (2022). Post-Neoliberal Otoriter Rejimde Sınıf Dinamikleri ve AKP-TÜSİAD İlişkilerinde Yeni Gerilimler. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1101-1139.

Brie M (2009). Ways out of the Crisis of Neoliberalism. *Development Dialogue*, 51, 15-31

Bruff I (2014). The Rise of Authoritarian Neoliberalism. *Rethinking Marxism*, 26 (1), 113-129

Bruff I (2016). Neoliberalism and Authoritarianism. İçinde: Springer S, Birch K ve MacLeavy J (der.), *The Handbook of Neoliberalism*, New York: Routledge, 107-117

Buğra A (1998). "Class, Culture, and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations". *International Journal of Middle East Studies*. 30 (4). 521-539

Buğra A (2014). "Kendi işine bakmayan TÜSİAD. *Aljazeera*, 20 Haziran. <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/kendi-isine-bakmayan-tusiad>, Son Erişim Tarihi, 04/11/2021.

Buğra A (2015). Türkiye'de bugün din, ekonomik modelin ilişki sermayesi. *T24*, 16 Şubat. <https://t24.com.tr/haber/prof-dr-ayse-bugra-turkiyede-bugun-din-ekonomik-modelin-iliski-sermayesi,287342>, Son Erişim Tarihi, 08/11/2021.

Buğra A ve Savaşkan O (2012). Politics and Class: The Turkish Business Environment in the Neoliberal Age. *New Perspectives on Turkey*. 46, 27-63

Burris V (1987). Class Structure and Political Ideology. *Critical Sociology*, 25 (2/3), 308-332

Cecena A E (2009). Postneoliberalism and Its Bifurcations. *Development Dialogue*, 51, 33-43

Clua-Losada M ve Ribera-Almandoz O (2017). Authoritarian Neoliberalism and the Disciplining of Labor. İçinde: Tansel C B (der.), *States of Discipline Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of Capitalist Order*, New York: Rowman & LittleField, 29-45

Çakır R (2005). Milli Görüş Hareketi. İçinde: T. Bora ve M Gültekingil (der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık*, İstanbul: İletişim, 544-575

Çaralan İ (2014). Erdoğan-TÜSİAD kavgası nereye?. *Evrensel*, 26 Ocak. <https://www.evrensel.net/yazi/70432/erdogan-tusiad-kavgasi-nereye>, Son Erişim Tarihi, 15/11/2021.

Dabrowska E (2019). New Conservatism in Poland: The Discourse Coalition around Law and Justice. İçinde: Bluhm K ve Varga M (der.), *New Conservatives in Russia and East Central Europe*. New York: Routledge, 92-112

Davies W ve Gane N (2021). Post-Neoliberalism? An Introduction. *Theory, Culture & Society*, 38 (6), 3-28

Dinler D (2003). Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi. *Praksis*, 9, 17-54

Erden Ö O (2022). Post-Neoliberal Otoriter Rejimde Sınıf Dinamikleri ve AKP-TÜSİAD ilişkilerinde Yeni Gerilimler. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1101-1139. 1135

Doğan Z (2005). Başbakan-TÜSiAD kavgası neyin alameti?. *Deutsche Welle (dw)*, 27 Aralık. <https://www.dw.com/tr/başbakan-tüsiad-kavgası-neyin-alameti/a-2521162>, Son Erişim Tarihi, 23/09/2021.

Erdoğan R T (2014). Erdoğan, TÜSiAD'ı ihanetle suçladı. *Dünya*, 24 Ocak. <https://www.dunya.com/gundem/erdogan-tusiad039i-ihanetle-sucladi-haberi-235626>, Son Erişim Tarihi, 11/11/ 2021.

Erdoğan R T (2021). Bu konuda nas ortada' Erdoğan'dan eski yol arkadaşlarına faiz göndermesi. *Yeni Akit*, 17 Kasım. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/bu-konuda-nas-ortada-erdogandan-eski-yol-arkadaslarina-faiz-gondermesi-1596474.html>, Son Erişim Tarihi, 05/02/2022.

Erdoğan R T (2021). Cumhurbaşkanı Erdoğan: Ekonomik kurtuluş savaşından milletimizi zaferle çıkaracağız. *Euronews*, 22 Kasım. <https://tr.euronews.com/2021/11/22/cumhurbaşkanı-erdogan-ekonomik-kurtulus-savas-ndan-milletimizi-zaferle-c-karacag-z>, Son Erişim Tarihi, 20/02/2021.

Erdoğan R T (2021). Erdoğan, faiz ve döviz mesajı verdi: Bizim silahımız Nas. *Birgün*, 31 Aralık. <https://www.birgun.net/haber/erdogan-faiz-ve-doviz-mesaji-verdi-bizim-silahimiz-nas-371360>, Son Erişim Tarihi, 04/03/2022.

Erdoğan R T (2021). Erdoğan'dan faiz açıklaması: Naslar neyi gerektiriyorsa onu yapacağım, hüküm bu. *Sözcü*, 19 Aralık. <https://www.sozcu.com.tr/2021/ekonomi/erdogandan-tusiada-tepki-6837009/>, Son Erişim Tarihi, 10/03/2022.

Esping-Andersen G, Friedland R ve Wright E O (1976). Modes of Class Struggle and the Capitalist State. *Kapitalistate*, 4 (5), 186-220.

Euronews (20/12/2021). Türkiye'de iktidarın ekonomi politikası iş dünyasını ikiye böldü: hangi kuruluş ne dedi?. <https://tr.euronews.com/2021/12/20/turkiye-de-iktidar-n-ekonomi-politikas-is-dunyas-n-ikiye-boldu-hangi-kurulus-ne-dedi>, Son Erişim Tarihi: 07/03/2022.

Geva D (2021). Orban's Ordonationalism as Post-Neoliberal Hegemony. *Theory, Culture & Society*, 38 (6), 1-23.

Harvey D (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press

Hirst P (1976). Althusser and the theory of ideology. *Economy and Society*, 5 (4), 385-412
Hürriyet (21/01/2003). AKP'yle TÜSiAD'ın diyalog zirvesi. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/akpyle-tusiadin-diyalog-zirvesi-38533134>, Son Erişim Tarihi, 25/12/2021.

İnsel A (2003). The AKP and Normalizing Democracy in Turkey. *South Atlantic Quarterly*, 102 (2-3), 293-308.

1136 Erden Ö O (2022). Post-Neoliberal Otoriter Rejimde Sınıf Dinamikleri ve AKP-TÜSiAD İlişkilerinde Yeni Gerilimler. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1101-1139.

- Jasiecki K (2019). 'Conservative Modernization' and the Rise of Law and Justice in Poland. İçinde: Bluhm K ve Varga M (der.), *New Conservatives in Russia and East Central Europe*. New York: Routledge, 130-153
- Kara İ (1998). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 3: Metinler, Kişiler*. İstanbul: Kitabevi
- Karaveli H (2018). *Why Turkey is Authoritarian From Atatürk to Erdoğan*. London: Pluto Press.
- Karaveli H (2016). Erdoğan's Journey: Conservatism and Authoritarianism in Turkey. *Foreign Affairs*. 95 (6), 121-130
- Kaslowski S (2019). TÜSİAD'dan Merkez Bankası bağımsızlığı vurgusu. *Artgerçek*, 16 Kasım. <https://artigercek.com/haberler/tusiad-dan-merkez-bankasi-bagimsizligi-vurgusu>, Son Erişim Tarihi, 06/03/2022.
- Kaslowski S (2021). Tüsiad Demokrasi ve İstikrar İstedi. *Yetkinreport*, 20 Mart. <https://yetkinreport.com/2021/03/30/tusiad-demokrasi-ve-istikrar-istedi/>, Son Erişim Tarihi, 27/03/2022.
- Keyder Ç (2005). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Koyuncu B (2006). "Küreselleşme ve Türk İşadamları Derneği: TÜSİAD Örneği". *Uluslararası İlişkiler*, 3 (9), 125-149
- Linz J J (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. London: Lynne-Rienner Publishers
- Macdonald L ve Ruckert A (2009). Post-Neoliberalism in the Americas: An Introduction. İçinde: Macdonald L ve Ruckert A (der.), *Post-Neoliberalism in the Americas*, London: Palgrave-Macmillan
- Mann M (1987). Ruling Class Strategies and Citizenship. *Sociology*, 21 (3), 339-354
- Milliyet (2002). TÜSİAD'dan Avrupa'ya: AKP İslamcı değil. <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/tusiad-dan-avrupa-ya-akp-islamci-degil-5199117>, Son Erişim Tarihi: 02/04/2022.
- Özilhan T (2002). TÜSİAD'dan Avrupa'ya: AKP İslamcı değil. *Milliyet*, 5 Kasım. <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/tusiad-dan-avrupa-ya-akp-islamci-degil-5199117>, Son Erişim Tarihi, 31/01/2022.
- Özilhan T (2019a). TÜSİAD'dan AKP'ye en uzun eleştiri listesi: Demokrasi, yargı bağımsızlığı, hukukun üstünlüğü, ifade özgürlüğü diyoruz; demeye de devam edeceğiz. *T24*, 15 Mayıs. <https://t24.com.tr/haber/tusiad-yik-baskani-ozilhan-istanbul-secimlerinin-iptali-ile-siyasal-gerilimin-devam-edecegi-belli,821374>, Son Erişim Tarihi, 26/03/2022.

Özilhan T (2019b). TÜSİAD'dan hükümete eleştiri bombardımanı. *Tr724*, 21 Şubat. <https://www.tr724.com/tusiaddan-hukumete-elestiri-bombardimani/>, Son Erişim Tarihi, 30/03/2022.

Özilhan T. (2021). TÜSİAD toplantısında Özilhan ve Kaslowski'den sert sözler. *Cumhuriyet*, 19 Ekim. <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/tusiad-yik-baskani-ozilhandan-merkez-bankasi-cikisi-1877895>, Son Erişim Tarihi, 03/05/2022.

Poulantzas N (1976a). *Classes in Contemporary Capitalism*. London: NLB

Poulantzas N (1976b). *The Crisis of the Dictatorships*. London: NLB

Putzel J (2020). The 'Populist' Right Challenge to Neoliberalism: Social Policy between a Rock and a Hard Place. *Development and Change*, 51 (2), 418-441

Robotham D (2020). Populism and Its Others: After Neoliberalism. İçinde: J. Maskowsky ve S. B. James (der.), *Beyond Populism: Angry Politics and the Twilight of Neoliberalism*. [<https://cuny.manifoldapp.org/read/25443644-e3f1-4b66-a47e-45048aa01b43/section/18efcd94-36ce-4aaf-a319-cc7fc34a4d66>]. (Erişim: 8/04/2022).

Scheiring G (2020). *The Retreat of Liberal Democracy: Authoritarian Capitalism and the Accumulative State in Hungary*. Switzerland: Palgrave-Macmillan

Scheiring G ve Szombati K (2020). From Neoliberal Disembedding to Authoritarian Re-embedding: The Making of Illiberal Hegemony in Hungary. *International Sociology*, 35 (6), 1-18

Sekler N (2009). Postneoliberalism from and as a counter-hegemonic perspective. *Development Dialogue*, 51, 59-71

Shahid K K (2021). Islamonomics: how Erdoğan crashed the Turkish economy. *The Spectator*, 9 Aralık. <https://www.spectator.co.uk/article/islamonomics-how-erdogan-crashed-the-turkish-economy>, Son Erişim Tarihi, 13/04/2022.

Sönmez M (2008). 'Anadolu Kaplanları' Efsane, AKP İstanbul'u ve TÜSİAD'ı istiyor. *Bianet*, 17 Eylül. <https://m.bianet.org/biamag/siyaset/109773-anadolu-kaplanlari-efsane-akp-istanbul-u-ve-tusiad-i-istiyor>, Son Erişim Tarihi, 05/03/2022.

T24 Haber (2021). TÜSİAD'dan iktidara çağrı: Denenmekte olan ekonomi programıyla amaçlanan sonuçlara erişilemeyeceği netleşmiştir. <https://t24.com.tr/haber/tusiad-dan-iktidara-cagri-guvenzensizlik-ve-istikrarsizlik-ortami-olustu-genel-kabul-gormus-iktisat-bilimi-kurallarına-hizla-donulsun,1001783>, Son Erişim Tarihi, 05/05/2022.

Tomczak M (2021). Abortion in Poland: A Year of Living Dangerously. *Balkaninsight*, 23 Kasım. <https://balkaninsight.com/2021/11/23/abortion-in-poland-a-year-of-living-dangerously/>, Son Erişim Tarihi: 27/04/2022.

1138 Erden Ö O (2022). Post-Neoliberal Otoriter Rejimde Sınıf Dinamikleri ve AKP-TÜSİAD İlişkilerinde Yeni Gerilimler. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1101-1139.

Uğur M ve Yankaya D (2008). Policy Entrepreneurship, Policy Opportunism, and EU Conditionality: The AKP and TÜSİAD Experience in Turkey. *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 21 (4), 581-601

Ünker P (2021). AKP'li yıllar: Ekonomi ne yönde değişti?. *Deutsche Welle (dw)*, 12 Ağustos. <https://www.dw.com/tr/akpli-yillar-ekonomi-ne-yonde-degisti/a-58835669>, Son Erişim Tarihi, 18/04/2022.

Waller L (2016). Victor Orban Hungary: The Conservative Subversive. *Politico*, 2 Aralık. <https://www.politico.eu/list/politico-28/viktor-orban/>, Son Erişim Tarihi, 24/04/2022.

Yankaya D (2015). Süreli gerginlikler ve kalıcı çıkarlar bağlamında TÜSİAD-Hükümet ilişkileri. *Aljazeera*, 22 Ocak. <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/sureli-gerginlikler-ve-kalici-cikarlar-baglaminda-tusiad-hukumet-iliskileri>, Son Erişim Tarihi, 15/04/2022.

Yılmaz M (2014). AKP ve TÜSİAD'ın Gergin İlişkisinin 12 Yıllık Tarihi. Wordpress, 17 Eylül. <https://aysegulakyarli.wordpress.com/2014/09/17/akp-ve-tusiadin-gergin-iliskisinin-12-yillik-tarihi/>, Son Erişim Tarihi, 21/04/2022.

Zürcher E J (2004). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Yasemin Gönen (çev.), İstanbul: İletişim

Paul Ricoeur'ün 'Adil Kurumlar' Nosyonu Ekseninde Türkiye'deki İşçi Sendikalarına Dair Bir Değerlendirme

Duygu Onay Çöker, TED Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı Bölümü

ORCID: 0000-0001-5705-8359

E-Posta: duygu.coker@tedu.edu.tr

Dilek Keleş, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0003-1477-9951

E-Posta: dk.keles@gmail.com

Özet

Bu makalede, çalışma yaşamındaki eşitsizliklerle mücadelede önemli araçlar olarak işlev gören Türkiye'deki işçi sendikaları, Fransız Filozof Paul Ricoeur'ün 'adil kurumlar' nosyonu temelinde tartışılmaktadır. Ricoeur, 'adalet' ve 'eşitlik' nosyonları üzerinden, insanın çevresiyle birlikteliği dolayısıyla etik felsefesini kurar ve filozofun adalet kavramı ve adil kurumlara dair düşünceleri günümüzdeki kurumsal yapıları tartışmaya dair olanaklar sunar. Ricoeur etiği, kurumsal adaletle dair düşünsel çizgide, kurumların içerisindeki, çoğullukların, sesi duyulmayanların, sesi duyulanlarla eşit koyutlanmalarının her anlamda adaleti hissetmelerinin, herkesle eşit eylemelerinin önemini vurgular. Ricoeur, bir topluluğun ortak değerlerini içererek koruyan ve o topluluğun paylaşımlarını sağlayarak güvence altına alan kurumların adil olmalarının gerekliliğini ortaya koyar. Sendikalar ise eşit bir çalışma hayatının ve dolayısıyla da eşit ve demokratik bir toplumun hayata geçirilmesinde önemli rol oynayan sivil toplum örgütleridir. Zira gücünü büyük kitlelerin kolektif eyleminden alan sendikaların toplumsal hedefi, sivil ve demokratik haklarla politik ve endüstriyel demokrasinin gelişimi, eşitliğin sağlanması, hukuk devletinin işlerliği ve yoksulluğun önlenmesidir. Bununla birlikte sendikaların kendi içlerinde birtakım eşitsizliklerin olduğunu ve bu durumun sendikal demokrasi ile bağdaşmadığını söylemek mümkündür. Buradan hareketle bu çalışmada, Türkiye'deki sendikal örgütler sorunsallaştırılmakta ve işçi sendikalarının kendi işleyişleri çerçevesinde eşitsizlikleri nasıl yeniden ürettikleri ve bu nedenle ne ölçüde 'adil kurumlar' oldukları tartışılmaktadır. Çalışmada sendikalar, Ricoeur'ün 'adil kurumlar' nosyonu ekseninde ele alınırken emek-sermaye karşıtlığından oluşan sistem içindeki

Onay Çöker D ve Keleş D (2022). Paul Ricoeur'ün 'Adil Kurumlar' Nosyonu Ekseninde 1140 Türkiye'deki İşçi Sendikalarına Dair Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1140-1169.

konumlarına değil; kendi yapısal özelliklerine odaklanılmış ve bu bağlamda bir tartışma yürütülmüştür. Bunun için Ricoeur felsefesinde 'adalet' kavramı açıklanmış; ardından sendikaların yapısal özellikleri itibarıyla kurum olma imkanına değinilerek bir kurum olarak sendikanın 'adalet'le ilişkisi tartışılmıştır. Çalışma sonucunda işçi sendikalarının örgüt içi demokrasinin tam gerçekleşmemesi ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği açısından Ricoeur düşüncesindeki "adil kurumlar" bağlamında ciddi sorunlarının olduğu görülmüştür. Bu açıdan sendika içi demokratik süreçlerin işleyişindeki aksaklıkları ve kadın sorununu, sendikanın adil kurum olma olanağı önündeki ciddi engeller olarak ifade etmek mümkündür. Sendikaların Ricoeur felsefesi açısından 'adil kurum' olabilmesi ise sendika içi demokrasinin işler hale getirilmesine ve kadın sorununun çözümüne yönelik politikalar belirlenmesine bağlıdır.

Anahtar Kelimeler: Sendika, Paul Ricoeur, Adalet, Adil Kurum, Eşitlik.

An Evaluation on Trade Unions Through the Perspective of Just Institutions by Paul Ricoeur in Turkey

Abstract

In this paper, the trade unions, which function as important tools in fighting against inequalities in the working life, are discussed in the context of the French Philosopher Paul Ricoeur's "just institutions". Ricoeur established his philosophy of ethics through the notions of 'just' and 'equality' and the union of men with his environment, which offers an opportunity to discuss today's institutional structures using the concept of just and just institutions. Ricoeurian ethics, in line with the idea of institutional justice, emphasizes the importance of those within the institutions, pluralities, and those whose voices are not heard to be posited as equal with those whose voices are heard, to feel justice in every sense and to act equally with everyone. Ricoeur reveals the necessity of just institutions that protect the common values of a community by incorporating and securing it by ensuring the shares of that community. Trade unions, on the other hand, are non-governmental organizations, which play an important role in the realization of an equal working life and therefore an equal and democratic society. Because the social goal of the unions, which derive their strength from the collective action of the great masses, is the development of civil and democratic rights, political and industrial democracy, ensuring equality, the functioning of the rule of law and the prevention of poverty. However, it is possible to say that there are some inequalities within the unions and this situation is incompatible with union democracy. From this point of view, trade union organizations are problematized in this study, the way of reproducing inequalities within the framework of functioning is discussed and, to what extent

unions can be accepted as “just institutions” is revealed. In the study, while the unions are handled on the axis of the Ricoeurian notion of ‘just institutions’, it is focused not on their position in the system of labor-capital opposition; but on their structural feature. To do this, the concept of ‘justice’ in the Ricoeurian philosophy was explained; then, the possibility of unions in terms of their structural characteristics was mentioned and the relationship of the union as an institution with ‘justice’ was discussed. As a result, it is seen that the labor unions have serious problems in the context of “just institutions” from the Ricoeurian perspective in terms of the incomplete realization of democracy within the organization and gender inequality. In this respect, it is possible to express the problems in the functioning of democratic processes within the union and the women’s problem as serious obstacles to union’s opportunity to be a fair institution.

Keywords: Trade Unions, Paul Ricoeur, Just, Just Institutions, Equality.

Giriş

Bu makalede, çalışma yaşamının temel aktörlerinden biri olan sendikalar, Fransız Filozof Paul Ricoeur’ün ‘adil kurumlar’ nosyonu çerçevesinde tartışılmaktadır. Ricoeur, 20. yüzyılın düşünsel hayatını derinden etkilemiş olan “etik” bir teori geliştirmiş ve “İkinci Dünya Savaşı’ndan günümüze dek Avrupa entelektüel hayatını şekillendirmiş” (Davidson, 2010: 1) bir filozoftur. Bununla birlikte Ricoeur’ün geliştirdiği etik teoride, belirli durumlar için oluşturulmuş ve bu durumlarda nasıl davranılması gerektiğine ilişkin bir kurallar bütünü bulunmaz. Bunun yerine, iyi insan olmanın gerektirdiği değerlerin tartışıldığı bir düşünsel serüven bulunur. Metinlerinde günün sorunlarını yok saymayan filozof, bu tartışmaları etik bağlamda ele alır. ‘Başka’, ‘eşitlik’, ‘adaletsizlik’ onun metinlerinin başat öğeleri olarak öne çıkar. Filozofun felsefesi praxis yönelimlidir ve insanın çevresiyle birlikteliğinden doğar. Dolayısıyla Ricoeur felsefesinin temel problemi ‘insan eylemi’dir. İşte bu noktadan Ricoeur’ün, toplumun her alanına yayılabilecek etik bir teori oluşturduğu ortaya çıkar (Onay Çöker, 2021).

Ricoeur, kurumsal dolayımına önem veren ve bu bağlamda ‘adalet’e dair düşünceleriyle öne çıkan bir filozoftur ve ona göre, aydınlanmadan beri etik ve politika öncelikli konular olarak ele alınmış; ancak adalet hep daha az ilgi görmüştür. Adalet bir arada yaşayan çoğullukların her anlamda eşit olmalarının gerekliliği nedeniyle önem taşıyan bir kavramdır. Ricoeur etiğini temel alan kurumsal adalete dair düşünsel çizgide, söz konusu çoğulluklar içerisinde sesi duyulmayanların/sessizleştirilmişlerin/mağdurların, sesi duyulanlarla eşit koyutlanmalarının her anlamda; yani sorumluluktan göreve, hukuktan dağıtım

dek adaleti hissetmelerinin, herkesle eşit eylemelerinin önemi vurgulanmaktadır.

Ricoeur'ü, bu nosyonları ele alan diğer filozoflardan ayıran en önemli özellik 'kurum'a verdiği önemin yanı sıra felsefesinin uygulanabilir olmasıdır. Yani Ricoeur adalet üzerine düşünen; fakat en önemli unsur olarak 'adil kurumlar'ı benimseyen bir filozoftur. Bu özellik; sendikaları, eşit bir çalışma yaşamının mücadelesinin verildiği ve üyelerinden oluşan çoğullukların ortak eyleyciliği ile anlam ifade eden örgütler olarak Ricoeur'ün 'adil kurum' nosyonu çerçevesinde sorunsallaştırmamıza ve tartışmamıza olanak vermektedir. Esasen Ricoeur'ün adil kurumlara dair temellendirdiği fikirler, bugünün farklı kurumsal yapılarına dair pek çok olanak yaratmakta ve kurumların adil olma olanağına dair tartışma yürütebilmek için bir temel hazırlamaktadır. Bu çerçevede Ricoeur'ün adil kurumlar nosyonu açısından farklı birçok kurumu da tartışmak mümkündür. Fakat bu çalışmada, Ricoeur düşüncesi çerçevesinde sendikaların tartışılacak olmasının nedeni, sendikaların eşit bir çalışma hayatının ve dolayısıyla da eşit ve demokratik bir toplumun hayata geçirilmesinde oynadığı/oynayacağı önemli roldür. Her ne kadar Türkiye'de süreç farklı işlese de sendikalar, demokratik açılımları sağlayan önemli sivil toplum örgütleridir. Emekçi kesimin en büyük örgütlü mücadele aracı olarak iktidarları kolay etkileme gücüne sahip olan sendikalar (Talas: 1976: 337), partilerle doğrudan ilişki kurabildikleri zaman, çoğulcu demokrasilerin hayata geçirilmesinde önemli bir kitle baskı grubu olarak işlev görürler (Kışlalı, 1999: 276-277). Bu gücünü büyük kitlelerin kolektif eyleminden alan sendikaların toplumsal hedefi, sivil ve demokratik haklarla politik ve endüstriyel demokrasinin gelişimini, eşitliğin sağlanmasını, hukuk devletinin işlerliğini ve yoksulluğun önlenmesini kapsayan bir içeriğe sahiptir (Yorgun, 2011: 315). Fakat bu amaçlara ulaşmada gerekli olan ortak eyleycilik sendikalarda söz konusu olmakla birlikte Ricoeur etğinin temelini teşkil eden kurumsal adaletin sağlanması için gerekli olan eşit eyleyciliğin Türkiye bağlamında işçi sendikaları için söz konusu olmadığı görülmektedir. Bu açıdan sendika içi demokrasinin tam olarak sağlanamaması önemli bir sorun alanı olarak belirirken; toplumsal cinsiyet ayrımcılığından kaynaklanan nedenlerle kadın ve erkek üyelerin sendikal harekete katılımında da büyük bir cinsiyet açığının ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Sendikalara egemen olan hiyerarşi, özellikle kadın üyeleri dışlayan bir erkek kontrol sistemi olarak varlığını korumakta; sendika içi demokraside yaşanan sorunlar, sendikalara duyulan güvensizliği arttırmaktadır. Dolayısıyla, Ricoeur'ün adalet (just) üzerine düşünceleri ve geliştirdiği 'adil kurumlar' nosyonu sendikaları, temsil ve katılım sorunundan kaynaklanan demokrasi ile bağdaşmayacak uygulamalar ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği temelinde ele almayı kolaylaştırmaktadır. Buradan hareketle bu çalışma, Türkiye'deki işçi sendikalarının yapısal sorunlarını

Ricoeur'ün "adalet"e dair düşünceleri ekseninde tartışmayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın, kamu görevlileri sendikaları dışarıda bırakılarak sadece işçi sendikaları üzerinden ele alınmasının çeşitli sebepleri vardır. Öncelikle işçi ve kamu görevlilerinin sendikal örgütlenmeyle ilgili farklı kanunlara tabi olduğunu ifade etmek gerekir. Buna bağlı olarak işçi ve kamu görevlilerinin sendikalara üyelik, toplu sözleşme yapma ve toplu sözleşmeden yararlanma koşullarının farklı olduğunu söylemek mümkündür. Kamu görevlilerinin sendika üyelik aidatı devlet tarafından karşılanmakta; bu uygulama, Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararına rağmen 2005 yılından bu yana "toplular sözleşme primi" adıyla devam etmektedir (Çelik, 2014: 5). Kamu görevlileri, sendikaya üye olmasa da toplu sözleşmeden yararlanabilmektedir. Bununla birlikte, kamu görevlilerinin iş güvencesinin bu alanda sendikalaşmayı artırdığı da söylenebilir. Bu noktada işveren baskısının işçilerin sendikal örgütlenmesinin önünde bir engel olduğunu ifade etmek gerekir. Kamu görevlileri sendikaları ile işçi sendikaları üyeleri arasındaki eğitim ve mesleki farkların da sendikal örgütlenme özgürlüğü; özellikle de cinsiyete dayalı ayrımcılık açısından belirleyici olduğunu; ayrıca memur sendikalarında yöneticilik, işçi sendikaları gibi maddi imkânlar sağlamadığı için kadınların yöneticilik pozisyonlarına daha kolay kabul edildiğini (Toksöz, 1994: 439) yine toplumsal cinsiyet ayrımcılığı açısından ifade etmek gerekir. İşçiler için sendikal örgütlenmenin, başta iş kaybetme korkusu olmak üzere, daha zorlu bir mücadeleyi gerektirdiği görülmektedir. Bu farklılıklar, çalışmada işçi ve memur sendikaları konusunda ayrıma gidilmesinin temel nedenleri olmuştur.

Çalışmada, Ricoeur'ün anlamda bir kurum olarak ele alınan sendikanın, çalışma yaşamının temel aktörlerinden biri olarak emek-sermaye karşıtlığından oluşan sistem içindeki konumuna değil, kendi yapısal özelliklerine odaklanılmakta ve bu bağlamda bir tartışma yürütülmektedir. Bunun temel nedeni Ricoeur'ün "adil kurum" nosyonunun mikro analiz için uygun olduğunun düşünülmesidir. Bununla birlikte önemli bir hususu da belirtmekte yarar vardır. Türkiye'de işçi sendikalarını Ricoeur'ün anlamda bir kurum olarak ele alırken sendikaları içinde buldukları makro koşullardan bağımsız düşünmek imkansızdır. Zira sendikaların, "hak arama örgütü" olma misyonuna uygun işleyebilmesi; iktidarların bakış açıları ve bu konudaki hukuki düzenlemelerle doğrudan ilgilidir. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin, iktidara geldiği günden bu yana toplumsal ve siyasal yaşamın değişik alanlarında yarattığı hegemonyanın, çalışma hayatı ve sendikalar açısından da geçerli olduğunu ve bu çerçevede sendikal hareketin önemli bir bölümünün iktidar partisinin etkisi altına girdiğini söylemek mümkündür (Çelik, 2014: 5). Bu çerçevede AKP iktidarının, özellikle son on yılda neoliberal çalışma düzeniyle uyumlu olacak bir çalışma yaşamının

hukuki zeminini oluşturma yönünde hareket ettiğini; bu neoliberal politikaların da işsizliği, güvencesiz ve esnek çalışma koşullarını, sendikal hak ihlalleri ile sosyal hakların kısıtlanmasını beraberinde getirdiğini ifade etmek gerekir. Devletin kaynaklarının kullanılarak ve hukuki değişikliklerle sendikal alana dolaylı ya da dolaysız müdahalenin söz konusu olduğu bu dönemde, Sendikalar Kanunu, Toplu Sözleşme Kanunu ve İş Kanunu'nda yapılan değişikliklerle sendikasızlaştırma ve taşeron yaygınlaşmış, sendikaların toplumsal hareketler ve emek hareketleri üzerindeki etkisi zayıflatılmaya, sendikalar uzlaşmaya yönlendirilmeye çalışılmıştır (Erdinç, 2014: 157). Buna karşın AKP iktidarı ile ortak ideolojik zeminde buluşan konfederasyonların yasal düzenlemelerle önünün açıldığı görülmektedir. Bu çerçevede hükümetle uyumlu bir sendikacılık anlayışının ortaya çıktığını ve bunun temsilcisi konumunda olan Hak-İş ve Memur-Sen Konfederasyonlarının giderek güçlenirken (Çelik, 2015); sendikal harekete sol perspektiften yaklaşan KESK ve DİSK'in de marjinalleştirildiğini söylemek mümkündür. Bugün artık, 1990'lı yıllardaki demokrasi ve emek platformları (Erdinç, 2014: 167), yerini, Hak-İş ve Memur-Sen'in bir tarafını; KESK ve DİSK'in de "öteki" tarafını oluşturduğu sendikal kutuplaşma alanına bırakmıştır. Dolayısıyla sendikalar, bu çalışmada Ricoeur'ün "adil kurum" nosyonu ekseninde tartışılmaya çalışılırken Türkiye'de işçi ve emekçi hakları açısından eşit bir düzenin, dolayısıyla da ideal bir demokrasi ortamının varlığından söz etmenin mümkün olmadığını vurgulamak önem taşımaktadır.

Sendikal hareketle ilgili literatürde bulunan çalışmalar, çoğunlukla sendikal hareketin tarihi, harekete ilişkin sorunlar, yasal mevzuat ile saha araştırmalarına odaklanmaktadır.¹ Bununla birlikte uluslararası literatürde sendikal hareketi Ricoeur felsefesi açısından ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada, sendikaların Ricoeur'ün 'adil kurumlar' nosyonu dolayısıyla tartışılacak olması, çalışmanın özgün tarafını ve literatüre sağlaması beklenen küçük katkıyı ortaya koymaktadır.

Çalışmada ilk olarak Ricoeur felsefesinde "adalet" kavramından bahsedilecek; ardından işçi sendikalarının yapısal özelliklerinin Paul Ricoeur'ün etik düşüncesinin özünü oluşturan 'kurum' ve 'adil kurum' düşüncesine ne ölçüde uygun düştüğü, bu açıdan adil sayılıp sayılmayacakları nedenleriyle birlikte tartışılacaktır.

Ricoeur Felsefesinde 'Adalet'

Ricoeur etiğinin önemli bir bağlamını adalet oluşturur. Filozof, 'Başkası Olarak Kendisi' adlı yapıtında, etik perspektifinin en temel koyutlamalarından birini şöyle öne sürer: "Adil kurumlar içerisinde, başkalarıyla beraber ve başkaları için

iyi hayat ereği” (2010: 247). Ricoeur’e göre, iyi yaşama ereği, adalet duygusunu belli bir tarzda kuşatır ve bu durum ‘başka’ nosyonunun kendisinde içerilir. Buradaki ‘başka’ ‘sen’den ‘başka’dır. (2010: 270). Bir diğer ifadeyle, Ricoeur etik perspektifini adil kurumlar içerisinde başkalarıyla birlikte ve başkaları için iyi bir hayatın amaçlanması üzerinden kurar. Dolayısıyla adalet soyut bir kavramdan ziyade başkalarıyla ile oluşturulan ilişkide ‘iyi bir yaşam’ isteği üzerinden ortaya çıkar. Buradaki ‘Başka’nın, filozofun etik felsefesinin temelinde yatan, anlatının en önemli unsurunu oluşturan temel öge olarak daima başat konumda bulunduğunu söylemek gerekir. Zira varoluş ancak kendinden ‘başka’nın da dahil olduğu bir anlatı ile ortaya konabilir. İnsanın kendisini tanıdığı hayat hikayesi daima başkalarının anlatılarıyla kesişmelidir, iç içe geçmelidir. Ricoeur’ün (1984: X) kendi deyişi ile “Kendi demek, ben dememek anlamına gelir”. Başkalarıyla birlikte çoğulluklar ve farklılıkların söz konusu olduğu bu ilişki durumunda adalet, toplumsal kurumların ilk erdemi olarak belirir. Zira bu durumda ilişki kişisel olmaktan çıkmış, çok daha derinlere uzanarak çoğullukların dahil olduğu bir yapıya bürünmüştür ve toplumsal boyut kazanan bu durum ‘her birine her birinin hakkı’nın verileceği, adil ve tarafsız mesafelerin söz konusu olacağı bir yapı kazanmıştır. Filozofun etik felsefesinin en önemli vurgularından birini oluşturan ‘iyi yaşama’, bu nedenle başka insanlarla birlikte bir kurumsal düzene tekabül eder ve eşitlik fikrini de beraberinde getirir, eşitlik de adalet hissini sağlar. Ricoeur, bu nedenle de kurumların mutlaka adalet bağlamında incelenmesi gerektiğini belirtir. Burada da adalet derken, Ricoeur (2010: 277) açıkça şunu kast eder: İnsanları adil eylemlerde bulunmaya alıştıran ve onları adaletle eylemeye sevk eden türden bir düşünce.

Ricoeur adaleti, kurumlara hasredilen ‘adil’ yüklemine kullanımımıza hükmeden adalet ilkeleri düzeyinde ele alır (Ricoeur, 2016: 20-21). Filozof, ‘adil’ nosyonunu, ‘eylemek’ manasında kullandığından ‘adil’ sıfatı bu bağlamda yüklem olarak belirir. Bu nedenle Ricoeur düşüncesinde kurum, söz konusu adalet ilkeleri ile ilişkilidir ve tarihsel bir topluluğun gelenek ve göreneklerini, ortak değer sistemini içeren, geleceğe dair beraber yaşama istenci üzerinden işleyen bir yapıdır. İşte tam da öyle olduğu için ‘çoğulluk’ önem kazanmaktadır; çünkü tanınmayan üçüncü bir tarafın olanağına işaret eder. Dolayısıyla Ricoeur, adaleti yalnızca genel olarak kullanılageldiği şekliyle ‘toplumun yargı aygıtıyla özdeşleştiği ve bir hukuk devletini nitelediği toplumsal pratik’ düzeyinde değil, ‘adalet ilkeleri’ düzeyinde ele alır. İşte bu çalışmada sendikaların ele alındığı düzey de bu kurumlara hasredilen adil yüklemine kullanılışına hükmeden adalet ilkeleri düzeyidir.

Ricoeur’e göre adaletin kökleri, yaptırımları olan etik bir kuramda değil,

başkalarıyla birlikte iyi bir yaşamın içsel bir parçasında bulunur. Dolayısıyla, “... adaletin birinci ilkesi yasa karşısında eşitliktir” (Ricoeur, 2008a: 166). Böylece adaletin “diğer insanlarla yaşamak” bağlamında söz konusu olduğu ortaya çıkar. Adaletin kökeni derinlerde ve sorumluluk alma kapasitesi ile doğru orantılı olarak belirir. Ricoeur adalet anlayışını Aristoteles’in düşünceleri üzerinden kurar. Aristoteles’in Nikamakhos’a Etik adlı eserinde eşitlik, adalet ve yasaya uymak eş adlıdır ve “... adil olan yasaya uyan ve eşitliği gözeten şeydir, adil olmayan ise yasaya aykırı ve eşitlikten yoksun olan şeydir” (Ricoeur, 1992: 278). Ricoeur de bu görüşe katılır. Ardından da Aristoteles felsefesinde yasayı çiğneyenin, payına düşenden fazlasını alanın ve eşitlikten yoksun olanın adaletsiz olarak belirlendiği ortaya çıkar. İşte Ricoeur bu bağlamda politik topluluk için, yasaların ortak yararı göz önünde bulundurularak mutluluğu üretmeye ve korumaya yönelik her eyleme, adil eylem denildiğini belirtir. Adaletin tüm erdemler için başkalarıyla ilişki haline geldiği bağlam da burasıdır (Ricoeur, 1992: 278).

Adil Kurum ve Bir Kurum Olarak Sendika

Kurum, temel anlamıyla, Ricoeur’e göre kişisel ilişkilerin ötesinde sosyal bağlara dayalı birlikteliklerin söz konusu olduğu, farklılıklarıyla bir arada olan, başka insanlarla buluşulan yerdir (Leeuw, 2017: 51-52). Ricoeur, ‘kurum’ derken şunun anlaşılmasını ister: Bir tarihsel topluluğun, halk, ulus, belli bir yöresel yönetim birimi gibi, birlikte yaşama yapısı; yani kişilerarası ilişkilere indirgenemeyen bir yapı (2010: 271). ‘Dağıtım’ bu tanımda önem taşır: Dağıtım, rollerin, görevlerin, avantajların, dezavantajların toplumun üyeleri arasında paylaştırımıdır ve dağıtım tüm kurumların temel özelliğidir (Ricoeur, 2010: 279).

Filozof, kurumsal dolayımı vazgeçilmez sayar. Bunun sebeplerinden bazılarını ise hep daha fazlasına sahip olmayı isteme ve eşitsizlik erdemsizliğine sahip olan insanların varlığı olarak koyutlar. Bu nedenle paylaşım, eşitlik açısından önem taşır ve kurumun aracılığından geçmeden olamaz (2010: 279). Bu açıdan da kurumlar, bir arada yaşamayı sağlarlar. Kurumlar, olası tehlikelere karşı insanları korumaktan ziyade, özgür davranabilmek için bir alan sunması sebebiyle önem taşır. Bu bağlamda, politik alana ait olmak, özgürlüğün kurumla en üst düzeyde bütünleşmesidir (2008b: 90). Kurumlar, kısıtlayıcı kuralların değil; ortak adetler ve geleneklerin bir arada tuttuğu yapılardır. Ricoeur bunu şöyle açıklar: “Kurum idesinin temel karakteristiği topluluğun ortak olarak paylaştığı törelerdir, yoksa kısıtlayıcı, zorlayıcı, yasaklayıcı kurallar değil (2010: 271). Bu noktada, birlikte olmak-birlikte yaşamak anlamında tarihsel ve kültürel bir topluluğun sahip olduğu değer ve gelenekler bütünü olarak ortaya çıkan kurumlar, baskıdan ziyade ortak güce dayalı bir yapı olarak iki önemli dayanak sunar: çoğulluk ve diyalog. Her iki dayanak da bizi daha önce tanımadığımız/bilmediğimiz

farklılıklarla bir araya getirir (Blazsin ve Guarnieri, 2015: 7).

Ricoeur, kurumu 'adaletin uygulanma mercii' (2010: 270) olarak vurgular. Çünkü yüz yüze ilişkiden; yani kişisel ilişkiden çıkıldığı bu durumda, kalabalıklar içinde adaletin hissedilmesi gerekir. Ricoeur kurum derken somut olarak hükümetten ya da siyasi partilerden kanunlara, hukuk sisteminden ulus-devletin kendisine kadar geniş bir alanı kasteder. Örneğin anayasa bir kurumdur ve bir topluluğun politik toplum olarak yapılandırılan örgütlenme esaslarını içeren, doğal yapılar, töreler, adetler, örfler, gelenekler ve görenekler de dahil olmak üzere bir bütün olarak sözlü ya da yazılı yasalar manzumesini ve külliyatını temsil eder (Ricoeur, 2010: 282).

Bu bağlamda işçi sınıfının dayanışma örgütleri olan sendikaları da Ricoeur düşüncesi açısından kurum olarak nitelendirmek mümkündür. İşçi sınıfının hak arama mücadelesinin bir ürünü olarak kapitalist toplumsal ilişkiler içinden ortaya çıkan sendikalar, önceleri işçiler arasında birlik ve yardımlaşma işlevi görerek sadece ekonomik mücadele araçları olarak görülürken zamanla kapitalizme karşı mücadele ederek işçi sınıfının bu mücadelesinin politikleşmesinde tarihsel bir rol oynamıştır. Bu nedenle üyelerinin ekonomik hak ve çıkarlarını korumaktan fazlasını ifade eden sendikalar, aynı zamanda tarihsel bir topluluğa; yani işçi sınıfına ait örgütler olarak bir arada yaşamayı sağlamak ve sınıfsal mücadelenin aracı olarak işlev görmektedir².

Sendikaları, Ricoeur düşüncesindeki 'kurum' nosyonu açısından değerlendirirken dört önemli bağlam üzerinden detaylandırmak doğru olacaktır. Bu bağlamlardan ilki, ilişkinin yüz yüzelikten yani kişisellikten çıkması ve kalabalıkların işin içine karışmasıyla kimi durumlarda beliren haksızlık duygusu ve adalet istencidir. Bu şöyle açıklanabilir; Ricoeurcu düşüncede, ikili ilişkilerde yüz yüze olmak ve dolayısıyla karşıdakine gösterilen özen söz konusudur. Ancak çoğulluklar ortaya çıkıp ikili ilişkiler yerini yüzünü görmediklerimizle, kalabalıklarla ilişkiye bıraktığı zaman, tanımadığımız insanlarla olan ilişkiler söz konusu olur ki bu çoğulluk filozof tarafından şöyle açıklanır: "Çoğulluk idesi, insanlararası ilişkilerin "ben" ve "sen" arasındaki yüz yüze karşılaşmada üçüncü şahıs sıfatıyla dışarda bırakılan herkesi kapsayacak şekilde genişletilmesi fikrini esinler... Çoğulluk, asla yüzleri olmayan üçüncü şahısları veya üçüncü tarafları içine alır." (2010: 270). Bu ilişkilerde de haksızlık duygusu ağır bastığında adalet istenci oluşur. İşte bu noktada kurumlar belirir. Ricoeur'deki bu haksızlık duygusu, kapitalist sistem içinde işçi sınıfının burjuvazi karşısında uğradığı haksızlığa ya da ezilmişliğe denk düşerken sendikayı da bu haksızlığı gidermenin, hak aramanın bir aracı olan 'kurum' olarak nitelemek mümkündür. Zira emekçiler, çalışma hayatında çeşitli

nedenlerle ve çeşitli türde haksızlıkla karşı karşıya kalmaktadır. Çalışanların refahının yükselmesi amacıyla, ücretler ve çalışma standartlarının korunması ve geliştirilmesi, haksız işten çıkarmaların önlenmesi ve bu konulardaki cinsiyet ayrımcı uygulamaların kaldırılması, mobbing, iş yerinde taciz, kaza, yaralanma gibi durumlarda çalışanlar için etkin ve yeterli güvenliğin sağlanması ve işyeri koşullarının düzeltilmesi gibi konularda sendikalar önemli bir işleve sahiptir. Özellikle ekonominin daralma dönemlerinde ve özelleştirme uygulamalarında bu işlevler daha da önemli hale gelmektedir. Ricoeurcu anlamda 'adaletin uygulanma mercii' olarak ifade edebileceğimiz bir kurum olarak sendikanın, bu haksızlıkların giderilmesine ya da sorunların çözümüne yönelik tutumu, onun kurum olma olanağını öne çıkarmakta ya da artırmaktadır.

Kurum açısından ikinci önemli unsur, kurumun birleştirici unsurudur ki bunlar zorlayıcı yasaklar değildir. Onu bir arada tutan harç görevi gören gelenek, görenek ya da töredir: "Birlikte yaşama isteğine süreğenlik, bir araya kenetlenmişlik temin eden türlü çeşitli birlikte-yaşama-dileği yapısı"dır (Ricoeur, 2008a: 318). Sendikalar aracılığıyla işçilerin işverene karşı kenetlenmesi, hak ve çıkarlarını koruma niyetiyle süren mücadelenin harcı olarak yorumlanabilir. Sendikalarda üyelerin bir araya gelişini sağlayan, onları bir arada tutan harç istence dayalı bir yapı taşır. Yani sendikal birlikteliğin belirli bir nedeni ve bu birlikteliğin sürmesinin uzun vadeli amaçları vardır. Bu mücadelenin en büyük amacı, eşit bir çalışma yaşamı ve dolayısıyla eşit bir toplumsal yaşamın sağlanması ve bunun demokrasinin gelişimine sağlayacağı katkıdır. Demokrasiler içerisinde kendisini vazgeçilmez kılan sendikanın içsel yapısındaki amaca dair bu birlik, onun Ricoeurcu anlamda bir kurum olarak ele alınmasına da olanak vermiş olur.

Kurum olmanın üçüncü önemli unsuru 'çoğulluk' koşuludur. Ricoeurcu anlamda çoğulluk, ilişkinin iki kişi olmaktan çıktığını, kalabalıklara dönüştüğünü işaret ederek içine aldığı durumdur. "Çoğulluk yüzleri olmayan (tanımadığımız) üçüncü şahısları veya üçüncü tarafları içine alır" (Ricoeur, 2010: 272). Çoğulluk, beraberinde gücü getirir ki güç, birlikte hareket etmenin en önemli bileşenidir ve "... insanın eyleyebilme ama ahenk içerisinde eyleyebilme kabiliyetine tekabül eder. Burada filozof, birlikte eylemde bulunmanın, bir şey üzerinde eylemde bulunmaya ekleneceğini, başkalarıyla eylemde bulunmanın, dünya üzerinde eylemde bulunmak olduğunu vurgular (2008b: 89). İşte burada yeni bir güç biçiminin ortaya çıktığını söyler: bir şey üzerinde güç. Bu güç kendine has bir kırılmalı olan, zira sadece insanlar birlikte eylediği sürece var olabilen ancak insanlar dağılınca kaybolup giden bir durumdur (Ricoeur, 2010: 274). Dolayısıyla asla bireysel bir özellik değildir. Bir gruba aittir ve bu grup bölünmediği sürece ona ait olmaya devam eder (Ricoeur, 2010: 272).

Filozof, adalet kavramını açıklamak için de güç kavramına dair bir çıkarımda bulunur: “Güç temel yapısı içinde ne denli akışkan ve kaygan olsa da kendisini hep daha kadim bir temel üzerine oturtan bir otoritenin yardımı olmaksızın ne denli temelsiz ve dayanaksız kalsa da birlikte eylemeyi ve yaşamayı istemek bakımından” etik ereğe adaletin uygulanımını verir (2010: 275). Bu çerçevede sendikanın, üyelerle ve onların sayısının çokluğuyla anlam bulması, Ricoeur açısından kurum olmanın çoğulluk koşulunu sağlayan bir unsurdur. Sendikanın üyelerinin çoğulluğu ve birbirine destek olması, sendikaya güç kazandırır ve bu güç ortak rızadan kaynaklanır. Zira kitle baskı gruplarının en önemlisi, işçi sendikalarıdır ve işçi sendikalarının en büyük gücü de üyelerinin sayısından ve bilincinden kaynaklanır. Sendikalardaki bu çoğulluk ve yüzü olmayanların; yani birbirini tanımayan üyelerin ahenkle birlikte hareket etme unsuru –ki bu sendikalar için kolektif eyleme işaret etmektedir – işçileri birleştirir, bir güç oluşturur ve haklarını korumanın yolunu açar. Türkiye’de bir iş kolunda örgütlü sendikanın toplu sözleşme yetkisi alabilmesinin üye sayısına bağlı olması, sendikanın Ricoeurien anlamda kurum olmasının çoğulluk koşulunun önemini ortaya koymaktadır. 6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu’nun 41. maddesine göre toplu sözleşme yapılabilmesi için işçi sendikasının kurulu bulunduğu işkolunda çalışan işçilerin en az yüzde birinin üyesi bulunması ve toplu iş sözleşmesinin kapsamına girecek işyerinde başvuru tarihinde çalışan işçilerin yarıdan fazlasının, işletmede ise yüzde kırkının kendi üyesi olması gerekmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de temel faaliyet alanlarından biri, hatta son yıllarda en önemli faaliyet alanı toplu sözleşme yapmak olan işçi sendikaları için üye sayısı önemlidir. Yine aynı şekilde sendikalı işçilerin greve gitmesi, hükümetlerin işçi sendikalarını ciddiye almalarını sağlayan önemli bir silah görevi gördüğünden, kolektif eylemin ve dayanışmanın önemini ifade eder ve kurum olmanın çoğulluk koşulunu tamamlamış olur. Ricoeurcu anlamda, görünmeyen, tanımadığımız diğer insanlarla yani üyelerle olan birlikteliğe dayalı bu çoğulluk, sendikal yapıya güç kazandıran bir özelliktir. Böylece çıkar ortaklığının farkına varma, ortak mücadele ile çalışma ve yaşama koşullarını değiştirme isteği sınıf oluşumunun en önemli uğraklarından biri olan sendikalarda somutlaşır (Çelik, 2010: 54). Dolayısıyla sendika, işçilerin haklarını almalarını sağladığı gibi demokratik bir toplumsal yaşamın da önünü açmış olur.

Ricoeur’ün kurum nosyonu açısından ‘çoğulluk’la gelen ‘birlikte eylemek’ ve ‘güç’ kadar önemli olan sonuncu unsur ise ‘zaman’dır. Zaman, tarihsel sürecin önemli olduğunu, geçmiş ve gelecek bağını belirtir. Topluluğun birlikte eylediği için gerçekleştirdiklerinin baki olduğuna, geçip gitmediğine gönderme yapar. Dolayısıyla zaman topluluğu birbirine bağlar. Tarihsel ve toplumsal koşullara bağlı olarak farklı model ve gelişme çizgileri gösteren sendikal örgütlerin

tarihsel süreç içerisindeki birikimi şimdiye dek elde ettikleri için bir geçmiş birlikteliği hissi oluştururken birlikte bir gelecek için umut da doğurur. Sendika üyeleri geçmiş deneyimlerden, elde edilen kazanımlardan güç bulur ve bugün de eşit, demokratik ve sömürünün olmadığı insanca bir yaşam için sendikaya ihtiyaç duyulur. Yani sendikada 'şimdiye dek birlikte aynı amaç uğruna eylemiş sendika üyelerinin, bundan sonra da bu amaçlar için bir arada bulunmaları' onları birbirine bağlayan bir unsur olarak Ricoeur'ün kurum kavramına işaret eder.

Peki, sendika 'adil' bir kurum mudur?

Eşitlik İdesi ve Adalet Bağlamında İşçi Sendikaları

Ricoeur felsefesinde eşitliğe olan vurgu son derece açıktır ve 'adil' olan ile 'eşit' olan birbirlerini önceleyerek yan yana dururlar. Öte yandan Türkiye özelinde işçi sendikaları açısından bakıldığında, Ricoeur'yan anlamda kurum olan sendika, eşitsiz bir örgüt olarak karşımıza çıkar. Oysa Ricoeur felsefesinde, adalet soyut bir kavram olarak ele alınmadığından adaletin sağlanmış olması önemlidir ve bir kurumun adil sayılabilmesi için de eşitliğin sağlanmış olması gerekir.

Türkiye'de işçi sendikalarındaki eşitsizliği açıklamak için ise öncelikle üyelerle yöneticiler arasındaki mesafeye; yani sendikal bürokrasinin yarattığı eşitsizliğe dikkat çekmek yerinde olacaktır. Zira, büyük kitleleri bünyesinde barındıran işçi sendikaları, hiyerarşik yapıları ve formel ilişki biçimleri ile yöneticiler ve üyeler arasında ciddi mesafelerin olduğu örgütlerdir. Bu yapı, sendika yöneticilerinin, üyelerin sorunlarının ne kadar farkında olduğu ve üyeler için ne yaptığı ile aynı zamanda üyelerin sendikaya olan inancı ve güveninin sağlanması ile doğrudan ilgilidir. Diğer bir deyişle, sendikaların üye sayısı bakımından büyümesi profesyonel bir yönetimi; yönetiminin karmaşıklaşması da merkezi bir bürokrasiye yer vermeyi zorunlu kılarken bu zorunluluk, sendika yönetiminde bürokratik ve oligarşik eğilimleri ortaya çıkarmaktadır ve üyelerin sorun, talep ve beklentilerinin eşit biçimde sendika yönetimlerine yansımalarının önünde engel olabilmektedir. Böyle olunca sendika yöneticileri üyelerinden uzaklaşabilmekte; bu durum da çalışanların sendikalara güvenini sarsıcı etki yaratabilmektedir. Buna karşın sendikalar üyelerinin hak ve çıkarlarını gözetmekle sorumlu kuruluşlardır ve bu nedenle alınan kararların üyelerin istek ve beklentilerini yansıtmaları gerekir. Bu noktada da sendika yönetimlerinin, yapı, işleyiş ve üyelerini temsil işlevleri bakımından demokratik kurallara uygun olması (Aydın, 2016: 10-12) şeklinde tanımlanabilecek sendika içi demokrasinin önemi ortaya çıkar. Zira sendikaların özgür ve düzgün işleyebilmeleri ülke koşullarının demokratik olmasının yanı sıra sendika içi demokratik bir sistemin varlığına da

bağlıdır. Türkiye’de işçi sendikalarına bakıldığında sendikal demokrasinin hayat bulacağı koşulların henüz olgunlaşmadığını söylemek mümkündür. Bunun temel sebeplerinden biri üye ve örgüt iradesine dayanan bir sendikalaşmanın olmaması ve sendikalarda açık biçimde görülen liderlik özelliğinin demokrasi ile bağdaşmamasıdır. Çünkü liderler, sendikal demokrasinin ilkeleri olan çoğulculuğu, katılımcılığı ve açıklığı pek tercih etmemektedirler (Lordoğlu, 2004: 81). 2821 sayılı Sendikalar Kanunu’nda da, 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu’nda sendika içi demokrasi şekil açısından sağlanmış gözükmektedir. Sendika organları belirli sürelerle seçimle belirlenmekte, kararlar oylamayla alınmakta, üye katılımını sağlamaya dönük danışma organları oluşturulmakta, sendika yönetimleri üyelerine genel kurulda hesap vermektedir (Uçkan Hekimler, 2015: 145). Fakat sendikaların hukuken demokratik yapıya sahip olmaları demokratik işleyecekleri anlamına gelmemektedir. Üyelerin beğenmedikleri yöneticileri dürüst ve adil seçimlerle değiştirebilmeleri, bu açıdan kongre ve karar sürecinde eşit oy hakkına sahip olmaları, çıkar ve görüşlerinin eşit temsili ile sendikal faaliyetlere katılımlarının eşit biçimde sağlanması sendikal demokrasinin işletilebilmesi açısından önem teşkil etmektedir (Aydın, 2016: 13). Bu noktada, eşitlik idesinin yok olması nedeniyle sendikalarda otoritenin uzun süreli varlığından ve eşitlikçi biçimde bölüşülemeyecek olması dolayısıyla ortaya çıkacak haksızlık duygusundan bahsetmek mümkündür. Bu durum ise bir adalet sorununun içine girilmesi (Ricoeur, 2008a: 166) anlamını taşımaktadır. Zira “otorite ortaklaşa gücün oluşturduğu temel kurucu katmanın üzerine onu bütünüyle örtecek derecede eklenip büyümüş, dallanıp budaklanmış, yükselip kabarmış, serpilip boy atmış, birikip bolarmış fazlalığı kuran üstteki artık ve kabarık tabaka, büyük ve kapsamlı bir üst katman” haline gelmiştir (Ricoeur, 2010: 275). Yani yasalardaki boşluklardan da yararlanarak sendika yönetimi, kendisine muhalif olan ya da rakip sayılan üyeleri veya temsilcileri, tüzüğüne dayanarak sendikadan ihraç edebilmekte; sendikal demokrasinin temel ilkelerinden olan sendikal çoğulculuğu ve eşit katılımı zayıflatılmaktadır (Uçkan Hekimler, 2015: 145). Örneğin aynı kişinin, uzun süre sendika başkanı olması, üst yönetim kadrolarının çoğu zaman aynı kalmasına neden olmakta ve fırsat eşitliğini ortadan kaldırmaktadır. Sendika yönetimlerinin seçiminde adaylar arasından kimin sendika başkanı olacağı da seçim öncesi az çok belli olan bir durumdur. Başkan adaylarının seçime kendi listeleriyle girmesi ise kadronun çok fazla değişmeyeceği anlamına gelmekte (Lordoğlu, 2004: 87-88); sendika yönetim kurulları da başkan aynı kaldığı sürece çok az değişikliğe uğramaktadır. Buradan hareketle sendika başkanlarının seçimi, iktidarlarını kullanma biçimi ile yönetimde kalma sürelerini Ricoeur’ün adalet sorunu açısından irdelenmesi gereken konular olarak ifade etmek mümkündür. Türkiye’de işçi sendikalarında genel başkanların görevde kalma sürelerinin de uzun olduğu görülmektedir

(Lordoğlu, 2004: 86). Bu durum bir süreliğine sendika başkanını her şeyin tek hakîmi yaparken otoritenin bu şekilde uzun süreli kullanımı da fırsat eşitliğini ortadan kaldırmakta ve dağıtım adaletini sorunlu kılmaktadır. Çünkü aynı kişinin uzun süre sendika başkanı olarak kalması, rollerin dağıtımında eşitliği; yani farklı kişilerin yönetimde yer almasını olanaksızlaştırmaktadır. Ek olarak işçi sendikalarında yöneticilerin ne kadar maaş aldığı da bu açıdan sorgulanması gereken bir konudur. Zira maaşların yüksek olması ve başkanlık pozisyonunun sağladığı birtakım avantajlar, başkanlığı bırakmayı zorlaştırabilmektedir. Sendika yöneticileri için sendikanın örgütlü olduğu iş kolunda alınan en yüksek ücretten daha yüksek ücret talebi, sendikacılığı ömür boyu yapılan bir meslek; bunu yapanları da o mesleğin icracıları durumuna sokabilmekte (Lordoğlu, 2004: 93); bu durum da sendika içi demokrasi ile bağdaşmamaktadır. Eşitsizlik de buradaki sorun olarak belirlemektedir.

Sendika içi demokrasi işler olmadığı takdirde sendika yönetimlerinin yalnızca aynı kalması değil; değişmesi de farklı bir sorunu beraberinde getirebilmektedir. Kendisi de bir işveren olan sendika, uzman ve danışman gibi çok sayıda personeli istihdam etmekte, sendika yönetimlerindeki değişiklik bu çalışanları olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Sendika yönetimlerinin değişmesi ile çalışanların iş güvenceleri ortadan kalkabildiği gibi sendika çalışanlarının kendi iş kollarına uygun bir sendikalaşma içinde yer almamaları da (Lordoğlu, 2004: 89-90) diğer çalışanlarla eşitsizliğe sebep olduğu için yine sendikanın adil kurum olanağına ilişkin önemli bir sorun alanı olarak ortada durmaktadır. Çünkü Aristoteles'te olduğu gibi Ricoeur'de de adalete temel teşkil eden eşitlik idesi en önemli vurgu olarak belirlemekte ve yüz yüze ilişki dışında kalan tüm ilişkilerde, yani kalabalıkların söz konusu olduğu durumlarda adalet gerekli olmaktadır: "... başkası sadece karşımda duran ve benim doğrudan muhatabım olan kişi değildir. İkimizin arasındaki karşılıklı başkalık ilişkisine de başka olan insanlar vardır. Adaletin gerekliliği bu noktada ortaya çıkar." (Varlık, 112-113).

Son olarak delegelerin seçimini de sendika içi demokrasi ile doğrudan ilgili olduğu için adalet açısından sorgulanması gereken bir konu olarak belirlemek yerinde olacaktır. Delege seçim süreçlerinde hileler yapılarak katılımcılık ilkesinin ihlal edildiği ya da sendikal faaliyet raporlarının ve alınan kararların delegelerden saklandığı bir yapı, tabanın görüşlerinin sendikaya yansımaları önünde engel oluşturmakta; bu durum açıklık ve eşitlik ilkesinin yeterince işlememesine yol açmaktadır (Demirdizen ve Lordoğlu, 2013: 236). Oysa sendikalarda çoğullukların söz konusu olması, sendikanın adil bir kurum olmasının gerekliliğini de ortaya çıkarır ki sendika, üyelerine adaleti hissettirerek devamlılığını sağlayabilsin ve var oluş koşulunu yerine getirebilsin. İki kelimedenden

oluşan “adil kurumlar” deyimini her kelimeye vurguda bulunan iki fikri içerir: İlk olarak, iyi yaşamanın karşılıklı ilişkileri aşır kurumlar uzanması, ikinci olarak da adaletin zorunlu olması. Çünkü adalet özende yer almayan etik bir boyut taşır ki bu da dostluk ilişkilerinde bulunmayan bir eşitlik gerekliliğidir (Varlık, 112-113). İşçi sendikaları da çoğullukların ve farklılıkların söz konusu olduğu ve eşit bir çalışma yaşamı için mücadele eden örgütlerdir. Dolayısıyla Ricoeur’ün adalet anlayışında sendikal ilişkiler kişisel olmaktan çıktığı ve çoğullukların dahil olduğu bir yapı söz konusu olduğu için eşitlik önemli hale, eşitsizlik de sorun haline gelmektedir.

İşçi Sendikalarındaki Eşitsizliğin Bir Başka Boyutu: Kadın Sorunu

İşçi sendikalarını Ricoeur’ün adil kurum nosyonundaki eşitlik idesi açısından sorunsallaştıran önemli bir konu da kadın ve erkeklerin sendikalara üyelik ve sendikal faaliyetlere katılımında ortaya çıkan büyük farktır. Türkiye’de çalışanlar iç hukuk ve taraf olunan uluslararası sözleşmeler gereği önceden izin almaksızın sendikalara ve üst kuruluşlara üye olma ve sendika kurma hakkına sahiptir. Bu çerçevede Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nı, 4857 sayılı İş Kanunu’nu ve 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu’nu saymak mümkünken 87 sayılı ILO Sözleşmesini de sendikal özgürlüklerin uluslararası çerçevesini belirleyen önemli bir hukuki belge olarak ifade etmek gerekir. Bununla birlikte işçiler içinde kadınların, sendikalara üyelik ve sendikal faaliyetlere katılım konusunda mevzuatta yer aldığı şekliyle erkeklerle eşit fırsatlara sahip olmadıkları görülmektedir. Bu durum esasen iktidar ve hiyerarşinin söz konusu olduğu örgütlü yapıların birçoğu için geçerli olmakta ve örgütler çoğunlukla erkek egemen bir yapı sergilemektedir. Kadınlar, gücün ve otoritenin gerekli olduğu pozisyonlarda bulunamamakta; fakat erkekler, kadınların tam aksine yönetici pozisyonları tutmaktadır (Kanter, 1975: 35). Bu açıdan iş örgütlerinin yapısıyla toplumsal cinsiyetin iç içe geçmesi, sadece işyerlerindeki cinsiyetçi ayrımı yansıtmakla kalmamakta; örgütlerin karar alma mekanizmalarındaki aşkın erkek temsilini de gözler önüne sermektedir (Stainback, Kleiner ve Skaggs, 2015: 4). Buna paralel olarak dünyada olduğu gibi Türkiye’de de geçmişten bu yana kadın ve erkeklerin sendikalara üyelik ve sendikalarda yöneticilik fırsat ve koşullarının eşit olmadığı bilinmektedir. Uygulamada ortaya çıkan bu eşitsizliğin temel sebebi ise toplumsal cinsiyet ayrımcılığıdır.³ Fakat bu çalışmada felsefesini esas aldığımız Ricoeur, düşünsel çizgisi boyunca toplumsal cinsiyete özel bir vurgu yapmamıştır. Bununla birlikte, filozofun düşünsel serüvenindeki kurumlara dair sözü geçen eşitsizliğin önemli bir boyutunu da sendikalar açısından toplumsal cinsiyet eşitsizliği olarak değerlendirmek mümkündür. Toplumsal cinsiyet, kadın ve erkekler arasındaki farkları üreten sürekli bir sistem ve toplumsal kurumların içine derinlemesine gömülü hiyerarşik güç dinamikleri (Stainback, Kleiner ve

Onay Çöker D ve Keleş D (2022). Paul Ricoeur’ün ‘Adil Kurumlar’ Nosyonu Ekseninde 1154 Türkiye’deki İşçi Sendikalarına Dair Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1140-1169.

Skaggs, 2015: 4) olarak sendikaları da toplumsal cinsiyet temelinde bölmektedir. Önemli bir sorun alanı olarak ortaya çıkan bu durum neticesinde dünyada olduğu gibi Türkiye’de de işçi sendikaları; çoğunlukla kadın çalışanların değil, erkek çalışanların hak ve çıkarlarını arayacağı örgütler olarak görülmekte ve haklar eşitliği fırsat eşitliği ile tamamlanmamış olmaktadır. Oysa Ricoeur felsefesinde eşitliğe olan vurgu, çok güçlüdür; kurumun adil olması için pay dağıtımından rol dağıtımına her türlü dağıtımın eşit olması gerekir. Burada dağıtımı yapılan şeyin ne olduğu da önemli değildir. Yani onur payesi de olabilmekte, servet de olabilmektedir (2010:279) ve dağıtımı yapılan şeyin örneklerini çoğaltmak mümkündür. Sendikalar açısından dağıtımı yapılan ise kadınların erkeklerle eşit koşullarda sendikal faaliyetlere katılabilmesi ve yönetici pozisyonlarda temsil edilebilmesidir. Ancak bu dağıtımda eşitliğin sağlanması kolay değildir (Ricoeur, 1992: 202). Ricoeur burada eşitliği açıklamak için yine Aristoteles’e başvurur. Aristoteles’in “oran eşitliği” düşüncesiyle, dağıtım adaletini tanımladığını belirterek Aristoteles’in dağıtıma ilişkin düşüncesini şöyle ifade eder:

Aritmetik eşitlik kişilerin ve paylaşılan şeylerin doğasına uygun düşmez. Bir kere kadim bir toplumda kişiler eşit olmayan liyakatlere bağlı olarak eşitsiz paylara sahiptirler, üstelik türlü anayasalar bunları farklı tanımlar. Sonra payların kendileri adaletin dışında eşitsizdir. ... dağıtım adaleti, o halde, her bir keresinde bir kişi ile bir liyakat arasındaki iki bağıntıyı eşitlemekten ibarettir. Dolayısıyla dört terimle oransal bir bağıntıya dayanır: iki kişi ve iki pay. (2010: 282)

Buradaki eşitlik filozofa göre, “ister aritmetik haklar eşitliği olsun, ister eşitsiz bir paylaşım içinde avantajların ve yükümlülüklerin oransal eşitliği olsun”, adalet fikrinin hem gücünü hem de sınırlarını belirler. Nitekim haklar eşitliği fırsat eşitliğiyle tamamlandığında muhakkak toplumsal bağa kaynaklık eder. Burada da toplumsal işbirliği güçlenir (Ricoeur, 2016: 24-25). Sendikalarda haklar eşitliği fırsat eşitliği ile tamamlanmadığında ise üyeler ve özellikle de kadınlar için eşitsiz ve dezavantajlı bir yapı söz konusu olur. Dolayısıyla Ricoeurcu eşitlik nosyonunda önemli bir yeri olan “paylaşım”ın toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılıklar bağlamında değerlendirilmesi gerekir. Çünkü paylaşım, kurumun aracılığından geçmeden olamaz (Ricoeur, 2010: 279). Fiiliyatta bu tikel bir adalettir ama politik topluluğu ima eden bir dağıtım işlemiyle tanımlanır. Bu durum da sendikalardaki toplumsal cinsiyet ayrımcılığına ilişkin tartışma içerisinde değerlendirilebilir.

Ricoeur’de paylaşım nosyonunun iki yüzü vardır: Paylaşım ve Paylaştırım. Birinci yüz; yani paylaşım, bir kurumun parçası olma, ona katılma, rol veya görev

üstlenmedir. Bu açıdan, sendikaya üye olma, sendikal faaliyetlere katılma eşitlik nosyonunun paylaşım ilkesini karşılayan bir unsurdur. Çünkü pratikte çalışanlar arasındaki rekabeti ortadan kaldırarak onları ortak çıkarları etrafında birlik oluşturmaya yönelten; onların ekonomik, sosyal, siyasi hak ve çıkarlarının savunucusu olan sendikalar, demokrasinin ve emek-sermaye arasındaki güç dengesinin kurulmasında önemli rol oynayan çıkar örgütleridir (Urhan, 2005: 57) ve tüm çalışanlar herhangi bir kısıtlama olmaksızın sendikalara üye olma hakkına sahiptir. Dolayısıyla paylaşım nosyonunun varlığı açısından çalışanların özgür iradeleri ile sendikalara üye olma istekleri ve bu yöndeki çabaları belirleyicidir. Fakat uygulamada bunun böyle olmadığı; kadınların bu konulardaki dezavantajlı durumlarının geçmişten bu yana sendikalarla bütünleşmelerini engellediği görülmektedir. Çünkü Türkiye’de sendikal hareketlerin ve bunlara ilişkin düzenlemelerin ortaya çıktığı dönemden günümüze hem devlet hem de sendikalar açısından kadın üye sayısının azlığı önemli bir sorun olarak görülmemiş; hatta kadınların sendikalarda örgütlenme ihtimalinin daha düşük olması, belli dönemlerde istihdam edilmelerini kolaylaştırıcı bir etken olarak kendini göstermiştir (Makal, 2010: 19). Erkeklerin bir örgütü olarak şekillenen ve kadınların emek piyasasına ücretli olarak katılımı ile sendika üyeliklerine en başından beri direnen sendikalar, kadın işçileri güvenilir müttefikler olarak değil; ücretleri düşüren rakipler olarak gördüğü için (Urhan, 2017: 33) kabul etmekte zorlanmıştır. Özellikle son yıllarda Türkiye’de sendikaların temel faaliyetinin toplu sözleşme yapmak olması, geleneksel örgütlenme stratejileri içinde kadınların örgütlenmesine yönelik farklı yöntemlerin kullanılmaması; hatta iş yerindeki erkeklerin sayısının yetki almak için çoğunluğu sağladığı durumlarda kadın çalışanların göz ardı edilmesi (Urhan, 2014: 67) kadınlarla sendikalar arasına mesafe koyan faktörler olarak varlığını korumaya devam etmektedir. Bu noktada yönetim literatüründe “yeterlik tuzakları” olarak ifade edilen kavrama da yer vermek uygun olacaktır. Genellikle sanayi sektöründe örgütlü ve uzun geçmişi olan sendikaların emek piyasasında meydana gelen değişimlere cevap verememeleri “yeterlik tuzakları” olarak ifade edilmektedir. Bu kavram geçmişte olumlu sonuç veren yerleşik yöntemlerin, değişen koşullara uyum sağlamaya ya da yenilenmeye/değişmeye engel oluşturduğunu anlatmaktadır. Bu çerçevede yerleşik protokole ve uygulamaya yönelik saygı ve eski kuşakların geleneklerine duyulan bağlılık, esnek düşünmeyi ve yeni şeyler öğrenmeyi engelleyici etki yaparken örgütsel öğrenme de önceden bilinene yönelme eğiliminde olduğu için tarihsel yörüngelerine bağımlı ve örgütsel geçmişlerinin sınırlaması altındaki bu sendikalarda, ortak değer, fikir ya da alışkanlıkları tehdit etmeyecek doğrultuda hareket etme eğilimini öne çıkarmaktadır. Bu nedenle de çok az sendika yerleşik strateji ve taktikleri değiştirme eğiliminde bulunmakta ve gelenekselleşmiş örgütlenme stratejilerini erkeklerin ağırlıkta olduğu üretim

sektörlerini ve tipik işçileri örgütlemek üzere devam ettirmektedir (Urhan, 2014: 63)⁴. Bu durum ise kadınların ikinci planda kaldığı bir sendikal anlayış demektir.

Türkiye’de ve dünyada sendikaların güç kaybettiğini, var olan üyelerin korunması ve harekete geçirilmesi ile yeni üye örgütlenmesi konusunda düşüşler yaşandığını söylemek mümkündür. Küresel ve ulusal ölçekte yaşanan bu sıkıntılar, sendika üyeliği konusunda zaten çekingen olan kadınları daha çok etkileyerek eşitsizliği besleyen bir unsura dönüşebilmektedir. Türkiye’de birçok alanda olduğu gibi sendikal alanda da veriler cinsiyet temelinde tutulmamakta ya da açıklanmamaktadır; fakat DİSK’in yaptığı bir araştırmaya göre kadın işçilerin sendikalaşma oranı kayıt dışı işçiler dahil yüzde 6,7’dir. Toplam işçilerin yüzde 27,6’sı kadınlardan oluşurken, kadın sendika üyeleri toplam sendika üyelerinin yalnızca yüzde 19’unu oluşturmaktadır. Toplam işçilerin yüzde 72,4’ü erkek olmasına karşılık bunların toplam sendika üyeleri içindeki oranı yüzde 81’dir (2019: 4). Sendikal paylaşımın, bütün üyeler arasında eşit olarak gerçekleştirilemediği ve belirli üyelerin ayrıcalıklarının söz konusu olduğu bu yapıda, ayrıcalıklı kesim de istisnasız erkek üyeler olarak belirmekte ve kadınların dezavantajlı konumu devam etmektedir. Bu durum sendikalaşma açısından kadın işçiyi ikinci plana iterken sendikaların erkek egemen yapısını da pekiştirmektedir. Oysa eşit bir çalışma yaşamı, eşit sendikal anlayış ve örgütlenmeye; yani kadınların da sendikaların asli unsuru olduğu kabul edildiğinde ve sendikalarla bütünleşmelerini sağlayacak uygulamalar gerçekleştirildiğinde hayat bulacaktır. Burada “eşit sendikal anlayış” ile kadın ve erkek üyelerin farklı talep ve ihtiyaçlarının tek tip bir yaklaşımla ele alınması kastedilmemektedir. Zira böyle bir yaklaşım, kadınların özgün koşullarını sendikaların eril yapısı içinde görünmez kılmaya devam edecektir. Dolayısıyla amaç, özgünlükleri fark edip ihtiyaçlar temelinde politika geliştirebilmek, bu süreçte kadınlara özgü koşulları göz ardı etmemek olmalıdır. Bu, cinsiyete dayalı ayrımcılığın son bulması, ataerkil sendikal zihniyetin dönüşümü ve kadınların sendika üyelik oranlarının artması anlamını taşımaktadır. Bu açıdan kadınlara özgü, farklılaştırılmış örgütlenme stratejilerine ihtiyaç olduğu açıktır. Uygulamada ortaya çıkan eşitsizliklerin giderilmesi; daha çok kadının sendikal örgütlenme konusunda harekete geçirilmesi ile mümkün olacaktır. Daha çok sayıda kadının örgütlenmesinin ise diğer kadınları motive ettiği / edeceği açıktır (Urhan, 2009). Bu çerçevede, sendikalara üye kadınların oranının erkeklerin çok gerisinde olmasını, paylaşım nosyonunun tam olarak karşılanmamasından dolayı bir sorun olarak ifade etmek yerinde olacaktır. Fakat eşitlik açısından önemli olan paylaşım nosyonunun var olabilmesi için kadınların sendikalara üye olması ya da üye olmayı istemesi yeterli olmamakta, sendikaların da bu konuda sorumluluk alması gerekmektedir. Zira sendikaların eril yapısı bu

konuda önemli bir belirleyendir. O halde sendikalar bu konuda sorumluluk almakta mıdır? Bu soru bizi Ricoeur’de paylaşım nosyonunun ikinci yüzü olan “paylaştırım”a götürmektedir.

Paylaştırım, dağıtım sisteminde her bir kimseye tahsis edilen payları ayırma olgusudur (Ricoeur, 1992: 280). Kurumun dağıtıma dayalı bu yorumu, birey ve toplum arasında kişilerarası düzlemden toplumsal düzleme geçişi engelleyen duvarları yıkarak etik amacın bireysel, kişisel ve toplumsal bileşenleri arasında harç görevi görmesini sağlar. Filozofa göre, dağıtım kavramı çatışmaların çözülmesi şeklindeki adaletin toplumsal pratiğine ahlaksal bir temel sağlar (2016: 24-25) ve Ricoeurcu anlamdaki dağıtım fikri, ekonominin kapsamını aşar. Söz konusu adalet perspektifinden sendikaya bakıldığında, görevlerin ve faydanın eşit dağıtımının sağlanması gerekliliği olarak ifade edilebilir. Ricoeur’ün deyişine benzer şekilde, dağıtıcı bir kavrayışta sendika, aralarında paylar dağıtılan ve böylelikle bütünden pay alan üyelerle birlikte var olan bir yapıdır. Burada dağıtılan paylarla anlaşılması gereken, sendika üyelerinin, özellikle de kadınların yönetime aday olabilmesi ve kadınlara özgü sorunların sendikaların gündemine taşınarak bunların çözümüne yönelik bir kadın politikasının belirlenmesidir. Fakat dünyada olduğu gibi Türkiye’de de sendikacılığın “erkek işi” olarak görülmesi, sendikaların yönetim organları için erkeklerin ön planda olduğu bir yapıyı beraberinde getirmekte ve devam ettirmektedir. Kadınlar sendikalarda en çok iktidar ve güç ilişkilerinin görünürlük kazandığı yönetim kademelerinde ayrımcılığa uğramakta ve yönetim organları için uygun adaylar olarak görülmemektedir. Daha çok iş yeri temsilciliği, şube denetim ya da disiplin kurulları gibi alanlarda görev almakta ya da etkinlik alanları oldukça sınırlı olan kadın bürolarında çalışmaktadırlar. Çünkü kadın üyelerin işyeri temsilcisi olmanın ötesinde yönetim düzeyinde görev almaları, çoğu kez direnilen bir durumdur (Toksöz, 2004: 247). Sendikalar bu önemli sorunu görmezden gelmekte, çoğunlukla sorumluluk almayı reddederek kadını suçlayan veya tüm sorumluluğu kadına yükleyen bir bakış açısı sergilemektedir. Örneğin; 2014 yılında çeşitli sendikalardan kadın ve erkek yöneticilerin katıldığı bir araştırmada erkek sendikacılar, kadınların sendikalarda varlık gösterememesi ile ilgili olarak onların isteksizliğini gerekçe göstermektedir (Urhan, 2014: 114). Oysa sendika toplantıları daha çok erkek üyelerin katılımına uygun olarak şekillenmekte; örneğin mesai saatleri dışında ya da hafta sonları yapılmakta ve gece geç saatlere kadar sürebilmekte; sendika binaları dışında farklı mekânlarda gerçekleşen etkinlikler kadınların katılımı için engel oluşturabilmektedir. Toplumsal yaşamın ataerkil kurallara göre düzenlenmesinin bir sonucu olan ev ve aileye ilişkin sorumlulukların kadınların sırtına yüklenmesi, kadınların sendika toplantılarına ya da faaliyetlere mesai saatleri dışında katılımını olanaksız kılarken eş ya da

babadan izin alma sorunu da farklı bir zorluk getirmekte; dolayısıyla gerçekte durum kadınların istemesinden çok aile engelini aşmaya bağlı olmaktadır. Zira Türkiye’de kadınlardan öncelikle iyi bir eş ve anne olmaları beklenmektedir. Bu çerçevede kadınların kendilerine biçilen rolün ötesine geçmeleri ölçüsünde özel hayatları aleyhine çıkartılan söylentilerle de durumları zayıflatılmaya çalışılmaktadır. Bu söylentiler çoğu kez etkili olmakta ve toplumsal çevrenin tutucu normlarına rağmen erkek egemen bir alanda mücadele eden kadının mücadeleden geri çekilmesine yol açmaktadır. Sendikalardaki aktif kadınlardan, sendikal çalışmalarının iffetli bir özel yaşamla uyum içinde olduğunu kanıtlamaları dahi beklenebilmektedir (Toksöz, 2004: 247). Yakın zamanda yapılan saha çalışmaları da bu durumu doğrulamaktadır. Örneğin sendikacı kadınlara ilişkin yapılan bir çalışmada bir kadın sendika yöneticisi, sendikada cinsel obje olarak görülmemek için erkek üyelerle kurduğu abla-kardeş ilişkisini ve eşinin bu ilişkiyi takdir edişini anlatmaktadır (Keleş, 2021: 272). Bu durum ataerkil toplumsal yaşamla birlikte sendikacılığın, çoğunlukla erkek işi olarak görülmesinin bir sonucudur. Sendikal yaşama ilişkin, “Bir sendika yöneticisi, toplu görüşme masasına ne kadar sert vurursa o kadar iyi yöneticidir.” şeklindeki algı, sembolik gücün, liderliğin ve erkekliliğin göstergesi olarak ifade edilmekte (Lordoğlu, 2004: 85) ve sendikacılık, bir meslek olarak erkeklere atfedilmektedir. Sendika içinde cinsiyetçi iş bölümü yapılarak yönetim kurulundaki kadın üyelere yine kadınlarla ilgili sorumlulukların verilmesi ve kadınların sendikanın genel işlerinin ve politikalarının dışında bırakılması da sendikacılığın erkeklere ait bir alan olduğu algısının bir başka yansıması olarak Ricoeurcü paylaşımda adaletsizliğin örneğini sergilemektedir. Çoğunlukla, kadınların toplantılarına katılmadığı, katıldığı zaman daha az konuştuğu, hiç konuşmadığı ya da sözlerinin sıklıkla kesildiği bir sendikal yapı söz konusu olmaktadır.

Ricoeur, bütün içinde bir yer bahşeden dağıtım kuralı olmasa bireylerin de toplumsal bir varoluşu olamayacağını, işte her türlü paylaşım işlemine başkanlık eden kurumların erdemi olarak adaletin burada devreye girdiğini belirtir. Herkese hakkını vermek dağıtımla ilgili herhangi bir durumda adaletin en genel formülüdür (2016: 23). Ancak adaletin bu en genel formülü dahi sendikalar açısından tutarlı görünmemektedir. Çünkü sendikalar paylaşım nosyonu açısından eşitlik hissi yaratmadığı gibi cinsiyet temelinde eşitliğin zarar gördüğünü de ifade etmek gerekir. Sendikaların toplu sözleşme, eğitim, örgütlenme gibi temel faaliyetlerini planlama ve yürütme biçimi bu çerçevede ele alınması gereken önemli konulardır. Çünkü burada da yine ataerkil sendikal zihniyet bir belirleyen olarak öne çıkmaktadır. Örneğin; sendikal hareket erkek egemen bir alan olduğu için “Şimdi ben erkeği örgütleyemiyorum ki, örgütleyemiyorum ki; kadına döneyim.” (Urhan, 2014: 75) şeklindeki bakış açısı

sendikalara egemen bir yaklaşım olarak geleneksel örgütlenme stratejilerini belirlemektedir. Çünkü erkekler, sendikaların asli unsuru olarak kabul edilmektedir. Bu çerçevede örgütlenme taktik ve stratejileri erkeklerin ağırlıklı olduğu büyük işyerlerini ve işçileri örgütlemek üzere tasarlanmıştır. Sendikalar erkek işçilerin sorunlarını, işçi sınıfının sorunlarıymış gibi sunmakta, işyeri merkezli ve genellikle erkek emekçi profilinden hareket etmektedir. Bu nedenle genel çalışma şartlarının dışında kalan çocuk bakımı, cinsel taciz, ayrımcılık, ücret eşitsizliği gibi daha çok kadınlara özgü sorunlar ve çıkarlar, geleneksel sendikal politikaların ilgi alanına girmemektedir (Urhan, 2015: 25). Üyelere verilen eğitimler ya da sendikal faaliyetler de benzer bir anlayışın yansıması olmaktadır. Örneğin; bazı sendika ve konfederasyonlarda iş ve aile yaşamını uzlaştırma eğitimlerinin sadece kadın üyelere verilmesi (Keleş, 2020: 204) ya da 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü etkinliklerinin anlamından uzaklaştırarak cinsiyetçi bir içerikle düzenlenmesi (Keleş, 2020: 199) ataerkil sendikal yapıyla ilgili olarak sendikal paylaşırımı sorunlu kılmaktadır.

Sendikaların seçmeci bir tutumla bazı işçi grupları ve bunların çıkarlarına yönelmesi kadınların çıkarlarının sendikalarda yetersiz temsil edilmesine; sınıfsal güç dağılımının da erkekler lehine gerçekleşmesine neden olmaktadır (Urhan, 2017: 31). Oysa Ricoeur'de adalet, bir his olarak, insanlara dayatılan zorunluluklarla, elde ettikleri olanakların dengesi olarak belirir. Bu dengenin sağlanmasında ise sendikaların sorumluluk alması ve kadın üyelerin özgün koşullarına göre planlama yapması önemlidir. İşte dağıtım da bu çerçevede görevlerin ve faydanın bölüştürülmesidir ki bu noktada adalet hissedilebilsin. Burada birey, ortak güce iştirak ederek kuruma katılır. Böylece bireylere kontrol edilmekten ziyade özgürce eyleme ve bir topluluğun parçası olmanın vazgeçilmez unsuru olan dahil olma olanağı sunulur (Blazsin ve Guarnieri, 2015: 7). Buradaki diyalog ve çoğulluklar, kişilerde dağıtımın eşit yapılacağı hissini uyandırır. Bu durum sendika gibi çoğulluklara, dolayısıyla da farklılıklara sahip olan ve iş ayrımının olduğu kurumlar için de uygundur ve bunun gerçekleşmesi kadın üyelerin farklı koşullarının ve taleplerinin göz önüne alınarak bir kadın politikasının belirlenmesiyle mümkün olacaktır. Sendikalarda kadın politikasının belirlenmesi ise toplumsal cinsiyet ayrımcılığının farkında olan kadınların talep ve sorunlarının sendika yönetimlerine yansıması ile daha kolay hale gelecektir. Bu nedenle kadınların sendikaların yönetim organlarında temsili önem taşımaktadır. Böylelikle sendikalı kadınların sendikal süreçlere ilişkin bakış açısı sendika yönetimlerine yansımış olacaktır.

Son olarak Türkiye'de işçi sendikalarının mekân ve dil kullanımı açısından eril özellikler göstermesini, paylaşırım açısından sendikaları eşitsiz, dolayısıyla

adaletsiz kılan bir diğer unsur olarak ifade etmek mümkündür. Çünkü fiziksel olarak erkeklere ait gibi görünen sendikal mekânlarda kadınlar rahat hareket edememekte; sendikaya aidiyet geliştirememektedir. Örneğin kimi sendikalarda tuvaletlerin sadece erkek tuvaleti olması, tavlâ, okey, iskambil vb. oyunlar oynandığı için dinlenme odalarının kahvehanelere benzemesi (Yirmibeşoğlu, 2012: 345) ve zaman zaman “erkeklerin lokali gibi” (Keleş, 2018: 2061) işlenmesi kadınların sendikalara aidiyet hissedememesi ve rahat davranamaması sonucunu doğurmaktadır; bu nedenle kadınları da erkeklere atfedilen davranışlar göstermeye ya da erkeklere benzer giyinmeye iterek sendikaların eril yapısını pekiştirmektedir (Keleş, 2021: 279). Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklanan bu durum, sendikal paylaşırımı ve dolayısıyla kurum kültürünü adalet açısından sorunlu kılmaktadır.

Böyle bir yapı içerisinde kadınların yönetim organlarında varlık gösterebilmesi, onun ötesinde yönetime aday olabilmesi oldukça zor görünmektedir. Sendikaların bu eril yapısı, kadınları sendikalardan uzaklaştırırken sendikaların erkek egemen yapısı da kadınların sendikalarda varlık gösterememesi nedeniyle pekişmekte; bu durum bir çıkmaza dönüşmektedir. O halde bu çıkmazdan kurtulmak mümkün müdür?

Sonuç Yerine: Sendikanın ‘Adil Kurum’ Olma Olanacağı Üzerine Bir Değerlendirme

Adil kurumların yüzleştiğı temel sorun, hakların ve ortak yararın paylaşımı sorunudur ve adaletin görevi herkese adil bir şekilde payını vermektir (Sunar ve Varlık, 2017: 113). Bu çerçevede, işçi sendikalarının örgüt içi demokrasi ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği açısından Ricoeurcu düşünce ekseninde yer alan “adil kurumlar” bağlamında ciddi sorunlarının olduğunu söylemek gerekmektedir. Bunun sebebi sendika içi demokratik süreçlerin sağlıklı işlememesi ve kadın üyelere özgü çözülemeyen sorunların varlığıdır. Dolayısıyla sendikanın adil kurum olma olanağı için öncelikle sendika içi demokrasi işler hale getirilmeli ve kadın sorununun çözümüne yönelik adımlar atılmalıdır.

Sendika içi demokrasinin işler olabilmesi için üyelerinin istek, görüş ve amaçlarını önemseyen, eleştiriye açık, şeffaf, net ve sorgulanabilen bir sendikal yapının oluşturulması gerekmektedir. Bunun için sendika yöneticilerinin seçim süreci önemlidir. Göstermelik seçimler yerine eşit ve adil bir uygulamaya geçilmeli; yasalardaki boşluklar oligarşik yapının devamı için bir fırsat olarak değerlendirilmemelidir. Sendikaların üst yönetim organlarına gelen kişilerin kendilerini oranın sahibi gibi görmesi ve sorgulanamaz hissetmeleri büyük sorunlardan birisini oluşturmaktadır. Bu nedenle sendika içi demokrasinin ilkelerinden biri olan mali konularda şeffaflığın sağlanması güven artırıcı bir

unsur olacaktır. Sendika genel kurulu dışındaki bütün delegasyonun seçimi ve yönetimde kalma süreleri de sendika içi demokrasi açısından önemlidir. Bu konuda da ilgili sınırlamaların yapılması faydalı olacaktır. Sendika yöneticilerinin, farklı iş kollarını dikkate alarak çalışma hayatının sorunlarıyla ilgilenmesi, sendika üyelerine teknik eğitimlerin yanında sendikal bilinç ve refleksi geliştirmeye yönelik eğitimlerin de verilmesi üyeler arasında eşitlik ve aidiyet hislerini geliştireceği için sendikal demokrasinin gelişimine katkı sağlayacaktır (Lordoğlu, 2004: 94-95).

Sendikanın adil kurum olma olanağında en önemli engellerden birinin, ataerkil sendikal zihniyet ve toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık olduğu düşünölmektedir. Bunun bir yansıması olan kadın sorunun çözüme kavuşturulması ve üye ve yönetici düzeyde kadın varlığının artırılması önem teşkil etmektedir. Kadınların sendikalarda varlık gösterememesinin nedenleri arasında yer alan ev ve aileye ait sorumluluklar, kadınların özel yaşamlarını ilgilendiriyor gibi gözükse de bu toplumsal bir mesele olarak sendikaları da ilgilendirmektedir. Çünkü aslında sorunun önemli bir boyutu, sendikaların çoğunlukla kabul etmediğı ve cinsiyet körü bir yaklaşımın neden olduğu kendi sınırlılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle kadınlara özgü sorun ve taleplerin sendikaların gündemine taşınması ve sendikalarda bir kadın politikası belirlemesi gerektiğı düşünölmektedir. Bunun için ise sendikaların yönetim organlarında kadın temsili şarttır.

Dünyada sendikalarda toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak üzere çalışmalar yürütölmekte ve çeşitli tavsiye kararları alınmaktadır. Örneğın her yıl üye öлке konfederasyonlarına toplumsal cinsiyet eşitliğı anketi yapan ETUC, kadınların sendikalara üyelik ve karar alma mekanizmalarında temsiliyet oranları, ETUC tavsiye kararlarına konfederasyonların ne derece uyduğı, cinsiyete dayalı ücret açığı ile hükümetlerin ve sendikaların bununla ilgili mücadele araçları ve yasal düzenlemeler konusundaki durumlarına ilişkin veri toplamaktadır. Türkiye’de de bu konuda belli dönemlerde çeşitli çalışmalar gerçekleştirilse de bunların yeterli olmadığı, sendikal hareketin cinsiyetçi yapısının değışmediğı görölmektedir. ETUC’un yakın dönem anketlerine yansıdığı kadarıyla Türkiye’de konfederasyonlar temelinde toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik olarak belirlenen politikalar ve uygulamaya konan ciddi çalışmalar yoktur. Fakat geçmiş dönemlerde sendikaların zaman zaman kadın işçilere yönelik olarak örgütlenme kampanyaları, eşitlik politikaları ve olumlu eylem⁵ programları, toplu sözleşmelerde eşitlik, kadın komiteleri, kadın büroları, düzenli kadın konferansları, yönetim organlarında sandalye ayrılması, nispi temsil ve kota, sendikal faaliyetlerin kadınlar göz önünde tutularak yeniden düzenlenmesi ve sendikal eğitim gibi çalışmalar yaptığı bilinmektedir (Toksöz ve Erdoğdu, 1998:

51-62). Bununla birlikte sendikalarda kadın varlığını artırmaya ve yönetici pozisyonlar için kadınları cesaretlendirmeye yönelik atılan çeşitli adımların çoğunlukla imaj kaygısından öteye gitmediği ve soruna yönelik kalıcı çözümler üretmediği düşünülmektedir.

Sendikalardaki kadın sorununu sendikaların gündemine taşımak ve bir kadın politikası belirlemek amacıyla oluşturulan/oluşturulacak sendika içi kadın örgütlenmeleri iyi bir seçenektir. Bu örgütlenmeler sendikalardaki cinsiyete dayalı ayrımcılıkları aşarak kadınların ikincil konumunu değiştirmede önem taşımaktadır. Bu açıdan sendika içi kadın örgütlenmelerinin söz konusu eşitsizliklere dair ne ölçüde çözüm sunabildiği/sunabileceği ve bu çerçevede sendikaların 'adil kurum' olma olanağına nasıl bir katkı sağlayabileceği, üzerine çalışılması gereken bir konudur. Bu çalışmanın sınırları, bu konuyu aşmakla birlikte sendika içi kadın örgütlenmelerinden biri olan kadın komitelerinin, kadın bakış açısının sendikaların yönetimine yansımada büyük önem taşıdığını ifade etmek gerekir. Kadın bakış açısı ile toplumsal cinsiyet ayrımcılığının farkında olan kadınlar sayesinde kadın sorununun sendikaların gündemine taşınarak sendikalarda bir kadın politikası oluşturulması ve bu politikalar doğrultusunda eylem planları hazırlanması anlatılmak istenmektedir. Böylelikle de toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılıkların aşılması yönünde bir adım atılmış olacaktır. Bununla birlikte kadın komitelerinin bu misyonu yerine getirebilmesi belli koşullara bağlıdır. Öncelikle kadın komitelerinin kuruluşunun tüzük hükümleri ile teminat altına alınmış olması gerekir ki süreklilikleri sağlansın ve yönetim değişikliklerinden etkilenmesin. Tüzük maddesi haline gelen kadın komitesi kalıcı olacaktır. Bununla birlikte kadın komitelerinin sendikaların üst yönetim organlarında temsil edilmesi de kadın bakış açısının sendikal yönetimlere yansımaları ve kadın sorununun sendikalarda gündem oluşturmasını sağlayacaktır. Bunlar kadar önemli bir diğer husus da sendika içi kadın örgütlenmelerinin kendilerine ait ayrı bir bütçesinin bulunması gerekliliğidir. Ayrı bütçe, bu örgütlerin çalışmalarında bağımsız olmalarını sağlayacak önemli bir koşuldur. Son olarak sendika içi kadın örgütlenmelerinin konuya duyarlı, çalışmaya istekli kişilerin katılımıyla oluşturulmasını verimlilik ve amaca uygunluk açısından önemli unsur olarak ifade etmek mümkündür.

Tüzük hükümleri ile kurulan ve genel merkez yönetiminde temsil edilen, kendi bütçesine sahip sendika içi kadın örgütleri, sendikalarda kadın politikası oluşturulması ve kadınları sendika üyeliğine motive ederek kadın üyeliğinin geliştirilmesi bakımından yarar sağlamaktadır. Çeşitli proje ve eğitimlerle kadın üyelerde toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda farkındalık yaratan bu yapılanmalar, kadınların, diğer kadınların farkına varmasını ve kolektif bilinç

kazanarak bu yönde hareket etmesini kolaylaştırmaktadır. Bu örgütlenmeler kadınları güçlendirerek onların kendilerine güvenmelerine, motive olmalarına, kendi deneyimlerini içeren örgütlenme stratejileri geliştirmelerine ve böylece sendikal süreçlerde yer alarak liderlik pozisyonları elde edebilmelerine yardımcı olmaktadır (Urhan, 2009: 97).

Tüm bunlara rağmen, sendika içi kadın yapılanmaları, kadınların izole olması, kadın sorununun genel sendikal politikalarından dışlanarak sadece kadın komitelerinin meselesiymiş gibi algılanması ve böylece sorununun marjinalleşmesi riskini de taşımaktadır. Fakat bunun daha çok sendika yönetimlerinin kadın sorunu ve kadın örgütlenmelerine ilişkin genel tavrı ile alakalı olduğu düşünülmektedir. Eril sendikal yapı, kadın örgütlenmelerine üst yönetim organlarında temsil hakkı verdiği, sorunu dinlemeye ve çözmeye odaklandığı sürece kadın sorununun marjinalleşmesini engellemek mümkün olacaktır. Önemli olan bu sorunları ikincil ve genel sendikal politikardan ayrı düşünmemek ve sendikal bakış açısının kadın sorununu da kapsamasının önünü açmaktır.

Bu çerçevede Ricoeur felsefesi temel alındığında, Türkiye’de sendikaların toplumsal cinsiyet ayrımcılığından ve sendika içi demokrasinin iyi işlememesinden kaynaklanan yapısal eşitsizlikleri ve buna bağlı olarak adalete dair yoksunlukları bulunduğunu ifade etmek gerekir. Bu yoksunlukları aşarak sendikaların eşit ve adil kurumlar olarak işleminin önünü açmak ise sadece çalışanlar açısından değil; daha demokratik bir toplumsal yaşam açısından da önemlidir.

Sonnotlar

1 Akyiğit E (2013). Yeni Sistemde Sendika Üyeliği ve Güvencesi. *Çalışma ve Toplum*, 37(2), 41-90., Çelik A ve Lordoğlu K (2006). Türkiye’de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin Sorunları Üstüne. *Çalışma ve Toplum*, 2, 11-30., Çelik A (2013). Trade Unions and Deunionization During Ten Years of AKP Rule. *Perspective-Political Analysis and Commentary from Turkey*, 3, 44-48., Çelik A (2014). Mücadeleden Vesayete Türkiye’de Kamu Görevlileri Sendikacılığı. *Eleştirel Pedagoji*, 34, 22-27., Çelik A (2015). *Vesayetten Siyasete Türkiye’de Sendikacılık (1946-1967)*. İstanbul: İletişim Yayınları., Çelik A (2015). Turkey’s New Labour Regime Under The Justice and Development Party in The First Decade of the Twenty-First Century: Authoritarian Flexibilization. *Middle Eastern Studies*, 51(4), 618-635. Duman A and Duman A (2016). Türkiye’de Sendika Üyeliğinin Kamu ve Özel Sektördeki Ücretler Üzerindeki Etkileri. *Çalışma ve Toplum*, 48(1), 11-30., Gülmez M (2008). Sendika Hakkı, Toplu Sözleşme ve Grevi de İçeren Toplu Eylem Haklarını Kapsar mı?. *Çalışma ve Toplum*, 3 (18), 137-170., Gülmez M (2010). Sendikal Hakların

Onay Çöker D ve Keleş D (2022). Paul Ricoeur’ün ‘Adil Kurumlar’ Nosyonu Ekseninde 1164 Türkiye’deki İşçi Sendikalarına Dair Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1140-1169.

Bölünmezliği: Toplu Sözleşmesiz ve Grevsiz Sendika Hakkı Özünden Yoksundur. *Çalışma ve Toplum*, 3(26), 9-50., Haydaroglu C. and Erdogan H (2016). Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Yapısındaki Dönüşümünde Sendika-Siyaset İlişkisi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 38-46., Kalaycıoğlu S and Rittersberger H and Çelik K (2008). Değişen İşçilik ve Sendika. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 25(1), 75-102., Keleş D (2018). Türkiye'de Sendika Kadın İlişkisi: Sendikacı Kadınların Bakış Açılarına İlişkin Bir Değerlendirme. *Çalışma ve Toplum*, 59(4), 2047-2082., Keleş D (2020). Sendikalarda Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Sağlamanın Bir Aracı Olarak Kadın Komiteleri: Hak-İş Kadın Komitesine İçerden Bakış. *Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, 2, 191-220., Keleş D (2021). Kadınların Sendikalarda Var Olma Biçimi: "Ataerkil Sendikal Yapıya Eklemlenme". *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 24(2), 253-287., Kılıç S and Yıldız K (2015). İş Arayanların Sendika Talebi ve Sendika Algısı: Türkiye'deki Temsil Boşluğu Hakkında Bazı İşaretler. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3, 191-204., Mahiroğulları A (2011). Türkiye'de Sendika-Siyasi Parti İlişkileri. *Journal of Social Policy Conferences*, 46, 43-88., Özar Ş (2012). Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Kadın Emegi ve İstihdamı Politikaları: Kadın Hareketi, Sendikalar, Devlet ve İşveren Kuruluşları. İçinde: A. Makal ve G. Toksöz (der.) *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emegi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 266-304., Şahlanan F (2013). Sendika Yöneticilerinin Güvencesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15, 331-340., Toksöz G (1994). Kadın Çalışanlar ve Sendikal Katılım. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49(3), 339-454., Toksöz G ve Erdoğan S (1998). *Sendikacı Kadın Kimliği*. Ankara: İmge Yayınları., Topgül S (2016). Sendika İçin Kadın Örgütlenmeleri Türk-İş ve Hak-İş İçin Bir Değerlendirme. *International Journal of Human Sciences*, 13(1), 2349-2367., Urhan B (2009). Görünmezlerin Görünür Olma Mücadeleleri: Çalışan Kadın Örgütlenmeleri. *Çalışma ve Toplum*, 2/21, 83-110., Urhan B (2014). *Sendikasız Kadınlar Kadınsız Sendikalar*. İstanbul: Kadav Yayınları., Urhan B (2012). Sendika İçin Kadın Örgütlenmeleri: Karanlık Tablodan Yansımalar. İçinde: M. N. Süalp ve A. Güneş ve Z. T. Akbal Güneş (der.) *Sınıf İlişkileri: Sureti Soldurulmuş Bir Resim mi?*. İstanbul: Bağlam., Urhan B (2017). Sendika İçin Demokrasi ve Sendika İçin Kadın Örgütlenmesi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 69, 29-58., Yeğen M (2000). Sendikalar ve Kadın Sorunu: Kurumsal Gelenekler ve Cari Zihniyetler. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 1-2, 1-39.

2 Burada olması gereken bir durumdan bahsedilmektedir. 4. sayfada açıklanmaya çalışılan Türkiye'nin konjonktürel gerçekleri, özellikle de hızla büyüyen Hak-İş'in iktidarla ilişkisi ve uzlaşmacı sendikacılık anlayışı göz önünde bulundurulduğunda, sendikaların sınıfsal mücadelenin aracı olma işlevi sorgulanır hale gelmektedir. Fakat bu çalışma ayrı ayrı işçi konfederasyonları özelinde yürütülmediği için kapsayıcı bir anlatım uygun bulunmuştur.

3 Toplumsal cinsiyete ilişkin tartışmalar, 1970'lerde ortaya çıkmıştır. Kadın hareketleri, feminizmin akademiye yönelik epistemolojik meydan okuyuşu ve cinsiyet eşitliğine yönelen standartların ve mekanizmaların BM sistemi ve temel uluslararası finansörlerin

çalışmaları sonucu küresel düzeyde kurumsallaşması, bu tartışmaların ortaya çıkışında etken olmuştur (Kandiyoti, 2011: 43). Ann Oakley'in 1972 yılında yayımlanan ve cinsiyet-toplumsal cinsiyet tartışmalarında temel olan kitabı "Sex, Gender and Society"de (Cinsiyet, Toplumsal Cinsiyet ve Toplum) ifade edildiği şekliyle cinsiyet, biyolojik olarak belirlenmiş olana; toplumsal cinsiyet ise psikolojik ve kültürel olana işaret etmektedir (Oakley, 1985: 158). Yani cinsiyet, üreme potansiyeli üzerine temellenen biyolojik bir kategoriyken toplumsal cinsiyet biyolojik cinsiyet üzerine inşa edilmektedir (Eckert ve McConnel-Ginet, 2003: 10). Toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık ise kadınların kadın oldukları için uğradığı ayrımcılıktır ve cinsiyet rollerinin doğal, değişmez ve biyolojik varlığımıza bağlı olduğu varsayımına dayanmaktadır. Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi (CEDAW), kadınlara karşı ayrımcılığı, "siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel, kişisel veya diğer alanlardaki kadın ve erkek eşitliğine dayanan insan haklarının ve temel özgürlüklerin, medeni durumları ne olursa olsun kadınlara tanınmasını, kadınların bu haklardan yararlanmalarını veya kullanmalarını engelleme veya hükümsüz kılma amacını taşıyan veya bu sonucu doğuran cinsiyete dayalı her hangi bir ayırım, dışlama veya kısıtlama" olarak tanımlanmaktadır (CEDAW, 1985: Madde 1).

4 "Yeterlik tuzakları" kavramı, Ricoeur'ün kurum nosyonundaki, "tarihsel ve kültürel bir topluluğun sahip olduğu değer ve gelenekler bütünü"nü varlığı ile çelişiyor gibi gözükmesine rağmen bu gelenek ve değerler bütünü "birlikte olmak-birlikte yaşamak anlamında" birleştirici bir unsur olarak ortaya çıkar ve ortak güce dayanır. Dolayısıyla gelenekler, sendikaların yeniliklere açık olmasını engelleyici bir faktör olabilirken aynı zamanda bir arada olmayı ve dayanışma ruhunu öne çıkarmayı da sağlayarak birleştirici bir güç görevi de görürler. Zira adil kurumlar, Ricoeur'ün deyişiyle birlikte yaşama isteği ve bir araya kenetlenmişlik misyonu barındırırlar (2008b: 318). Bu da Ricoeur felefesesindeki adil kurumun sahip olduğu "çoğulluk" koşulunun, bir kurum olarak işçi sendikalarının ötekileri kapsamasını ifade eder (2010a: 272). Bu açıdan gelenekleri, en azından Ricoeur'un kurum nosyonu açısından, çok yönlü düşünmek, çoğulluklara ve farklılıklara açıklığı ile ele almak gerekmektedir. Bu çalışma da bunu yapmaya çalışmaktadır.

5 Olumlu eylem, kadınların her alanda eşit fırsat ve muamele görmelerini sağlayabilmek için olumlu anlamda özel muamele görmeleridir (Toksöz ve Erdoğan, 1998: 53).

Kaynakça

Aydın M (2016). Sendika İçi Demokrasinin Sağlanması 6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanununun Yeri. *İş ve Hayat*, 2(4), 9-58.

Hortanese B and Franck G (2015). Just Institutions, a Ricoeurian Model to construct ethical organizations. <https://hal-mines-paristech.archives-ouvertes.fr/hal-01174689>. Son erişim tarihi, 13.09.2021.

Onay Çöker D ve Keleş D (2022). Paul Ricoeur'ün 'Adil Kurumlar' Nosyonu Ekseninde 1166 Türkiye'deki İşçi Sendikalarına Dair Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1140-1169.

- Çelik A (2010). *Vesayetden Siyasete Türkiye’de Sendikacılık*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Çelik A (2014). Mücadeleden vesayete Türkiye’de kamu görevlileri sendikacılığı. *Eleştirel Pedagoji*, 34, 22-27.
- Çelik A (2015). Sendikalaşma gerçekten artıyor mu?. *T24 İnternet Gazetesi*, 27 Ocak. Son erişim tarihi, 13/08/2022.
- Davidson S (2012). Linguistic Hospitality: The Task of Translation in Ricoeur and Levinas. *International Institution of Hermeneutics*, 4, 1-14.
- Demirdizen D ve Lordoğlu K (2013). Türkiye’de Sendika İçi Demokrasi Ya Da Bir İmkânsızın Arayışı Mı?. *V. Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu*, 223-241.
- Eckert P and McConnell-Ginnet S (2003). *Language and Gender*. New York: Cambridge University Press.
- Erdinç I (2014). AKP Döneminde Sendikal Alanın Yeniden Yapılanması ve Kutuplaşma: Hak-İş ve Ötekiler. *Çalışma ve Toplum*, 2(41), 155-173.
- Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW)*, 1985.
- Kanter R M (1975). Women and the Structure of Organizations: Explorations in Theory and Behaviour. İçinde: R M Kanter and M Millman (der.) *In Another Voice*. New York: Doubleday, 34-74.
- Keleş D (2016). Sendikacı Kadınların Sendikalarda Var Olma Biçimi. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Keleş D (2018). Türkiye’de Sendika Kadın İlişkisi: Sendikacı Kadınların Bakış Açlarına İlişkin Bir Değerlendirme. *Çalışma ve Toplum*, 59(4), 2047-2082.
- Keleş D (2020). Sendikalarda Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Sağlamanın Bir Aracı Olarak Kadın Komiteleri: Hak-İş Kadın Komitesine İçerden Bakış. *Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, 2, 191-220.
- Keleş D (2021). Kadınların Sendikalarda Var Olma Biçimi: “Ataerkil Sendikal Yapıya Eklemlenme”. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 24(2), 253-287.
- Kışlalı A T (1999). *Siyaset Bilimi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Leeuw Marc de (2017). Études Ricœuriennes. *Ricœur Studies*, 8 (2).
- Lordoğlu K (2004). Türkiye’de Mevcut Bazı Sendikaların Liderlik ve Yönetim Anlayışları ve Bazı Sendikal Sorunlardan Örnekler. *Çalışma ve Toplum*, 1, 81-96.
- Makal A (2010). Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği. *Çalışma ve Toplum*, 2, 13-39.
- Onay Çöker D (2021). *Ricoeur’ün Etik Felsefesinin İzinde: Bir Anlatı Olarak Haber ve*
- Onay Çöker D ve Keleş D (2022). Paul Ricoeur’ün ‘Adil Kurumlar’ Nosyonu Ekseninde Türkiye’deki İşçi Sendikalarına Dair Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1140-1169. 1167

Öteki. Ankara: Siyasal Yayınevi.

Pellauer D (2012). Looking for the Just. *Ricoeur Studies*, 31(1), 132-143.

Ricoeur P (1984). *On Translation*. Tr. Eileen Brennan. New York: Routledge.

Ricoeur P (1992). *Oneself as Aotler*. tr. Kathleen Blamey. Chicago: Routledge

Ricoeur, P (2008a). *Eleştiri ve İnanç: F. Azouvi ve M. De Launay ile Söyleşi*. Çev. M Rifat, İstanbul: YKY.

Ricoeur P (2008b). Özgürlük ve Kurumları. *Cogito*, 56.

Ricoeur P (2010). *Başkası Olarak Kendisi*. Çev. H Hünler, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

Ricoeur P (2016). *Sevgi ve Adalet*. Çev. A U Kılıç, İstanbul: Sel Yayınları.

Stainback K ve Kleiner S ve Skaggs S (2015). Women in Power: Undoing or Redoing the Gendered Organization?. *Gender & Society*, 20(10), 1-27.

Sunar L ve Varlık S (2017). *Ricoeur'de Başkalık Ve Ahlaklar Çatışması, Ahlak Ve Başkası: Modern Felsefe İslam Düşüncesinde Öteki*. Ankara: Nobel İlem Kitaplığı.

Talas C (1976). *Sosyal Ekonomi*. Ankara: Sevinç Matbaası.

Toksöz G (1994). Kadın çalışanlar ve sendikal katılım. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49(3), 439-454.

Toksöz G ve Erdoğan S (1998). *Sendikacı Kadın Kimliği*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Toksöz G (2004). 'Sayımız Çok Az' Sendikalarda Kadınlar. İçinde: N. Balkan ve S. Savran (der.) *Neoliberalizmin Tahribatı*. İstanbul: Metis Yayınları, 234-253.

Uçkan Hekimler B (2015). Türkiye'de olumsuz sendikal algının içsel ve dışsal nedenleri. *Journal of Social Policy Conferences*, 68, 127-154.

Urhan B (2005). Türkiye'de Sendikal Örgütlenmede Yaşanan Güven ve Dayanışma Sorunları. *Çalışma ve Toplum*, 1(4), 57-87.

Urhan B (2008). İşçilerin Sendikalara Yönelik Tutum ve Davranışları; Kocaeli Örneği. *Çalışma ve Toplum*, 3, 171-197.

Urhan B (2009). Görünmezlerin Görünür Olma Mücadeleleri: Çalışan Kadın Örgütlenmeleri. *Çalışma ve Toplum*, 2, 83-110.

Urhan B (2014). *Sendikasız Kadınlar Kadınsız Sendikalar*. İstanbul: Kadav Yayınları.

Urhan B (2015). Toplumsal Cinsiyete Dayalı İş Bölümünün İşçi Sendikalarındaki İzdüşümleri. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 15(56), 22-29.

Urhan B (2017). Sendika İçi Demokrasi ve Sendika İçi Kadın Örgütlenmesi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 69, 29-58.

Onay Çöker D ve Keleş D (2022). Paul Ricoeur'ün 'Adil Kurumlar' Nosyonu Ekseninde 1168 Türkiye'deki İşçi Sendikalarına Dair Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1140-1169.

Yirmibeşoğlu Ő G (2012). Türkiye’de Kadın ve Sendikacılık: Avrupa Birliği’nin Etkisi. İçinde: S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren (der.) *Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın*. İstanbul: İletişim Yayınları, 329 – 353.

Yorgun S (2011). Sivil Toplum Düzeninde Sendikaların Geleceği. *Journal of Social Policy Conferences*, (53), 313-330.

İşgücü Talebinde Göçmen Emeğinin Yeri: Denizli İli Örneği

Nursel Durmaz Bodur, Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

ORCID: 0000-0001-7713-7214

E-Posta: ndurmaz@pau.edu.tr

Özet

1980'lerden itibaren küresel piyasalara eklenen Denizli sanayisi, Türkiye'nin önemli merkezlerinden biridir. Sektörel bazda dağılımı incelendiğinde, kentteki iş yerlerinin yaklaşık yarısının imalat sektöründe yer aldığı görülmektedir ve bu alanda başı çeken alt sektörler ise tekstil, mermer ve gıda olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan bu sektörler Denizli'de kayıt dışı istihdamın ve işgücü devir oranlarının yüksek olduğu alanlardır. Kent, aynı zamanda yoğun bir göçmen nüfusa sahiptir. İşverenler, göçmen emeğinin toplumsal bütünleşmesinde önemli bir role sahiptir, ancak bu konu literatürde çok az ilgi görmüştür. İşverenler, çalışma koşullarına (ücretler, çalışma saatleri, sosyal güvence, işçi sağlığı ve iş güvenliği vb.) tek taraflı olarak karar verirken; göçmen işçiler genelde kolaylıkla kontrol edilebilir ve sömürüye açıktırlar, kayıt dışı ve kötü çalışma koşulları karşısında direnç gösteremezler. Bu çalışma, Denizli'deki işverenlerin yabancı göçmen işgücüne karşı bakış açılarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada nicel ve nitel araştırma yöntemleri bir arada kullanılmıştır. Bu bağlamda; 250 işveren ile anket uygulaması yapılmış, 15 işveren ile derinlemesine mülakat tekniği kullanılarak görüşülmüştür. İşveren veya işveren temsilcilerine yöneltilen soru formunda, iş yerine ilişkin bilgiler, açık işler, işgücü temininde karşılaşılan zorluklar, yabancı işçi çalıştırma durumları, yabancı işçi çalıştırmak için hangi teşviklere ihtiyaç duydukları gibi bilgileri ortaya çıkartacak sorular yer almıştır. Alan araştırması sonuçlarına göre; Denizli işgücü piyasasının talep yönlü çeşitli ihtiyaçlarının olduğu ve farklı niteliklerde açık işlerin bulunduğu görülmüştür. Diğer taraftan, iş yeri sahibi katılımcılar ile işveren ve işveren temsilcilerinin yabancı göçmen işgücüne karşı mesafeli ve önyargılı oldukları ortaya çıkmıştır. Bu önyargının sebebi; baskın milliyetçi ve 'memleketçi' duygular, dil sorunu, güven sorunu ve çalışma izni almanın zorluğu gibi etkenlerdir. Ancak buna karşın, Denizli'de yabancı işçilerin kayıt dışı bir biçimde istihdam edildikleri görülmektedir. Bu araştırma, Denizli'de yabancı göçmen işçilere karşı beslenen önyargıların kırılmasını ve göçmen işçilerin kente ve işgücü piyasasına entegre olabilmelerini sağlayacak sosyal politikalara ihtiyaç duyulduğunu göstermiştir.

1170 Durmaz Bodur N (2022). İşgücü Talebinde Göçmen Emeğinin Yeri: Denizli İli Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1170-1211.

Anahtar Sözcükler: Göçmen Emeği, Denizli İşgücü Piyasası, İşgücü Talebi, Ayrımcılık, Sanayi Sektörü.

The Place of Migrant Labour in Labour Demand: The Case of Denizli

Abstract

Denizli industry which has been integrated into the global market since 1980s, is one of the most important industrial centres in Turkey. Looking at sector wise, we see that about half of all establishments in the city are in manufacturing sector. The leading sub-sectors are textiles, marble and foodstuffs. Meanwhile, however, these are also sectors in Denizli where the rates of informal employment and labour turnover are both high. At the same time; Denizli has a large immigrant population. Employers play important role in the social incorporation of immigrant labor but have usually received only scant attention in research literature. Employers unilaterally decide on the work conditions (wages, working hours, social security, worker health and safety, etc.). Meanwhile, immigrant workers often are easily controlled and exploited, offering little or no resistance in the face of poor and informal working conditions. This study aims to reveal the viewpoints of the employers in Denizli to foreign immigrant labour. In this research, both quantitative and qualitative research methods were used. In this context, a survey was conducted with 250 employers and 15 employers were interviewed through depth interview technique. In the form administered with employers or their representatives there were questions related to the features of the enterprise, present vacancies, difficulties confronted in finding workers, state of employing foreign workers, and what incentives are needed to employ foreigners. According to the results of the field research; there are needs in Denizli labour market on the demand side and there are vacancies of varying nature. On the other hand, participants owning a business and employers and employer representatives are distant and prejudiced towards foreign migrant workforce. The reason why employers are prejudiced against the foreign migrant workforce; factors such as dominant nationalist and "memleketçi" feelings, language problem, issue of trust and difficulty in obtaining a work permit. However, it has been revealed that foreign workers are employed informally in Denizli. This research has shown that there is a need for social policies that break down the prejudices against foreign migrant workers and enable them to integrate into the city and the labor market in Denizli.

Keywords: Immigrant Labour, Denizli Labour Market, Labour Demand, Discrimination, Industry Sector.

Giriş

Küresel kapitalizm koşullarında göçmen emeği, işgücü maliyetlerinin sınırlandırılması için oldukça 'uygun' bir araç olarak görülmektedir. 'Göçler çağı' olarak nitelendirilen günümüzde (Castles ve Miller, 2008) göçmenler; kaynak, transit ve hedef ülkelerinde çeşitli sorunlarla karşılaşmakta ve hak kayıpları yaşamaktadırlar. Göçün düzenli/düzensiz, zorunlu/gönüllü, geçici/sürekli oluşuna göre çeşitlilikleri arttıkça birçok ülkede kayıtsız göçmenler, mülteciler, sığınmacılar, sürekli yerleşen göçmenler bir arada bulunmakta ve hükümetler bu hak kayıplarını önlemede yetersiz kalmaktadır (Toksöz, 2006: 4). Marx (2018: 640), sermaye tarafından sömürülen göçmen emeği için "sermayenin hafif piyadeleri" tanımlamasını yapmıştır. Çünkü göçmen emeği, ucuz olmasının yanı sıra örgütsüz olmanın da etkisiyle kurlsız ve denetimsiz bir biçimde dayatılan çalışma koşullarını çaresizce kabul eden bir grup niteliği taşımaktadır.

Türkiye'de mültecilere yönelik izlenen politikalar çerçevesinde belirlenen uydu kentlerden birinin Denizli olması nedeniyle, kentte ciddi boyutta bir göçmen nüfus bulunmaktadır. Denizli son yıllarda makine, kimya, enerji gibi yüksek katma değerli sektörlerde ön plana çıkmaya başlamış olsa da sanayisinin büyük bir kısmı emek yoğun bir sektör olan tekstile dayanmaktadır. Denizli sanayisi, çok uluslu şirketlerin ucuz işgücü ihtiyacını karşılamada yoğun bir biçimde göçmen emeğini kullanmaktadır. Bu olgular Türkiye'nin önemli turizm ve sanayi merkezlerinden biri olan Denizli'nin göçmen emeğine ilişkin uygun bir araştırma sahasına dönüşmesini beraberinde getirmiştir. Göçmen emeği örgütsüz, savunmasız, hak arama mecralarından uzak, kayıtsız ve ucuz olması nedeniyle işverenler tarafından çoğunlukla talep görmektedir. Ancak özellikle işsizlik oranlarının yüksek olduğu ve milliyetçi duyguların baskın olduğu muhafazakâr bölgelerde göçmen emeği işgücü piyasasından dışlanabilmektedir. Bu gerilimli ilişki göçmen emeğinin yerli işgücüne göre daha ucuz olması nedeniyle zaman zaman yumuşayabilmektedir.

Bu çalışma Denizli'de göçmen emeğinin işgücü talebindeki yerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Sanayi sektörü ile sınırlandırılan bu çalışma, üç bölüm temelinde kurgulanmıştır. Birinci bölümde göçmen emeğine ilişkin kuramsal bir tartışma yürütülecek, ikinci bölümde Denizli kentinin ve işgücü piyasasının dinamikleri açıklanacak, üçüncü bölümde ise nicel ve nitel araştırma yöntemleri bir arada kullanılarak gerçekleştirilen alan araştırması bulguları paylaşılacaktır. Alan araştırması kapsamında; Denizli Sanayi Odası'na kayıtlı 250 işveren ile anket uygulaması, 15 işveren ile yüz yüze derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiştir.

Kuramsal Tartışma

Ekonomik alanda rekabet halinde bulunan gruplar arasında, sürekli istihdam edilenler ile 'diğerleri' arasında var olan çatışma; kimi zaman cinsiyetler arasında, kimi zaman bir etnik grup ya da kültürel azınlık arasında, kimi zaman da göçmen işgücü ile yerli işgücü arasında gözlemlenebilir (Harvey, 1985). Göçmenler, etnik, kültürel, dinsel kimlikleri ne olursa olsun, yabancılar ve gitmesi gerekenler olarak kabul edildikleri için onlara yönelik sınıf-içi eşitsizlik ve ayrımcılık pratikleri olağan kabul edilmektedir (Alpman, 2018: 341). Diğer taraftan ise, göçmenler, işgücü piyasasında kayıt dışı, sosyal güvenceden yoksun ve düşük ücretler karşılığında istihdam edilmekte, böylelikle ucuz işgücü olarak işverenlerin tercih sebebi olabilmektedirler. İşverenler göçmen emeğini yalnızca ucuz olması nedeniyle değil, aynı zamanda ekonomik genişleme dönemlerinde kolayca işe alınıp, kriz dönemlerinde ise kolayca işten çıkarılabilen uysal ve esnek işgücü olması nedeniyle de talep etmektedirler (Ciğerci-Ulukan, 2015: 33). Göçmen işgücü için sürekli talep, sanayileşmiş ülkelerin tabakalı işgücü piyasalarının sonucunda ortaya çıkmıştır (Toksöz, 2006: 17). İşgücü piyasasının tabakalı yapısına dikkat çekerek ikili işgücü piyasasını kavramsallaştıran Doering ve Piore (1971), bu ikili ayrımı belirleyen temel değişkenin ücret ve iş güvencesi olduğunu belirtmişlerdir. Birincil işgücü piyasası kariyer imkânı sunan, güvenceli, yüksek ücretli, sendikalı, yüksek nitelikli işgücünün istihdam edildiği sermaye yoğun işleri barındırırken; ikincil işgücü piyasası güvencesiz, düşük ücretli, kariyer imkanlarının sınırlı olduğu, kayıt dışı, sendikasız, niteliksiz işgücünün istihdam edildiği emek yoğun işleri içermektedir (Daw ve Hardie, 2012: 1190). İşverenler, birincil işgücü piyasasındaki işçileri onlara eğitim yatırımı yaptığından kaybetmek istemezken, ikincil işgücü piyasasında yer alan işçileri kolayca gözden çıkarabilmektedirler. Bu nedenle ikincil işgücü piyasasının aktörleri çoğunlukla kadınlar, azınlıklar, göçmenler gibi dezavantajlı gruplardan oluşmaktadır. Nitekim Piore'ye göre göç hareketlerinin önemli sebeplerinden biri, "işçi kabul eden ülkelerin kronik düşük ücretli işgücü gereksinimleridir" (Piore'den aktaran Toksöz, 2006: 18).

Göçmen emeğinin sömürülmesi ve ucuz işgücü olarak kabul edilmesi, Marx'ın yedek işgücü ordusu kuramı üzerinden açıklanabilir. Marx kapitalist sistemin sistematik bir biçimde işsiz ordusu yarattığını ifade etmiş ve bunu 'yedek işgücü' olarak tanımlamıştır (Marx, 2018). Sermaye, emek sömürüsünü ve denetimini artırmak için, yedek işgücü denilen, ihtiyacından daha fazla işgücü bulundurmakta ve bu şekilde üretim maliyetlerini düşürüp daha çok kâr elde etmektedir. Yedek işgücü ordusunun kapitalist sistemin devamlılığı açısından iki işlevi vardır: İlki, yedekte tuttuğu insanları bir tehdit unsuru olarak göstererek çalışanları onlara sunulan çalışma koşullarına razı etmek; diğeri ise sermayenin

olası büyümesine karşı ihtiyaç duyulacak işgücü için hazırda bulunmak. Marx (2018: 640), göçmen işçileri de yedek işgücü ordusuna dahil eder ve onlar için “sermayenin, ihtiyacına göre kâh oraya kâh buraya attığı, hafif piyadeleri” benzetmesini yapar. Göçmen işçiler, sağlıksız barınaklara mecbur bırakılmaları nedeniyle sermaye tarafından hem iş yerinde hem de kiracı olarak iki kere sömürülürler (Marx, 2018: 641). Günümüz çalışma koşulları göz önünde bulundurulduğunda Marx’ın “hafif piyadeler” metaforunun günümüzdeki göçmen işçiler için hâlen geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim Şahin (2018) göçmen kadın işçilerin, Akpınar (2020) ise kaçak göçmen işçilerin “hafif piyadeler” tanımlamasını deneyimlediklerini ifade etmişlerdir.

Wallerstein (2014), dünya sistemleri yaklaşımında göçü, ülkeleri küresel piyasa ekonomisindeki konumlarına göre sınıflandırarak merkez-çevre ilişkileri çerçevesinde ele almaktadır. Buna göre merkez ülkeler ucuz işgücü ve hammadde gereksinimini karşılama, çevre ülkeler ise kapitalist gelişimlerini ve ekonomik kalkınmalarını tamamlama arzusu içindedirler. Çevre ülkeler küresel sermayeyi kendi topraklarına çekebilmek için esnek çalışma biçimlerini yaygınlaştırmaktadır (Robinson, 1999). Böylelikle çevre ülkelerde çalışma ilişkilerini düzenleyen yasalar, emeğin aleyhine işleyen bir hale evrilmektedir. Merkez ülkeler sermayelerini işgücü ve girdi maliyetlerinin düşük olduğu, örgütlenmenin zayıf olduğu bu çevre ülkelere kaydırmaktadır. İşgücünün esnek üretim ilişkileri içinde güvencesiz ve korumasız işlerde istihdamı yoluyla maliyetler düşürülmekte, gelişmekte olan ülkelerde enformel ekonomi ve enformel istihdam hızla yayılmaktadır. Çevre ülkeler geleneksel üretim ilişkilerini parçalayarak işsizliği ve olası göçmen nüfusunu artırmaktadır (Çağlayan, 2006). Nitekim Standing (2015: 157-158) göçmenlerin yedek işgücü ordusuna mensup olduklarına dikkat çekerek; göçmenleri, küresel dönüşümü tamamlayan ve prekaryanın¹ genişlemesini hızlandıran bir grup olarak tanımlamaktadır.

Castles vd. (2012: 119), göçmen politikalarına ilişkin devlet-piyasa yaklaşımlarının çelişkisine dikkat çeker: Devlet, özellikle kamuoyunu ‘yatıştırmanın’ bir yolu olarak, göçmenlerin işgücü piyasasına katılabilmelerine belirli sınırlamalar getirirken veya dışarıda kalmalarına işaret ederken; piyasa, göçmen emeğini ‘hoş’ karşılamaktadır. İşverenler için örgütsüz ve hak arama yollarından mahrum olan göçmen işçiler sömürüye açık bir grup olduklarından tercih sebebi olmaktadır. Bu durumda ise devletin, işverenlerin talebini karşılamak için düzensiz göçe ve kayıt dışı biçimde istihdama ‘göz yumması’ bir diğer yaklaşım olarak dikkat çekmektedir. Diğer taraftan devletler özellikle ekonomik kriz dönemlerinde artan işsizlik oranlarına karşılık, kriz yönetiminde ırkçılığı bir strateji olarak kullanabilmektedir (Castles, 1984). Örneğin yerel işçilerin

hak kayıplarından veya işsizlik sorunundan, emeğin esnekleştirilmesine dair politikaların ve giderek azalan sosyal faydaların sorumlu tutulması gerekirken, yasadışı göçmenler 'günah keçisi' ilan edilmektedir (Standing, 2015: 166).

Toplumda çoğunluğa göre ırk, din, dil açısından farklı kabul edilen kimseler ayrı bir grup olarak algılanır ve egemen gruplarca onlara biçilen özellikler üzerinden tanımlanırlar. 'Öteki' olarak tanımlanan bu gruba kendisine atfedilen özellikleri nedeniyle aşağı bir sosyal konum verilmektedir (Toksöz, 2006: 28). Kitle iletişim araçları ve medya aracılığıyla da 'yabancılar tehlikelidir' algısı fitillenmekte ve körüklenmektedir (Bauman, 2014: 76). Medyada, göçmenlerin verdikleri yaşam mücadeleleri ve/veya maruz kaldıkları hak ihlallerinden çok, bir güvenlik tehdidi olarak sunuluyor olmaları, toplumda göçmenlere karşı önyargının oluşmasında önemli bir etkidir. Doğanay ve Çoban-Keneş (2016: 154) Türkiye'de Suriyeli mültecilere yönelik yapılan gazete haberlerini inceledikleri çalışmada, ilgili haberler içindeki en büyük payın 'Mültecilere verilen haklar, ayrıcalıklar, fonlar' konuları üzerine olduğunu bulgulamışlardır. Bu durum yerel halk üzerinde mültecilerin 'kendi haklarına ortak çıkan imtiyazlı bir grup' olarak algılanmalarına ve onlara düşmanlık beslemelerine sebebiyet verebilmektedir. Yabancı göçmenlere karşı ayrımcı tutumlar dünya üzerinde genel bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Güney Afrika'da göçmen işçiler ile yerli işçiler arasında gerilim artmış ve göçmen işçilerin ciddi saldırılara uğramalarına neden olmuştur. Benzer şekilde; Federal Merkez Bankası'nın eski yönetim kurulu üyesinin yazdığı bir kitapta; Almanya'da yaşayan Türk ve Araplar nedeniyle, torunlarının yabancı bir kültür tarafından istila edilmiş bir toplumda yaşamasını istemediğini belirtmesi göçmenlere karşı dışlayıcı bir söylem olarak gösterilebilir (Standing, 2015: 173). Pek çok ülkede özel olarak yerleşik durumdaki göçmenler kültürel nedenlerden dolayı şeytanlaştırılmaktadır (Standing, 2015: 169-172).

İşverenler göçmenlik statüsünün; göçmenleri, düşük ücret ve kötü çalışma koşulları sunan işlerde tutmaya daha 'uygun' hale getirdiğinin farkındadır (Bloomekatz, 2007; Anderson, 2010). Örneğin Birleşik Krallık'ta, özellikle tarım sektöründeki bazı işverenler, düşük vasıflı işler için sundukları ücretlerin ve istihdam koşullarının çoğu İngiliz işçi için kabul edilemez olduğunu açıkça kabul etmektedir (Anderson ve Ruhs, 2012: 26). Benzer bilgiyi ABD'deki işverenler için de paylaşan Bloomekatz (2007: 1972), işverenlerin göçmen emeğine karşı olan bu algısının nedenini iki etmen üzerinden açıklamıştır: Birincisi yasaların göçmenleri savunmasız bırakması, ikincisi ise göçmenlerin kendi aralarında kurduğu sosyal ağlardır. Göçmen işçi için hak arama mecralarının yetersizliği onu sömürüye açık hale getirmektedir. Diğer taraftan birinci nesil göçmenlerin

arkadaş ve akrabalarına hatıra, ziyaret, telefon veya mektup yoluyla aktardıkları bilgiler ve gönderdikleri paralar değerli görülmektedir. Nitekim göçmen işçi, göç ettiği ülkenin koşullarına göre düşük ücret elde ediyor olsa da menşe ülkesine göre yüksek düzeyde ücret elde etmiş olmaktadır. Sosyal ağlarla aktarılan bu bilgiler yeni nesil göçmenlerin ücret düzeyini sorgulamasına ket vurmaktadır (Bloomekatz, 2007: 1977). Anderson ve Ruhs (2012: 25-26), işverenlerin göçmen emeğini tercih etme nedenlerini üç başlıkta ele almışlardır: Göçmenlerin ücret ve istihdam koşullarına ilişkin daha düşük beklentilerinin olması, yerli işçilerin bazı işlerde çalışmayı tercih etmemeleri nedeniyle açık işlerin oluşması ve özel bilgi ve beceri gerektiren bazı işler için bu yetilere sahip göçmenlerin bulunması. Diğer taraftan dil problemi yabancı işçi çalıştırma konusunda işverenlerin isteksiz olmasına neden olan etmenlerden biridir (Toksöz vd., 2012: 101-102). Ancak dil öğrenmenin göçmenlerin işgücü piyasasında tutunabilecekleri anlamına gelmediğini vurgulamak gerekecektir. Nitekim Nimer ve Rottmann (2020), dil öğrenmenin göçmenlerin sosyal hareketlilikleri üzerinde küçük bir etkisinin olduğunu öne sürmüş ve dil bilmemenin işverenin yabancı işçiyi güvencesiz ve düşük nitelikli işlerde tutma çabasına bir gerekçe oluşturduğunu, sorumluluğu ise 'başaramayan' göçmenlere yüklediğini ifade etmiştir.

Türkiye'de yabancı bir göçmenin, işçi statüsünde istihdam edilebilmesi için işverenin o işçi için çalışma izni alması gerekmektedir. Çalışma izni almak zaman alan bürokratik bir iş olması nedeniyle işverenler bu konuda isteksiz olabilmektedirler. Nimer ve Rottmann (2020: 6), işverenlerin göçmen işçilere asgari ücret ödemek zorunda kalmamak için çalışma izni almak istemediklerini belirtmektedir. Bélanger ve Saracoğlu (2020), Türkiye'nin göçmen politikasının işverenlere hizmet ettiğini, sermaye birikimi için önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Literatürde Türkiye işgücü piyasasında göçmen emeğinin durumunu konu edinen birçok çalışma yer almaktadır. Bunların içinde Türkiye'nin çeşitli kent ve sektörlerinde göçmenlerin çalışma yaşamını deneyimleme biçimlerini alan araştırmaları ile birlikte sunan çalışmalar (Ekiz-Gökmen, 2011; Toksöz vd., 2012; Durmaz vd., 2017; Lordoğlu ve Aslan, 2018; Kalfa-Topateş vd., 2018; Topateş vd., 2018b; Akbaş ve Ünlütürk-Ulutaş, 2018; Çınar, 2018; İşcan ve Çakır, 2019; Cebeci ve Çelik, 2021) incelendiğinde göçmenlerin; düşük ücret, sosyal güvencesizlik, ayrımcılık ve dışlanma pratiklerini deneyimledikleri görülmektedir. Buna karşın işverenlerin göçmen emeğine olan bakış açısına değinen sınırlı sayıda çalışmaya (Toksöz vd., 2012; Erdoğan ve Ünver, 2015) rastlanılmıştır. Bu çalışma, Denizli işgücü piyasasının talep yönlü analizini gerçekleştirmeyi ve Denizli'de işverenlerin göçmen emeğine olan bakış açısını ortaya çıkarmayı hedeflemesi nedeniyle literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaya adaydır.

Denizli Kentinin ve İşgücü Piyasasının Dinamikleri

Denizli sanayisi, çok uluslu şirketlerin ucuz işgücü ihtiyacını karşılayan bir işgücü piyasasına sahip olduğundan Özüğurlu (2008: 85), Denizli sanayisinin üretim yapısını “küresel fabrika” olarak nitelendirmiştir. Denizli aynı zamanda, küresel emek zincirinde önemli bir işleve sahip olması ve yoğun göçmen nüfusu barındırması nedeniyle göçmen emeğine ilişkin uygun bir araştırma sahasına sahiptir. Bu bölümde Denizli kentinin ve işgücü piyasasının dinamikleri detaylı bir biçimde ele alınacaktır.

Denizli'nin Nüfus ve Ekonomik Yapısı

Denizli'nin 2019 yılı itibarıyla 13.253'ü yabancı uyruklu olmak üzere toplam nüfusu 1.037.208'dir. 2019 yılında Denizli'ye gelen yabancı uyruklu göçmen sayısı ise 6.116'dır (TÜİK, 2020). 2022 yılı için, Türkiye'de ikamet izni bulunan yabancıların sayısı 1.396.820, Denizli'de ikamet izni bulunan yabancı sayısı ise 6.183'tür (GİB, 2022a). Buradan hareketle, TÜİK'in Uluslararası Göç İstatistikleri en son 2019 yılı için paylaşıldığından son durumda bir karşılaştırma yapma imkânı olmasa da, Denizli'deki göçmen nüfusun önemli bir kısmının ikamet izninin olmadığı söylenebilir. İkamet izni, göçmenlerin çalışma izinlerini de etkilediğinden, işgücü piyasasına katılımları için başat faktörlerden biridir. Göç İdaresi Başkanlığı'nın paylaştığı verilere göre; Denizli'de 2022 tarihi itibarıyla, geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeli sayısı 14.046'dır (GİB, 2022b). Bunun yanı sıra kentte Uluslararası Koruma Başvuru ve Statü Sahipleri de bulunmaktadır. Kentte İran, Irak, Afganistan, Türkmenistan gibi ülkelerden göç eden sığınmacı nüfus görünürlük kazanmıştır. Denizli'de yaşanan bu artışın temel nedeni ise, özellikle İran, Irak ve Afganistan gibi Suriye dışından gelen sığınmacı ve mülteciler için hedef ülkenin çoğunlukla Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olması ve Trump döneminde göçmenlere yönelik uygulanan politikalar nedeniyle ABD'nin Ortadoğu'dan gelen mültecilere kapılarını kapatmış olmasıdır. Bir başka deyişle, bu kimseler transit ülke olarak geldikleri Türkiye'de kalıcı hale gelmişlerdir. Yapılan çalışmalar özellikle İranlı nüfusun Denizli'de bir alt-kültür oluşturma boyutuna ulaştığını göstermektedir (Durmaz vd., 2017: 37-38; Kalfa-Topateş vd., 2018: 2025). Topateş vd. (2018a), Denizli'de yaşayan İranlıların sınıfsal konumlarını dört grupta ele almışlardır: İlk grup maddi imkanlarının yeterli olması nedeniyle işgücü piyasasına dahil olmayan 'göçmen aristokrasisi', ikinci grup İran'dan halen aile desteği alan, işgücü piyasasına kısmen dahil olmuş ancak her an proleterleşme tehdidi ile karşı karşıya olan 'orta sınıf', üçüncü grup nitelikli işgücü olup göç ettikleri ülkenin işgücü piyasasına ucuz işgücü olarak eklenen 'proletarya', dördüncü ve son grup ise işgücü piyasasına dahil olamayıp kriminal faaliyetlerde veya fuhuş sektöründe yer almak zorunda bırakılan 'sınıf altı' temsilcileridir. Kentteki İranlı nüfus içindeki

yoğunluğun, bahsi geçen sınıflamadaki üçüncü grup olan proletaryaya ait olduğu söylenebilir. Ayrıca kentteki İranlı sığınmacı ve mültecilerin 20'li ve 30'lu yaşlarda yoğunlaşması (Topateş vd., 2018b: 224), bu grupların kentin işgücü piyasasına müdahil olduklarının bir göstergesidir.

Denizli ekonomisinde sanayi ve turizm sektörleri önemli bir yer tutmaktadır. Turizm, kentin ekonomik yapısı içerisinde gerek istihdamı artırma gerekse çarpan etkisi ile diğer sektörleri etkileme anlamında önemli bir yere sahiptir. Denizli'de baskın turizm tipi, kültür turizmi ve termal sağlık turizmi olarak değerlendirilirken, yılın 12 ayına yayılan faaliyetleri ile özellikle Pamukkale, Laodikya, Karahayıt bölgesinde hem istihdama hem bölge ekonomisine önemli katkılar sunulmaktadır (Soydaş, 2017: 229). Turizm sektörü, emek yoğun bir sektör olduğundan istihdama büyük oranda katkı sağlamakta, ancak kayıt dışı istihdamın yüksek olmasıyla da dikkat çekmektedir. Türkiye'de 2020 yılı itibariyle kayıt dışılık oranı %30,59 iken; turizm sektörü ile doğrudan ilişkili olan 'kültür, sanat, eğlence, dinlenme ve spor' ekonomik faaliyetinde istihdam edilenler arasında kayıt dışı istihdam oranı %32,8 ile ortalama kayıt dışı oranından yüksektir (SGK, 2020). Türkiye'de turizm sektörü göçmen emeğinin yoğunlukla istihdam edildiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır (Ekiz-Gökmen, 2011; Toksöz vd., 2012; Ekiz-Gökmen, 2018). Nitekim Topateş vd. (2018b: 234), Denizli'de gerçekleştirdikleri araştırmada İranlı göçmenlerin arasında çok iyi derecede İngilizce bilmeleri nedeniyle Denizli'nin veya yakın illerin turistik bölgelerine turist taşıyarak kayıt dışı biçimde tur rehberliği işi yaptıklarını bulgulamışlardır.

Denizli'de sanayileşmenin temel aktörü tekstil sektörü olmuştur. 1940'lı ve 1950'li yıllarda Denizli'de el dokumacılığının yaygın olduğu bilinmektedir. Zamanla dokumacılık faaliyetinin kentlere kayması, üretimi atölye ölçeğine çıkarmıştır. Ulusal pazarla doğrudan bütünleşme dönemi olarak tanımlanan 1960'lı yıllar sermayenin emek üzerindeki biçimsel hakimiyetini arttırdığı yıllar olma özelliğini taşımaktadır. 1973 yılında kalkınmada öncelikli kentler arasına alınan Denizli'de tekstil üretimi atölyelerden fabrika ölçeklerine taşınmıştır. 1970'lerde aynı zamanda kentte metal sanayi ve gıda sanayi faaliyet göstermeye başlamıştır. Ücretli işçilerin dağılımına bakıldığında metal sanayi bu süreçte önemli derecede istihdam yaratmış olsa da dokuma sektörünün gerisinde kalmıştır (Durusoy-Öztepe, 2017: 168). 1980'li yılların başında ihracata yönelik kalkınma stratejilerinin benimsenmesi, ihracata dönük teşvik ve kredileri beraberinde getirmiştir. Nitekim 1988 yılında Denizli Organize Sanayi Bölgesi (OSB), 1999 yılında ise Denizli Serbest Bölgesi faaliyete geçerek, Denizli sanayisinin ihracata dönük büyüme performansında önemli bir etkiye sahip

olmuştur (Özüğurlu, 2008: 125-126). Kent 2001 krizinden olumsuz etkilense de kentin ekonomisi istikrarlı olarak büyüme göstermiştir (Durusoy-Öztepe, 2017: 168). Katma değeri yüksek olan makine sektöründe kentte giderek iş yeri sayısının artıyor olması, bu alanda bir çekim merkezi olabileceği sinyallerini vermektedir (Ulucan, 2017: 47).

İşgücü İstatistikleri

Türkiye’de il bazlı işgücü istatistiklerine erişmek mümkün olmadığından çalışmada Denizli’nin içinde bulunduğu TR32 Bölgesi (Denizli, Aydın, Muğla) incelenmiştir. Buna göre 2020 yılı itibariyle TR32 Bölgesi’nde işgücüne katılma oranı %51,1, istihdam oranı %46,2, işsizlik oranı ise %9,6’dır (İŞKUR, 2021: 5). Böylelikle TR32 bölgesinin işsizlik oranı, aynı yıl için, Türkiye geneli işsizlik oranından (%13,2) daha düşüktür.

Denizli, 2020 yılı itibariyle %6,25 ile Türkiye’de sendikalaşma oranının en düşük olduğu ildir (ÇŞGB, 2020). Denizli’nin sendikalaşma konusunda sınıfta kalması; Denizli’de işverenlerin sendikalara karşı ciddi bir direnç göstermeleri, işçilerin ise işten çıkarılma korkusu veya sendikaların ideolojik söylemlerinden rahatsızlık duymaları ile açıklanabilir (Kumaş, 2017: 18, 28). Yapılan çalışmalar bu durumun Denizli’de uzun yıllardır devam ettiğini göstermektedir. Nitekim 1990-2000 tarihleri arasında Denizli’de azımsanmayacak sayıda işçi, sendikaya üye olma ve sendikal faaliyetlere katılma nedeniyle işten çıkartılmıştır (Özüğurlu, 2008: 216).² Şahin’in (2016) Denizli’de tekstil sektörü özelinde gerçekleştirdiği çalışmasında; sendikalaşmanın oldukça zayıf olduğu, işverenlerin sendikaya üye olmayı engellemek adına işçilere işe alımda belge imzalattıkları veya benzeri telkinlerde buldukları ortaya çıkmıştır. Kumaş’ın (2017) Denizli’de işverenlerin sendikalara olan bakış açılarını ortaya çıkarmak amacıyla yaptığı çalışmada özellikle tekstil sektöründe büyük ölçekli işletme sahiplerinin işçi sendikalarına karşı oldukları ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde, Denizli işgücü piyasasında memnuniyet düzeyinin araştırıldığı bir çalışmada, Denizli’de sendika/dernek faaliyetleriyle ilgilenme düzeyinin Türkiye geneline göre daha düşük olduğu bulgulanmış ve bu durumun işgücü piyasasında memnuniyet düzeyinin artmasına ket vuran etmenlerden biri olduğu ortaya çıkmıştır (Kıdak, 2018). Örgütlülük düzeyinin düşük olması, sektörde çalışma koşullarının kötüleşmesine, kayıt dışı çalışmanın yaygınlaşmasına ve göçmen emeğinin daha çok sömürülmesine zemin hazırlamaktadır.

Denizli’de 20 ve üzeri çalışanı olan işyerlerinin sektörel dağılımına baktığımızda en büyük payın %48,4 ile imalat sektörüne ait olduğu görülmektedir. Böylelikle imalat sektöründe bulunan işyerlerinin toplam işyerleri içindeki ağırlığı Türkiye

ortalamasının üzerindedir. Benzer şekilde Denizli’de çalışanların yoğunlaştığı sektörler *imalat, toptan ve perakende ticaret* ile *idari ve destek hizmet faaliyetleridir*. Bu üç sektörde çalışanların toplam çalışanların içinde oranı %79,5’tir. Ayrıca Denizli’de 2021 yılı için 271 işletmede 1.378 açık iş tespit edilmiştir. Açık iş sayısı en fazla olan sektör yine imalat sektörüdür (İŞKUR, 2021: 34). Böylelikle Denizli’de özellikle bazı alanlarda işgücüne ihtiyaç duyulduğu ve bölgedeki azımsanmayacak boyutlarda olan göçmen nüfusun açık işlere yönlendirilebilme imkânı olduğu söylenebilir.

Alan Araştırması

Araştırmanın bu bölümünde, Denizli işgücü piyasasının sektörler bazında talep yönlü ihtiyaçlarının tespit edilmesi ve Denizli’deki işverenlerin yabancı göçmen işgücüne karşı olan bakış açılarının ortaya çıkartılması amacıyla gerçekleştirilen alan araştırması bulgularına yer verilmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada nicel ve nitel araştırma yöntemleri bir arada kullanılmıştır. Böylelikle nicel araştırmanın genelleştirilebilir sonuç üretme imkânından yararlanılmış; keşifsel bir süreç olan nitel araştırma ile de mevcut sorunların derinlemesine analizi gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın kapsamı sanayi sektörü ile sınırlandırılmıştır. Bunun nedeni Denizli ekonomisinin önemli bir kısmının imalat sanayisine dayanması ve kentteki göçmen nüfusun önemli bir kısmının -özellikle Uluslararası Koruma Başvuru ve Statü Sahiplerinin- mühendis, teknisyen, tekniker ve zanaatkar gibi nitelikli işgücünü temsil etmeleridir. Araştırmada sanayi dışındaki sektörlerin kapsam dışında bırakılması çalışmanın kısıtı olarak değerlendirilebilir.

Alan araştırması Ekim 2018-Mayıs 2019 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş, çalışmada oranlı tabakalı örnekleme tekniği kullanılmıştır. Böylelikle sektörlere göre tabakalara ayrılan işyerleri basit tesadüfi yöntemle seçilerek örnekleme dahil edilmiştir. Nicel araştırma kapsamında çalışmanın evrenini Denizli Sanayi Odasına kayıtlı 1497 işveren oluşturmaktadır. Sektörel dağılım göz önünde bulundurularak oluşturulan örnekleme 250 işveren yer almıştır. Kabul edilebilir asgari örneklem büyüklüğü dikkate alındığında (Gürbüz ve Şahin, 2017: 130), örneklem büyüklüğünün evreni temsil etme düzeyi %95 güven aralığında yeterli dereceye sahiptir. Evren ve örnekleme ilişkin detaylı bilgileri sunan Tablo 1’de, Denizli sanayisinde yer alan işyerlerinin sektörel dağılımına baktığımızda ağırlıklı olarak tekstil sektörünün yer aldığı görülmektedir.

Nicel araştırma kapsamında veri toplama tekniği olarak anket kullanılmış;

hazırlanan anket formu, işverenlere yüz yüze, telefonda veya online ortamda uygulanmıştır. Araştırmada anket katılımcıları ve derinlemesine mülakat görüşmecileri; iş yeri sahibi veya ortakları, insan kaynakları, personel, iş yeri veya muhasebe müdürleri olmuştur. Ancak çalışmada bu ayrıma gidilmeden genel olarak 'işveren' kavramı kullanılmıştır. İşveren veya işveren temsilcilerine yöneltilen anket soru formunda, iş yerine ilişkin bilgiler, açık işler, işgücü temininde karşılaşılan zorluklar, yabancı işçi çalıştırma durumları, yabancı işçi çalıştırmak için hangi teşviklere ihtiyaç duydukları gibi bilgileri ortaya çıkartacak sorular yer almaktadır. Böylelikle anket soru formunun ilk kısmı, İŞKUR tarafından düzenli olarak gerçekleştirilen İşgücü Piyasası Araştırması'nda (İPA) yer alan sorular temel alınarak hazırlanmış; ancak iş yerindeki çalışan sayısında herhangi bir kısıtlamaya gidilmeden ve sektörel düzeyde analiz yapmaya olanak tanıyacak şekilde kurgulandığından İPA'dan daha kapsamlı bir hal almıştır. Soru formunun ikinci kısmında ise işverenlerin yabancı işgücüne karşı olan bakış açılarını ortaya koymayı amaçlayan sorulara yer verilmiştir. Anket çalışması sonucunda elde edilen veriler istatistik paket programı olan SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) programına girilmiştir. Araştırma amacı doğrultusunda elde edilen bilgiler betimsel analizler aracılığıyla tablo ve grafiklerle sunulmuştur.

Tablo 1. Nicel Araştırmanın Evren ve Örneklem Bilgileri

Sektör	Evren sayısı	Örneklem Sayısı
Gıda	127	23
Tekstil	633	105
Ahşap-Mobilya	102	16
Kimya	50	9
Plastik	53	10
İnşaat	64	12
Mermer	202	22
Metal	106	16
Elektrik-Kablo	61	14
Makine	99	23
Toplam	1497	250

Nitel araştırma kapsamında ise mülakat ve gözlem teknikleri kullanılarak veri toplanmıştır. Sektörel dağılıma özen gösterilerek ve Denizli'de öne çıkan sektörlere yer verilerek seçilen 15 işverenle yüz yüze derinlemesine mülakat

gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler 37 dakika ile 90 dakika arasında sürmüş, ses kayıt cihazına onay veren katılımcılar için ses kaydı alınmış, onay vermeyenler için görüşme esnasında not alınmıştır. Görüşmelerde önceden hazırlanmış, yapılandırılmış soru formu kullanılmıştır. Soru formunda iş yeri bilgileri, mevcut istihdam düzeyi ve işverenlerin yabancı işçi çalıştırma tutumlarına ilişkin bilgi elde etmeye yönelik sorulara yer verilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bilgiler düzenlenmiş, tasnif edilmiş, örüntüler çıkarılarak sunulmuştur. Tablo 2'de görüşme yapılan kişilere ilişkin bilgiler sunulmuştur. Buna göre; görüşme gerçekleştirilen 15 işverenin; 5'i tekstil, 3'ü metal, 2'si mermer, 2'si makine, 1'i elektrik-kablo, 1'i kimya ve 1'i gıda sektörlerinden seçilmiştir. Metin içerisinde görüşmecilerden elde edilen bilgilere ilişkin alıntılara yer verilirken isim kullanmamak amacıyla G1, G2, ... şeklinde kodlar kullanılmıştır.

Tablo 2. Nitel Araştırmanın Görüşmecilerine İlişkin Bilgiler

Kod Adı	Sektör	Görüşülen kişi	İşyerinin yaşı	İşyerindeki yabancı çalışan sayısı
G1	Tekstil	İK müdürü	23	0
G2	Tekstil	İK müdürü	40	0
G3	Tekstil	İşyeri sahibi	6	0
G4	Tekstil	İK müdürü	41	0
G5	Tekstil	İK müdürü	20	0
G6	Metal	İK müdürü	38	0
G7	Metal	İK müdürü	37	0
G8	Metal	İK müdürü	29	0
G9	Elektrik/Enerji	İK müdürü	21	0
G10	Mermer	İşyeri sahibi	6	0
G11	Mermer	İşyeri sahibi	30	0
G12	Gıda	İşyeri sahibi	22	1
G13	Makine	İşyeri sahibi	32	0
G14	Makine	Muhasebe müdürü	10	0
G15	Kimya	İK müdürü	40	0

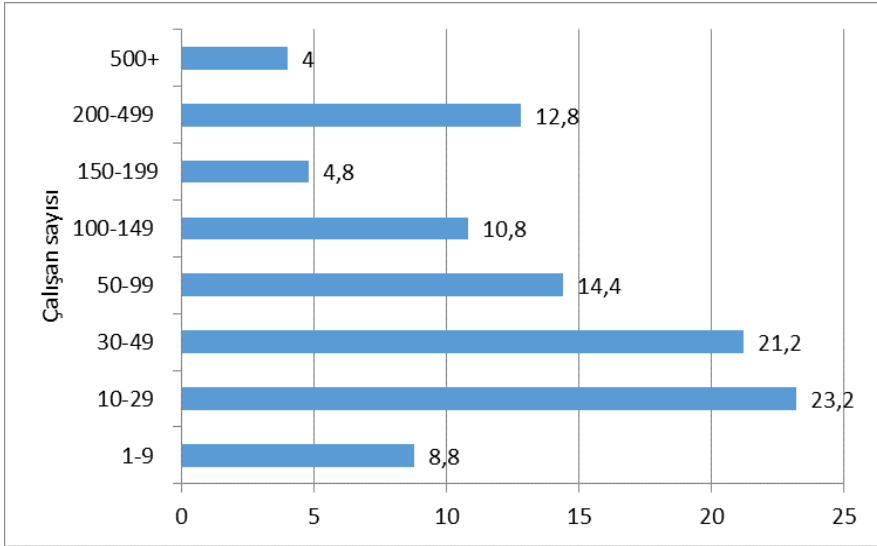
Denizli Sanayisinin Talep Yönlü Analizi

Çalışmanın bu bölümünde Denizli sanayisinin talep yönlü analizinin gerçekleştirilebilmesi için, sanayinin alt sektörlerinde istihdam edilen yerli ve yabancı çalışan sayıları, alt sektörlerle göre açık işler, çalışma biçimleri ve işçilere sunulan olanaklar, işverenlerin kullandıkları işçi arama kanalları, işgücü temininde güçlük çekilen meslekler ve aranan özelliklere yer verilmiştir. Böylelikle Denizli sanayisinin işgücü talebi ile göçmen emeğinin kesişebileceği noktalar ve/veya bu kesişimin önündeki engeller tespit edilmeye çalışılacaktır.

i. İşyerlerine İlişkin Özellikler

Grafik 1, araştırmaya katılan işyerlerindeki çalışan sayısını göstermektedir. Buna göre; işyerlerinin %8,8'inde 1-9 çalışan, %23,2'sinde 1-29 çalışan, %21,2'sinde 30-49 çalışan, %14,4'ünde 50-99 çalışan, %10,8'inde 100-149 çalışan, %4,8'inde 150-199 çalışan, %12,8'inde 200-499 çalışan ve %4'ünde 500 ve üzeri çalışan bulunmaktadır. Dolayısıyla 10-29 çalışanın bulunduğu işyerleri çoğunluktadır. Böylelikle Denizli işgücü piyasasında büyük oranda küçük-orta büyüklükteki işyerlerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Çalışan sayısının artması, kurumsallaşma göstergesi olması bakımından önem taşımaktadır. İşyeri ölçeğinin büyümesi, iş yerinin kurumsallaşmasını beraberinde getirdiğinden çalışma koşullarını iyileştirmektedir. Yapılan çalışmalar 10'dan az çalışanı olan işletmeler için tanımlanan mikro ölçekli işyerlerinde kayıt dışı çalışma oranlarının daha yüksek olduğunu göstermektedir (Güloğlu, 2005: 54; Lordoğlu ve Koçak, 2015: 103; Mahiroğulları, 2017: 553-554). Bu durum göçmenlerin istihdam edilme biçimlerine de yansıtılabilmektedir. Nitekim Erol vd. (2017: 20), özellikle küçük ve orta ölçekli tekstil ve hazır giyim sektörlerinde; üretimin organizasyonu, taşeron bağlantıları ve kayıt dışı istihdam biçimleri göz önünde bulundurulduğunda ucuz emek gücü ihtiyacının önemli bir kısmının Suriyeli göçmenler üzerinden karşılandığını vurgulamışlardır. Cebeci ve Çelik'in (2021: 148) Şanlıurfa'da gerçekleştirdikleri çalışmada, Suriyeli çalıştıran şirketlerin çoğunluğunun kurumsal bir yapıya sahip olmayan küçük ve orta ölçekli aile şirketleri olduğu ve bu işyerlerinde istihdam edilen Suriyelilerin neredeyse tamamının (%96,2) sigortasız çalıştırıldığı ortaya çıkmıştır. Ek olarak Lordoğlu ve Aslan'ın (2012: 138) Güneydoğu Anadolu Bölgesi illeri ve göç alan bazı illeri kapsama aldıkları çalışmada, iş yerinde etnik kökeninden dolayı ayrımcılığa maruz kaldığını ifade eden katılımcıların neredeyse tamamının küçük ölçekli işletmelerde istihdam edildikleri bulgulanmıştır. Diğer taraftan Erdoğan ve Ünver (2015: 78), Türkiye'deki işverenlerin Suriyeli göçmenler konusundaki görüşlerini ele aldıkları çalışmada, kurumsal iş yeri olarak nitelendirilebilecek orta ve büyük ölçekli işletme sahiplerinin, göçmenlerin kayıtlı bir biçimde istihdam edilebilmeleri için denetimlerinin artmasını ve göçmen işgücünün eğitimden geçmesini istediklerini ortaya koymuşlardır.

Grafik 1. Çalışan Sayıları (%)

Tablo 3 ise araştırma kapsamına alınan işyerlerinde çalışan sayılarını sektörde bazında sunmaktadır. Buna göre araştırmanın örneklemini oluşturan 250 iş yerinde 26.873 çalışan bulunmaktadır. Bunun 8.128'i kadın iken, 18.745'i erkektir. Her sektörde erkek çalışan sayısı, kadın çalışan sayısından fazla olmuştur. Kadın çalışanların %67,7'si tekstil sektöründe yer almakta, bunu %8,2 ile gıda sektörü takip etmektedir. Yabancı çalışan sayısı ise yalnızca 23 olarak kayda geçmiştir. Buna göre; 23 yabancı işçinin; 6'sı gıda, 3'ü tekstil, 1'i mobilya, 2'si plastik, 6'sı mermer, 2'si metal, 2'si elektrik-kablo, 1'i makine sektöründe yer almaktadır. Nitel araştırma kapsamında gerçekleştirilen mülakatlarda ise yalnızca bir işveren yabancı göçmen istihdam ettiğini ifade etmiştir. Oysaki araştırma kapsamında işverenlerle gerçekleştirilen mülakatlarda, hemen her görüşmeci kendisi hariç tüm işverenlerin yabancı işçi çalıştırdığını belirtmiştir. Dolayısıyla en azından görüşme yapılan bazı işverenlerin yabancı işçileri kayıt dışı çalıştırdıkları ve -ceza alırım korkusuyla- bu bilgiyi paylaşmayı tercih etmedikleri söylenebilir. Erdoğan ve Ünver (2015: 78), Denizli'deki işverenlerin, Gaziantep'te Suriyeliler 'sayesinde' işverenlerin maliyeti düşürdüğünü öne sürerek onlarla rekabet edememekten yakındıklarını ve haksız rekabet yarattığı için göçmenlerin kayıt dışı çalıştırılmasının önüne geçilmesi gerektiğini savunduklarını ortaya çıkarmışlardır. Benzer biçimde Cebeci ve Çelik'in (2021: 150) çalışmasında, Şanlıurfa'da Suriyelilerin sigortasız çalışmayı kabul etmesinin

yerel sermayelerin rekabet gücünü artırıcı bir etki yarattığı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Denizli’de işverenlerin insan onuruna yaraşır bir çalışma ortamı yaratmaktan ziyade, haksız rekabetin önüne geçebilmek için tüm işletmelerde göçmenlerin kayıt dışı çalıştırılmasının önlenmesini istedikleri anlaşılmaktadır.

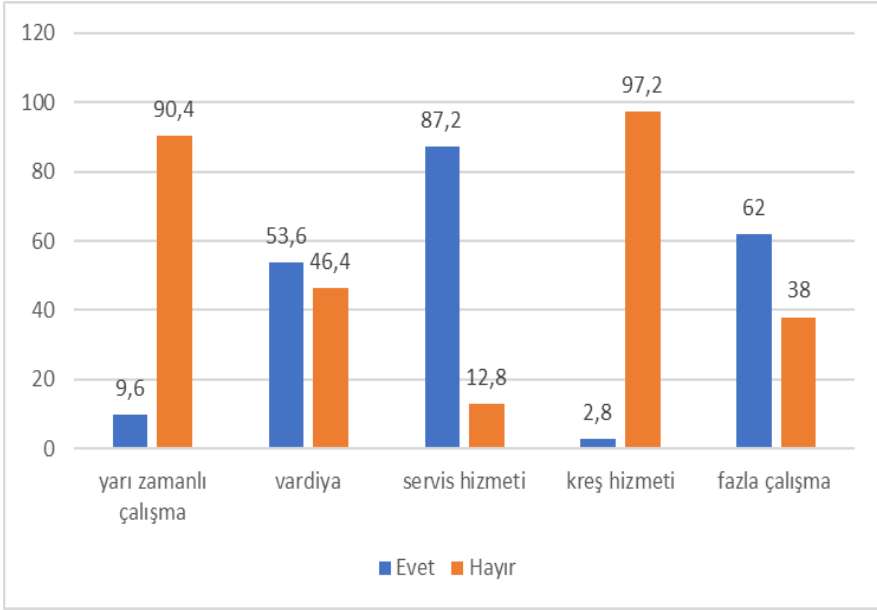
Tablo 3. Sektörlere Göre Çalışan Sayıları

	Toplam Çalışan Sayısı	Kadın Çalışan Sayısı	Erkek Çalışan Sayısı	Yabancı Çalışan Sayısı
Gıda	2060	670	1390	6
Tekstil	12655	5504	7151	3
Ahşap-Mobilya	1051	72	979	1
Kimya	828	220	608	0
Plastik	397	74	323	2
İnşaat	2717	482	2235	0
Mermer	1883	395	1488	6
Metal	1466	229	1237	2
Elektrik-Kablo	2095	222	1873	2
Makine	1721	260	1461	1
Toplam	26873	8128	18745	23

Grafik 2, araştırma kapsamındaki işyerlerinde yarı zamanlı çalışma, vardiyalı çalışma, fazla çalışma durumları ile servis hizmeti ve kreş hizmeti gibi olanakların olup olmadığını göstermektedir. Buna göre; işyerlerinin %9,6’sında yarı zamanlı çalışma yapılmakta, %53,6’sında vardiya sistemi bulunmakta, %62’sinde de fazla çalışma yapılmaktadır. İşyerlerinde sunulan hizmetlere bakıldığında ise; %87,2’sinde çalışanlar için servis hizmeti mevcutken, kreş olanağı yalnızca %2,8’inde bulunmaktadır. Görüşme yapılan işverenlerin büyük çoğunluğu işyerlerinin organize sanayi bölgelerinde olması ve bu bölgelerin şehir merkezine uzak alanlarda bulunması nedeniyle servis hizmeti sunduklarını ifade etmiştir. Kreş hizmeti sunan işletme sayısının oldukça az olmasının nedeni ise, kreş hizmetinin işverenler açısından maliyet kalemi olarak görülmesidir. Uluslararası çalışmalar göçmen işçilerin yerli işgücüne göre daha fazla vardiyalı çalışma ve fazla çalışma ile muhatap olduklarını göstermektedir (European Agency For Safety and Health At Work, 2009; Ambrosini ve Barone, 2007; Kattaa ve Byrne, 2018). Benzer biçimde Cebeci ve Çelik’in (2021: 145) Şanlıurfa’da aynı anda hem yerli işçilerin hem Suriyeli işçilerin bulunduğu işyerlerinde gerçekleştirdikleri çalışmasında Suriyeli işçilere daha çok fazla çalışma yaptırıldığı ortaya çıkmıştır. Aynı çalışmada yerli işçilerin %48,3’ünün Suriyeli işçilerin ise %75,2’sinin fazla

mesai ücretlerini hiçbir zaman alamadıkları bulgulanmıştır. Diğer taraftan Eklemezler ve Adiloğlu'nun (2021: 79) çalışması, çocuklu göçmen kadınların çocuğunu bırakacak kimsesinin olmamasının vardiyalı bir işe girmelerine engel olduğunu ortaya çıkarmıştır. İşyerinde kreş hizmetinin olmaması tüm çalışanlar için önemli bir sorun iken, göçmen işçiler için özellikle ilk yıllarda göç ettikleri ülkede bir çevresinin olmaması nedeniyle daha büyük bir sorun haline dönüşmektedir. Özellikle işgücü piyasasının esnekleşmesi ile birlikte artan yarı zamanlı çalışma biçimleri, bu durumda göçmen kadınlar için bir 'kurtarıcı model' olarak görülmektedir. Göçmenlerin yasal ve ekonomik güvencesizliği esnek işgücü arzını tetiklemektedir (Ünlütürk-Ulutaş, 2013: 238).

Grafik 2. İşyerlerinde Çalışma Biçimleri ve Olanaklar (%)

Araştırmaya katılan 250 iş yerinin 155'inde fazla çalışma yapıldığı ortaya çıkmıştır. Her sektörde farklı oranlarda olmakla birlikte fazla çalışma yapılmaktadır. Fazla çalışmanın en çok görüldüğü sektör inşaat (%83,3), en az görüldüğü sektör plastik sektörü (%20) olmuştur. Mobilya, tekstil, mermer, elektrik-kablo ve gıda sektörlerinde yer alan işyerlerinin ise yarısından fazlası fazla çalışma yaptırmaktadır. Fazla çalışma yapılan işyerlerinde işverenlerin %19,4'ü fazla çalışma yerine ilave işçi almayı düşünürken, %79,4'ü ilave işçi almayı düşünmediğini belirtmiştir. Türkiye'de fazla çalışma yaptırtmanın yükümlülükleri

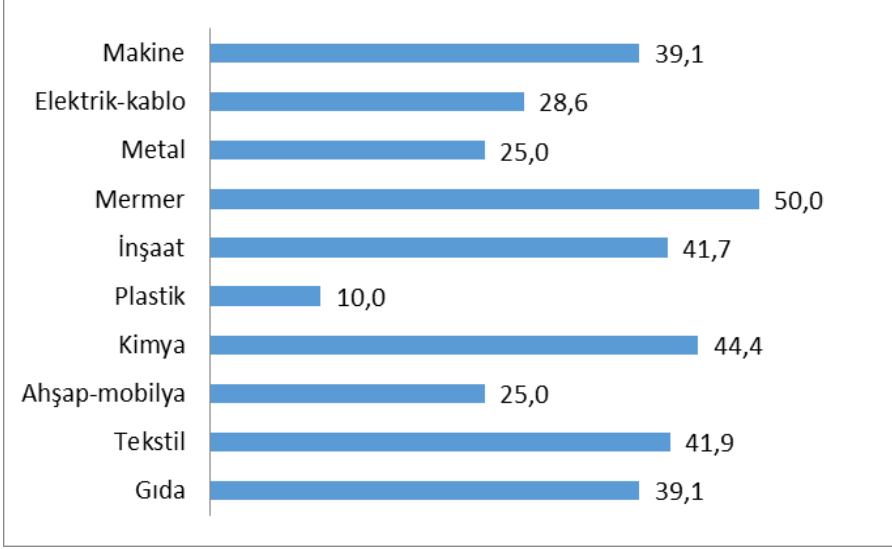

İş Kanunu'nda düzenlenmiştir. 4857 sayılı Kanun'un 41. Maddesinde düzenlendiği üzere, işveren fazla çalışma yaptırması karşılığında işçiye ya fazla çalışma ücreti öder ya da boş zaman kullandırır. İşverenlerin, özellikle emek yoğun sektörlerde, bu yükümlülüklerini yerine getirmesi çoğunlukla hak arama mecralarını kullanabilen bir işçi kitlesinin varlığında hayata geçebilmektedir. Özellikle kayıt dışı çalışmanın veya işsizlik oranlarının yüksek olduğu durumda fazla çalışma uygulamaları işçilerin hak kayıpları ile sonuçlanmaktadır. Nitekim işsizlik arttıkça işyerlerinde kuralsızlık beslenmekte, böylece işçiler -işsiz kalma korkusuyla- işverenin kendi çıkarlarına göre tasarladığı çalışma koşullarına boyun eğmek durumunda kalmaktadırlar (Yıldırım, 2012: 252). Yerli işgücünün yaşadığı bu sorun, çoğunlukla kayıt dışı çalışan, hak arama mecralarından uzak göçmen işçiler için daha katmanlı bir hâl almaktadır. İşverenin fazla çalıştırma isteğine karşı göçmen işgücü çaresizce boyun eğmektedir. Araştırmaya katılan işverenler arasında yabancı göçmen işçi çalıştırmaya sıcak bakanların (84 kişi) %69'unun iş yerinde fazla çalışma yapılmaktadır. Yapılan çalışmalar Denizli işgücü piyasasında yabancı göçmen işçilerin, fazla çalışmalarının ücretini almadan veya boş zaman haklarını kullanmadan günlük 18 saatlere varan çalışmalara mecbur bırakıldıklarını göstermektedir (Kalfa-Topateş vd., 2018: 2030; Akbaş ve Ünlütürk-Ulutaş, 2018: 183-184).

ii. İşgücü Talebi

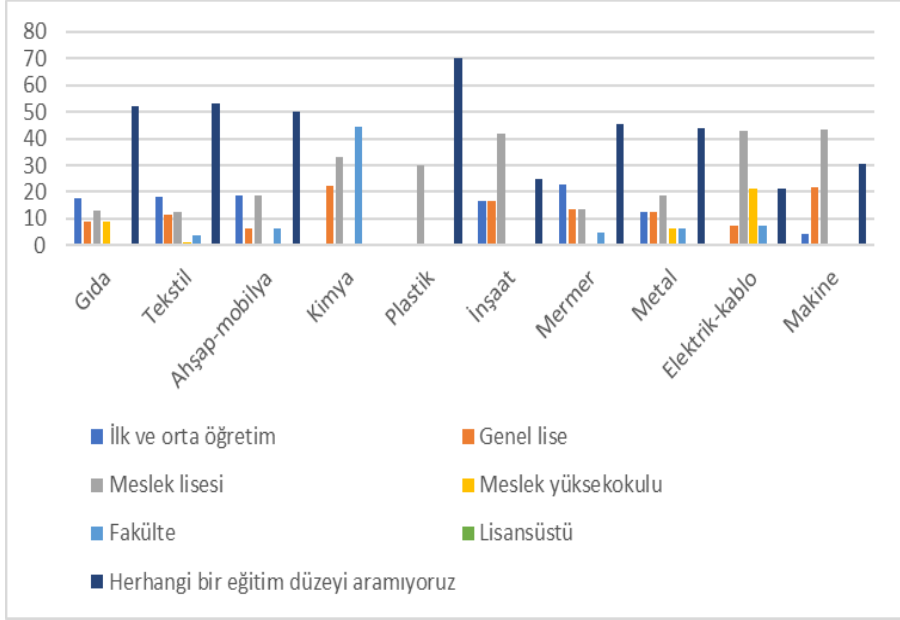
Sektörlerin açık iş oranları Grafik 3'te görüldüğü gibidir. 250 işverenden 95'i (%38) işçi aradığını, 155'i (%62) ise işçi aramadığını dile getirmiştir. Katma değerli sektörler olarak tanımlanabilen makine ve kimya sektörlerinde açık iş oranları sırasıyla %39,1 ve %44,4 gibi yüksek oranlarla karşımıza çıkmaktadır. En fazla açık iş (%50), ağır çalışma koşullarını barındıran mermer sektöründedir. Nitekim mermer sektöründen görüşmeciler işverenlerin önemli bir kısmı (%31,8'i), bu sektörde işçi bulmanın oldukça zor olduğunu, yabancı işçi çalıştırmak istediklerini, ancak bu sefer de çalışma izni prosedürleriyle karşılaştıklarını belirtmişlerdir. Nitekim Durmaz ve Akbaş'ın (2014) Denizli'de Romanların istihdam alanlarını araştırdıkları çalışmada, mermer sektöründe ağır çalışma koşulları nedeniyle sürekli açık iş bulunduğu ve yoğun biçimde Romanların istihdam edildiği ortaya çıkmıştır. Bahsi geçen çalışmanın yapıldığı tarihten bu yana kentte artan yabancı göçmen nüfusunun olması, Romanlar gibi bir başka dezavantajlı grup olan yabancı göçmen işgücünün tercih edilmeyen işlere 'mecbur' bırakılabileceklerini düşündürmektedir. Nitekim araştırma kapsamında görüşme yapılan işveren G2, Denizli'de mermer sektöründe çok fazla kayıt dışı yabancı göçmen istihdam edildiği bilgisini paylaşmıştır.

Grafik 3. Sektörlere göre açık iş oranları (%)

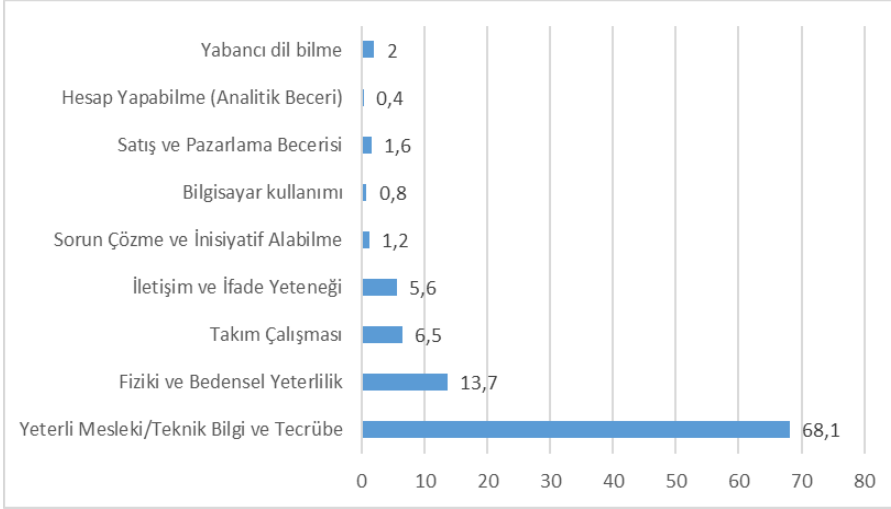
Denizli’de işgücü temini sırasında en çok talep edilen asgari eğitim düzeyine bakıldığında %45,2 ile herhangi bir eğitim düzeyinin aranmadığı ortaya çıkmıştır. Bunu %20,8 ile meslek lisesi, %14,4 ile ilk ve orta öğretim takip etmektedir. Dolayısıyla genel olarak bakıldığında Denizli’de çoğunlukla yüksek eğitim seviyesi gerektirmeyen işler yapılmaktadır. Ancak sektörel bazda bir homojenlikten söz etmek doğru olmaz. Grafik 4’te görüldüğü gibi sektör bazlı incelendiğinde; gıda, tekstil, mobilya, plastik, mermer, metal sektörlerinde herhangi bir eğitim seviyesi aranmazken; en çok aranan eğitim düzeyinin kimya sektöründe üniversite mezunu; elektrik-kablo ve makine sektörlerinde ise genel lise olduğu anlaşılmaktadır. Denizli’deki yabancı göçmen nüfus içerisinde en yüksek eğitimli grubu İranlılar oluşturmaktadır. Ancak nitelikli işgücüne ihtiyaç duyulan açık işlerde değerlendirilmek yerine, eğitim ve niteliklerinin çok altında yer alan işlerde kayıt dışı bir biçimde istihdam edilmektedirler (Durmaz vd., 2017; Kalfa-Topateş vd., 2018; Topateş vd., 2018b).

Grafik 4. İşgücü Temininde Talep Edilen Asgari Eğitim Düzeyi (%)

Grafik 5, işgücü temininde işverenler tarafından talep edilen becerileri göstermektedir. Buna göre; ilk sırayı %68,1 ile yeterli mesleki/teknik bilgi ve tecrübeye sahip olmak almaktadır. Ardından %13,7 ile fiziki ve bedensel yeterlilik, %5,6 ile de iletişim ve ifade yeteneği gelmektedir. Her sektör için ilk sırayı yeterli mesleki/teknik bilgi ve tecrübeye sahip olmak almıştır. Çoğunlukla nitelikli işgücünü bünyesinde barındıran elektrik-kablo ve makine sektörlerinde fiziki ve bedensel yeterlilik daha az aranan özellikler arasına girmiş, iletişim ve ifade yeteneği ikinci sırada aranan özellikler olarak karşımıza çıkmıştır. Araştırmaya katılan işverenlerden yabancı göçmen çalıştırmak istemediğini beyan edenlerin (166 kişi) %13'ü göçmenleri mesleki açıdan yetersiz gördüğü için istihdam etmek istemediğini belirtmiştir. Buradan hareketle uygun mesleki yeterliliğe sahip göçmen işgücü ile -bazı işyerlerinde- açık işlerin uyumlu eşleşmesini sağlayacak uygulamalara ihtiyaç duyulduğu söylenebilir.

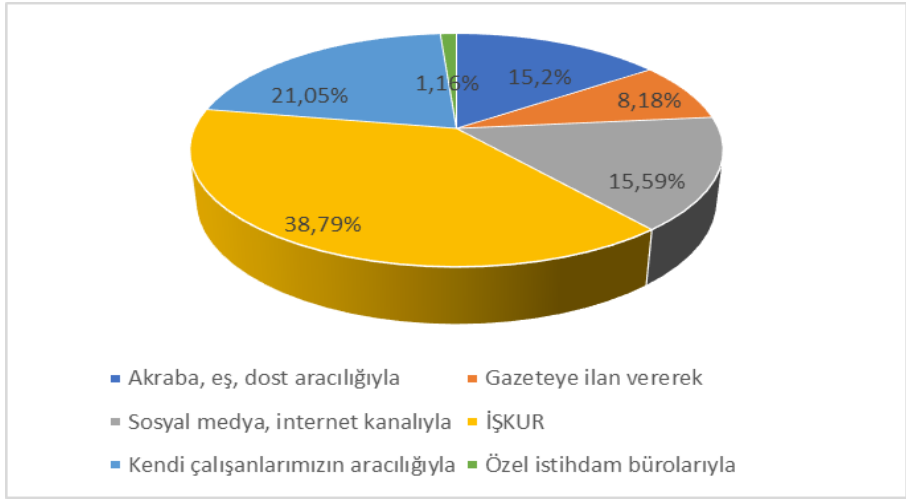
Grafik 5. İşgücü Temininde Talep Edilen Beceriler (%)

İşverenlerin önemli bir kısmı (%38,79) işçi arama kanalı olarak İŞKUR'u tercih etmektedir (Grafik 6). Bunun dışında sırasıyla; iş yerindeki mevcut çalışanların aracılığıyla (%21,05), sosyal medya veya internet aracılığıyla (%15,59), akraba, eş, dost aracılığıyla (%15,2), gazete ilanı aracılığıyla (%8,18) işçi aramaktadırlar. En az tercih edilen işçi arama kanalı ise özel istihdam büroları (%1,16) olmuştur. İşverenlerin mevcut çalışanların aracılığı ve akraba, eş dost aracılığı ile işçi araması kentte baskın 'memleketçilik' anlayışıyla ve dışa kapalılıkla açıklanabilir. İŞKUR'un ilk sırada olmasının nedeninin ise teşvikler olduğu söylenebilir. Ancak, İŞKUR'un kurs ve programlarının özellikle Suriyeli dışındaki sığınmacı ve mültecilere (Uluslararası Koruma Başvuru ve Statü Sahipleri) kapalı olması, göçmen işgücünün ilgili iş ilanlarına ulaşmasına ket vurmaktadır. Araştırmaya katılan işverenlerden yabancı işçi çalıştırmaya sıcak bakan işverenlerin (84 kişi) %69'u İŞKUR aracılığıyla işçi aradığını belirtmiştir. Ancak Denizli'deki göçmen nüfus içerisinde önemli bir paya sahip olan ve aynı zamanda nitelikli işgücünü temsil eden Uluslararası Koruma Başvuru ve Statü Sahipleri İŞKUR'un programlarına dahil olmadığından bu işlere erişememektedirler. Diğer taraftan göçmen işçi istihdam etmeye zaten sıcak bakmayan işveren G7, İŞKUR'a kayıtlı olmayan göçmen işçi istihdam ederek prim teşvik uygulamasından da yararlanamayacağı şu şekilde açıklamıştır:

Benim bildiğim kadarıyla bu göçmenler İŞKUR programlarına dahil edilmiyorlar mesela. Yani buyurun işte birinci sorun bu. Ya ben hem en az 2 aylık dönemde onu işe almak için uğraşacağım hem işe aldıktan sonra kaç ay oluyor 36 ay mı 42 ay mı? Bu süre boyunca da iş avantajlarını kaçıracam. Neden tercih edeyim o zaman ben göçmeni? (G7, metal)

Grafik 6. İşverenlerin İşçi Arama Kanalı (%)

Diğer taraftan işverenlerin %70,4'ü işgücü temininde güçlük yaşarken, %29,6'sı yaşamamaktadır. Buna göre; gıda, inşaat ve mermer sektöründe en çok vasıfsız işçi; tekstil ve metal sektöründe en çok operatör; mobilya, elektrik-kablo ve makine sektöründe en çok teknisyen; kimya sektöründe en çok mühendis; plastik sektöründe ise eşit düzeyde teknisyen, operatör ve vasıfsız işçiye ihtiyaç duyulmaktadır. Araştırmaya katılan işverenlerden işgücü temininde güçlük çektiğini beyan edenlerin (176 kişi) %36,4'ü yabancı işçi çalıştırmaya sıcak bakmakta, %63,6'sı ise yabancı işçi çalıştırmak istememektedir. İşverenlerin işçi bulmakta zorluk çekmesine rağmen yabancı işçi çalıştırmak istememesindeki en büyük etken ise %52 ile 'güven problemi' olarak karşımıza çıkmıştır. Bunu %44 ile 'çalışma izni alma yükümlülüğü' takip etmiştir. Dolayısıyla Denizli'de sanayi işverenlerinin yabancı göçmen işgücüne karşı ciddi boyutlara ulaşan bir önyargısının olduğu ve aynı zamanda çalışma izninin bürokratik işlemlerinden veya doğurduğu yasal sorumluluklardan kaçınmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Denizli'nin 'ihracat devleri' arasında sayılan elektrik-kablo ve

metal sektörlerinden görüşmeci işverenler G7 ve G8, özellikle nitelikli işgücünü çekmekte zorlandıklarını ifade etmişlerdir:

Vasıfsız işçi temininde güçlük yaşamıyoruz. Ama kalifiye eleman bulmak zor, gerçi onda da artık beklentiyi düşürdük, teknik lise mezunu olsun, bize yeter. Biz zaten işi öğretiyoruz da ama onu bile genelde bulamıyoruz. Bulsak da gelen kalifiye eleman bu sefer fazla ücret talep ediyor. (G8, metal)

Bizim sektörün bazı gereklilikleri var; teknolojiyi takip edip inovatif gelişmeler yapmak, bir şirketi geliştirmek, çalışanları eğitip beceri ve bilgi düzeylerini yükseltmek. Bunlar zorluk değil gereklilik aslında. Ama bazı nitelikli çalışan ya da üst düzey üniversitelerden mezun olan adayları bu lokasyona getirmek mümkün olmuyor maalesef, asıl zorluğumuz bu. Nitelikli bölümler için; mesela zaman zaman torna tesviye ustasına ihtiyacımız oluyor. Mekanik bakım, arıza teşhisi, inovatiften anlayacak kişileri bulmada zorluk çekiyoruz. Onlarda beklediğimiz bir deneyim, bir tecrübe, bazı teknik bilgiler oluyor. Üretim bölümü için farklı; tecrübe aramıyoruz çünkü üretim operatörlerimizde genel olarak bu işi bilen yok zaten. Denizli’de bakır tel kablo üretimini biz yapıyoruz sadece. Bizim niteliksiz işgücünden beklediğimiz hani gelişime açık olsun, gözü açık olsun, elinden ince işçilik gelsin, takip etme yeteneği olsun, bu kadar.” (G7, metal)

Nitelikli işgücü bulmakta zorlandığını ifade eden işveren G7, ‘nitelikli göçmen işgücünü değerlendirmek ister misiniz?’ sorusuna ise ‘hayır’ yanıtını vermiştir. Oysa işveren G7, Avrupa’daki fabrikalarında farklı milletlerden çalışanların olduğunu da eklemiştir. G7’nin anlatımlarından özellikle doğudan gelen yabancı göçmen işgücüne karşı bir önyargı olduğu sonucu çıkarılabilir:

Bizim Avrupa’da da bir fabrikamız var, orda iki yüz kişi çalışıyor. Zaman zaman buradan işçilerimiz de gider. Orada Meksikalılar, İspanyollar var, farklı kültürlerden insanlar... Bizimkilerle bir araya geliyorlar, iyi bir çalışma ortamları var. Çünkü bu çalışma ortamını sürdürebilecek hani belli başlı koşulları sağlayacak kişiler bunlar. Burada durum öyle değil ki. (G7, metal)

Gıda sektöründen görüşmeci bir işveren G12 de merkeze uzak iş yerine nitelikli işgücünü çekme konusunda zorluk yaşadığını “Gıda mühendisini 2 yılda bir değiştiriyoruz mesela. Nitelikli işgücü tabii sosyal hayata da önem veriyor. Merkeze uzak kalınca sosyal hayatı olmuyor. Gelip gitme bir yere kadar” şeklinde dile getirmiştir. Diğer taraftan çalışma ortamında hijyen sorununun olması da işçi bulmada zorluk yaşanmasının nedenleri arasındadır:

Şu anda bayanlarda makineci ihtiyacım var, çok acil makineci ihtiyacım var, operatör ihtiyacım var, ama yok! Yani bulamıyorum. Adama gösteriyorsun bu iş bana göre değil diyor. Ücret ikinci planda kalıyor. İşletme ortamı bazı bölümlerde iyi değil, tabi işin gereği yeri geliyor üzerin ıslanıyor yeri geliyor boya oluyor. Şimdi girdiğin gibi çıkmıyorsun mutlaka kıyafetini değiştirmen lazım. Tabi böyle şeyler zor geliyor insanlara, iş beğenmiyorlar. Ama belki yabancı birini getirseniz bana o şartı söylemez. Tamam, yaparım der. Ha belki ücret de ne veriliyorsa piyasa şartları neyse onu kabul eder. (G4, tekstil)

Böylelikle işverenlerin, göçmen işçilerin kötü çalışma koşullarını kabul edecek düzeyde çaresizlik içinde olduklarının farkında oldukları görülmektedir. Benzer biçimde Ekiz-Gökmen'in (2018) gerçekleştirdiği çalışmada turizm sektöründe göçmen işçilerin yasadışı konumları nedeniyle kötü çalışma koşullarına razı olmaktan başka çarelerinin olmaması ve aynı zamanda işgücü maliyetlerini düşürmede önemli bir rol oynamaları nedeniyle, işverenler tarafından talep görebildikleri ortaya çıkmıştır. Kalfa-Topateş vd. (2018) ise daha iyi yaşam ve çalışma koşullarına ulaşabilmek için hedef ülkelerine ulaşmanın bir ön koşulu olarak bekletildikleri transit ülkenin olumsuz çalışma koşullarına maruz bırakılan İranlı göçmenleri 'mecbur insan' metaforuyla açıklamışlardır. Nitekim çalışma koşullarına ve yaşadıkları suistimallere karşın göçmenler, sınır dışı edilme veya çalışma izinlerini kaybetme korkusuyla haklarını arayamamaktadırlar. Tekstil sektörü, işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından çalışanlara oldukça olumsuz koşullar sunan bir çalışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sektörün olumsuz çalışma koşulları tüm çalışanlar için geçerliken, göçmen işçiler kayıt dışı bir biçimde ve en 'dip'teki işlerde çalışmaları nedeniyle daha fazla olumsuzluk yaşamaktadırlar (Civan ve Gökalp, 2011). Nitekim Mutlu vd.'nin (2018: 81) İstanbul'da gerçekleştirdiği 300 Suriyeli ve 303 Türkiyeli katılımcının yer aldığı çalışmada, Suriyelilerin tamamının Türkiyeli işçilerin ise yarısının kayıt dışı istihdam edildikleri ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde Durmaz vd.'nin (2017: 40) Denizli'de İranlı göçmenlerin işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından çalışma koşullarını ele aldıkları çalışmada, İranlı bir katılımcının "Eğer tekstilde çalışmaya devam edersem kazandığım tüm parayı doktora veririm diye düşündüm" cümlesi, tekstil sektörünün çalışma koşullarını gözler önüne sermektedir.

Denizli'de işgücü talebi analiz edildiğinde hemen her sektörde açık işlerin olduğu ve işverenlerin özellikle nitelikli işgücü bulmada zorlandıkları görülmektedir. Kentteki göçmen işgücünün bu eksikliği giderme potansiyelinin olması, işverenlerin göçmen emeğine olan bakış açısını sorgulamayı gerekli kılmaktadır.

Denizli’de İşverenlerin Göçmen İşgücüne Karşı Bakış Açıları

Araştırmaya katılan işverenlerin %66,4’ü (166 işveren) iş yerinde yabancı işçi istemediğini belirtirken, %33,6’sı (84 işveren) yabancı işçi çalıştırabileceğini ifade etmiştir. Yabancı işgücü istihdam etmeyi olumlu karşılayan işverenlerin sektörel bazda oranlarına baktığımızda, ilk sırada makine sektörü karşımıza çıkmaktadır. Makine sektöründeki işverenlerin %43,47’si yabancı işçi çalıştırabileceğini ifade etmiştir. Benzer şekilde sırasıyla devam edecek olursak; ahşap-mobilya sektöründeki işverenlerin %37,5’i, elektrik-kablo sektöründeki işverenlerin %35,71’i, tekstil, kimya ve inşaat sektörlerindeki işverenlerin %33,33’ü, mermer sektöründeki işverenlerin %31,81’i, gıda sektöründeki işverenlerin %30,43’ü, plastik sektöründeki işverenlerin %30’u ve son olarak metal sektöründeki işverenlerin %25’i iş yerinde yabancı işgücüne yer verebileceğini söylemiştir (Tablo 4).

Şu an işçi aradığını söyleyen işverenlerin (95 kişi) ise %63,2’si yabancı işçi çalıştırmak istemediğini, %36,8’i yabancı işçi çalıştırabileceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Denizli’de işverenlerin işçi arayışında olması, yabancı işgücüne olan bakış açısını değiştirmemektedir demek doğru olacaktır.

Tablo 4. Sektörlere Göre İşverenlerin Yabancı İşgücüne Karşı Tutumu

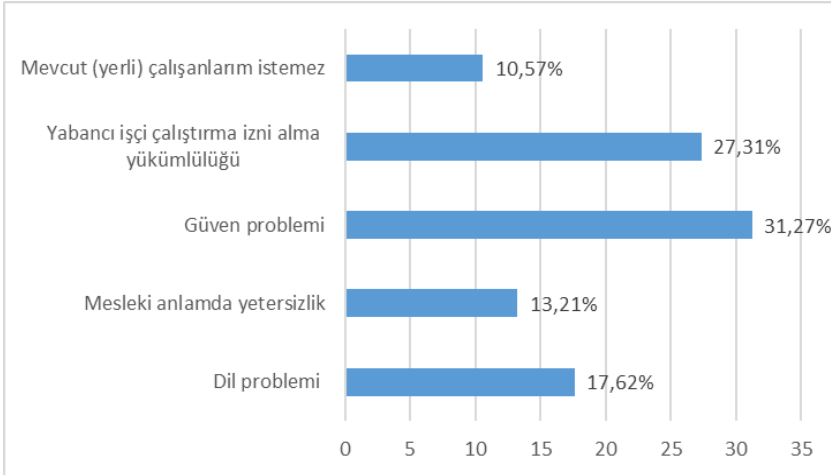
	Yabancı İşçi Çalıştırmak İsteyen (%)	Yabancı İşçi Çalıştırmak İstemeyen (%)		
		Teşvik Olması Koşuluyla Yabancı İşçi Çalıştırmak İsteyen (%)	Teşvik Olsa Dahı Yabancı İşçi Çalıştırmak İstemeyen (%)	Kararsız (%)
Gıda	30,43	50,00	50,00	0,00
Tekstil	33,33	45,71	52,85	1,44
Ahşap-Mobilya	37,50	30,00	60,00	10,00
Kimya	33,33	83,33	16,66	0,00
Plastik	30,00	57,14	42,85	0,00
İnşaat	33,33	12,50	87,50	0,00
Mermer	31,81	73,33	26,66	0,00
Metal	25,00	33,33	66,66	0,00
Elektrik-Kablo	35,71	33,33	66,66	0,00
Makine	43,47	38,46	61,53	0,00
Ortalama	33,60	46,30	53,70	-

Yabancı işçi istihdam etmeye olumlu bakan işverenlerin bir kısmı, iş ilanlarına başvurular arasında çok az sayıda yabancı olduğunu belirtmiştir. İŞKUR'un kurs ve programlarının özellikle Suriyeli dışındaki sığınmacı ve mültecilere (Uluslararası Koruma Başvuru ve Statü Sahipleri) kapalı olması, yabancı işgücünün iş arama kanalları konusunda bilgilerinin yetersiz olması ve özellikle sanayi bölgesinin şehir dışında olması nedeniyle yabancıların ulaşım sıkıntısı yaşamaları bu durumun sebepleri arasında gösterilebilir.

Grafik 7, işverenlerin yabancı işçi çalıştırmak istememe nedenlerini göstermektedir. Buna göre; iş yerinde yabancı işçi istemediğini belirten 166 işverenden 12'si nedenini açıklamak istemezken, geriye kalan 154 işveren için en büyük etkenin yabancı işgücüne karşı duyulan güven problemi (%31,27) olduğu ortaya çıkmıştır. İkinci neden olarak yabancı işçi çalıştırma izni alma yükümlülüğünün zorluğu (%27,31), üçüncü neden olarak dil problemi (%17,62), dördüncü neden olarak yabancı işgücünün mesleki anlamda yetersiz olduğu düşüncesi (%13,21), son neden olarak ise iş yerindeki yerli işçilerin yabancı işçi istemeyecekleri yönündeki düşünce (%10,57) karşımıza çıkmaktadır. Devam eden bölümde işverenlerin yabancı göçmen işgücü çalıştırmak istememelerinin nedenleri detaylandırılarak sunulmuştur.

Grafik 7. İşverenlerin Yabancı İşçi Çalıştırmak İstememe Nedenleri (%)

i. Baskın Milliyetçilik- Memleketçilik Duygusu ve Güven Sorunu

Yabancı işçi istihdam etme konusunda katı bir şekilde olumsuz görüş sergileyen işverenler asıl olarak, işsizlik oranlarının yüksek olması nedeniyle önceliğin kendi vatandaşlarına ait olması gerektiğini düşündüklerini vurgulamışlardır. Buradan hareketle Denizli’de işverenler açısından ‘milliyetçi’ duyguların ön plana çıktığı söylenebilir.

Denizli’de işverenlerin işgücü temini konusunda yeterince dışa açık olmadıkları anlaşılmaktadır. Denizli’de yapılan bir çalışma kentteki işverenlerin özellikle tekstil sektöründe kendi bölgelerinden işçi seçtiklerini ortaya çıkarmıştır (Kuştepeli vd., 2013: 236). İşçilerini çoğunlukla Denizli ve çevresinden temin ettiklerini belirten görüşmeciler işveren G8, sahiplendiği ‘memleketçilik’ anlayışını şu şekilde ifade etmiştir:

Bizim burada toplam yetmiş tane mavi yakalı çalışmamız var. Ege Bölgesi dışından gelen kimse yok. Ege Bölgesi dediğim Afyon, Dinar olmazsa olmaz zaten. Geri kalan hepsi Denizli’nin ilçelerinden; Acıpayamlı, Serinhisarlı, Yatağanlı, Babadağlı, Dinarlı, Çivrilili. Yani genellikle buranın insanı çalışıyor burada. Bırakın yurt dışını, şehir dışından bile kimse yok neredeyse. Yalnız bizde de değil, hani Denizli’de genelde böyledir. (G8, metal)

Bazı işverenlerin göçmen işçilerle herhangi olumsuz bir deneyim yaşamamış olmasına rağmen beslediği önyargı, memleketçilik ve milliyetçilik duygularının bir yansıması olarak karşımıza çıkmıştır:

Yani doğudan gelenler büyük ihtimalle bizden daha kötüdür; yani emin değilim ama daha kötüdür diye düşünüyorum. Çünkü doğunun kültürünü aşağı yukarı biliyoruz. Yani Türkiye’nin doğusuna gitmeye gerek yok, ülkeden sonraki doğuya gitmeye hiç gerek yok. İşyerimin karışmasını istemem. (G7, metal)

Çınar’ı [Denizli’nin merkezi] biliyorsunuzdur, orada pek işim olmuyor, gitmiyorum. Geçen indiğimde inanın o kadar farklı bir yerde gördüm ki kendimi... Dükkanların üstünde Arapça yazılar gördüm, aynı İstanbul gibi olmuş çok şaşırdım. Ben bu durumdan rahatsız oldum. Güven duygusu uyandırmıyorlar bende, her anlamda. İşyerini nasıl emanet edebilirsin ki? (G9, elektrik-kablo)

Toksöz vd.’nin (2012: 100-102) İstanbul’da gerçekleştirdikleri araştırmada, tatile giderken göçmen işçisine evinin anahtarını bırakacak kadar güvendiğini söyleyen bir işverene karşılık çoğu işverenin göçmenlere güven duymadıkları ortaya çıkmıştır. Aynı çalışmada işverenlerin, göçmen işçilerin verilen ücreti

beğenmediği, işi yarıda bırakıp gitme alışkanlıklarının olduğu yönünde iddialarının olduğu görülmüştür.³

Diğer taraftan basında çıkan veya sosyal medyada dolaşan haberlerin göçmen işgücüne olan bakış açısını etkilediğini söylemek mümkündür. İşveren G8'in "Suriyelilerin maaşlarının yarısını devlet ödüyor. Bu kadar Türk işçi açken ya da ne bileyim işsiz varken, bu olacak iş mi? Ben karşıyım" şeklindeki ifadelerinin göçmenlere ilişkin ortaya atılan asılsız haberlerin, göçmen emeğinin istihdam edilebilirliğini azaltma eğilimine bir örnek oluşturabildiği söylenebilir. Diğer taraftan farklı sektörlerde işveren olan G2, G8 ve G9 görüşme esnasında Denizli'nin ilçesi Kale'de yaşanan cinsel istismar haberini⁴ örnek göstererek özellikle Suriyeli göçmenlerin güvenilmez olduklarını vurgulamışlardır. Denizli'de özellikle Suriyeli göçmenlere karşı bir önyargının olduğu, nitelikli işgücü olan İranlılara kısmen daha sıcak bakıldığı, görüşmeciler işveren G6'nın sözlerinden anlaşılmaktadır:

Her gün haberlerde duyuyoruz çok şükür çevremizde yaşanmıyor da, adam geliyor evinde bomba üretiyor mesela. Ya da ne bileyim adamların ne yapacağını, gelse şimdi fabrikayı patlatmayacağını nereden bileceksin tanıyorsun ki. Bu yüzden Suriyeli falan istemeyiz iş yerinde. Neden? Çünkü güvenle ilgili bir şey bu. İranlılar için bir şey diyemem, onlar çok daha farklı bir millet. (G6, metal)

Ancak Denizli'de İranlılara karşı da yaşam tarzları nedeniyle işverenler tarafından bir önyargı olduğu görülmüştür:

Bir işletmeciler arkadaşım var, onunla konuşuyoruz, İranlılar yanılmıyorsa on beş günde bir çarşamba günleri parti yapıyorlarmış. Bir tane organizatörleri var Facebook'ta sürekli yayınlıyor; bugün işte İranlılarla beraberiz diye. Ben şey yapamıyorum yani tuhaf geliyor bana, dans falan ediyorlar. Eğlenceyi de çok seviyorlar. İşte bu konulardan dolayı çok güvenilir de gelmiyorlar bana. (G4, tekstil)

İşverenlerin bir kısmının İranlı göçmenlere karşı önyargılı davranmalarının bir nedeni, Denizli'de bulunan İranlı göçmenlerin önemli bir kısmının LGBTİ bireylerden oluşmasıdır. Gerçekten de Denizli'nin LGBTİ göçmenler için -diğer uydu kentlere göre- daha uygun bir yaşam tarzı sunması nedeniyle kentteki İranlı LGBTİ bireylerin sayısı artmıştır (Durmaz vd., 2017: 38; Kalfa-Topateş vd., 2018: 2018). İşveren G4'ün bahsettiği İranlıların eğlenceyi seviyor olmalarından dolayı duyduğu rahatsızlığın altında yatan etmen, açıkça dile getiremediği, İranlı göçmenler arasında oldukça fazla olan LGBTİ bireylerin varlığı olarak okunabilir.

Nitekim Denizli’de İranlı göçmenlere yönelik yapılan araştırmalarda İranlı işçilerin LGBTİ oldukları anlaşıldığında işverenler tarafından yıldırmaya yönelik ayrımcı davranışlara maruz bırakıldıkları bulgulanmıştır (Durmaz vd., 2017: 40; Kalfa-Topateş vd., 2018: 2033).

ii. İşgücü Piyasasına Entegrasyonda Teşviklerin Etkisi

Göç alan ülkeler, göçmenlere yönelik önyargıları kırmakla, göçmen ve yerli işgücüne birlikte huzurlu bir yaşam ve çalışma hayatı sunmakla yükümlüdürler. Bunun ön koşullarından biri ise yabancı göçmenlerin yaşadıkları kentin işgücü piyasasına entegre olmalarını sağlamaktır. Bu konuda devlete ve işverenlere büyük rol düşmektedir. Özellikle yabancı göçmen işgücüne karşı önyargı besleyen toplumlarda devlet göçmen işgücünü yasal bir zeminde işgücü piyasasına çekmeyi bir sečenek olarak görebilir. Bu bağlamda göçmen iřçi istihdam edilmesini teşvik edecek uygulamalar hayata geçirilebilir. İşveren G1, yabancı göçmen işçileri kente entegre edebilmek için devlet teşviklerinin şart olduğunun altını çizirken, göçmenlerin istihdam edilme hakkını göz ardı ettiği gerçeğinin yanı sıra taşıdığı -iç içe geçmiş haldeki- korku, acıma ve merhamet duygusu dikkat çekmiştir:

İnşallah böyle teşvikler olur devlet teşvik yapar da istihdam edilirler. Yoksa biz onları suçla itmiş oluruz; hırsızlığa, şuna buna... Ben Denizli’de görüyorum her yer Suriyeli, İranlı. Allah korusun diyorum ya benim de çoluğum var çocuğum var. Kendim bile bazen akşamları yürürken tedirginlik hissediyorum. Bunlar da insan yani onlar da çalışsin. Madem böyle bir şey geldi başımıza hep beraber kazanalım, yaşayalım. (G1, tekstil)

Diğer taraftan göçmen işçi istihdam etmeye sıcak bakmayan işveren G8 teşviklerin yabancılara bakış üzerinde bir eki yaratamayacağını savunarak, göçmen işgücünü entegre etmenin yolunun eğitim sisteminden geçtiğini şu şekilde ifade etmiştir:

Bence işgücü piyasasına entegre etmeyi teşviklerle değil anca eğitimle sağlayabiliriz. Biz Kürtlerle de aynı şeyleri yaşadık. Biz hiç ders almadan Suriyelilerle mücadele etmeye çalışıyoruz şimdi. Yani yarın bir gün onlar da aynı şeyi diyecek; bunlar bizi asimile etmeye çalışıyor, bunlar bizi Türkleştirmeye çalışıyor. Ben size şöyle söyleyeyim; bu şekilde teşviklerle bunu çözemeyiz. Bunu ancak okulda çözebiliriz. Yani karma sistemde bir eğitime geçilmeli bence ve küçükken bu insanlar birbirlerini tanımalı. şöyle bir durum var; onlar arkadaş oldukça, yani çocuğunuzun iyi arkadaşı olsa onu tanıyacaksınız, ailesini tanıyacaksınız. Çünkü artık yani artk bu dönemin konjonktürü müdür

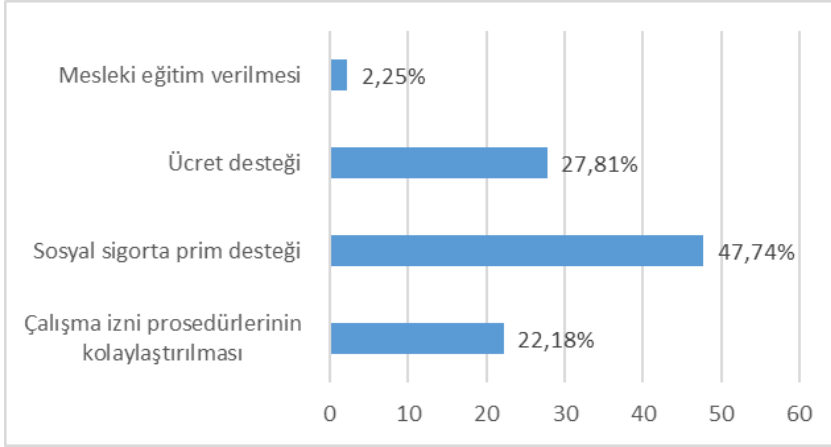
bilmiyorum, bu dönemin aileleri, ebeveynleri hep çocuk üzerine bir şeyleri var, nasıl diyeyim bir dünya görüşleri var. Çocuğunun iyi anlaşabildiği, Suriyeli, entegre olan iyi arkadaşları var ise onların aileleriyle de entegre olmak isteyeceksiniz. (G8, metal)

Araştırma kapsamında iş yerinde yabancı işçi istemeyen işverenlere (166 kişi) “yabancı işçi çalıştırmaya yönelik teşvikler olursa, yabancı işçi çalıştırmayı düşünür müsünüz?” sorusu yöneltilmiştir. 2 işveren yanıt vermek istemezken, geriye kalan işverenlerin %46,3’ü teşvikler olursa yabancı işçi çalıştırmaya sıcak bakabileceğini belirtmiştir. %53,7’si ise teşvik dahi olsa asla yabancı işçi çalıştırmayı tercih etmeyeceği yanıtını vermiştir (Tablo 4). İşveren G4’ün söylemlerinden göçmenlerin öncelikle kente entegre olmaları gerektiğine inandığı, ancak aynı zamanda entegre olabilmeleri için gerekli olan istihdam edilebilmeleri konusunda sorumluluk üstlenmek istemediği anlaşılmaktadır:

Yani teşvik falan da değil, ben anca yerli işçi hiç bulamazsam, kapanacak hale gelirim yabancı işçiyi düşünürüm. Çoğumuz da böyledir diye düşünüyorum. (...) Önce onlar buraya bir uyum sağladıklarını gösterebilirler bakalım. (G4, tekstil)

Önce yabancı işgücü istihdam etmek istemediğini ifade edip, teşvik olması koşuluyla yabancı işçi çalıştırmayı kabul edebileceğini söyleyen işverenler için, özellikle kimya, plastik, mermer, tekstil ve gıda sektörlerinde teşvik uygulamasının yabancı işçi çalıştırma konusunda fikir değiştirici bir nitelik taşıdığı görülmüştür. Çeşitli teşvikler olması halinde yabancı işçi çalıştırabileceğini beyan eden işverenlerin talep ettikleri teşvikler ise Grafik 8’de verilmiştir. Buna göre en fazla talep edilen teşvik sosyal sigorta prim desteği (%47,74) iken, ücret desteği (%27,81) ikinci sırada, çalışma izni prosedürlerinin kolaylaştırılması (%22,18) ise üçüncü sırada yer almaktadır. Ayrıca mesleki eğitim verilmesi (%2,25) yönünde de bir talep bulunmaktadır.

Grafik 8. Yabancı İşçi Çalıştırmaya Yönelik Talep Edilen Teşvikler

Diğer taraftan Türkiye’de işsizlik oranının yüksek olması yabancı göçmen işgücünün işgücü piyasasına entegre edilmesini güçleştirmektedir. Nitekim göçmen işgücüne olan dışlayıcı pratikler kimi zaman yerli işgücü tarafından da karşılık bulabilmektedir (Kalfa-Topateş vd., 2018: 2035). Standing (2015), göçmen işçilerin genel olarak işçilerin pazarlık gücünü zayıflattığını, prekaryayı şişirdiğini ve sonuç olarak reel ücretlerin ve emeğe dair devlet korumalarının törpülenmesine neden olduğunu dile getirmektedir. Görüşme yapılan gıda sektöründe işveren G12, iş yerine yabancı işçi geldiğinde yerli işçilerinin rahatsızlık duyduğunu, “(...) İlk geldiğinde bizim çalışanlar arasında bir önyargı oldu; işte sen Suriyelisin, vatanını sattın geldin gibi şeyler söylüyorlardı. Orada da biz devreye girdik, şahit olduğumda hemen müdahale ettim.” sözleriyle ifade etmiştir. Benzer bir açıklama tekstil sektörü için duyduklarını aktaran işveren G7’den şu şekilde gelmiştir:

Türk işçiler onları [yabancı göçmen işçileri] daha ucuz işgücü olarak gördükleri için nefret ediyorlar. Yani çünkü işveren onu kayıt dışı çalıştırıyor. Mesela fason üretimde. Daha düşük ücret ama buna muhtaç; hiçbir gelir kapısı yok, İran’dan belirli bir gelirle gelmiş o da tükenmek üzere. Ne verirsiniz ona evet demek zorunda. Dolayısıyla yerli işçiler için böyle bir rahatsızlık da yaratıyorlar bir taraftan. (G7, metal)

Görüşme yapılan işverenlerden yabancı göçmen işçi çalıştırabileceğini söyleyenler arasında, yabancıların iş ilanına başvurmadıkları için onlara ulaşmadıklarını belirtenler de olmuştur. Araştırmanın OSB’de yapılması ve bu bölgelerin şehir merkezinden uzak alanlarda olması nedeniyle, yabancıların iş ilanlarına erişmede güçlük çektikleri söylenebilir.

iii. İstihdam Edilebilirliği Sınırlayan Bir Yasal Düzenleme Olarak Çalışma İzni

İşverenlerin sahip olunan beceriye göre nitelikli göçmen işgücüne talep duyabileceği görülmüştür. Çalışma izinlerinin geç çıkması, özellikle geçici süreyle işçi alımı aşamasında işverenleri zor durumda bırakmaktadır. Makine sektöründe işveren G13 “Bir İranlı için müracaat ettim, işlemler o kadar uzun ki... Nitelikli birisiydi gerçekten almak istemiştim, olmadı.” şeklindeki ifadesi ile çalışma izni almak için geçen sürenin uzunluğuna vurgu yapmıştır. Elektrik-kablo ve tekstil sektörlerinden katılımcı işverenler de benzer ifadelerde bulunmuşlardır:

Başvuru süreci çok uzun, yani bir haftayı anlayabilirim, ama öyle değil çok uzuyor. Artık sistem de kolay; internette başvuruda bulunuyorsun e-devletten görüyorsun yani. (...) Geçenlerde bir tane yabancı çalışan alacaktım geçici süreyle yani oturma izni bitmiş. Zaten o evrak, ikametgâh evrağı, çıkasıya kadar iş bitmiş oluyor. O süre inanılmaz uzun. Biz bu süreci beklerken zaten iş bitti gitti... Yani bu kişinin Çincesi iyiydi, Uygur Türklerinden, kaçırdık. Artık internette başvuruyu yapıyorsun tamam ama süreç yine çok uzun. (G9, elektrik-kablo)

Geçenlerde Irak Türkmeni işçiler başvurdu, maalesef bakanlıktan izin alamadık, ikamet izni süresi dolmamıştı o yüzden alamadık, üstüne de düşemedik, onlar uğraşmak istemedi. Prosedürler zor, Bakanlıktan izin almak, evraklar, o prosedürler daha basitleşse, o işleri işçilerin kendileri yapsalar, bize deseler ki benim iznim var belgelerim var, daha pratik olur. Ki o elemanlar da çok iyiydi, ben onları kaçırdığıma hala üzülüyorum, çok niteliklilerdi yani mühendisler geliyor, çok iyi meslek dallarında elemanlar geliyor üniversite mezunu. Başvururlarsa değerlendiririm, kesinlikle de alırız yani.” (G1, tekstil)

Toksöz vd.’nin (2012: 100, 102) İstanbul’da gerçekleştirdikleri araştırmada işverenlerin Türkmenistan’ın özellikle köyünden gelen göçmen işçilerin çalışkan, dürüst, ne iş olsa yapan, çalışma koşullarına itiraz etmeyen kimseler olarak görmeleri nedeniyle bu işçilere karşı sempati besledikleri görülmüştür. Aynı çalışmada işverenlerin göçmenlere çalışma izni ve oturma izni verilmesi halinde göçmen işçi çalıştırmaya daha gönüllü olacakları ortaya çıkmıştır. Bizim

çalışmamızda da çalışma izninin işveren tarafından alınmasının birçok işveren için caydırıcı nitelik taşıdığı ortaya çıkmıştır. Makine sektörü işverenlerinin önemli bir kısmı yeterli mesleki bilgiye sahip yabancı işçileri çalıştırmak istediğini ancak çalışma izni prosedürleriyle uğraşmak istemediklerini, işçinin bu izni kendisinin almasının işleyişi kolaylaştıracağını düşündüklerini belirtmişlerdir. Diğer taraftan çalışma izni alırken, Türk işçi yerine yabancı çalıştırılmak istenmesinin nedeninin sorulması da işverenler için yabancı işçi çalıştırma konusunda caydırıcı bir etki yaratmaktadır.

Mermer ve tekstil sektörlerinden görüşmeciler işverenler, çalışma izni almanın zorluğu nedeniyle yabancıların kayıt dışı istihdam edildiklerini vurgulamışlardır:

Bizde yok ama mermerde özellikle çok fazla kayıt dışı yabancı çalıştırıldığını duyuyoruz. Devlet çalışma iznini kolaylaştırırsa hem kendi için de kârlı olur, sigorta primi alınır onlar üzerinden de. Devlete de para lazım, bu yolla alınmış olur. Sayıları da az değil çünkü. (G2, tekstil)

Çalışma izni almak çok zor. Böyle olduğu için de zaten kaçak çalışmaya teşvik gibi bir durum var Türkiye’de. Yani geliyorlar, hem yabancılar hem çalışmak zorundalar, biz de kolay izin alabilelim ki kayıtlı çalışsınlar. Mesela gelen yabancı kendisi alsın çalışma iznini, o zaman kayıt dışı yabancı çalıştırma sayıları da azalır bakın. (G10, mermer)

Şu an iş yerinde kayıt dışı biçimde bir yabancı göçmen istihdam eden işveren G12, çalışma izni konusunda devlet kurumlarının da destekleyici olmadıklarını hatta kayıt dışı çalışmaya göz yumduklarını şu şekilde dile getirmiştir:

Bizde bir tane Suriyeli çalışan var, 3 senedir falan çalışıyor. İK birimine sordum dedim ki nasıl sigortalı yapabiliriz. O da mevzuatı incelemiş, işin içinden çıkamamış, SGK’yı aramış. Oradan da demişler ki; ‘biz idare ediyoruz işte siz de edin’ böyle deyip çıkmışlar işin içinden. Başka muhatap da bulamadık. Hani olur da başına bir iş gelirse [iş kazasını kastediyor] biz onu yalnız bırakmayız, arkasında dururuz, ama herkes öyle yapmaz. (G12, gıda)

Göçmenler için güvenceli istihdam edilme sorununun yanı sıra önemli bir sorun alanı da barınmadır. Yapılan bir çalışma, Denizli’de ev sahiplerinin ev/apart kiralalarını göçmenlere karşı daha yüksek tuttuğunu ortaya çıkarmıştır (Kalfa-Topateş vd., 2018: 2028). Araştırmamızda işveren G12’nin iş yerinde çalışma izni alamadığı için kayıt dışı biçimde çalıştırmak ‘zorunda kaldığı’ göçmen işçinin kalacak yeri olmamasına bulduğu çözüm şu şekilde olmuştur:

Biz ucuz işgücü oldukları için çalıştırmıyoruz. Bizim yan fabrikamızda daha önce bir Suriyeli çalışıyordu, onun vasıtasıyla geldi, o zor durumda olduğunu söylemişti bize. Babam da hiç dayanamaz öyle şeylere, ilk geldiğinde çok mahcuptu mesela. Kalacak yeri de yoktu, biz ona fabrikada, bir bağ evi gibi bir yer var, orada kal dedik, orada uzun süre yaşadı. (G12, gıda)

Burada işveren G12, kayıt dışı bir biçimde çalıştırdığı göçmen işçisine barınma imkânı sağlayarak adeta suçunu hafifletmeye çalışmaktadır, ki kalacak yer olarak gösterilen yerin fabrika içerisinde bir yer olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla Marx'ın (2018: 641) ifade ettiği gibi göçmen işçinin işveren tarafından çifte sömürüye maruz bırakılmasının deneyimlendiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan işveren G12'nin göçmen işçiye karşı sergilediği tutum -tıpkı yukarıda bahsettiğimiz işveren G1'de olduğu gibi- göçmen işçinin çalışma ve barınma hakkını görmezden gelerek acıma duygusu temelinde şekillenmektedir.

iv. Bir Ayrımcılık Pratiği Olarak Dil Bariyeri

Araştırma kapsamında yabancı göçmen işgücü çalıştırmak istemeyen işverenlerin %17,6'sı gerekçe olarak dil problemini öne sürmüştür. Özellikle üretimde çalışan yabancı göçmenlerin çalışabilmeleri için, yaşanabilecek olası bir iş kazasını önlemek amacıyla, Türkçe bilmelerinin bir ön şart olduğu; diğer taraftan iş yerinde beyaz yakalı pozisyonunda çalışan bir yabancı göçmenin Türkçe bilmesinden ziyade İngilizce biliyor olmasının bir tercih sebebi olabileceği karşımıza çıkmıştır:

Yabancı işçiye karşıyız, teşvik falan ne olursa olsun istemem. Yabancı işçiyle iletişim problemi yaşayacağımızı düşünüyorum. O beni anlamayacak ben onu anlamayacağım, nasıl birlikte iş yapacağız? Düşünsenize ona dil öğretilene kadar ne kadar süre geçecek kim bilir, kendi memleketimden birini alırım, daha iyi. Zaten işsiz çok. (G14, makine)

Türkçe bilmiyorsa bir işçinin bizde çalışması mümkün değil. İçerde ona bir makine teslim edeceksin, ne derece sağlıklı? Yanlış bir şey yapsa, onu uyarını anlamazsa iş kazalarının önünü alamayız, onun için dil önemli. (G4, tekstil)

Daha önce yabancı stajyerlerimiz oldu, İngilizce biliyordu. Hem burada kendi çalışanlarımız [beyaz yakalılar] İngilizcelerini geliştirdiler böylece, bu hoşumuza da gitti. Onun için İngilizce bilen nitelikli yabancılara kapımız açık. Ama üretimde çalışacaksa ilk önce Türkçe bilmeleri gerekiyor, çalışma arkadaşlarını anlaması için, söyleneni yapabilmesi için. (G9, elektrik-kablo)

İşyerinin üretim kısmında çalışabilmek için öncelikle Türkçe bilmek gerektiğini ifade eden işveren G4 ve G9'a 'İşyerinin başka bölümlerinde –örneğin dil bilmenin çok önemli olmadığı yemekhane, çay ocağı bölümlerinde- istihdam eder misiniz?' sorusu yöneltildiğinde ise yabancı işçiye karşı olan tutumun değişmediği görülmüştür. Böylelikle dil bilmemenin bazı işverenler için işe almama bahanesi olarak öne sürüldüğü söylenebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Denizli, Türkiye'nin önemli turizm ve sanayi merkezlerinden biridir. Turizm kendi dinamikleri dışında birçok sektöre istihdam alanı yaratma konusunda önem arz etmektedir. Ancak bu çalışma sanayi sektörü ile sınırlandırılmıştır. Denizli sanayisi, küresel emek zincirinde önemli bir işlevi olan ve çok uluslu şirketlerin ucuz işgücü ihtiyacını karşılayan bir işgücü piyasasına sahiptir. Kentin sanayisinin sektörel bazda dağılımı incelendiğinde kentteki işyerlerinin yaklaşık yarısının imalat sektöründe yer aldığı görülmektedir. Bu alanda başı çeken alt sektörler tekstil, mermer ve gıda olarak karşımıza çıkarken, son yıllarda Denizli'de makine ve kimya sektörlerine önem verilmesi dikkat çekmektedir. Böylelikle zamanla emek yoğun sektörlerden, katma değerli sektörlerle geçiş yaşanabileceğinin ve Denizli'de nitelikli işgücüne olan ihtiyacın artabileceğinin sinyali verilmektedir.

Denizli ciddi oranda Suriye, İran, Afganistan, Türkmenistan, Irak gibi ülkelerden gelen yabancı göçmen nüfus barındırmaktadır. Yapılan çalışmalar, Denizli'de çalışma hayatına dahil olan göçmenlerin nitelik gerektirmeyen işlerde, kayıt dışı biçimde istihdam edildiklerini göstermektedir. Göç alan ülkeler; demokratik ilkeler çerçevesinde ırkçılıkla mücadele etmek, göçmenlere yönelik önyargıları kırmak, göçmen ve yerli işgücüne birlikte huzurlu bir yaşam ve çalışma hayatı sunmakla yükümlüdürler. Bunun ön koşulu ise yabancı göçmenlerin yaşadıkları kente ve ülkeye entegre olmalarını sağlamaktır. Bu konuda işverenlere de büyük bir rol düşmektedir. Yabancı göçmenlerin geldikleri ülkeye entegrasyonunun sağlanmasında, o ülkede insan onuruna yaraşır bir biçimde istihdam edilmeleri gerekliliği kuşku götürmez bir gerçekliktir.

Bu çalışma Denizli işgücü piyasasının talep yönlü analizini gerçekleştirmeyi ve yabancı göçmen emeğinin işgücü talebindeki yerini ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda nitel ve nicel araştırma yöntemleri bir arada kullanılarak Denizli Sanayi Odası'na kayıtlı 250 işveren ile anket yoluyla, 15 işveren ile yüz yüze derinlemesine görüşmeler yoluyla veri toplanmıştır. Denizli sanayisinde iş yeri ölçeğine bakıldığında en büyük payın küçük-orta büyüklükteki işyerlerinden oluştuğu görülmüştür. Bu durum kurumsallaşmış işyerlerinin az olduğunu göstermekte ve böylelikle Denizli sanayisinin göçmen emeğini kural

tanımayarak istihdam edebilmesinin önünü açmaktadır. Genel itibariyle kadın istihdam oranının yüksek olduğu Denizli’de kadınların en çok tekstil sektöründe istihdam edildikleri, ancak yüksek kadın istihdam oranlarına rağmen OSB’nde işyerlerinin çok büyük bir kısmının kreş imkânı sunmadığı tespit edilmiştir. İş yerinde kreş hizmetinin olmaması şüphesiz tüm çalışanları ilgilendiren bir sorundur, ancak göçmen kadın işçiler için, özellikle göç edilen ilk yıllarda, kentte çocuk bakımı konusunda kendisine destek olabilecek bir çevresinin olmaması nedeniyle daha büyük bir sorun haline dönüşmektedir. Denizli sanayisinde açık işlere bakıldığında, en çok açık işin oldukça ağır çalışma koşulları olan mermer sektöründe olduğu, bunu sırasıyla kimya ve tekstil sektörlerinin takip ettiği ortaya çıkmıştır. Kimya ve tekstil sektörlerinde de, benzer biçimde, insan sağlığını tehdit eden olumsuz çalışma koşullarının etkili olduğu söylenebilir. İşverenlerin işgücü temininde en çok tercih ettikleri becerinin ise; mesleki yeterlilik, teknik bilgi ve tecrübe olduğu görülmüştür.

Denizli’de sanayici işverenlerin büyük bir kısmı yabancı göçmen işgücüne sıcak bakmamakta ancak çeşitli teşviklerin olması halinde fikirlerini değiştirebilmektedir. Görüşmecilerin hemen hepsinin göçmenlerin işgücü piyasasına entegre edilmesi gerekliliğine inandığı ancak bu konuda sorumluluk almak istemedikleri anlaşılmıştır. Milliyetçi ve memleketçi duyguların baskın olduğu Denizli’de işverenlerin yabancı göçmen işgücüne karşı olumsuz bakış açısının en büyük nedeni önyargıdır. Basında ve sosyal medyada çıkan haberlerin bu önyargıları beslediği gözlemlenmiştir. Bu anlamda göçmenlere ilişkin kamu spotlarının yapılması yararlı olabilir. Denizli’de işverenlerin göçmen gruplar içerisinde en fazla Suriyelilere karşı önyargılı oldukları görülmüştür. İşverenlerin yabancı göçmen işgücüne karşı olumsuz tutumunun bir diğer nedeni de dil sorunudur. Talep edilen niteliksiz işgücü için Türkçe bilmenin önemli olduğu, nitelikli işgücü için İngilizce bilmenin ön plana çıktığı görülmüştür. Ancak dil sorununun aynı zamanda önyargıları perdelemek için de öne sürülebildiği ortaya çıkmıştır. Yabancı göçmen işgücünün kentte istihdam edilebilirliğini arttırmak için, yerel yönetimler ve İŞKUR işbirliğinde bu kişilere yönelik Türkçe dil kursları açılabilir. Yabancı göçmenler için, işverenlerin talep ettikleri mesleki yeterlilik, teknik bilgi ve tecrübeye yönelik kurslar düzenlenebilir. Böylelikle kentteki açık işlerle göçmen nüfusun buluşması sağlanabilir.

Yabancı işgücüne karşı olumlu bakış açısına sahip olan işverenlerin büyük bir kısmı da çalışma izni alma yükümlülüklerinden kaçınmaktadır. Online ortamda izin başvurusu ve takibi yapılabiliyor olmasına rağmen, işverenler, izin alınması için geçen süreyi oldukça uzun bulmaktadırlar. Görüşmecilerin bu konudaki ortak görüşü, çalışma izninin işçi tarafından alınması yönündedir. Bir kontrol

mekanizmasının geliştirilmesiyle, izin yükümlülüğünün işçide olması işveren açısından yabancı işgücünü tercih etme şansını artırabileceği söylenebilir. Diğer taraftan yabancı göçmen işçi çalıştırabileceğini beyan eden işverenler, yabancı işgücünün iş ilanlarına başvuruda bulunmadığının altını çizmiştir. Buradan hareketle kentte göçmen nüfus için iş arama konusunda bilgilendirme eğitimlerinin düzenlenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan İŞKUR programlarından özellikle Uluslararası Koruma Başvuru ve Statü Sahiplerinin yararlanamaması, yabancı işgücü ile işverenlerin buluşmasını engellemektedir. İŞKUR programları yerli-yabancı işgücü arasında hiçbir ayırım gözetilmeksizin uygulanmalıdır. Diğer taraftan; işverenlerin çalışma izni konusunda isteksiz olmalarının bir nedeni de çalışma izninin işveren için -asgari ücret, sosyal güvence gibi- bir takım yasal zorunluluklar doğuracak olmasıdır. Denizli’de sendikalaşma oranının oldukça düşük olması, çalışma hayatına ilişkin kuralların doğrudan işveren tarafından belirlenmesine neden olan önemli bir etken olarak düşünülmektedir. Ayrıca Denizli’deki sanayi işverenleri arasında yabancı işçi çalıştırmaya sıcak bakanların bir kısmının göçmen işçinin çalışma ve barınma hakkını görmezden gelerek acıma duygusu kapsamında bu tutumu sergiledikleri gözlemlenmiştir. Bu tutum göçmen işgücünün istihdamını bir hak olmaktan uzaklaştırıp lütuf olarak sunması nedeniyle göçmen işgücüne dayatılan kötü çalışma koşullarını meşrulaştırma gibi tehlikeli bir yöne sahiptir.

Çalışmanın önemli bulgularından biri de Denizli’de sanayi işverenlerinin -doğrudan dile getirmeseler de- önemli bir kısmının kayıt dışı bir biçimde yabancı göçmen işçi çalıştırdığıdır. Ayrıca elde edilen bulgular, devletin yabancı göçmenlerin kayıt dışı çalıştırılmalarına karşı sessiz kaldığını göstermiştir. Burada; çalışma izni almanın zorluğunun etkisi olmakla birlikte, özellikle ağır çalışma koşulları olan iş yerlerinde yerli işgücü bulamamaları, yabancı göçmen işgücünün ise düşük ücretler karşılığında çaresizce kötü çalışma koşullarını kabul etmesi; bir başka deyişle ‘sermayenin hafif piyadeleri’ olması temel nedendir. Böylelikle piyasanın göçmen emeğini ‘hoş’ karşıladığı görülmüştür.

Bu çalışma, sanayi sektöründe yer alan işverenlerin göçmen emeğine olan bakış açısını ortaya koymayı amaçladığından literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaya adaydır. İleride yapılacak çalışmalar için, her sektörün iç dinamikleri farklı olacağından, farklı kentlerde ve sektörlerde işverenlerin göçmen emeğine olan bakışının araştırılması önerilmektedir.

Sonnotlar

1 Prekarya, küreselleşme ve işgücü piyasalarının parçalanmasıyla oluşan yeni ve güvencesiz çalışan grubunu temsil etmek için, ilk olarak Bourdieu tarafından kullanılan bir kavramdır. Standing (2015) ise bu yeni çalışan grubunun bir sınıfı temsil ettiğini, sürekli kaygı ve kontrolü kaybetme korkusu yaşayan herkesin prekaryaya dahil olduğunu ileri sürer.

2 Özüğurlu'nun (2008: 214) 2008 yılında Denizli'de gerçekleştirdiği çalışmada; tekstil sektöründe yer alan bir iş yerinde örgütlenme çalışmalarında başı çeken bir işçinin, bu faaliyeti ortaya çıkar çıkmaz işten çıkartıldığı ve işveren tarafından "Sakin tazminat falan diye uğraşma, yoksa seni Denizli'de aforoz ederim" şeklinde tehdit aldığı ortaya çıkmıştır. Burada "aforoz etme" eylemi tekil gibi gözükür; ama sermayenin tarihsel eğilimleriyle uyumlu olay, işverenlerin kendi içlerindeki örgütlülüğüne ve bu temelde örgütlenen işçilerin işten çıkarılması ve yeni iş bulması süreçleri üzerindeki etkilerine ilişkin bir fikir vermektedir.

3 Göçmen işçiler çoğunlukla, benzer nitelikteki yerli işçilere göre daha düşük ücretler karşılığında ve çoğunlukla daha düşük nitelik gerektiren işlerde istihdam edilmektedirler (ILO, 2012). Dolayısıyla göçmen işçilerin işten ayrılma gerekçelerinin çoğunlukla kötü çalışma koşulları olduğu söylenebilir.

4 İlgili haber için bkz <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-45821721>

Kaynakça

- Akbaş S ve Ünlütürk-Ulutaş Ç (2018). Küresel Fabrika Kentinin Görünmeyen İşçileri: Denizli İşgücü Piyasasında Suriyeli Göçmenler. *Çalışma ve Toplum*, 56, 167-192.
- Akpınar T (2020). *Sermayenin Yeni Hafif Piyadeleri*. İstanbul: Kor Kitap Yayınevi.
- Alpman P S (2018). Göçmen Kimliği ve Emeği, Sığınmacı Kimliği ve İşgücü Piyasası. *Toplum ve Hekim*, 33(5), 337-347.
- Ambrosini M ve Barone C (2007). Employment and Working Conditions of Migrant Workers, <http://www.eurofound.europa.eu/ewco/studies/tn0701038s/tn0701038s4.htm>. Son erişim tarihi: 05/12/2019.
- Anderson B (2010). Migration, Immigration Controls And The Fashioning of Precarious Workers. *Work, Employment & Society*, 24(2), 300-317.
- Anderson B ve Ruhs M (2012). Reliance on Migrant Labour: Inevitability or Policy Choice?. *Journal of Poverty and Social Justice*, 20(1), 23-30.
- Bauman Z (2014). *Modernite, Kapitalizm, Sosyalizm: Küresel Çağda Sosyal Eşitsizlik*. İstanbul: Say Yayınları.
- Durmaz Bodur N (2022). İşgücü Talebinde Göçmen Emeğinin Yeri: Denizli İli Örneği. *1207 Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1170-1211.

Bélanger D ve Saracoglu C (2020). The governance of Syrian refugees in Turkey: The State-Capital Nexus and its Discontents. *Mediterranean Politics*, 25(4), 413–432.

Bloomekatz R (2007). Rethinking Immigration Status Discrimination And Exploitation In The Low Wage Workplace. *UCLA Law Review*, 54(6), 1963-2010.

Castles S (1984). *Here for Good: Western Europe's Nev Ethnic Minorities*. Londra: Pluto Press.

Castles S ve Miller M J (2008). *Göçler Çağı modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*. Çev. B U Bal ve İ Akbulut, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Castles S vd. (2012). Irregular Migration: Causes, Patterns and Strategies. İçinde: I Omelaniuk (der), *Global Perspectives on Migration and Development*, Springer, 117-151.

Cebeci A ve Çelik E (2021). Kapitalist Üretim İlişkilerinde Suriyeli Sığınmacıların Rolü: Şanlıurfa Örneği. *Fiscaoeconomia*, 5(1), 136-152.

Ciğerci-Ulukan N (2015). Kapitalizmin Denzinde Boğulanlar: Göçmenler ve Göç Politikaları. İçinde. *İşçi Sınıfı ve Göç*. Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Enstitüsü Bülteni, Sayı 4, 30-39.

Civan G ve Gökalp A (2011). Göçmen İşçi Kavramı ve Göçmen İşçilerin İş Sağlığı ve Güvenliği. *Çalışma ve Toplum*, 28, 233 – 263.

Çağlayan S (2006). Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 67-91.

Çınar S (2018). İnşaat İşgücü Piyasasında Yeni Aktörler ve Yeni Çatışmalar: Türkiye İşçilerin Gözünden Suriyeli İnşaat İşçileri. *Çalışma ve Toplum*, 56, 121-138.

ÇSGB (2020). Çalışma Hayatı İstatistikleri, 2020. https://www.cs.gb.gov.tr/media/87443/calisma_hayati-istatistikleri_2020.pdf. Son erişim tarihi: 26/03/2022.

Daw J ve Hardie J H (2012). Compensating Differentials, Labor Market Segmentation And Wage Inequality. *Social Science Research*, 41, 1179–1197.

Doering P B ve Piore M J (1971). *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*. D.C. Heath and Company, Lexington, MA.

Doğanay Ü ve Çoban-Keneş H (2016). Yazılı Basında Suriyeli ‘Mülteciler’: Ayrımcı 145 Söylemlerin Rasyonel ve Duygusal Gereççelerinin İnşası. *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 143-184.

Duramaz N vd. (2017). İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Açısından Denizli İlindeki İranlı LGBTİ Göçmenlerin Çalışma Deneyimleri. *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, Nisan-Mayıs-Haziran, 27-43.

1208 Duramaz Bodur N (2022). İşgücü Talebinde Göçmen Emeğinin Yeri: Denizli İli Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1170-1211.

Duramaz N ve Akbaş S (2014). The Ways of Employment of Gypsies/Romanian Within The Context of Citizenship Rights. *European Journal of Research on Education*, 2 (Special Issue), 71-77.

Durusoy-Öztepe N (2017). Denizli İşgücü Piyasasının Genel Görünümü ve Sosyal Güvenlik. İçinde: N Yayla, Ö Uzun ve A Çağlar (der), *Denizli Kent Ekonomisi*, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları, No. 37, 165-185.

Ekiz-Gökmen Ç (2011). Türk Turizminin Yabancı Gelinleri: Marmaris Yöresinde Turizm Sektöründe Çalışan Göçmen Kadınlar. *Çalışma ve Toplum*, 28, 201-232.

Ekiz-Gökmen Ç (2018). Turizm Sektöründe Göçmen Emeği: Nitelikli Emek mi? Ucuz Emek mi?. *Çalışma ve Toplum*, 56, 139-166.

Eklemezler S ve Adiloğlu S (2021). Yakın Akraba Göçü ve 1989 Göçü Süreçlerinde Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göç Eden Kadınların Çalışma Hayatına Dair Deneyimleri. *Fe Dergi*, 13 (1), 71-85.

Erdoğan M ve Ünver C (2015). *Türk İş Dünyasının Türkiye'deki Suriyeliler Konusundaki Görüş, Beklenti ve Önerileri*. Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, Yayın No: 353.

Erol E vd. (2017). *Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'de Emek Piyasasına Dahil Olma Süreçleri ve Etkileri: İstanbul Tekstil Sektörü Örneği*. İstanbul: Birleşik Metal-İş Yayınları.

European Agency For Safety and Health At Work (2009). Literature Study on Migrant Workers. http://osha.europa.eu/en/publications/literature_reviews/migrant_workers Son erişim tarihi: 12/03/2022.

GİB (Göç İdaresi Başkanlığı) (2022a). İkamet İzni ile Türkiye'de Bulunan Yabancıların İllere Göre Dağılımı. <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri>. Son erişim tarihi: 12/03/2022.

GİB (Göç İdaresi Başkanlığı) (2022b). Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyelilerin İllere Göre Dağılımı. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>. Son erişim tarihi: 12/03/2022.

Güloğlu T (2005). Türkiye'de Kayıtdışı İstihdam Gerçeğine Bir Bakış. *Visiting Fellow Working Papers*, Paper 9, Cornell University ILR School.

Gürbüz S ve Şahin F (2017). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: Felsefe- Yönetim- Analiz. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Harvey D (1985). *The Urbanization of Capital*. Baltimore: Johns Hopkins University.

ILO (International Labour Organization) (2012). Migrant Workers in the International Hotel Industry. International Migration Paper No. 112, Geneva https://www.ilo.org/sector/Resources/publications/WCMS_180596/lang--en/index.htm. Son erişim tarihi: 02/02/2022.

Duramaz Bodur N (2022). İşgücü Talebinde Göçmen Emeğinin Yeri: Denizli İli Örneği. *1209 Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1170-1211.

İşcan İ H ve Çakır M (2019). Türkiye'deki Sığınmacı ve Mültecilerin Türk İşgücü Piyasasına Etkisi: Bir Saha Araştırması. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 43, 177-236.

İŞKUR (2021). *Denizli İşgücü Piyasası Araştırma Raporu 2020*. <https://media.iskur.gov.tr/45156/denizli.pdf>. Son erişim tarihi: 02/03/2022.

Kalfa-Topateş A vd. (2018). Özgürlük Arayışında "Mecbur İnsan" Olmak: Denizli İşgücü Piyasasında İranlı Mülteciler. *Çalışma ve Toplum*, 59, 2015-2046.

Kattaa M ve Byrne M (2018). Quality of work for Syrian refugees in Jordan. *Forced Migration Review FMR* 58, 45-46.

Kıdad E (2018). Denizli İşgücü Piyasasında Memnuniyet Düzeyi. İçinde: O Karadeniz ve N Durusoy-Öztepe (der), *Denizli İşgücü Piyasası ve Sosyal Koruma*, Ankara: Gazi Kitabevi, 63-86.

Kumaş H (2017). İşverenlerin Sendika Üyeliğine Bakışları: Denizli İli Örneği. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 8, (1), 1-45.

Kuştepelı Y vd. (2013). Innovativeness of Turkish Textile Industry across Different Knowledge Bases and Regional Innovation Systems. *European Urban and Regional Studies*, 20(2), 227-242.

Lordoğlu K ve Koçak H (2015). AKP Döneminde İstihdam, İşgücü ve İşsizlik. İçinde: M Koray ve A Çelik (der), *Himmet, Fitrat, Piyasa AKP Döneminde Sosyal Politika*, İstanbul: İletişim Yayınları, 99-125.

Lordoğlu K ve Aslan M (2017). Türkiye İşgücü Piyasalarında Etnik Bir Ayırmıcılık Var mıdır?. *Çalışma ve Toplum*, 33, 117-146.

Lordoğlu K ve Aslan M (2018). Görünmeyen Göçmen Çocukların İşçiliği: Türkiye'deki Suriye'li Çocuklar. *Çalışma ve Toplum*, 57, 715-732.

Mahiroğulları A (2017). Türkiye'de Kayıtdışı İstihdam ve Önlemeye Yönelik Stratejiler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 547-565.

Marx K (2018). *Kapital*. 1. Cilt, Çev. M Selik ve N Satlığan, İstanbul: Yordam Kitap.

Mutlu P vd. (2018). Suriyeli Göçmen İşçilerin İstanbul Ölçeğinde Tekstil Sektörü Emek Piyasasına Eklemlenmeleri ve Etkileri. *Çalışma ve Toplum*, 56, 69 – 92.

Nimer M ve Rottmann S B (2020). Migration Regime and "Language Part of Work": Experiences of Syrian Refugees as Surplus Population in the Turkish Labor Market. *Critical Sociology*, 0, 1-14.

Özuğurlu M (2008). *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Robinson P (1999). Explaining The Relationship Between Flexible Employment and

1210 Durmaz Bodur N (2022). İşgücü Talebinde Göçmen Emeğinin Yeri: Denizli İli Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1170-1211.

Labour Market Regulation. İçinde: A Felstead ve N Jewson (der), *Global Trends in Flexible Labour*, London: McMillan Business, 84-99.

SGK (Sosyal Güvenlik Kurumu) (2020). İstatistik Yıllıkları http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari ve http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari/kayitdisi_istihdam_orani. Son erişim tarihi: 12/03/2022.

Soydaş M E (2017). Denizli’de Turizm. İçinde: N Yayla, Ö Uzun ve A Çağlar (der), *Denizli Kent Ekonomisi*, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları, No. 37, 229-242.

Standing G (2015). *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*. Çev. E Bulut, İstanbul: İletişim Yayınları.

Şahin H (2016). Türkiye’deki Sınıf Hareketi Sınırlılığı İçinde, İşçilerin Direniş Stratejiler: Denizli Tekstil İşçilerine Ait Bir Alan Çalışması. *Çalışma ve Toplum*, 50, 1359-1386.

Şahin Ç (2018). Türkiye’de Kadın Göçmen İşçilerin Durumunun ‘Emek Sermaye Çatışmasında’ Yeniden Değerlendirilmesi. *Çalışma ve Toplum*, 59, 2155-2192.

Toksöz G (2006). Uluslararası Emek Göçü. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Toksöz G vd. (2012). *Türkiye’ye Düzensiz Emek Göçü ve Göçmenlerin İşgücü Piyasasındaki Durumları*. IOM Türkiye, Proje Raporu.

Topateş H vd. (2018a). Denizli kentinde Yaşayan İranlı Göçmenlerin Sınıfsal Konumlarının Analizi. İçinde: O Karadeniz ve N. Durusoy-Öztepe (der), *Denizli İşgücü Piyasası ve Sosyal Koruma*, Ankara: Gazi Kitabevi, 237-254.

Topateş H vd. (2018b). Denizli Kentindeki İranlı Göçmen Altkültürü ve Çalışma Yaşamı: Bir “Araf” Deneyimi. İçinde: E Karadoğan, G Yenimahalleli-Yaşar, N Dertli, Ö Millioğulları-Kaya, S Kablay ve T Akpınar (der), *Gürhan Fişek’in İzinde: Ortak Emek ve Ortak Eylem*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 215-245.

TÜİK (2020). Uluslararası Göç İstatistikleri. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109>. Son erişim tarihi: 12/03/2022.

Ulucan H (2017). Denizli Sanayisi: Avantajlar ve Sorunlar. İçinde: N Yayla, Ö Uzun ve A Çağlar (der), *Denizli Kent Ekonomisi*, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları, No. 37, 41-56.

Ünlütürk-Ulutaş Ç (2013). Almanya’yı Temizliyorum: Almanya’da Göçmen, Kadın ve Temizlikçi Olmak. *Çalışma ve Toplum*, 37, 235-258.

Wallerstein I (2014). *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. 3. Baskı, Çev. N E Abadoğlu, İstanbul: BGST Yayınları.

Yıldırım K (2012). Fazla Çalışma ve Fazla Çalışmanın Etkileri: Türk Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma. (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi.

Durmaz Bodur N (2022). İşgücü Talebinde Göçmen Emeğinin Yeri: Denizli İli Örneği. *1211 Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1170-1211.

İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Grev Hakkı¹

Ömer Ceylan, Kocaeli Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

ORCID: 0000-0002-7241-9973

E-posta: oceylanc@gmail.com

Özet

İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi, Avrupa Konseyi tarafından oluşturulmuştur. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin yargı organı olarak kurulmuştur. İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi çalışma hakları bağlamında örgütlenme özgürlüğü başlığı altında sendika kurma ve sendikaya üye olma hakkına ve kölelik, esaret, zorla ve zorunlu çalıştırma yasağına yer vermiştir. İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nde grev hakkı yer almamaktadır. Ancak İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nde grev hakkı yer almamasına karşın "üyelerin çıkarlarını koruma" ifadesini geniş yorumlayarak, grev hakkı ile ilgili kendisine yapılan başvuruları değerlendirmiştir. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi sendika özgürlüğünün örgütlenme özgürlüğü başlığı altında incelemesi nedeniyle önceki davalarında bu hakkın bireysel boyutuna daha çok odaklanmıştır. Ancak zaman içerisinde hem toplu sözleşme hem de grev hakkına dönük önemli kararlar almıştır. Bu kararlarda İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ni yorumlama tekniğini genişletmesi ve sendika özgürlüğünün kolektif boyutunu dikkate almasının payı büyüktür. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi grev hakkı ile ilgili ilk kararlarında bu hakkın sendikalar için üyelerinin çıkarlarının korunma araçlarından birisi olduğunu vurgulamıştır. Ancak grev hakkını mutlak bir hak olarak görmekten kaçınmıştır. Daha sonraki kararlarında ise İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi grev hakkını İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi 11. Madde kapsamına dâhil etmiş ve grev hakkının İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi tarafından korunan bir hak olduğunu vurgulamıştır. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi grev hakkı ile ilgili kararlarında uluslararası sözleşme ve bu sözleşmelerden doğan denetim organlarının kararlarını kullanmıştır. Bunlar arasında Avrupa Sosyal Şartı ile şartın denetim mekanizması olan Sosyal Haklar Avrupa Komitesi ile Uluslararası Çalışma Örgütü'nün denetim organı olan Sendika Özgürlüğü Komite'sinin yer aldığını belirtmekte fayda vardır. Öte yandan İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin grev ile ilgili tutumunun tutarlılık arz ettiği söylenemez. Bu nedenle İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin grev

hakkı ile ilgili tutumunun tutarlı bir içtihat haline geldiğini söylemek zordur. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi grev hakkı ile ilgili zaman zaman ilerici kararlar vermiş olsa da bazı kararlarında grev hakkı ile ilgili bu ilerici tavrından ödün vermiştir. Çalışmada İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin grev hakkını yorumlama biçimi, grev hakkı ile ilgili kararlarında dayandığı uluslararası kaynaklar ve almış olduğu kararlar incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, İHAS, İHAM, Grev Hakkı.

Right to Strike in the Decisions of the European Court of Human Rights

Abstract

The European Convention on Human Rights (ECHR) was established by the Council of Europe. The European Court of Human Rights (ECtHR) was established as the supervisory body of the ECHR. The ECHR includes the right to form and join a union under the title of freedom of association. The ECHR does not include the right to strike. However, although the ECHR does not include the right to strike, the ECtHR evaluated the applications made to it regarding the right to strike, by interpreting the expression "protection of the interests of the members" broadly. Because the ECtHR has examined freedom of association under the heading of freedom of association, it has focused more on the individual dimension of this right in previous cases. However, over time, ECtHR took important decisions regarding both collective bargaining and the right to strike. The ECtHR's widening of the interpretation technique of the ECHR and taking into account the collective dimension of trade union freedom play a major role in these decisions. In its first decisions regarding the right to strike, the ECtHR emphasized that this right is one of the means of protecting the interests of their members for the trade unions. However, ECtHR avoided seeing the right to strike as an absolute right. In its subsequent decisions, the ECtHR included the right to strike within the scope of Article 11 of the ECHR and emphasized that the right to strike is a right protected by the ECHR. The ECtHR has used the international convention and the decisions of the supervisory bodies arising from these conventions in its decisions regarding the right to strike. It should be noted that these include the European Social Charter (ECH) and the European Committee for Social Rights (ECSR), which is the supervisory mechanism of the condition, and the Committee on Freedom of Association (CFA), the supervisory body of the International Labor Organization. On the other hand, it cannot be said that the ECHR's stance regarding the strike is continuous. It is difficult to say that the ECtHR's stance on the right to strike has become an established jurisprudence. Although the ECtHR has made progressive decisions on the right to strike from time to

time, it has compromised its progressive attitude regarding the right to strike in some of its decisions. In this study, the interpretation of the right to strike by the ECtHR, the international sources on which ECtHR is based on in its decisions on the right to strike and the decisions ECtHR has taken are examined.

Keywords: European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, ECHR, EctHR, Right to Strike.

Giriş

İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi (İHAM) bir yargı organı olarak İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi (İHAS) tarafından güvenceye alınan hakların İHAS'ı kabul eden ülkelerdeki etkinliğini arttıran bir organdır. Bunun ötesinde İHAM, ortak bir Avrupa hukuku düşüncesinin ürünü olması nedeniyle İHAS tarafından güvenceye alınan hakları yargısal koruma altına almaktadır. Grev hakkı, İHAS metninde yer almamakla birlikte İHAM'ın geliştirdiği yorum yöntemi ve İHAS'ın yaşayan bir belge olarak kabul edilmesi nedeniyle İHAM tarafından güvence altına alınan bir hak olarak karşımıza çıkmaktadır. İHAM sendika özgürlüğü ile ilgili incelediği başvurularda aldığı kararlarla Uluslararası Çalışma Hukuku alanında önemli bir etkiye sahiptir. Benzer etki grev hakkı için de geçerlidir. Grev hakkı ile ilgili İHAM'ın aldığı kararların tutarlı bir içtihat oluşturduğu söylenemez. İHAM grev hakkı ile ilgili almış olduğu kararlarında ILO sözleşmeleri, ILO denetim organlarının, Avrupa Sosyal Şartı (ASŞ) ve Sosyal Haklar Avrupa Komitesi (SHAK) kararlarını kullanmaktadır. Ancak İHAM'ın, söz konusu sözleşmeleri ve denetim organları kararlarını grev hakkının kapsamını genişletici bir biçimde destek norm olarak kullandığı söylenemez. Öte yandan İHAM kararların grev hakkı konusunda Uluslararası Çalışma Hukuku açısından önemli bir etki yarattığını söylemek mümkündür.

Çalışmada İHAS, İHAM'ın kuruluşu ve işleyişi ile ilgili genel bilgilere yer verilmiştir. İHAM'ın ek protokoller ve deklarasyonlarla yaşadığı gelişimine ve İHAM'ın Avrupa Konseyi üyesi ülkeler üzerindeki etkisine değinilmiştir. Daha sonra ise İHAM'ın grev hakkına yaklaşımı ile birlikte İHAM'ın grev hakkı ile ilgili vermiş olduğu kararlara yer verilmiştir. Burada İHAM'ın grev hakkı ile ilgili aldığı kararlar, bu kararlarda ortaya koyduğu gerekçeler, Uluslararası sözleşme ve bu sözleşmelerden doğan diğer denetim organlarının kararlarına İHAM'ın atfettiği önem ve bu kaynakların İHAM'ın grev hakkı ile ilgili kararlarındaki etkisi incelenmiştir.

İHAS ve İHAM Denetimi

Avrupa Konseyi, on Avrupa ülkesinin bir araya gelmesiyle 5 Mayıs 1949 yılında kurulmuştur. Türkiye, Avrupa Konseyi'ne 1949 yılında üye olmuştur.

Avrupa Konseyi'nin kuruluş amaçları arasında, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi fikrini benimseyen Avrupa devletleri arasında birlik kurulması düşüncesi önemli bir unsurdur. 4 Kasım 1950'de Roma'da imzalanan İHAS, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde belirtilen haklara ışık tutan ve bu hakları bağlayıcı hale getiren ilk belgedir. İHAS, yaşam hakkı veya işkence yasağı gibi devletler tarafından asla ihlal edilemeyecek mutlak hakları belirler ve özgürlük ve güvenlik hakkı veya özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı gibi demokratik bir toplumda yalnızca gerektiğinde kanunla sınırlandırılabilen belirli hak ve özgürlükleri korur. Zaman içerisinde ek protokollerin kabul edilmesiyle, özellikle ölüm cezasının kaldırılması, mülkiyetin korunması, serbest seçim hakkı veya dolaşım özgürlüğü ile ilgili bir dizi hak İHAS güvencesi kapsamına alınmıştır (COE, 2020: 5).

İHAS iki bölümden oluşur. İlk bölümde İHAS'ın güvence altına aldığı haklar yer alır. İkinci bölümde ise İHAM ile ilgili düzenlemeler yer alır. İHAS, çalışanlara yönelik iki temel hakkı düzenlemektedir. Bunlar; sendika kurma ve sendikaya üye olma ve olmama hakkı ile kölelik, esaret, zorla ve zorunlu çalıştırma yasağıdır. İHAS, sendika hakkı ve özgürlüğünü "Örgütlenme ve toplantı özgürlüğü" başlığı altında 11. md. ile düzenlemektedir. Buna göre "1. Herkes barışçıl olarak toplanma ve dernek kurma hakkına sahiptir. Bu hak, çıkarlarını korumak amacıyla başkalarıyla birlikte sendikalar kurma ve sendikalara üye olma hakkını da içerir. Bu hakların kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplum içinde ulusal güvenliğin, kamu güvenliğinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli olanlar dışındaki sınırlamalara tabi tutulamaz. Bu madde, silahlı kuvvetler, kolluk kuvvetleri veya devlet idaresi mensuplarıncı yukarıda anılan haklarını kullanılmasına meşru sınırlamalar getirilmesine engel değildir." (COE, 2018: 11-12). İHAS 11. md. bağlamında sendika hakkı ve özgürlüğü "herkes" için ve "çıkartları korumak" amacıyla tanınmıştır. Sendika hakkı ve özgürlüğünün kişiler açısından istisnaları ise "silahlı kuvvetler, kolluk kuvvetleri veya devlet idaresi mensupları" olarak belirtilmiş ve bu kişiler için kısıtlama getirilebileceği belirtilmiştir.

İHAS iki esas ayırt edici özelliği ile uluslararası insan hakları hukukunda öncü bir rol üstlenmiştir. Bunlardan ilki İHAS birinci maddesi gereği İHAS'ta yer alan tüm hak ve özgürlüklerin devletlerce, yetki alanında yer alan herkes için güvence altına alınması yükümlülüğüdür. Böylelikle İHAS'ı onaylayan devletler İHAS'ta yer alan hak ve özgürlükleri iç hukukta güvence altına almak, uygulanmasını sağlamak ve korumakla yükümlüdürler (Çavuşoğlu, 2000: 457). İHAS'ın ayırt edici diğer özelliği ise İHAS'ın uygulanmasını denetleme amacı ile İHAM'ın

kurulmasıdır (Çelik, 2014: 215). Avrupa Konseyi'nin yargı organı olan İHAM, bireysel başvuruların yanı sıra, bir devlet tarafından İHAS'a taraf başka bir devlet aleyhine yapılan devletler arası başvuruları da inceler. Halihazırda 47 ülke, yalnızca kendi vatandaşlarına değil, kendi yetki alanları dâhilindeki ve hatta Avrupalı olmayan herkese temel hak ve özgürlükleri güvence altına almayı taahhüt etmiştir. (COE, 2020: 5). Türkiye İHAS'ı 1954 yılında onaylamış olmasına rağmen İHAS'ın en önemli denetim mekanizması aracı olan bireysel başvuru hakkını 1987 yılına kadar onaylamamıştır.

İHAS yaşayan bir belge olarak ilk kabul edildiği günden bu yana çeşitli gelişme evrelerinden geçerek etki alanı zamanla geliştirilmiş bir sözleşmedir. Protokoller bu gelişme evrelerinin önemli göstergeleridir. İHAS'a ek olarak düzenlenen bu protokollerden bazıları İHAS'ta düzenlenmemiş haklarla ilgilidir. Bazı protokoller İHAS ve İHAM'ın uygulanışındaki usullere ilişkin, bazı protokoller de İHAS'ta düzenlenmiş hakları güçlendirici etkiler içermektedir (Kaboğlu, 2013: 187). İHAM'ın kuruluşundan bu yana, Avrupa Konseyi üye devletleri, yargı mekanizmasını iyileştirmek ve güçlendirmek amacıyla İHAS'a ek protokoller kabul etmişlerdir. 1998'de 11 No'lu Protokol, Mahkeme ve İnsan Hakları Komisyonu'ndan oluşan ve ayda birkaç gün toplanan orijinal iki kademeli yapının yerine tam zamanlı tek bir İHAM'ı getirmiştir. Bu değişiklik, Komisyon'un filtreleme işlevine son vererek, başvuranların davalarını doğrudan Mahkeme önüne getirmelerine olanak tanımıştır (COE, 2019a: 1). Böylece yargısal denetim tam anlamı ile sağlanmıştır. 11 No'lu Protokol öncesi yapıda İnsan Hakları Komisyonu kararları görüş bildirme biçiminde yer almış ve herhangi bir yaptırım gücüne sahip olmamıştır (Kaboğlu, 2013: s.190). Başvuru sayısındaki önemli artışa ve Mahkeme'nin birikmiş iş yüküne dönük çözüm üretmek için ikinci büyük bir reform, 2010'da 14 No.lu Protokol'ün yürürlüğe girmesiyle gerçekleştirildi. Bu Protokol ile, en basit davalar için yeni adli kurumlar getirilmiş ve yeni bir kabul edilebilirlik kriteri oluşturulmuştur; ayrıca yargıçların görev süreleri 9 yıla uzatılmıştır. 2013'te, en yüksek yerel mahkemelerin ve yargı yetkisi kullanan makamların, Sözleşme'de veya protokollerde tanımlanan hak ve özgürlüklerin yorumlanması veya uygulanmasıyla ilgili ilkeler hakkında İHAM'dan istişari görüş vermesini talep etmesine olanak tanıyan 16 No'lu Protokol kabul edilmiştir (COE, 2019a: 1)

Protokollerin dışında, son yıllarda İHAS sisteminin reformu üzerine birkaç üst düzey konferans düzenlenmiştir. Üst düzey konferanslar, İHAM kararlarının ve İHAS'ın işleyişi, üye devletler nezdinde yarattıkları etki gibi gündemlerle toplanmış ve bu konuların tartışılmasını sağlamanın yanı sıra İHAS sisteminde değişiklik yapan protokollerin imzalanması ile de sonuçlanmıştır. Üst düzey

konferanslar, İHAS'ın ulusal düzeyde uygulanması, İHAM'ın işleyişi, İHAM kararlarının yarattığı etki ve işleyişi, İHAS'ın İHAM tarafından uygulanması ve yorumlanması gibi konuları da içeren deklarasyonlarla sonuçlanmaktadır.

İHAM kararlarının ulusal seviyede etkinliğinin artırılması üst düzey konferansların değişmeyen gündemlerinden birisi olmuştur. Tüm konferanslarda bu konu gündeme alınmış ve konferans sonrası açıklanan deklarasyon metinlerinde yer almıştır. 2012 yılında Brighton'da toplanan üst düzey konferans Brighton Deklarasyonu ile sonuçlanmıştır. Brighton Deklarasyonu'nda İHAS'ın ulusal düzeyde tam olarak uygulanabilmesi için, taraf devletlerin etkili önlemler alması ve uygun kanun ve politikaları oluşturması gerektiği vurgulanırken, devlet görevlilerinin de İHAS'ın tam manasıyla uygulanması için sorumluluklarını yerine getirmeleri gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca ulusal mahkemeler ile yargı yetkisi kullanan makamların, İHAS ve İHAM içtihadını dikkate almaları gerektiğine değinilmiştir. Böylece, İHAS ihlallerinin giderek azalacağı, ulusal düzeyde ihlallerin azalması ile İHAM'a sunulan iyi tesis edilmiş başvuru sayısında düşüş olacağı ve İHAM'ın iş yükünün de bu nedenlerle düşeceği belirtilmiştir. (COE, 2019b). 2015 yılında Brüksel'de toplanan üst düzey konferans "İHAS'ın uygulanması, ortak sorumluluğumuz Brüksel Deklarasyonu" başlığı ile yayınlanmıştır. Brüksel Deklarasyonu'nda taraf devletlerin mahkemeleri ve parlamentolarında kapsayacak biçimde tüm kurumlarında İHAS'la ilgili bilginin ve İHAS'a uyumun daha fazla teşvik edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca İHAM kararlarının uygulanmasının yargı ve parlamentoların katılımını gerektirebileceği vurgulanmıştır. Ulusal makamların ve özellikle mahkemelerin, İHAS ve İHAM içtihadını göz önünde tutarak, ulusal hukuk sistemlerinde İHAS'ın tam, etkili ve doğrudan uygulanmasını sağlayan insan haklarının ilk koruyucuları oldukları teyit edilmiştir (COE, 2019c). 2018 yılında ise Kopenhag Deklarasyonu yayınlanmıştır. Deklarasyonda İHAS'ın ulusal düzeyde uygulanması ile ilgili karşılaşılan sorunlarla ilgili önemli vurgular yapılmıştır. İHAS'ın, özellikle ciddi, sistemsal ve yapısal insan hakları ile ilgili konularda, ulusal seviyede etkisiz bir biçimde uygulanması, İHAS sisteminin başlıca sorunu olarak ifade edilmiştir. Etkin ulusal uygulama için birçok aktörün birbirleri ile etkileşimi ve katılımının gerektiği belirtilirken bu aktörler, özellikle hükümet üyeleri, kamu görevlileri, parlamentolar, hâkimler ve savcılar ile ulusal insan hakları kurumları, sivil toplum, üniversiteler, eğitim kurumları ve hukuk meslekleri temsilcileri olarak sıralanmıştır (COE, 2019d).

İHAM, kendisine yapılan başvuruları incelemek üzere İHAS 26. md. gereği tek yargıç, üç yargıçlı komite, yedi yargıçlı Daire ve on yedi yargıçlı bir Büyük Daire düzeni ile toplanır. Tek yargıç düzeninde, (İHAS 27. md.) yargıç, İHAM'a yapılan

bireysel başvuruları (İHAS 34. md.) kabul edilemez olduğuna veya İHAM dava listesinden düşürülmesine karar verebilir. Yargıç eğer bir başvuru ile ilgili kabul edilemez veya dava listesinden düşürme kararlarını vermez ise, başvuruyu ek inceleme için bir komite ya da daireye gönderir. Komite, (İHAS 28. md.) önüne gelen başvurunun kabul edilemez olduğuna veya dava listesinden çıkarılmasına oybirliği ile karar verebilir. Komite, önüne gelen başvurudaki esas sorunun İHAS ve protokollerinin uygulanması veya yorumlanması ile ilgili olduğunu ve bu sorunun, İHAM yerleşik içtihadının konusu olduğunu tespit ederse, başvuruyu kabul eder ve başvurunun esasına dönük karar verebilir. Daire düzeninde (İHAS 29. md.) İHAM'a yapılan bir başvuruyla ilgili tek yargıç ve komite düzeninde, kabul edilebilirliğe ilişkin bir karar veya esasa ilişkin bir karar verilmemesi durumunda, bireysel başvuruların kabul edilebilirliği ya da esas hakkında karar verir. Daire, (İHAS 33. md.) devletlerarası başvurularda, kabul edilebilirlik denetiminin yanında esas hakkında da karar verebilir. Daire, (İHAS 30. md.) incelediği davada, İHAS ve Protokollerin yorumlanması konusunda bir sorun görüyorsa ya da incelediği davanın çözümü, İHAM kararları ile uyumsuzluk yaratma durumunu ortaya çıkaracaksa, henüz karar vermemiş olmak koşulu ile, incelediği dosyayı Büyük Daire'ye gönderebilir. Bu uygulamaya "Büyük Daire lehine dosyadan çekilme" denilmektedir. Büyük Daire, (İHAS 31. md.) devletlerarası başvurular, bireysel başvuruların bir Daire tarafından gönderilmesi veya bir daire kararından sonra dava taraflarından birinin talebi ile davanın Büyük Daire'ye gönderilmesi (İHAS 43. md.) durumlarında karar verir (COE, 2018: 16-23).

İHAS yapısı gereği taraf devletlerce onaylandıktan sonra ulusal mevzuat sisteminin parçası haline gelir. Diğer bir ifade ile İHAS'ı onaylayan devletlerin sözleşmeyi ulusal mevzuat sistemine dâhil etmeleri için yapmaları gereken ek bir işlem bulunmamaktadır. İHAS içeriğinde yer alan hak ve özgürlüklerin ulusal mevzuatta uygulanması gerekmektedir. Bu meyanda ulusal düzeyde mahkemeler bir hüküm oluştururken ulusal mevzuatın yanı sıra İHAS'ı da dikkate almalıdırlar. Mahkemeler kararlarını alırken ya da hüküm oluştururken İHAS'ta yer alan kuralları, esas dayanak olarak kullanabilecekleri gibi ikinci nitelikli unsur veya referans norm olarak ta kullanabilirler (Gemalmaz, 2010: 931). İHAS'ın amacı sözleşmeye taraf olan ülkelerde iç hukuk sistemini düzenlemek ve formüle etmek değildir. Temel amaç sözleşmeye taraf olan ülkelerde var olan hukuk sistemleri arasında insan hakları açısından minimum ortak koruma ve uyumu sağlamaktır. İHAS'ın getirmiş olduğu bu koruyucu düzenleme sadece üye devletlere değil aynı zamanda bireylere de tanınmıştır. İHAS güvence sisteminde bireysel başvuruda bulunma düzeni bireysel başvuru hakkını tanımış devletlere karşı kullanılabilen bir haktır. İnsan haklarına ilişkin yasalar, İHAS ve İHAM kararlarına uygun olmalıdır. İHAM zaman içerisinde kararları ile olumlu

yükümlülük ilkesini oluşturmuştur. Buna göre devletler hak ve özgürlükleri ihlal etmemenin yanında hak ve özgürlüklerin tam anlamı ile gerçekleşmesi için gerekli tedbirleri almakla yükümlüdürler (Kaboğlu, 2013: 126).

İHAM, insan haklarına dönük ikili anlayışa (birincil – ikincil, negatif-pozitif) rağmen, giderek artan bir şekilde, İHAS'ta yer alan hakları bu ikili anlayışın ötesine geçerek ve çalışma haklarını içeren sosyo-ekonomik hakları da kapsayan bir yoruma gitmiştir. Bu yorumlama biçimi, insan hakları ile ilgili baskın bir yaklaşım olan ikili yaklaşımın yerini alan 1993 Birleşmiş Milletler Viyana Deklarasyonu'nda belirtilen "tüm insan hakları evrenseldir, bölünemez ve birbirleri ile bağlıdır" yaklaşımının Uluslararası Çalışma Hukuku alanındaki gelişimini yansıtmaktadır. İHAM, İHAS'ta açıkça bahsedilmeyen ve ASŞ ile Uluslararası Çalışma Sözleşmeleri² ile korumaya alınmış ancak İHAS tarafından kapsama alınmayacağını değerlendirdiği "dışlayıcı yaklaşım"dan kademeli olarak uzaklaşarak "bütüncül yaklaşım"ı benimsemiştir. Bu yaklaşım İHAM'ın 1979 tarihli Airey v İrlanda³ kararında "İHAS tarafından kapsanan alanı, sosyal ve ekonomik haklardan ayıran su sızdırmaz bir sınır yoktur" ifadesini kullanabilmesine olanak tanımıştır. Bu ifade sosyal ve ekonomik haklarla ilgili hemen arkasından gelen kararlarda istikrarlı bir biçimde devam etmese de İHAM içtihadını bu haklara açmıştır (Teklé, 2020: 88).

"Bütüncül" yaklaşım yorumu, medeni ve sosyal haklar arasında keskin bir ayırım çizgisi çekilirse, belirli hakların korunmasının mümkün olmayabileceğini, çünkü tüm hakların birbiriyle yakından bağlantılı olduğu düşüncesini ileri sürmektedir (Mantouvalou, 2013: s.546). "Bütüncül" yaklaşım yorumu, İHAM'ın "dinamik" ve "evrimsel" yorum olarak adlandırdığı tamamlayıcı yorum metodu ile birleşmiştir. Bu metot İHAM'ın İHAS'ı yaşayan bir belge olarak değerlendirdiği (dinamik yorum) ve mevcut günün koşullarına göre yorumlanması gerektiği şeklinde (evrimsel yorum) 1970li yıllardan bu yana devam eden görüşü ile de bağlantılıdır (Teklé, 2020: 88-89).

İHAM, İHAS'ın geliştirici yorumu yöntemini benimseyerek, İHAS'ın yaşayan bir belge olduğu ve İHAS'ın kabul edildiği günden bu yana yaşanan toplumsal, siyasi ve hukuki gelişmeler dikkate alınarak yorumlanması gerektiğini belirtmiştir (Engin, 2015: s.16). İHAM, geliştirici yorum yöntemi ile insan hakları hukukunu bir bütün olarak değerlendirmektedir. Böylece devletler imzalamadıkları ya da çekince koymuş oldukları uluslararası antlaşma ve sözleşmelerden İHAS'ta yer alan hak ve özgürlükler çerçevesinde sorumludurlar. İHAM, geliştirdiği içtihadı ile birlikte Avrupa konseyine üye olan ve İHAS'ı onaylayan devletlerin oluşturduğu uluslararası hukukun, her devleti ve ulusal hukuk düzeninin bağladığını ortaya

koymaktadır (Engin, 2015: 19-20).

İHAS taraf devletler açısından bağlayıcı bir sözleşmedir. Ancak bu bağlayıcılık sözleşmenin tüm taraf devletlerde iç hukukun bir parçası olması şeklinde gerçekleşmeyebilir. Bu farklılaşma ülkelerin monist ya da düalist hukuk sistemlerinden hangisine sahip olduklarına göre değişmektedir. Nitekim monist sistemlerde uluslararası sözleşmeler onaylandıkları anda iç hukuk sistemine dâhil olurken düalist sistemlerde sadece onay yeterli değildir. Ayrıca bir uyum yasası gibi bir yasa yapma zorunluluğu bulunmaktadır. Bunların dışında sözleşmelerin iç hukukta normlar hiyerarşisindeki yerleri de ülke uygulamaları arasında farklılık gösterir. Kimi ülkelerde sözleşme anayasa-üstü iken kimi ülkelerde anayasa-altı ama yasanın üstünde olabilir. Farklı hukuk sistemleri sözleşmenin kabulü ve normlar hiyerarşisindeki durumunu değiştirmekle birlikte sözleşmenin taraf devlet hukuk sistemlerinde yaratmış olduğu ortak bir etki vardır. Bu etki, taraf devletlerin anayasalarının İHAS doğrultusunda değerlendirilmesi zaman içerisinde hak ve özgürlükler açısından anayasal yorumun taraf devletlerde farklılaşmasına yol açmış olmasıdır (Kaboğlu, 2013: 202-203).

İHAM'ın Grev Hakkına Yönelik Tutumu ve Grev Hakkı ile İlgili Kararları

İHAS birinci kuşak insan haklarını düzenleyen, ancak sosyal hakları içermeyen bir sözleşmedir. Avrupa Konseyi'nin oluşturduğu ve 1965 yılında yürürlüğe giren ASS sosyal hakları korumaya dönüktür. Sendika özgürlüğü bireysel ve kolektif yönü birlikte barındıran bir haktır. Bireysel sendika özgürlüğü boyutunda bireylerin herhangi bir sendikaya üye olup olmama hakkı yer almaktadır. Kolektif sendika özgürlüğü ise sendikaların her türlü müdahaleden bağımsız olmalarını, kendi faaliyetlerini özgürce düzenleyebilmelerini içerir. İHAS sendika hakkını “örgütlenme özgürlüğü” başlığı altında düzenlemiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde İHAS'ın sendika özgürlüğünün bireysel boyutuna daha çok vurgu yaptığı düşünülebilir. Ancak İHAM zaman içerisinde incelediği davalarda İHAS 11. maddede yer alan “çıkarlarını korumak amacıyla” ifadesini yorumlayarak sendika özgürlüğünün kolektif boyutu ile ilgili davaları incelemiştir. Grev hakkı da bu bağlamda İHAM'ın zamanla incelemeye başladığı konular arasında yer almıştır.

Schmidt ve Dahlström v. İsveç başvurusunda (İHAM, Başvuru No. 5589/72, 6.2.1976) başvuranlar İsveç'te devlet çalışanlarını temsil eden iki ana federasyona üye olduklarını, 1971 yılında, bir toplu iş sözleşmesinin sona ermesinden sonra yeni sözleşme görüşmeleri sırasında, üye oldukları sendikaların grev kararı aldığını ancak greve katılmadıklarını belirtmişlerdir.

Başvuranlar, yeni toplu sözleşmenin imzalanması üzerine, grev kararı almayan sendikaların üyelerine ve sendika dışı çalışanlara bazı yardımlarla ilgili geçmişe dönük ödemeler yapıldığını ancak grev kararı alan “mücadeleci” sendikaların üyeleri olarak, greve katılmamalarına rağmen kendilerine bu ödemelerin yapılmasının reddedildiğini iddia etmişlerdir (İHAM, 1976: para 9).

İHAM Schmidt ve Dahlström/İsveç kararında İHAS’ın sendikal eylem aracılığı ile sendika üyelerinin mesleki çıkarlarını koruma özgürlüğünü koruduğunu belirtmiştir. İHAM, sendikaların, üyelerinin mesleki çıkarlarını koruma özgürlüğünü koruma araçları arasında grev hakkının tanınmasının “kuşkusuz” en önemli yollardan biri olduğunu vurgulamıştır. Ancak İHAM grev hakkının İHAS’ta açıkça yer almadığını vurgulayarak bu hakkın ulusal hukuk sistemleri tarafından kısıtlanabileceğini ve ASS’de toplu eylem hakkının yer aldığını belirterek İHAS çerçevesinde sendikaların mesleki çıkarlarının korunması için örgütleri aracılığıyla çaba sarf etme hakkına sahip olduğunu ifade etmiştir (İHAM, 1976: para 36).

Schmidt ve Dahlström/İsveç kararında İHAM’ın grev hakkı ile ilgili tutumunu, grev hakkının İHAS’ın 11. maddesinde açıkça yer alıp almadığı belirlemiştir. İHAM grev hakkını sendikaların üyelerinin mesleki çıkarlarını korumak için kullanabilecekleri diğer araçlarla birlikte değerlendirirken hakkın kaynağı konusunda İHAS yerine ASS’ye vurgu yapmıştır. Grev hakkının tanınması konusunu devletlerin iç hukuk düzenine bırakan İHAM, vurgu yaptığı grev hakkını İHAS bağlamında güvence altına alınan bir hak olarak henüz değerlendirmemiştir.

İHAM, Wilson, Ulusal Gazeteciler Sendikası vd./İngiltere (İHAM, Başvuru No. 30668/96, 02.10.2002) kararında, işveren tarafından tanınmayan bir sendikanın, işvereni, sendikanın üyelerinin çıkarları için önemli olduğuna inandığı konularda kendisiyle toplu pazarlığa girmeye ikna etmek amacıyla gerekirse endüstriyel eylem organize etmesinin gönüllü toplu pazarlık sisteminin esasları arasında yer aldığını ifade etmiştir (İHAM, 2002: para. 46). Endüstriyel eylem kavramı grevi de içine alan geniş bir kavramdır. Ancak grev gözcülüğü, iş yavaşlatma, fazla mesainin reddedilmesi, kurallara uyararak çalışma gibi işçilerin yapabileceği başka eylemler de vardır. İngiltere’de grev hakkı, karmaşık ve kısıtlayıcı endüstriyel eylem yasalarına tabidir (TUC, 2020). İHAM’ın değerlendirmesinde endüstriyel eylem gönüllü toplu pazarlık sisteminin esasları arasında sayılmakla birlikte doğrudan sendika hakkı ve özgürlüğü ile bir bağlantısının kurulmadığı görülmektedir. Ancak yine de grevi de kapsayan endüstriyel eylemin toplu pazarlıkla bağlantısının güçlü bir içimde kurulması İHAM açısından önemli

bir adımdır. Öte yanan grev hakkının sendika özgürlüğünün bölünmez bir parçası olduğu göz önüne alındığında İHAM henüz grev hakkını bu bağlamda değerlendirmemiş ve Schmidt ve Dahlström/İsveç kararında da olduğu gibi grev hakkının İHAS tarafından korunmadığı görüşünü sürdürmüştür.

Satılmış vd./ Türkiye kararı, (İHAM, Başvuru. No. 74611/01, 17.07.2007) Enerji Yapı Yol Sen'e üye olan üç sözleşmeli personelin başvurularının birleştirilerek İHAM tarafından incelendiği bir başvurudur. Başvuranlar, İstanbul Boğaz köprüsünde gişe görevlisi olarak çalıştıklarını, çalışma şartlarını protesto etmek amacıyla üç saat süren iş bırakma eylemi yaptıklarını ve iş yavaşlattıklarını belirtmişlerdir. Bu sürede köprüden geçenlerin ücret ödemediği belirtilmiştir. Eylem nedeniyle Karayolları Genel Müdürlüğü'nce yapılan soruşturma sonucunda kusurlu bulduklarını ve oluşan maddi kaybı karşılamalarına karar verildiği, belirlenen para cezasının maaşlarından kesilmesine izin verilmemesi üzerine de yönetimin Üsküdar Asliye Ceza Mahkemesinde açtığı dava sonucu para cezasına çarptırıldıkları belirtilmiştir. İHAM, incelemesinde "Üç saatlik iş yavaşlatma eylemi, sendikal hakların kullanılması bağlamında genel nitelikli bir toplu eylem olarak düşünülebilir" yorumunu yaparak başvuranların gerçekleştirdiği eylemden dolayı hukuken sorumlu tutulmaları ve cezalandırılmaları nedeniyle örgütlenme özgürlüğüne bir müdahalenin varlığından söz edilebileceğini belirtmiştir (Gülmez, 2008: 160- 161).

İHAM değerlendirmesinde başvuranların hukuksal sorumluluğuna karar verilmesine neden olan kısıtlamaların tüm kamu hizmeti görevlilerine dayatıldığını ve Türk hükümetinin sendikaların çalışan haklarını barışçıl bir şekilde nasıl savunabildiğini kanıtlayamadığı için başvuranlara yapılan müdahaleyi orantısız olarak kabul etmiştir (Dorssemont, 2010: 229). İHAM dava değerlendirmesinde grev hakkının İHAS 11. Madde kapsamında korumaya alınmadığını vurgulamıştır. İHAM daha önceki kararlarında aldığı tutumu sürdürerek grev hakkının "çıkarların korunması" için etkili yollardan birisi olduğunu belirterek diğer yolların da var olduğunu hatırlatmıştır (Gülmez, 2008: 163).

İHAM, Satılmış vd. / Türkiye kararında sendika özgürlüğü ile barışçıl toplu eylem hakkının Avrupa ortak hukukunun ortak unsuru olarak değerlendirerek Türkiye'nin ASS'nin grev ile ilgili maddelerine koyduğu çekinceleri dikkate almamıştır. İHAM, İHAS'ın 11. md.'ne dayanarak oluşturduğu içtihatlarında İHAS'ı imzalayan ve kabul eden devletlerin, kişilerin ya da kurumların İHAS 11. md.'de yer alan haklarını kullanırken kamu gücünün keyfi müdahalelerine karşı koruması gerektiğini ve hatta kamu gücünün kişilerin haklarını etkin bir biçimde

kullanılmasının sağlanmak amacıyla pozitif yükümlülüğünün bulunduğunu vurgulamaktadır (Özveri, 2020: 254). İHAM vermiş olduğu kararda ILO'nun 87 Sayılı Sözleşmesi'ne, ASŞ'ye ve SHAK içtihadına atıf yapmıştır. Böylece İHAM, İHAS'ı yorumlarken ilgili diğer insan hakları belgelerini ölçüt norm olarak almıştır (Kaya, Güler, 2017: 110).

Enerji Yapı Yol Sen v. Türkiye davası (İHAM, Başvuru No. 68959/01, 21.04.2009) Başbakanlık Kamu Görevlileri Genel Müdürlüğü'nün kamu sektörü çalışanlarının "toplu iş sözleşmesi hakkını güvence altına almak için" Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK) tarafından düzenlenen bir günlük ulusal greve katılmalarını yasaklayan bir genelge ile ilgilidir. İHAM'ın incelediği ilk konu grev yasağının İHAS ihlali anlamına gelip gelmediği olmuştur. İHAM, grev hakkının, ILO denetim organlarıncı ILO'nun 87 Sayılı Sözleşmesi tarafından korunan sendikal örgütlenme hakkının ayrılmaz bir sonucu olarak kabul edildiğini ve ASŞ'inde toplu pazarlık hakkının etkin bir şekilde kullanılmasını sağlamanın bir yolu olarak grev hakkını tanıdığını vurgulamıştır. İHAM bu kararı ile Demir/Baykara v. Türkiye kararının bir devamı olarak, grev hakkını İHAS'ın 11. maddesi kapsamına alarak tanımıştır (Mouly, 2012: 236). Önceki kararlarının aksine İHAM bu kararında toplu eylemi örgütlenme özgürlüğünün esaslı unsurlarından birisi olarak kabul etmiş ve bu hakkın ihlalini de İHAS'ın 11. maddesinin ihlali olarak değerlendirmiştir (Ebert, Oelz, 2012: 11).

İHAM bu karara varırken, Demir/Baykara davasında ortaya koyduğu yaklaşımı⁴ ile ILO'nun grev hakkını tanımmasının ardındaki gerekçeyi benimsemiştir. ILO'nun ve ASŞ'nin, grev hakkını örgütlenme özgürlüğünün doğal bir sonucu olarak kabul ettiğine işaret eden İHAM bunu takiben, grev eylemine katılma konusundaki belirli yasakların bazı kamu görevlileri tarafından kabul edilebileceğini savunurken, genel bir yasaklamanın kesinlikle orantısız olduğunu ve bu nedenle İHAS'ta yer alan örgütlenme özgürlüğü hakkının ihlal edildiğini belirtmiştir (Andres, Garcia, 2017: 790). İHAM, 2006-2009 yıllarında verdiği kararlarında "devlet adına otorite işlevleri yerine getirmeyen kamu görevlilerinin sendika özgürlüğü hakkı ile toplu sözleşmeli pazarlık ve grev (genel olarak toplu eylem) hakları arasındaki organik bağı" kabul etti (Gülmez, 2010: 9).

Ulusal Demiryolu, Denizcilik ve Taşımacılık İşçileri Sendikası v. Birleşik Krallık (İHAM Başvuru No. 35009/05, 08.04.2014) davasında sendika iki konuda İHAM'a başvuruda bulunmuştur. Bunlardan ilki grev oylaması bildirimini ile ilgili yasal gerekliliklerdir. Sendika ile EDF şirketi arasında Haziran ve Eylül 2009 arasında, ücret ve çalışma koşulları konusunda birkaç müzakere gerçekleşmiş, EDF'nin teklifinden memnun kalmayan sendika, endüstriyel eylemde bulunmaya karar

vererek 24 Eylül'de şirkete grev oylaması bildiriminde bulunmuştur. Sendika ilgili bildiriminde grev oylamasına katılacak işçi kategorisini "Mühendis/Teknisyen" olarak tanımlayarak her bir çalışma biriminde sahada bunlardan kaç tanesinin bulunduğunu belirtmiştir. EDF ise, başvuran sendikaya bildiriminde kullanmış olduğu "Teknisyen" terimini tanımadığını belirterek çalışanların iş gruplarını daha detaylı sınıflandırdığını bildiren bir yazı göndermiş ve sendikanın benimsediği "teknisyen" tanımını kabul etmeyerek grev oylamasının yasa hükümlerine aykırı olduğu kanaatine varmıştır. Daha sonra EDF, başvuran sendikanın grev oylaması ile endüstriyel eylem çağrısı yapmasının engellenmesi için yargı yoluna başvurmuştur. Mahkeme başvuru üzerine tedbir kararı vermiştir (İHAM, 2014: para. 8-10).

Mahkeme tedbir kararını, ilgili sektör göz önüne alındığında, kapatmanın etkilerinin, başka yerlerde yaygın sonuçlar doğurabileceği ve sendikanın, oylama yapılacak personel kategorisine ilişkin olarak gerçekten yeterli bilgi vermediği gerekçelerine dayandırmıştır (İHAM, 2014: para 11). Grev karşıtı tedbir kararının verilmesini takiben, başvuran sendika, ilgili işçilerin kesin görev tanımlarını toplamaya koyulmuş ve bunları, sonucu endüstriyel eylemi destekleyen yeni bir grev oylamasını duyurusuna dahil etmiştir. Bu sırada EDF sendika üyeleri tarafından kabul edilen ve aynı yılın 1 Nisan'ında toplu sözleşme olarak yürürlüğe giren bir iyileştirme teklifi yapmıştır. (İHAM, 2014: para 13).

İHAM'ın davada incelediği diğer konu ikincil eylem ile ilgilidir. Başvuran sendikanın üyelerinin çalıştığı şirketin, bir bölümünün bir diğer şirkete (Hydrex) devredilmesi sonucunda devir sırasında işyeri değişen işçilerin yeni işyerlerinde mevcut olan çalışanların kendilerine göre daha düşük ödeme aldıkları iddiası üzerine temellenmiştir. Hydrex şirketi diğer şirketten gelen işçilere zorlu ekonomik koşullar nedeniyle Hydrex işçilerine ödenen ücreti ödemeyi düşündüğünü belirtmiştir. Sendika sonucunda grev kararı çıkan bir grev oylaması gerçekleştirmiştir. Grev sırasında grev gözcülerinin bulunduğu yerlerin kanuna uygun olmadığı hususunda Hydrex, sendikaya bildirimde bulunmuş ve sendikanın, bu yasa dışı eylem nedeniyle şirketin maruz kaldığı herhangi bir ekonomik kayıp için sorumlu olacağı konusunda uyarmıştır. Hydrexle yapılan görüşmelerde sunulan teklifler sendikanın yaptığı oylama sonucu kabul edilmemiştir. Sendika Hydrex'in işgücü içinde üyelerinin oldukça az bir sayı ile yer aldığını ve o nedenle grevlerinin yeterince etki yaratmadığını düşünerek Jarvis çalışanlarının Hydrex'teki meslektaşlarını desteklemek için greve gitmek isteyeceklerini belirtmiştir. İkincil grev eyleminin yasak olması nedeniyle sendika, Hydrex çalışanlarının yalnız kaldığını ve yeni hüküm ve koşulları kabul etmekten başka seçenekleri olmadığını belirtmiştir. (İHAM, 2014: para 14-16).

İkincil eylem (sempati grevleri), bir sendikanın, üyelerini, anlaşmazlığın mevcut olduğu farklı bir işveren tarafından istihdam edilen sendika üyelerini desteklemek için işverenlerine karşı endüstriyel eylemde bulunmaya teşvik ettiğinde gerçekleşir (UCU,2022). İkincil eylemde temel amaç grevdeki diğer işçileri desteklemek ve grevdeki işçilerle dayanışma göstermektir. Başvuran sendika İHAM'a grev oylaması bildirim ve ikincil eylem alanında İHAS 11. md. çerçevesinde örgütlenme özgürlüğüne aşırı kısıtlamalar getirildiği iddiasında bulunmuştur (İHAM, 2014: para 42). Birleşik Krallık'ta 1992 tarihli Sendika ve Çalışma İlişkileri Yasası, grevden önce gizli oy kullanmayı zorunlu hale getirmiş ve grev dahil endüstriyel eylemlerle ilgili olarak sendikal uygulamalara birtakım kısıtlamalar getirmiştir (Sinha vd., 2017: 262). Sendikalar, işçiler ve işverenleri arasında, tamamen veya esas olarak ücret ve çalışma koşulları, işten çıkarma, iş tahsisi, disiplin, müzakere hakları vb. dâhil olmak üzere bir dizi sorunla ilgili bir anlaşmazlık sebebiyle endüstriyel eylem örgütlediklerinde iş sözleşmesini ihlal etme sorumluluğundan muaftırlar. Bu muafiyet ilgili üyelerin endüstriyel eylem için gizli oy ile gerçekleştirilecek grev oylamasında çoğunluğun desteğinin alınması ve işverene gerekli bildirimde bulunulması sonrasında endüstriyel eyleme başlanması şartlarına bağlıdır. Endüstriyel eylemler arasında yer alan ikincil eylemler bu muafiyet kapsamında yer almamaktadırlar (Dickens ve Hall, 2003: 144).

İHAM, grev oylaması ve işverene bildirim ile ilgili başvuruyu kabul edilemez bulmuştur. İHAM'a göre grev oylaması ve işverene bildirim prosedürü sürecinin sonunda gecikmeli de olsa grevin yapılmış olması, EDF'nin sunmuş olduğu toplu sözleşme teklifini iyileştirmesine ve sürecin anlaşmayla sonuçlanmasına neden olmuştur. İHAM burada daha önce incelemiş olduğu davalarda benimsemiş olduğu tavrın aksine bu kez başvuruyla ilgili örnek teşkil eden ve hatta sempati grevleri konusunda bizzat Birleşik Krallık aleyhine verilmiş SÖK kararları ile SHAK görüş ve eleştirilerine atıf yapmasına rağmen, bu kararların aksi yönünde bir yaklaşımı benimsemiştir. İHAM bu şekilde davranma sebebini ise kendisine yapılan başvuruları ancak somut olaylar ekseninde inceleyebileceğini ve başvuran sendikanın başarılı bir toplu eylem gerçekleştirmesi nedeniyle iddia edilen grev oylaması prosedürünün örgütlenme özgürlüğüne müdahale olarak kabul edilemeyeceği şeklinde açıklamıştır (İHAM, 2014: para 45).

İHAM'ın toplu eylemin başarıyla gerçekleştirilmiş olması ve bunun sonucunda sürecin sözleşme ile sonuçlanmış olması yaklaşımı grev oylaması ve işverene bildirim prosedüründe yapılan müdahaleyi haklı çıkarır mı sorusunu sormak gerekmektedir. Wilson, Ulusal Gazeteciler Sendikası vd./İngiltere davasında İHAM, incelemeye geçmeden önce İHAS'ın 11. maddesi ile ilgili önemli

tespitlerde bulunmuştur. İHAM, 11. maddenin temel amacının güvence altına alınan haklarının kullanılması sırasında bireyi kamu makamlarının keyfi müdahalelerine karşı korumak olmasına rağmen, bu hakların etkin bir şekilde kullanılmasını güvence altına almak için kamu otoritelerine ek olarak pozitif yükümlülükler getirebileceğini vurgulamıştır (İHAM, 2002: para. 41). İHAM incelemesinde kullandığı “ek olarak pozitif yükümlülükler” ifadesi ile İHAS’ın devletlerin sendika hakkı ve özgürlüğünün etkin bir biçimde kullanılması konusunda pozitif yükümlülükleri olduğunu, açık bir biçimde vurgulamıştır. Böylece İHAM’ın önceki kararlarında sendika hakkı ve özgürlüğünün kullanımını konusunda kullanılacak araçlarla ilgili devletlere tanıdığı geniş takdir yetkisinin yönü Wilson, Ulusal Gazeteciler Sendikası vd./İngiltere kararında pozitif yükümlülükler yönüne doğru evrilmiştir. Ancak İHAM’ın bu kararında, grevin bir şekilde sonuca ulaşmış olması nedeniyle grev oylaması prosedürlerinin çok detaylı olması ve yargı kararıyla sürecin tedbir kararı alınarak durdurulması konusunu incelemeyi reddetmesi devletlere yönelik belirttiği “pozitif yükümlülük” yaklaşımı ile tutarlı görünmemektedir.

İHAM’ın aldığı karar İHAS’ta yer alan bir hakkın özü ve varlığı ile ilgilidir. Burada, “hakkın kullanılması üzerindeki yükler hangi noktada hakkın ihlal edildiğinin söylenebileceği bir eşige ulaşır” sorusu, İHAM tarafından cevapsız bırakılmıştır. Wilson vd./İngiltere kararında devletin, sendikayı ve üyelerini diğer özel tarafların müdahalesinden koruma konusundaki başarısızlığı, dolaylı bir müdahale olarak tanımlanabilecekken bu davada gerçekleşen durum devletin temel bir hakka doğrudan müdahalesidir (Bogg ve Ewing, 2014: 232).

İkincil eylem konusunda İHAM, kendisine yapılan başvurudan sonra aynı başvurunun SÖK’e yapılmış olması konusu üzerinde durmuştur. İHAM, kendi içtihadından hareketle önemli olan unsurun bir başvurucağının aynı meseleyle ilgili bir başka uluslararası kuruluşa halihazırda başvurmuş olmasının değil, İHAM tarafından davanın incelenmesi sırasında esasa ilişkin bir kararın verilip verilmediği olduğunu belirtmiştir. İHAM hükümetin, ikincil eylem konusunda İHAS’ın 11. maddesinin herhangi bir ikincil eylem hakkı vermediği, ikincil eyleme katılan işçilerle asıl greve katılan işçiler çıkarları arasında gerekli bağın bulunmadığı iddialarını kabul etmeyerek ikincil eylem başvurusunu kabul edilebilir bulmuştur (İHAM, 2014: para 48).

İHAM ikincil eylemi, sendika özgürlüğünün temel bir unsurundan ziyade bir tamamlayıcısı olabileceğini belirterek, bu eylemin İHAS’ın 11. maddesinde yer alan sendikal faaliyet olarak görülmesi gerektiği yönünde tutum benimsemiştir. Buradan hareketle ikincil eylemle ilgili getirilen bir yasağın, İHAS tarafından

korunan bir hakka müdahale ettiği ve bu sebeple müdahalenin “kanunla öngörüldüğü”, meşru bir amaç güttüğü ve bu amaçlara ulaşmak için “demokratik bir toplumda gerekli” olduğunun incelenmesi gerektiğini belirtmiştir (İHAM, 2014: para 77-78). İHAM müdahalenin meşru amacı ile ilgili incelemesinde ise oldukça önemli bir tespitte bulunarak, bir işverenin ekonomik çıkarlarının, çalışanların insan haklarından önce gelmesine izin verilmemesi gerektiğini vurgulamıştır (İHAM, 2014: para 80).

İHAM, ikincil eylemle ilgili incelemesinde grev eyleminin İHAS’ın 11. maddesi tarafından açıkça korunduğunu belirtmiştir. Ancak burada ikincil eylemin İHAS 11. madde güvencesi kapsamında olup olmadığının tespit edilmesini ise gerekli görmemiştir (İHAM, 2014: para.84). İHAM, burada önemli bir ayrıma gitmiştir. Bir yasal kısıtlamanın; sendikal faaliyetin özüne müdahalesi ile sendikal faaliyetin ikincil veya tali bir yönüne müdahalesi durumunda ulusal yasama organına tanınan takdir marjının değişeceğini ifade ederek birinci durumun daha az takdir marjı ikinci durumun ise daha geniş bir takdir marjı gerektirdiğini vurgulamıştır (İHAM, 2014: para.87). İHAM’ın yapmış olduğu bu ayrımda üzerinde durulması gereken husus, hangi sendikal faaliyetlerinin İHAM tarafından ikincil olarak değerlendirileceğidir. İHAM açıkça ikincil eyleme getirilmiş olan müdahalelerin, başvuran sendikanın örgütlenme özgürlüğünün özüne müdahale etmediği görüşünü paylaşmıştır. İHAM ikincil eylemi, sendikal faaliyetlerin özü içerisinde değerlendirmemiştir. Bu durum ise kendi içinde apayrı bir çelişkiyi beraberinde getirmiştir. Bu çelişki İHAS 11. madde tarafından güvence altına alınan bir hakkın yine İHAS 11. madde kapsamında orantılı bir kısıtlamaya tabi olmasıdır. Birleşik Krallık’taki işçilere ve sendikalara, İHAS kapsamında bir insan haklarından yararlandıklarını ancak yasak olduğu için kullanamadıkları paradoksunu açıklamanın hukuki zorluğu hafife alınmamalıdır (Bogg ve Ewing, 2014: 236).

İHAM, incelemesinde taraf Hükümetin SHAK ve ILO Uzmanlar Komitesi ile ilgili değerlendirmelerine yer vererek bu konuda kendi yaklaşımını ortaya koymuştur. Hükümet, SHAK’ın değerlendirmelerini yargısal veya yarı-yargısal statüsüne sahip olmadığı için yetkili bir hukuk kaynağı olarak görmediğini belirtmiştir (İHAM, 2014: para.94). Hükümet yine benzer şekilde ILO Uzmanlar Komitesi’nin ILO sözleşmeleri hakkında yorumlar yapmaya uygun olmadığını belirterek, İHAM’ın dikkatini, tam olarak grev hakkının yasal statüsüne ve hatta varlığına ilişkin olarak ILO içinde süregelen bir anlaşmazlığa çekmiştir. Uzmanlar Komitesi’nin “Kamu Hizmetinde Toplu Pazarlık: İleriye Giden Bir Yol” raporunda kendi yetkisinin sınırları ile ilgili; “Görüş ve tavsiyeleri, uluslararası bir belgenin bunları açıkça belirtmediği veya bir ülkenin Yüksek Mahkemesinin kendi

iradesiyle karar vermediği sürece, ILO denetim süreci içinde ve ILO dışında bağlayıcı değildir.” ifadesine ve yine aynı raporda Uzmanlar Komitesi’nin yorumlarının “yumuşak hukuk” olarak tanımlandığına dikkat çekmiştir (İHAM, 2014: para.96).

İHAM, hükümetin bu yorumlarına katılmamış, SHAK’ın, ASŞ’yi yorumlamasını ve devletin çeşitli düzenlemelerine ilişkin değerlendirmelerini birçok kez dikkate aldığını vurgulamıştır (İHAM, 2014: para. 94). Öte yandan İHAM hükümetin ILO Uzmanlar Komitesi hakkındaki değerlendirmelerine atıfta bulunarak Uzmanlar Komitesi’nin İHAS’ın belirli hükümlerinin yorumlanması için bir referans noktası olması ve rehberlik rolünün yeniden gözden geçirmeyi gerektirmediğini belirtmiştir (İHAM, 2014: para. 97).

Bu davanın incelenmesi ile ilgili önümüze çıkan ilginç hususlardan bir diğeri ise İHAM’ın, davalı hükümet aleyhine kararları ve tespitleri olan SHAK ve ILO Uzmanlar Komitesi ile ilgili değerlendirmesi olmuştur. İHAM, SHAK ve Uzmanlar Komitesi’nin ikincil eylemle ilgili inceleme metodu ile ayrıştıkları noktalara vurgu yapmıştır. İHAM bu yöntem farklılığını açıklamak için, kendi görev tanımını kullanmıştır. İHAM, yapmış olduğu incelemelerde, ilgili iç hukuku gözden geçirme görevinin olmadığını ve asıl görevinin başvuranın haklarının gerçekten etkilenip etkilenmediğini tespit etmek için İHAS 11. madde kapsamında bir hak ihlali olup olmadığını belirlemek olarak tanımlamıştır. İHAM burada SHAK ve ILO Uzmanlar Komitesi’nin ikincil eylem yasağı hakkındaki iş merkezlerinin yerleştirilmesi, işi diğer şirketlere dağıtmak ve işleri ayrı tüzel kişiliklere devretmek için karmaşık kurumsal yapıları benimsemek ya da şirketleri ayırmak gibi işverenlerin çeşitli yasal hilelere başvurarak yasayı kendi lehlerine kullanmalarını kolaylaştırabileceği yaklaşımlarına yer vererek sendikaların, üyelerinin çıkarlarını korumaya yönelik meşru, normal faaliyetlerini yerine getirirken faaliyetlerinin ciddi biçimde engellenmiş bulabileceklerini belirtmiştir. Ancak, İHAM, SHAK ve Uzmanlar Komitesi tarafından yapılan bu yorumlarda değinilen geniş kapsamlı olumsuz etkilerin Hydrex’teki durumda ortaya çıkmadığını belirtmiştir. İHAM bu bağlamda ilgili iç hukuku soyut olarak incelemenin kendi görevi olmadığını, kendisinin inceleme yetkisinin de davada incelenmek üzere sunulan olgularla sınırlı olduğunu altını çizmiştir. İHAM bu tespitlerinden hareketle, ILO’nun ve ASŞ’nin denetim organları tarafından yapılan olumsuz değerlendirmelerin, incelemiş olduğu davada ikincil eylemlere ilişkin meşru yasağın uygulanıp uygulanmadığını belirlemek için ikna edici bir ağırlığa sahip olmadığı kanaatinde olduğunu açıklamıştır (İHAM, 2014: para. 98). İHAM, ilginç bir şekilde, yetkisinin İHAS ile sınırlı olması nedeniyle, bu tür önemli uluslararası belgeleri görmezden gelmesinin ‘meşru’ gerekçelerinin

altını çizer gibi, ilgili kararının ILO sözleşmeleri veya ASŞ'ye uygunluğunu değerlendirme yetkisinin olmadığını belirtmek zorunda kalmıştır (Uncular, 2018: s.149). İHAM'ın sendika hakkı ve özgürlüğü ile ilgili özellikle almış olduğu kararlarda ILO sözleşmeleri, ASŞ ve ilgili denetim organlarına yapmış olduğu güçlü atıflarla elde ettiği ilerici içtihadı değerlendirildiğinde geline nokta oldukça tartışmalıdır.

İHAM'ın dava incelemesinde grev hakkını İHAS çerçevesinde güvence altına alınan bir hak olarak tanımladıktan sonra grev eylemi içerisinde bir ayrıma gitmesi tutarlı bir yol olarak görünmemektedir. Grev eylemi tek ve pür bir metot içeren bir eylem olmamakla birlikte esas amacı yöneldiği kuruma (işveren, işveren grup ya da örgütleri, siyasi irade) baskı kurma amacı taşır. Grev eylemi kendi içinde birçok türe ayrıla gelmiştir ve bu eylem türleri öz olarak grevin temel amacının dışına çıkan araçlar olmamışlardır. Grev hakkı, sendika özgürlüğünün ayrılmaz bir parçası olmakla birlikte grev türlerinin sendika hakkının özü içerisinde yer alıp almadığı ayrımına gitmek bir yandan da tehlikeli bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım iş hukukunda yapılan asıl iş yardımcı iş ayrımına benzemektedir. İş hukukunda yapılan bu ayırım işin bölünmesine, parçalanmasına ve işler arasında yarattığı hiyerarşi ile iş hukukunun içinde neoliberal eğilimlerin güçlenerek yeni işveren türleri ve uygulamaları ile sonuçlanmıştır Benzer şekilde sendika özgürlüğünün de özünde yer alan ve almayan haklar olarak ayrılması sendika özgürlüğünün bölünmesi, bir bütün olarak elde ettiği güçlü pozisyonun parçalanması ile sonuçlanabilecek değerlendirmelere yol açabilecektir.

İHAM, incelemesinin sonucunda, ikincil eyleme yapılan müdahalenin yasama organına tanınan takdir marjını dahilinde aşırıp aşmadığı hususunu değerlendirmiş, başvuran sendikanın sunmuş olduğu argümanların Birleşik Krallık Parlamentosu'nun ikincil eyleme ilişkin itiraz edilen yasağını, "demokratik bir toplumda gerekli" olarak değerlendirmek için yeterli politika ve olgusal gerekçelere sahip olmadığına ikna olmadığını açıklamıştır. (İHAM, 2014: para. 103).

İHAM kararı ile ilgili değerlendirme yapmadan önce İHAM'ın kararına ulaşırken dayanmış olduğu ASŞ, SHAK ile ILO ve ILO denetim organlarının kararlarını kullanma biçimine değinmekte fayda vardır. İHAM'ın genel olarak incelemelerinde uluslararası kaynaklara güçlü atıflar yapıldığı genel olarak gözlemlenmektedir. İHAM daha önce incelediği Sørensen ve Rasmussen / Danimarka (İHAM, Başvuru No. 52562/99 ve 52620/99, 11.01.2006) kararında birbiri ile zıt görüşe sahip olan ASŞ, SHAK ile ILO denetim organları arasında⁵ ASŞ ve SHAK kararlarına dayanarak kararını oluşturmuştur. İHAM söz konusu

kararında birbiri ile zıt görüşlere yer vererek SHAK değerlendirmesi çerçevesinde karar almıştır. İkincil eylem yasağı ile ilgili bu davada İHAM bu konuda benzer görüşü paylaşan ne SHAK ne de ILO kaynaklarına uygun bir karar almamıştır. İHAM'ın Danilenkov vd. v. Rusya (İHAM, Başvuru No. 67336/01, 30.07.2009) kararında ise AŞŞ, SHAK, ILO sözleşmeleri ile SÖK kararlarını⁶ değerlendirmiş ve kendisine yapılan şikâyetlerin değerlendirildiği SÖK kararına incelemesinde doğrudan yer vermiştir. Danilenkov vd. v. Rusya kararında İHAM'ın değindiği uluslararası kaynaklar davanın konusu hakkında birbiri ile neredeyse bire bir örtüşen yaklaşımı benimsemiş ve İHAM, kararında SÖK kararını dayanak olarak kullanmıştır. İHAM, uluslararası denetim organlarının yaklaşımlarını ya da almış oldukları kararları kendi kararlarına dayanak yapma yönünde oluşturduğu içtihadını ikincil eylemle ilgili bu kararında uygulamamıştır. İkincil eylemle ilgili İHAM'ın yer verdiği uluslararası kaynaklar birbiri ile bu derecede örtüşürken ve İHAM ilerici bir karar alabileceken bu tavrı benimsememiştir. İHAM'ın uluslararası kaynakları kararlarına destek norm yapma konusunda tutarlı bir yaklaşım benimsediğini söylemek bu şartlarda çok da mümkün görünmemektedir.

İHAM, İHAS'ı yorumlarken uzman kuruluşların materyallerini incelerken, genellikle, söz konusu konuyla ilgili ortaya çıkan bir uluslararası veya Avrupa uzlaşmasının olup olmadığını belirlemeye çalışmaktadır. Ancak İHAM, ikincil eylem kararında Strazburg'daki incelemenin doğasının ILO ve SHAK denetiminden farklı olması nedeniyle dava ile alakalı olabilecek SHAK ve ILO kararlarının belirleyici olmadığını söylemiştir. (Mantouvalou, 2015: 11).

İHAM bu “kararsız kararında” bir eliyle verirken diğer eliyle geri alıyor gibi görünmektedir. İHAM, grev hakkının 11. madde kapsamında ‘açıkça korunduğunu’ teyit ederken, yerel hukuk bağlamında önemli sonuçları olan bir hukuki sonuca rağmen, sendikanın şikâyetini destekleyen bir karar almadı (Bogg ve Ewing, 2014: 221). İHAM kararlarında örgütlenme özgürlüğü hakkının formülasyonunun, kişinin çıkarlarını korumak için sendika kurma ve sendikalara üye olma hakkını açıkça içerdiği unutulmamalıdır. Ancak endüstriyel eylemin – ve özellikle ikincil eylemin – aşamalı olarak kısıtlanması sendikalar ve işçiler tarafından dayanışmacı davranış ifadelerine yönelik kasıtlı bir saldırı ve bireyci tutumların teşvik edilmesi olan bir “işletme hapsi” stratejisinin bir parçasını oluşturmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Hydrex örneğinde, yasa, Jarvis'te çalışan işçilerin, Hydrex'teki iş arkadaşlarına, yani iş devrinin ardından kırılganlıkları açığa çıkan işçilere yardımcı olmak için grev eylemine girişmelerini yasaklamıştır (Bogg ve Ewing, 2014: s.244).⁷ Öte yandan İHAM'ın örgütlenme özgürlüğünün içerdiği hakları “öz – çekirdek” ve “ek” haklar bağlamında bir

değerlendirme ile ayırması ve ikincil eylemi bu çerçevede “ek” hak olarak değerlendirmesi de sorunlu bir yaklaşımdır. İHAM bu dava sonrasında incelediği Tek Gıda İş Sendikası v. Türkiye (İHAM Başvuru No. 31045/10, 04.04.2017) kararına⁸ ilişkin incelemesinde sendikaların birincil ikincil faaliyet ayrımı yaparak verilen mahkeme kararını devletin takdir yetkisi içinde değerlendirmiştir. Görülmektedir ki İHAM’ın geliştirdiği ve üst üste verdiği kararlarda kullandığı bu ayırım bir içtihat halini almaktadır. Ancak bu içtihadın İHAM’ın daha önce geliştirdiği birçok ileri içtihadı gibi sendika hakkı ve özgürlüğünü geliştirmediğini aksine sendika hakkını içeren haklar bütünü zedeleyen sonuçlar doğuracak bir biçimde yol aldığını vurgulamak gerekmektedir.

İHAM endüstriyel eylemin (grevler dahil) İHAS’ın 11. madde kapsamında sendika hakkı ve özgürlüğünün temel bir unsuru olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceğine karar vermeyi reddetmiştir, İHAM Enerji Yapı Yol Sen kararında, sendika hakkı ve özgürlüğünün doğal bir sonucu olarak sadece ILO denetim organları tarafından benimsenen pozisyona atıfta bulunmuştur. Oysa İHAM bu kararında sendika hakkı ve özgürlüğü açısından grev hakkının asli niteliği konusuna girmeyip ikincil eylemin tamamen yasaklanmasını kabul ederek, İHAS tarafından korunan bir insan hakkı olarak grev hakkının gerçek konumu üzerinde bir şüphe perdesi bırakmıştır (Andres, Garcia, 2017: s.790).

İHAM bu kararı ile, ileri neoliberal politikalar çağında ekonomik kaygılardan ve siyasi baskılardan kaynaklanan ince ve yüzeysel bir yaklaşımla kendi temel değerlerini, uluslararası araçlarını ve yorumlarını ve daha önceki umut verici içtihatlarını göz ardı ederek her zamankinden daha geri bir pozisyona gelmiştir. Çokuluslu şirketler tarafından kontrol edilen ve sürdürülen bir küreselleşme döneminde, ulus ötesi örgütlenme özgürlüğüne ve toplu eylem hakkına dayalı ikincil eylem ihtiyacı çok önemliyken, İHAM, küresel sermayeye karşı küresel dayanışmayı caydırıcı sonuçları olacak olan bir karara varmıştır. Ayrıca, İHAM, 11. madde kapsamında ikincil eylemi grev hakkı içerisinde tanımasına rağmen, çelişkili bir şekilde, çoğunlukçu bir bakış açısına dayalı olarak Birleşik Krallık hukukunda kapsamlı bir yasağın meşru olduğunu belirterek uluslararası belgeler veya İHAS kapsamında herhangi bir yasal dayanak olmaksızın devletlere tanıdığı takdir marjını genişletmiştir (Uncular, 2018: s.149).

Değerlendirme

Sendika özgürlüğü İHAS’ta örgütlenme özgürlüğü hakkı çerçevesinde düzenlenmiştir. Sendika özgürlüğü bireysel bir hak olmanın yanı sıra kolektif bir yön içermektedir. Örgütlenme özgürlüğü bireysel bir hak olarak düzenlenmesine karşın, sendika özgürlüğü örgütlenme özgürlüğünden bu kolektif yönü nedeniyle

ile ayrılır. Sendika özgürlüğü bireysel sendika özgürlüğü ve kolektif sendika özgürlüğü şeklinde ikiye ayrılır. Örgütlenme özgürlüğünden hareketle sendika özgürlüğünün bireysel boyutunun öne çıkarılması bu özgürlüğün kolektif boyutunun kaçırılması anlamına gelir. Sendika özgürlüğü, toplu sözleşme hakkı ve grev hakkını da içeren bir haklar demetidir. Bu haklardan herhangi birinin eksik olduğu durumda sendika özgürlüğünün varlığından bahsedilemez.

İHAM, İHAS'ın yargı organı olarak sendika özgürlüğü konusunda incelediği ilk yıllardaki başvurularda konuya örgütlenme özgürlüğü açısından yaklaşmış ve sendika özgürlüğünün kolektif boyutuna yönelmemiştir. Bu tutumunun doğal sonucu olarak İHAM grev hakkı ile ilgili ilk kararlarında grev hakkının İHAS'ta bulunmadığını, bu hakkın ASŞ'de yer aldığını belirtmiştir. İHAM bir yandan grev hakkının İHAS'ta yer almadığını vurgularken diğer taraftan grev hakkının sendikaların "üyelerinin çıkarlarını koruma" amacıyla kullandıkları araçlar arasında yer aldığını vurgulamıştır. Burada karşımıza çıkan sorun İHAM'ın grev hakkına gerekli önemi İHAS dışı bir konumda değerlendirmesi ve grev hakkı ile ilgili takdir yetkisini devletlere bırakmış olmasıdır. Oysa daha önce de ifade edildiği gibi sendika özgürlüğü bir haklar bütünüdür ve bu haklar arasında yer alan grev hakkı tanınmadıkça sendika özgürlüğünden bahsetmek mümkün değildir.

İHAM grev hakkı ile ilgili bu tutumunu 2000'li yıllara kadar sürdürmüştür. İHAM grev hakkı ile sendika özgürlüğü arasındaki kuvvetli ilişkiye sürekli vurgu yapmış olsa da grev hakkını İHAS tarafından güvence altına alınan haklar arasında kabul etmekten kaçınmıştır. 2000'li yıllarla birlikte İHAM'ın grev hakkı ile ilgili gösterdiği bu tutum değişmeye başlamıştır. İHAM önceki kararlarında grev hakkına ilişkin takdir yetkisini devletlere bırakırken devletlere tanıdığı geniş takdir marjını bu dönem aldığı kararları ile birlikte daraltmıştır. İHAM'ın grev hakkı konusunda devletlere bu hakkın kullanımı ile ilgili pozitif yükümlülükleri bulunduğu yönünde kararlar aldığı görülmektedir.

İHAM 2000'li yıllarda almış olduğu bir dizi kararla birlikte grev hakkını İHAS çerçevesinde güvence altına alınan haklar arasında kabul etmiştir. İHAM grev hakkını İHAS tarafından güvence altına alınan bir hak olarak kabul etmesinde ise özellikle ILO sözleşmeleri ve denetim organları ile ASŞ ve denetim organı olan SHAK kararlarının güçlü bir etkisi olduğunu belirtmekte fayda vardır. İHAM'ın İHAS'ın yaşayan ve dinamik bir belge olarak görmesi, insan hakları ile ilgili dışlayıcı yaklaşım yöntemini terk ederek bütüncül yaklaşım yöntemini benimsemesi ve insan hakları ile ilgili İHAS dışında yer alan uluslararası ve bölgesel sözleşmeleri destek norm olarak kullanması, grev hakkının İHAS

tarafından güvence altına alınan bir hak olarak yorumlanmasına giden yolun önemli mihenk taşları olmuştur.

Grev hakkı esasen sendika özgürlüğünün doğal bir sonucu olmakla birlikte bu hakkın İHAM tarafından, İHAS kapsamında güvence altına alınması oldukça ilerici bir karardır. Ancak bu ilerici kararın İHAM açısından bir içtihat haline geldiğini söyleyebilmek için henüz erkendir. Nitekim İHAM grev hakkını İHAS çerçevesinde güvence altına almasına rağmen daha sonrasında ikincil eylem ile ilgili verdiği kararında ise, ikincil eylem yasağını İHAS ihlali olarak değerlendirmemiştir. Bu durum İHAM'ın grev hakkı ile ilgili yaklaşımının henüz tam olarak şekillenmediği görüşünün oluşmasına neden olmuştur. İHAM ikincil eylem yasağı ile ilgili kararında grev hakkını İHAS güvencesi altına alan tutumunu oluşturan mihenk taşlarını kullanmamıştır. İHAM'ın ikincil eylem yasağını İHAS ihlali olarak kabul etmemesi, İHAS'ın yaşayan bir belge olduğu yorumunu, insan hakları konusunda İHAS dışında yer alan uluslararası ve bölgesel sözleşmeleri destek norm olarak kullanma eğilimini reddetmesi anlamına gelmektedir. İHAM'ın ikincil eylemle ilgili kararına varırken oluşturduğu "öz- çekirdek haklar" ve "ek haklar" ayrımı ise insan hakları ile ilgili bütüncül yaklaşımı zedeleyen bir tutum olarak karşımıza çıkmaktadır. Örgütlenme özgürlüğü çerçevesinde yer alan hakların bu şekilde ayrılması, dahası önceki kararlarda grev hakkının İHAS güvencesinde değerlendirilmesine karşın bir toplu eylem türünü İHAS güvencesi dışında bırakılması İHAM'ın yıllar içerisinde oluşturduğu içtihadını ve içtihadının mihenk taşlarını reddetmesi anlamına gelmektedir. Bu açılardan bakıldığında İHAM'ın grev hakkı konusundaki tutumunun henüz yerleşik bir içtihat halini almadığı açıkça ortadadır.

Sonnotlar

1 Bu çalışma yazarın "Sendika Hakkı Ve Özgürlüğü: ILO Sendika Özgürlüğü Komitesi ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararları ve Türk Yargı Organlarının Kararlarına Etkisi" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

2 Uluslararası çalışma standartları, ILO'nun bileşenleri (hükümetler, işverenler ve işçiler) tarafından hazırlanan ve çalışma yaşamında temel ilkeleri ve hakları belirleyen yasal belgelerdir. Bunlar, üye ülkeler tarafından onaylanabilecek yasal olarak bağlayıcı uluslararası anlaşmalar olan sözleşmelerdir. ILO bu sözleşmelerden sekiz tanesini temel sözleşme olarak tanımlamıştır. 87 Sayılı Sendika Özgürlüğü ve Sendikalaşma Hakkının Korunması Sözleşmesi ve 98 Sayılı Örgütlenme ve Toplu Pazarlık Hakkı Sözleşmesi bu temel sözleşmeler arasında yer alır. Sendika Özgürlüğü İlkesi ILO'nun değerlerinin merkezinde yer alır: ILO Anayasası (1919), Philadelphia Bildirgesi (1944) ve ILO Çalışmada Temel İlkeler ve Haklar Bildirgesi'nde (1998) sendika özgürlüğüne yer verilmiştir. 87 Sayılı Sendika Özgürlüğü ve Sendikalaşma Hakkının Korunması Sözleşmesi ve 98 Sayılı

Örgütlenme ve Toplu Pazarlık Hakkı Sözleşmesi de ILO'nun sendika özgürlüğü ilkesi çerçevesinde oluşturmuş olduğu uluslararası çalışma standartlarıdır (ILO, 2014: s.15-28).

3 İHAM (1979), Airey v. İrlanda, Başvuru No. 6289/73, 09.10.1979, para. 26
<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22%3A%5B%22document%22%5D%2C%22itemid%22%3A%5B%22001-57420%22%5D%7D>

4 İHAM, davayla ilgili incelemesinde “Sözleşme hükümlerinin diğer uluslararası metinler ve belgeler ışığında yorumlanması uygulaması” başlığı altında İHAM ve İHAS’la ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur. İHAM, İHAS hükümlerinin güvence altına alınan hak ve özgürlüklerin yorumlanmasında tek referans çerçevesi olarak hiçbir zaman değerlendirmemiş, aksine sözleşmeciler devletler arasındaki ilişkilerde geçerli olan ilgili uluslararası hukuk kurallarını ve ilkelerini de dikkate alması gerektiğini benimsediğini paylaşmıştır. (İHAM, 2008: para 66-68). İHAM Demir/Baykara incelemesinde ASŞ, ILO sözleşmeleri ile ILO Uzmanlar Komitesi ile SÖK kararlarına güçlü atıflarda bulunarak “toplular sözleşmesi” hakkının daha önceki içtihadını terk ederek İHAS 11. madde kapsamında güvence altına alındığı kararına varmıştır. İHAM, Demir/Baykara kararı ile sendika özgürlüğünü güvenceye alan uluslararası sözleşmeler ile denetim organları kararlarını “destek norm” olarak kullanarak, İHAS md.11’de yer alan sendika hakkının maddi içeriğini yorumlamıştır. İHAM, kamu görevlilerinin sendika ve toplular sözleşmesi haklarının tanındığı bölgesel ve uluslararası sözleşmeler ile bu alanda uluslararası antlaşma ve sözleşmelerden doğan denetim organlarının kararlarına atıfta bulunmuştur (Gülmez, 2010: s. 17).

5 İHAM Sørensen ve Rasmussen / Danimarka (İHAM, Başvuru No. 52562/99 ve 52620/99, 11.01.2006) davasında kapalı işyeri uygulaması ile ilgili aldığı kararda ASŞ SHAK ile ILO denetim organlarının kapalı işyeri uygulamalarına atıflarda bulunmuştur. SHAK kapalı işyeri uygulamalarını ASŞ’nin 5. maddesine aykırı olarak değerlendirmiştir. ILO denetim organları ise 87 ve 98 Sayılı Sözleşmelerinin örgütlenme özgürlüğünün olumlu yönlerini koruduğunu ve kapalı işyeri uygulamalarını örgütlenme özgürlüğünün ihlali olarak değerlendirmeyerek, kapalı işyeri uygulamalarına ulusal düzeyde yürütülecek bir konu olarak yaklaştığını paylaşmıştır. İHAM davaya ilişkin incelemesinde her iki görüşe de yer vermiş ve kararına dayanak olarak SHAK yaklaşımını benimsemiştir. (İHAM, 2006: para 38).

6 İHAM, SHAK ile benzer yaklaşım içeren ILO’nun 87 ve 98 Sayılı sözleşmelerine yer verdikten sonra başvuranların üye olduğu sendikanın sendika karşıtı ayrımcılık suçlaması ile SÖK’e yaptığı başvuru sonucu ortaya çıkan karara yer vermiştir. SÖK hükümetten sendika karşıtı ayrımcılık eylemleri ile ilgili bağımsız bir soruşturma başlatmasını talep etmiştir. SÖK bu bağlamda hükümetten sendika karşıtı ayrımcılık iddialarının açık ve hızlı ulusal prosedürlerle incelenmesi için mevzuat değişikliği de dâhil olmak üzere gerekli önlemleri almasını talep etmiştir (İHAM, 2009, para. 102-108).

7 Bogg ve Ewing, İHAM'ın bu davaya ilişkin kararının siyasi yönüne de değinmişlerdir. Yazarlar özellikle, birçok alanda İHAM'ın içtihadına dönük İngiltere'nin liderliğinde yürütülen siyasi saldırılar ve Avrupa Konseyi'nin siyasi temsilcilerinin İHAM'ı dizginlemek için adımlar attığı sürecin Brighton Deklarasyonu ile sonuçlandığını ifade etmişlerdir. Hendy ve Ford ise bazı yorumcuların, İHAM kararını, Birleşik Krallık hükümetinin İHAS'tan çekilme tehditlerine ve İHAM'a yönelik tekrarlanan saldırılarına ilişkin İHAM'ın, 2013 Bakanlar Komitesi'ndeki Birleşik Krallık'ın tutumunda çok açık olan bir yatıştırıcılıktan başka bir şey olmadığı sonucuna varmasını doğal karşıladıklarını belirtmişlerdir. Henry ve Ford İHAM kararının bazı bölümlerinin bu şekilde görülebileceğini ve İHAM yargıçlarının Birleşik Krallık hükümetine, İngiliz yargıçlarına ve İngiliz medyasının unsurlarına İHAM veya İHAS tarafından İngiliz hukuk sisteminin özerkliğine az veya çok hiç tehdit oluşturulmadığı yönünde güvence vermeye istekli olduklarını ifade etmişlerdir. Detaylı bilgi için Bogg Alan, Ewing K.D. (2014). "The Implications of the RMT Case" *Industrial Law Journal*, Vol.43, No.3, s.221-252 ve Hendy John, Ford Michael (2014). "RMT v United Kingdom: Sympathy Strikes and the European Court of Human Rights"

8 Söz konusu davada Tek Gıda İş Sendikası'nın yetki tespit yöntemi nedeniyle toplu sözleşme yetkisi belirleme yöntemi ile ilgili itirazında İHAM, bir şirkette çoğunluğu temsil eden çalışanların sayısını hesaplama yönteminin, sendikal faaliyetin merkezinde yer almadığını, bunun yerine ikincil bir faaliyet teşkil ettiğini kararını vermiştir. İHAM, yetki tespiti ile ilgili yargı kararlarının, toplumun ve başvuran sendikanın çatışan çıkarları arasında adil bir denge kurmaya çalıştığını ve bu çerçevede İHAM bu alanın, genel olarak sendika özgürlüğünün ve başvuran sendikanın üyelerinin mesleki çıkarlarını koruma becerisinin nasıl güvence altına alınabileceğine ilişkin olarak devletin takdir yetkisine girdiğini düşünmektedir (İHAM, 2017: para 46).

Kaynakça

Andres J ve Garcia L (2017). The Right to Strike as a Fundamental Human Right: Recognition and Limitations in International Law. *Revista Chilena de Derecho*, 44 (3), 781-804. <https://www.redalyc.org/pdf/1770/177054481008.pdf> Son erişim tarihi, 07.10.2019

Bogg A ve Ewing K D (2014). The Implications of the RMT Case. *Industrial Law Journal*, 43 (3), 221-252. <https://academic.oup.com/ilj/article-pdf/43/3/221/2039796/dwu015.pdf> Son erişim tarihi, 29.06.2015

Council of Europe (2018). European Convention on Human Rights. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf Son erişim tarihi, 14.03.2018

Council of Europe (2019a) History of the ECHR's Reforms. https://www.echr.coe.int/Documents/Reforms_history_ENG.pdf Son erişim tarihi, 06.04.2019

Ceylan Ö (2022). İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Grev Hakkı. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1212-1238.

Council of Europe (2019b). High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights Brighton Declaration. https://www.echr.coe.int/Documents/2012_Brighton_FinalDeclaration_ENG.pdf Son erişim tarihi, 06.04.2019

Council of Europe (2019c). High-level Conference on the Implementation of the European Convention on Human Rights, our shared responsibility Brussels Declaration https://www.echr.coe.int/Documents/Brussels_Declaration_ENG.pdf Son erişim tarihi, 06.04.2019

Council of Europe (2019d) Copenhagen Declaration https://www.echr.coe.int/Documents/Copenhagen_Declaration_ENG.pdf Son erişim tarihi, 06.04.2019

Council of Europe (2020). The European Convention on Human Rights A Living Instrument. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_Instrument_ENG.pdf Son erişim tarihi, 16.12.2020

Çavuşoğlu N (2000). Avrupa Konseyi: İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesinin Denetim Sistemi. İçinde: K Tankuter (Ed), *İnsan Hakları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 456-477.

Çelik A (2014). Avrupa Konseyi Sosyal Şartlar Sistemi. İçinde: P A Kaya (der), *Uluslararası Sosyal Politika*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 213 – 269.

Dorssemont F (2010). The Right to Form and to Join Trade Unions for the Protection of His Interests under Article 11 ECHR: An Attempt “to Digest” the Case Law (1975–2009) of the European Court on Human Rights. *European Labour Law Journal*, Vol. 1 No. 2: 185-235. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/201395251000100203> Son erişim tarihi, 04.08.2020

Ebert F C ve Oelz M (2012). Bridging the gap between Labour Rights and Human Rights: The Role of ILO Law in Regional Human Rights Courts. *International Institute For Labour Studies*, Discussion Paper

Engin E M (2015). İnsan Haklarına İlişkin Uluslararası Hukuk ve Türk Hukuku Anayasa m.90 Cümle Hükmü ve Toplu Eylemler Üzerine. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, Cilt5, Sayı:2, 9 – 36.

Dickens L ve Hall M (2003). Labour Law And Industrial Relations: A New Settlement?. İçinde: P Edwards (Ed), *Industrial Relations: Theory And Practice*, Oxford, Blackwell Publishing, 124-156.

Gemalmaz M S (2010). *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*. İstanbul, Legal Yayıncılık

Gülmez M (2008). Sendika Hakkı, Toplu Sözleşme ve Grevi de İçeren Toplu Eylem Haklarını Kapsar mı? *Çalışma ve Toplum*, 2008 / 3, Sayı 18, 137-169.

Gülmez M (2010). Sendikal Hakların Bölünmezliği: Toplu Sözleşmesiz ve Grevsiz Sendika

1236 Ceylan Ö (2022). İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Grev Hakkı. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1212-1238.

Hakkı Özünden Yoksundur. *Çalışma ve Toplum*, 2010/3, Sayı 26: 9-50.

ILO (2014). Rules of the Game: A Brief Introduction to Internatioanl Labour Standarts.

https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/publication/wcms_318141.pdf

Son erişim tarihi, 10.08.2022

İHAM (1976). Schmidt ve Dahlström v. İsveç Kararı, Başvuru No. 5589/72, 06.02.1976 [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57574"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) Son erişim tarihi, 10.06.2019

İHAM (2002). Wilson, Ulusal Gazeteciler Sendikası vd., v. İngiltere Kararı, Başvuru No. 30678/96 02.10.2002 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60554> Son erişim tarihi, 10.06.2019

İHAM (2006). Sorensen And Rasmussen v. Danimarka Kararı (İHAM, Başvuru No. 52562/99 ve 52620/99, 11.01.2006), <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72015> Son erişim tarihi, 10.06.2019

İHAM (2009). Danilenkov vd. v. Rusya Kararı, Başvuru No. 67336/01, 30.07.2009 [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-93854%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-93854%22]}) Son erişim tarihi, 20.05.2019

İHAM (2014). Ulusal Demiryolu, Denizcilik ve Taşımacılık İşçileri Sendikası v. Birleşik Krallık Kararı, Başvuru No. 35009/05, 08.04.2014 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-142192> Son erişim tarihi, 20.05.2019

İHAM (2017). Tek Gıda İş Sendikası v. Türkiye, Başvuru No. 31045/10, 04.04.2017 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-172858> Son erişim tarihi, 18.10.2019

Hendy J ve Ford M (2014). RMT v United Kingdom: Sympathy Strikes and the European Court of Human Rights. <https://ohrh.law.ox.ac.uk/rmt-v-united-kingdom-sympathy-strikes-and-the-european-court-of-human-rights/> Son erişim tarihi, 20.03.2020

Kaboğlu İ Ö (2013). *Özgürlükler Hukuku 1: İnsan Hakları Genel Kuramına Giriş*. 7. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları

Kaya, P A ve Güler C (2017). Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Toplu Eylem Hakkı. *Sosyal Siyaset Konferansları*, Sayı:68 , 105-126.

Mantouvalou V (2013). Labour Rights in the European Convention on Human Rights: An Intellectual Justification for an Integrated Approach to Interpretation. *Human Rights Law Review*, Vol. 13, No. 3, 529-555.

<https://academic.oup.com/hrlr/article-pdf/13/3/529/1612153/ngt001.pdf> Son erişim tarihi, 05.08.2019

Mouly J (2012). Büyük Dairenin 12.11.2008 Tarihli Demir ve Baykara – Türkiye Kararı

Ceylan Ö (2022). İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Grev Hakkı. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1212-1238.

Sosyal Hakların Genişletilmesinde İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi. İçinde: İ Ö Kaboğlu (der), *Anayasal Sosyal Haklar*, Çev. Gülden Kurt, İstanbul, Legal Yayıncılık, 229-238.

Özveri M (2020). Barışçıl Toplu Eylem Hakkı. İçinde: *Sosyal Politika ve İktisat Yazıları*, Prof. Dr. Seyhan Erdoğan'ya Armağan, Ankara, Mülkiye Birliği Vakfı Yayın No: 2020/1. 249-264.

Sinha P R N Sinha Indu Bala, Shekhar Seema Priyadarshini (2017). *Industrial Relations, Trade Unions, and Labour Legislation*. Uttar Pradessh, Pearson India Education Services

Teklé T (2020). The Contribution of the ILO's International Labour Standards System to the European Court of Human Rights' Jurisprudence in the Field of Non-Discrimination. *Industrial Labour Law Journal*, Vol. 49 No. 1 86 – 122. <https://academic.oup.com/ilj/advance-article-abstract/doi/10.1093/indlaw/dwz020/5553843> Son erişim tarihi, 10.09.2020

TUC (2021). .Guide to Industrial Action. <https://www.tuc.org.uk/workplace-guidance/organising-and-bargaining/industrial-action> Son erişim tarihi, 06.05.2021

UCU (2022). “What is secondary (or sympathy) industrial action and is it unlawful?” https://my.ucu.org.uk/app/answers/detail/a_id/51/~what-is-secondary-%28or-sympathy%29-industrial-action-and-is-it-unlawful%3F Son erişim tarihi, 06.08.2022

Uncular S (2018). The Right to Collective Action under European Law and Turkish Law: What Kind of Present and Future?. *European Labour Law Journal*. Vol. 9 No. 2 144 – 170. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2031952518772588> Son erişim tarihi, 12.11.2019

Büyümesiz Refah¹

Fatin Şevki Bulut, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü
ORCID: 0000-0002-9787-2387
E-Posta: fatinsevkiibulut@gmail.com

Büyümesiz Refah kitabı, ekolojik iktisat üzerine çalışmalar yapan iktisatçı Tim Jackson tarafından yazılmıştır. Kitabın ilk baskısı 2009 yılında yapılmış, oldukça ilgi uyandıran kitap bazı düzeltme ve yenilemelerle birlikte 2017 yılında ikinci baskısını yapmıştır. 17 dile çevrilmiş olan kitabın birinci baskısı 2010 yılında Financial Times tarafından yılın kitabı olarak belirlenmiştir. Değerlendirmesini yapacağımız kitap, 2017 yılı ikinci baskısının Alpdoğan Sabri Erdoğan tarafından 2021 yılında Türkçeye kazandırılan çevirisine dayanmaktadır. Kitabın çevirisinin oldukça yalın olduğunu ve iktisat literatürüne hâkim olmayan genel okuyucu kitlesi tarafından da anlaşılabilir bir anlatıma sahip olduğunu söylemek gerekmektedir.

Büyümesiz Refah'ın alt başlığını oluşturan “sonlu bir gezegene yönelik bir iktisat” açıklaması, kitabın ana kaygısını anlatmak için önemli bir ektir. Jackson, bu alt başlık ile gezegen sonsuzmuşçasına kurgulanmış olan bir iktisadın ve iktisadiyatın, artık iyice ayyuka çıkmış eşitsizlik ve iklim krizleri içerisinde işlerliğinin kalmadığını vurgulamaktadır. Kitap 12 bölümden oluşmaktadır ve söz konusu 12 bölümü oluşturan temel kaygı, hem tırmanarak artan gelir ve servet eşitsizliği, hem de artık aşılamayacak noktaya yaklaşmış olan küresel iklim krizidir. Jackson, bu iki iç içe kriz arasında bir önem ayırımı yapmamakta ve yaşanan iki krizi birbirinin sağlayıcısı olarak görmektedir.

Jackson anlatısına gelecek kaygısı ile başlamaktadır. Günümüze kadar gelen iktisadi döngü, artık insanlığa geleceğe dair bir umut vermek için yetersiz ve başarısızdır (Jackson, 2021: 2). Bireyler ve toplumlar iyi ve erdemli bir yaşam arzu etmekte, ancak iyi ve erdemli yaşama dair kaynaklar hem yetersiz kalmakta hem de eşit olmayan bir biçimde dağılmaktadır. Söz konusu iktisadi sistem, -Jackson adını vermeye çekinse de- kapitalizm, zengini daha çok zengin yaparak iktisadi büyüme sağlamakta, ancak sağlanan iktisadi büyüme tabana yayılmamakta ve dolayısıyla refah artışıyla perçinlenmemektedir (2021: 4).

Kanımızca Jackson'ın eleştirilerini anlamak, genişletmek hatta Jackson'ın

eleştirebilmek için burada bir kapitalizm tanımı yapmamız gerekmektedir. Jackson (2021: 20) kapitalizmi farklı çeşitleriyle beraber tartışmıştır. Söz konusu kapitalizm tanımlarından ilki, devletin daha az müdahil olduğu liberal piyasa ekonomileriyken; ikincisi ise daha fazla devlet müdahalesine açık olan eşgüdümlü piyasa ekonomileridir. Kitabın ilerleyen sayfalarında Jackson (2021: 77) kapitalizm çeşitlerini “devlet güdümlü kapitalizm, oligarşik kapitalizm, büyük şirket kapitalizmi ve girişimci kapitalizmi” şeklinde dördü bir sınıflandırmaya tabi tutmakta ve tek ortak noktalarının “özel mülkiyet hakkı” olduğunu söylemektedir. Ancak iki kapitalizm sınıflandırmasının da başat özelliği, aşağıda dünya ekonomisinin en büyük problemi olarak nitelenen iktisadi büyümeden vazgeçememiş olmalarıdır. Bu nedenle kanımızca kapitalizmi bir problem olarak ele almamız gerekmektedir. Buradan yola çıkarak Jackson’dan farklı bir kapitalizm tanımını yapmaya ihtiyacımız vardır. Biz bu tanımı Wallerstein’dan ödünç alıyoruz. Wallerstein’a (2012: 16) göre, tarihsel kapitalizm sermayeye sahip olanın daha çok sermaye biriktirmesine dayalı bir sistemdir ki kapitalizmi kendinden önceki tarihsel sistemlerden ayıran da bu “sonsuz” sermaye birikimi arzusudur. Jackson, maddi varlıkları sınırsız olarak biriktirmeyi “ahlaki olmayan bir özgürlük” olarak tanımlıyor (2021: 39), sistemin sürdürülebilirliğinin sağlanmasının da kâra bağlı olduğunu teslim ediyor (2021: 79). Jackson’ın zengin olanda daha çok zenginliğin neden artarak biriktiği sorusunun yanıtı, kanımızca kapitalizmin kendine özgün olan sermaye birikimi için sermaye birikimi amacıyla yatmaktadır. Kapitalizmi bir problematik olarak almadıkça, yani bir ön kabul olarak kabul ettikçe, herkese yayılan refaha nasıl ulaşılacağı sorusu bizce yanıtız kalacaktır. Tam olarak bu nedenle, Jackson’ın (2021: 25) vurguladığı gibi, dünyadaki son 50 yıllık iktisadi büyümeden nüfusun büyük kısmı pay alamadan çıkmıştır. Bu konuya kitabın ilerleyen bölümlerini değerlendirirken tekrar geleceğiz.

Kapitalizmin bir diğer özelliği, bütün toplumsal süreçleri metalaştırmasıdır (Wallerstein, 2012: 17). Marx, Kapital’de bu süreci “meta fetişizmi” olarak adlandırmaktayken; Polanyi, ünlü eseri Büyük Dönüşüm’de toplumsal süreçlerin meta haline gelmesini “hayali” bir süreç olarak anlatmakta ve söz konusu metalara “hayali meta” demektedir. Jackson, kitabında yer yer iktisadi düşünceler tarihinde yer etmiş kimi düşünörlere uzanmakta ve kanımızca bu durum eseri daha kıymetli kılmaktadır. Malthus’un nüfus yasalarının tarihsel süreç içerisinde yalanlandığını vurgulayan Jackson (2021: 6), nüfusun kıtlık yaratacağı tezinin aksine önemli oranda fosil yakıtlara dayanan geçim olanaklarının artışı nedeniyle nüfusun arttığını vurgulamaktadır. Ancak yıllar geçtikçe, fosil yakıtların üretiminde yaşanan artış neticesinde gezegenin yaşam ufku kısılmaktadır (2021: 9). Fosil yakıtların bu denli yoğun kullanımı,

Polanyi'nin belirttiği kendi kurallarına göre işleyen piyasanın hayali metalarından olan toprağın, bir meta olarak kabulüne dayanmaktadır (Polanyi, 2010: 115). Buradan yola çıkarak, fosil yakıtların kullanımının tarihsel süreçte artarak devam etmesinin nedenini Polanyi eksenli bir tanımlamayla 19. yüzyıl uygarlığı veya piyasa toplumu olarak görmemiz mümkündür. Jackson'a göre serbest piyasa ise -bizce yine Polanyi'nin vurguladığı "piyasa toplumuna" bire bir eşlenik biçimde- kitle tehdidini göz önüne almamaktadır (2021: 10). Meta fetişizmi ve hayali metalaşma neticesinde kapitalizmce, sonuna kadar sömürülmüş olan piyasa toplumu ulaşabileceği sınırlara erimiştir. Jackson'a göre bu topluma son ve en ciddi tehdidi iklim krizi oluşturmaktadır (2021: 12).

Peki, Polanyi'den ödünç aldığımız ve Jackson'un kitabını daha iyi serimleyebilmek için kullandığımız piyasa toplumu önermesi sınırlarına nasıl dayanmıştır? Bu sorunun cevabı, iktisadi büyümedir. Hatta Jackson, iktisadi büyümeyi eserinde sınırlı dünyanın en büyük iktisadi sorunu olarak tanımlamaktadır. İktisadi büyümeyi en büyük amacı olarak belirleyen iktisatçılar ise Jackson'un deyimiyle "toplum bir körlük" içerisinde (2021: 13). Hatta daha ileri bir söyleme başvuran Jackson (2021: 14), iktisadi büyümeyi mutlu azınlığın refahını sağlayabilmek amacıyla çevresel yıkım ve ilelebet sosyal adaletsizlik sağlayan bir unsur olarak tanımlamaktadır. Refah, "geçim derdinin ötesinde toplumsal yaşama anlamlı bir şekilde katılma kabiliyeti" (2021: 126) olarak tanımlanırsa, bu refah sadece ufak bir azınlığın elinde bulunmaktadır. Bu şartlar altında toplumun ekseriyetinin refaha ulaşabilme olanağı yoktur. Refaha dair en büyük engel, sınırları belirlenmemiş iktisadi büyümedir. Özellikle ülkeler arasında bir ayırım yaparak incelersek, gelişmiş ülkelerin veya küresel Kuzey ülkelerinin iktisadi büyümeye "hakkı kalmamıştır" (2021: 15), piyasa toplumunu yıkıma götüren ise büyümenin kendisidir (2021: 27), zengin uluslar büyüme sınırını çoktan aşmıştır (2021: 44), küresel büyümeden vazgeçilemese de gelişmiş ülkeler büyümelerinden az gelişmiş ülkeler lehine feragat etmelidir (2021: 52).

İktisadi büyümenin problemleri yanlarından çıkış için Jackson klasik makro ekonominin yetersizliğini vurgulamaktadır ve ekolojik bir makroekonomi fikrini öne sürmektedir. Kendisinin de belirttiği üzere, ekolojik makroekonomi kitabından çıkarılabilecek en hayati derstir (2021: 107). Hatta burada meslektaşları iktisatçılara ve iktisat eğitimine, deyim yerindeyse, sert bir taş atmakta ve iktisatçılığı "doğal kaynaklara ve ekolojik sınırlara neredeyse hiç gönderme yapılmayan" bir eğitime tabi meslek olarak anmaktadır (2021: 107). Temel makroekonomiye Jackson'ın getirdiği eleştiri, GSYH (Gayrisafi Yurtiçi Hasıla) hesabı içerisinde bulunmayan birçok faktörün var olduğudur (2021: 109). GSYH hesaplarının gerçek zenginlik ve refahı yansıtmadığı gerçeği yeni bir eleştiri

değildir. Örnek olarak, Amartya Sen'in (1992) ulusal hesaplarda yer almayan "kayıp kadınlar" (*missing women*) eleştirisini aklımıza getirmek olasıdır. Veyahut Başkaya'nın (2020: 63-64) belirttiği gibi, temiz bir nehir GSYH'ye hiçbir katkı sunmazken, kirli bir nehirdaki para dolaşımı bu katkıyı sunmaktadır çünkü paranın dolaşımı nehirle dökülen atıklarla sağlanmaktadır. Bu noktada Magdoff ve Williams tarafından (2021: 52) yapılmış bir eleştiriye hatırlatmakta fayda görüyoruz. Bu eleştiriye göre ekolojik krizi aşmamız için sıfır büyümeye geçmemiz gerektiğini iddia eden ve GSYH hesaplarındaki eksiklikleri dile getiren iktisatçıların eksik kaldığı nokta, onları ortaya çıkartan sistemi yani kapitalizmi atlamış olmalarıdır.

Jackson, 2008 Büyük Durgunluğundan çıkış için uygulanan ve genellikle finansal kesimi kurtarmayı amaçlayan politikaları sıkı bir biçimde eleştirmiştir. Hatta bu politikalar neticesinde doğaya olan borcumuzun unutulduğunu düşünmektedir. Ancak Jackson kitabında, bu politikaları eleştirdiği bölümün ismini "Sorumsuzluk Çağı" olarak koymuştur ve bahsi geçen çağı 2008 kriziyle beraber başlatmıştır. Bizce bu başlangıç, kitabın eleştirel teması için fazlasıyla naif bir başlangıçtır. Gezegenimizde yaşanan büyük dönüşümün başlangıcını 1500'lü yıllara dayanmakta ve bu dönüşüm özellikle 19.yüzyıldan itibaren büyük bir hız kazanmaktadır (Magdoff ve Williams, 2021: 29). Bu nedenle sorumsuzluk çağının başlangıcını çok daha eskiye götürmek gerekmektedir.

Jackson'ın kitabının bir diğer katkısı, refaha dair getirdiği yeni ve özgün tanımlamadır. Ana akım iktisadın yaptığı gibi refahı bolluk veya faydada aramak yerine, refahı ahlaki bir boyutta aramak anlamlı olmalıdır (Jackson, 2021: 41). Refahı marjinal faydada aramaktansa, bireylerin "fiziki ve ruhsal sağlığında, eğitim ve demokratik haklarında, ilişkilerinde, toplumsal hayata katılımlarında aramak" gerekmektedir (2021: 41). Ana akım iktisadın bireyi toplumdan soyutlayan anlayışına itirazlar yıllardır var olmuştur ve olmaya devam etmektedir. İnsel'in (2006: 86) vurguladığı gibi, ana akım iktisadın "malik olduğu bireysel fayda ve hazzı daha da fazlalaştırmak peşinde koşan, bencil, hesapçı yaratıklar"ı gerçek dünyada var değildir. Ancak biz burada daha da eskiye, Antik Yunan'a geri dönerek, Platon ve Aristoteles tarafından sofistlerin "insan her şeyin ölçütüdür" fikrine getirdiği tepkiyle özdeşleştirmek istiyoruz. İki düşünür de insanı her şeyin ölçütü yapan fikriyatın polisteki siyasal düzeni bozan temel neden olduğunu vurgulamıştır (Arslan, 2021: 210). İktisadın önünden "politik" niteliğinin atıldığı günden bu zamana sürekli olarak yaşanan krizleri, benzer bir okuma eşliğinde değerlendirmemiz kanımızca olasıdır. Platon ve Aristoteles, sofistler tarafından her bir bireyin ayrı ayrı ölçüt olarak alınması ve bireyden azade bir toplumun olmaması fikrinin, polise en büyük zararı verdiğini

düşünmekteydi. Bu okumaya benzer biçimde, politik iktisadın toplum ve sınıf kaygısından arınmış biçimde her bir bireyin marjinal faydasına dayalı refah incelemesi yapan ana akım iktisat, polisin toplumla bağıntısını ve felsefecinin polise dair sorgulamasını gereksiz gören sofist düşünceye benzer şekilde, iktisat ve toplum arasındaki dehlizlerin yolunu teorik ölçekte tıkmıştır. Böylece toplumsal sıkıntılardan azade bir marjinalist mühendislik türemiştir. İktisadın ilgisi toplumdan uzaklaştıkça krizlere verdiği yanıtlar, krizleri sadece yeniden üretmekle kalmaktadır. İklim krizi de ana akım iktisadın neden olduğu ve yanıt veremediği krizlerden birisidir.

Jackson kitabında “Büyüme İkilemi” adını verdiği bölümde, bütün dünyada gelir ve servet dağılımında yaşanan eşitsizliklerin yol açtığı sosyal sorunlar üzerine eğilmeye başlamaktadır. Artan gelirin refah yaratmadığını vurgulayarak (2021: 46) bölüşüm sorununa da değinmektedir. Ayrıca aynı pasaj içerisinde (2021: 46) gelirin sosyal statüyü ve gelecek imkânlarını belirleyen rolüne de vurgu yapıyor. Burada verdiği örneğe, İngiltere’de 1990 yılında en üst gelir elde eden %1’lik nüfus dilimi içerisindekilerin yaşam beklentisinin, en alt %10’a nazaran 16 sene daha fazla olması. Ayrıca bir ülkede gelir yükseldikçe büyümenin getirdiği faydanın hızla azaldığını vurguluyor (2021: 50).

Son yıllarda gelir ve servet dağılımındaki eşitsizlikler gerek ana akım gerek ana akım tedrisatta yetişen ana akıma muhalif gerekse heterodoks iktisatçıların gündemine fazlasıyla yerleşmiş bulunuyor. Thomas Piketty, Branko Milanovic, Dani Rodrik gibi ana akım içerisinde yetişmiş ve ana akıma eleştirel birçok iktisatçının temel araştırma konularını gelir ve servet dağılımındaki adaletsizlik oluşturuyor. Ele aldığımız eserin müellifi Jackson’ı da ana akım içerisinde yetişmiş ve ana akıma eleştirel iktisatçılar arasında saymamız olasıdır. Burada dikkat çeken nokta, ana akıma içeriden verilen tepkilerin kriz dönemlerine rast gelmesidir. Ana akım tedrisattan yetişen ve iktisadi düşüncede kimilerine göre devrim, kimilerine göreyse restorasyon yapan John Maynard Keynes’in de bir kriz döneminde bahsi geçen devrim/restorasyona yol açmış düşüncelerini sunduğunu hatırlatmak gerekmektedir. Biz bu kısa akademik bahsi atlayarak gelir ve servet dağılımı üzerindeki tartışmalara başka atıflarda devam edeceğiz. Chancel (2022: 26, 30) gelir ve servet eşitsizliği üzerine gelişmiş ülkelerdeki manzarayı tartıştığı çalışmasında, ABD’de en yüksek %1 gelire sahip olanların payının %20’lere dayandığını vurgulamakta, ABD ve Avrupa’da ortak biçimde servetin dağılım payının çok kısıtlı bir azınlık lehine değiştiğini tespit etmektedir. Bu durum bizi Jackson’ın (2021: 56) büyümenin bu haliyle sürdürülebilir olmadığı ve derin toplumsal refah eşitsizliklerini artırdığı çıkarımını doğrulamaktadır.

Kitabın eşitsizliğe dayalı problemlerine değindikten sonra Jackson, tekrar ekolojik iktisada dair incelemesine dönmektedir. Burada tartıştığı noktaların başında, üretimin kısıtlı bir gezegen içerisinde nasıl sürdürülebileceği sorusu gelmektedir. Göreli ayırışma ve mutlak ayırışma gibi ikili bir ayırışma giden Jackson'a (2021: 58) göre, göreli ayırışma "daha az şeyle daha çok iş yapmak"tır. Göreli ayırışma, "daha az çevresel zararlar ekonomik faaliyet, daha az girdi ve emisyonla daha çok mal ve hizmet" üretimi vaat etmektedir. Göreli ayırışma çabaları, açıkça başarısız olmuş bir girişimdir. Hatta bugünkü üretim şartları aynı şekilde devam ederse, 2050 yılında karbondioksit emisyonu bugüne nazaran %80 daha yüksek olacaktır (2021: 68). Üretimin çevresel tahribatı devam etmektedir. Özellikle gelişmiş ülkeler, çevresel tahribat yapan üretimlerini kendi ülkelerinde azaltsa da, az gelişmiş ülkeler söz konusu üretime devam etmekte ve tüketim vasıtasıyla gezegene verilen çevresel tahribat devam etmektedir. Teknolojik ilerlemeyle beraber çevresel tahribatın geriye döneceğine dair ihtimal olsa da, elimizde henüz bu konuda da somut bir delil mevcut değildir (2021: 71). Ayrıca söz konusunu teknolojik yenilik için yapılacak yatırımlar, kârlılığa geçiş süreci düşünüldüğünde şirketin maliyetlerini artıracak bir unsurdur; şirketlerin ise en başta yapacağı yatırımlar iş gücü maliyetlerini düşürecek yatırımlara yöneliktir, çevreyi kurtaracak olanlara değil (2021: 80). Bunun nedeni, basit şekilde kapitalist girişimcilerin işgücü maliyetlerini azaltmaya yönelik amacıdır (2021: 82), ki burada Jackson kanımızca Marx'a atıf yapmaksızın Marx'ın kapitalizme yaptığı "azalan kâr oranları" eleştirisini kabul etmektedir. Bu anlamda gezegenimizin ihtiyacı olan göreli ayırışma değil, tamamıyla yeni bir yöntem, bir mutlak ayırışmadır. Mutlak ayırışmanın yolu üretimle beraber tüketimin azaltılmasından geçmekte ve bu yolda sorumluluk büyük oranda gelişmiş ülkelere düşmektedir (2021: 74).

Ayırışma kavramlarının tartışmasını yaptıktan sonra Jackson, ilgili bölümde izini gösterdiği tüketim toplumu eleştirisine başlamaktadır. Jackson'ın yer yer iktisadi düşünceler tarihine haklı başvurular yaptığını belirtmiştik². Yaşadığımız çağ, Jackson' a göre (2021: 82) Schumpeter'ci yaratıcı yıkımların sürekli olarak artmış ve üretim alanında bu artışların Veblen'in değindiği "göze çarpan tüketim" (2021: 85) mantığıyla eşlenik şekilde ilerler hale gelmiştir. Hatta 2008 finansal krizinde hane halkları kurtarma paketlerinde sadece tüketici olarak görülmüş ve bu paketlere daha fazla borçlandırılarak eklenmiştir ve Jackson bu gerçeği "borçlan ve harca kültürü" (2021: 24) olarak tanımlamaktadır. Boris Johnson'ın Londra Belediye Başkanı olduğu dönemde, bir alışveriş merkezi açılışında yaptığı, toplumu daha çok tüketmeye çağırın ünlü konuşması, Jackson'ın hane halklarını sadece tüketici olarak gören politika yapımcıları eleştirirken kullandığı etkili örneklerdendir (2021: 133). Tüketim artık temel maddi ihtiyaçlarımızı fazlasıyla

aşan bir seviyededir. Hatta Jackson biraz daha ileri giderek, bahsi geçen üretimin sorumlusunun sürekli yeni şeyler talep eden toplumsal mantık olduğunu iddia etmektedir (2021: 84). Tüketimin bu denli yoğun olduğu bir dönemin insanlık tarihinde daha önce var olmadığını ve tüketim toplumu olarak nitelenen bu dönemin kapitalizmin altın çağı olarak tanımlanan yıllarda başladığını, bu durumun her geçen gün sürdürülebilirliğini kaybettiğini kabul ediyoruz. Ancak kanımızca Jackson'ın sorumluluk paylaşımı konusunda üretici ve tüketiciye eşit bir sorumluluk yükleyen çıkarımı yanlıştır. Başkaya'nın (2020: 142) belirttiği gibi, tüketim için tüketimi ortaya çıkartan, kapitalizme içkin olan ve yukarıda tartıştığımız, üretim için üretim mantığıdır. Ayrıca tüketim toplumundan nasıl çıkılabileceğini de tartışan Jackson, kapitalizm var oldukça tüketim toplumunun kendini sürekli olarak yeniden üreteceğini kabul etmekte ve mikro direnişler vasıtasıyla buradan çıkışın olanaksız olduğunu vurgulamaktadır (2021: 134). Netice itibarıyla Jackson'ın ısrarla eleştirdiği maddiyatçı toplumu ortadan kaldırmak için devletin sorumluluk alması gerekmektedir. Jackson bu durumu bir "meydan okuma" olarak (2021: 137) değerlendirmektedir.

Jackson'ın tüketim toplumu eleştirisi, 1929 Büyük Buhranından çıkış için uygulanan tüketim eksenli Keynesyen reçetelere karşı olduğunu göstermektedir. Bugün yaşanan sorun Keynesyen iktisadın ana akım haline geldiği günlerdeki gibi, tüketim eksikliğine dayalı iktisadi durgunluk değil, aksine "yükselen materyalizm ve bunu sürekli kılan ekonomik model"dir (2021: 129). Ancak burada Jackson'ın, Keynesçiliğin ekolojik iktisada uyarlamasını salık veren "Green New Deal" önerisi ile karşılaşıyoruz. Jackson'a göre (2021: 90) Green New Deal'den anlamamız gereken, çok basit bir anlatımla, kamu politikalarının yeşil dönüşümde aktif ve yönlendirici konumda olmasıdır. Ancak kamu politikaları bu yeni yanıtı vermekten uzaktır. Nitekim 2008 krizine yanıt olarak getirilen kamu politikaları netice itibarıyla daha "yeşil imalata" yönelmemiş, aksine iktisadi büyümeyi kurtarmayı, çevreye kurtarmaya tercih etmiştir (2021: 96). Yeşil büyüme ve yeşil istihdam, her türlü somut gerçeğe rağmen kurtarma paketlerine ilave edilen "marjinal" unsurlar olarak kalmaktadır (2021: 99). Bu marjinalliği aşmak için hem teori hem fiiliyatta amaçlanan ve uygulanan politikalarda iklim krizini yenmeye dönük eylemlerin başat hale gelmesi zaruridir. Jackson, kamu yatırımları olmaksızın söz konusu dönüşümün gerçekleşmesinin mümkün olmadığını düşünmekte ve uygulanabilecek kamu politikalarına dair bazı öneriler de sunmaktadır. Örnek olarak kamu taşıtlarında geri dönüşümü hızlı yakıtların kullanımı, azalan kirlenmeye bağlı olarak toplumsal sağlığı olumlu yönde etkileyecek, bu sayede devlet bütçesindeki sağlık harcamalarının yükü azalacak ve devlet bütçesinde yeni yatırımlar için yeni mali alanlar oluşacaktır (2021: 100). Bu durum, kamu borçlanmasının ve

yatırımlarının uzun vadede gelecek nesillere yük oluşturacağı fikriyatını öne süren ve maliye teorisi içerisinde Ricardocu Denklik olarak bilinen teorinin tersten okunmasıdır. Ancak Jackson, bahsi geçen yatırımların zaten oldukça yüksek olan kamu borçlanması vasıtasıyla yapılmasına bir sonraki sayfada (2021: 101) karşı çıkarak Ricardocu Denklik’i tersten okumaktan vazgeçmektedir. Ana akımı, ana akımsız aşamamak olarak adlandırabileceğimiz bu çelişki aslında kitabın tamamına hâkim durumdadır.

Bu ikilemi kitabın bir başlığında gayet net şekilde görebiliyoruz. Jackson, uygulanması gerektiğini düşündüğü kamu politikalarını ortaya serdiği bölümün başlığına “Refah İçin Yönetişim” adını koymuştur. Yönetişim kavramı kanımızca kendinden sorunlu bir türeti kavramdır. Ancak oldukça afili bir kavram olarak karşımıza çıkan yönetişim, kendisini türeten Dünya Bankası’nın (DB) az gelişmiş ülkelere dair fikriyatından bağımsız olarak düşünülemez. Zabcı’nın (2017: 79) belirttiği gibi, yönetim yerine yönetişim kavramının kullanılmasının yegâne sebebi, DB gibi kuruluşların politikalarının uygulanmasını güvence altına almaktır. Yönetişim kavramının kullanımından bu yana uluslararası kuruluşların ulusal politika alanına müdahale alanı genişlemiş ve Bayramoğlu’nun (2018: 33) belirttiği üzere, ulusal siyaset yerini uluslararası siyasete bırakmıştır. Yönetişim kavramı üzerine bu şerhleri düştükten sonra Jackson’ın refah için yönetişim önerilerini izlemeye devam edebiliriz. Devletin yapması gerekli eylemlerin başında tüketiciliğin sosyal mantığını dönüştürmek gelmektedir (Jackson, 2021: 141). Jackson’a göre bunun yolu özgeci – diğerkâm bir toplum yaratmaktan geçmektedir ve bu nedenle “teknoloji, altyapı, kurumlar ve sosyal normlar” tüketim toplumundan çıkacak bir şekilde kamu otoritesi tarafından düzenlenmelidir (2021: 144). Burada devletin bir diğer amacı, zaruri olarak istihdamı korumak ve iktisadi istikrarı sürdürmek olmalıdır. Ancak bu durum, Jackson’ın çokça şikâyet ettiği “büyüme ikilemini” beraberinde getirmektedir. Yönetişim çağını içinde barındıran son 50 yıl içerisinde maddiyatçı bireycilik ve yenilik tüketimi kamu politikalarınca fazlasıyla desteklenmiştir ve sonuç ise kitapta defalarca kez belirtildiği üzere iktisadi ve ekolojik yıkım olmuştur (2021: 148). Jackson burada aile, arkadaşlık gibi toplumsal gerçekliklerle iç içe bir ekonomi yönetimi (2021: 149) ve makroekonomiyi tüketim sarmalından çıkaracak, bunu yaparken de çevreye duyarlı olacak yeni bir iktisadiyat öneriyor (2021: 150). Bu önerilerin demeti ile Jackson “Refah İçin Yönetişim”in çerçevesini belirginleştiriyor. Jackson’ın tespitleri ve önerilerine değer vermekle birlikte, eleştirimizi öncelikli olarak yola çıktığı kavramdan başlatmayı uygun görüyoruz. Zira bir kavramın tartışmasız kabulü, kanımızca kavramı öne süren ideolojinin de kabulünü beraberinde getirmekte ve o ideolojiden çıkışı olanaksız kılmakta. Yönetişim kavramı, içerisinde Dardot ve Laval’ın (2012) vurguladığı “neoliberal

akılsallığın” genel kabullerini taşımakta. Bu nedenle yönetim kavramıyla yola koyulmak, krizlere sebep olan ana akımı aşmayı olanaksız kılmakta ve dolayısıyla krizlerin yeniden üretimiyle neticelenmekte.

Peki, bu halde başka bir dünya -Jackson’ın idealize ettiği dünya- nasıl mümkün olacak? Jackson, bunun iki yolu olduğunu söylüyor (2021: 152): Devrim veya çok önemli değişikliklerle birlikte sürdürülecek bir kapitalizm. Jackson bu seçiminde devrim fikrini tamamıyla reddediyor ki bizce kitabın ana akımı aşamamasının nedenlerinden biri de bu fikre kapalılığı. Devrim yerine hâlihazırdaki yapıyı dönüştürecek, limitleri belirlenmiş, ekonomik modeli onarılmış ve toplumsal mantığı değiştirilmiş (2021: 153) bir iktisadiyatla eşitsizlik ve ekolojik krizlerden çıkılabileceğini düşünüyor. Bu önerileri detaylandığı bölümde, ana akımdan çıkışa dair görebildiğimiz tek öneri, finansal ve mali ihtiyacı arttırmak (2021: 157). Burada Jackson, gerek merkez gerek çevre ülkelerde 1980 sonrası iktisadi krizlere damga vurmuş olan serbest sermaye hareketlerine karşı bir tutum sergilemekte. Tobin vergisi önerisini tekrar gündeme taşımakta ve merkez bankalarının banka aktiflerini üzerinden elinde tuttuğu rezervleri artırarak önceliği para politikasından maliye politikasına kaydırmayı önermekte (2021: 158). Bu öneriler dışında kalan önerilerin -örneğin çevre vergilerinin- kanımızca ana akım iktisadi düşüncenin ekolojik önerilerinden pek fazla farkı yok, ki bu önerilerin uzun yıllardır mevcut olmasına karşın herhangi bir ilerleme kaydedilmediğini Jackson da kabul etmekte (2021: 154).

Jackson’ın çizdiği tabloya göre, derinleşen ikili krizden çıkışın yolu kapitalizmden vazgeçmek değil, “ancak daha az kapitalizm” (2021: 177) şeklinde ifade ettiği muğlak bir kavram üzerinde devam etmektir. Kanımızca kapitalizmin yarattığı krizlerden olan ve kitabın ana temasını oluşturan eşitsizlik krizi ve ekolojik krizden çıkış, “azıyla çoğuyla” kapitalizmin veri olarak kabul edildiği bir sistemde olası değildir. Bu anlamda, yeni gelişen bir literatüre sahip olsa da Marx’ın ekonomi politiğini kapitalizmin bir çelişkisi olarak okuyan bilim insanları mevcuttur (Burkett; 2011; Saito, 2020). Jackson’ın “daha az kapitalizm” düşüncesini küçülme (degrowth) okulundan yola çıkarak eleştirmek de mümkündür. Büyüme sorunsallaştırma konusunda Jackson ile benzer bir tutuma sahip olan küçülme ekolü, Jackson’dan önemli noktalarda ayrılmaktadır. Küçülme ekolüne göre kapitalizm, varlığını sürdürebilmek için büyümenin sağladığı kısa dönemli istikrara mecburdur. Küçülme sadece ekonomik faaliyetlerde azalmayla elde edilebilecek bir süreç değildir. Aksine küçülme sürecine başlayan bir toplumda sermaye birikimini sürdürülmemeli, dolayısıyla kapitalist birikim süreçlerinin sağlayıcıları olan özel mülkiyet, şirket, ücretli emek gibi kurumların varlığı sorgulanmalıdır (D’Alisa, Demaria ve Kallis, 2014). Yani küçülme içerisindeki

toplum, kapitalist toplumu var eden kurumsal özelliklerden azade olmalıdır. Daha az kapitalizm gibi bir muğlaklık altında oluşacak sistemin iktisadi büyüme olmaksızın var olabilme olasılığı bulunmamaktadır. Ezcümle, Jackson'ın ana akımın içerisinde ana akıma dair karşı duruş alması, saygı duyulacak bir girişimdir ve bu anlamda fazlasıyla ana akım tonlara bürünmüş yeşil büyüme teorilerine anlamlı bir alternatiftir. Ancak kanımızca, teorik ve pratik olarak eşitsizlik krizi ve ekolojik krizden çıkış sadece iktisada değil, hâkim kapitalist üretim biçimine sistemik olarak yöneltilecek bir eleştiri ile mümkündür.

Sonnotlar

¹ Jackson T (2021). *Büyümesiz Refah Sonlu Bir Gezegen Yönelik Bir İktisat*. Çev. A S Erdoğan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 225 sayfa. (Özgün Adı: Prosperity without Growth: Economics for a Finite Planet (Second Edition). 2017. London: Routledge)

² Yapmayı “tercih etmediği” veya yapmaktan kaçındığı başvurular da vardır. Marx’a ve Polanyi’ye yapmadıkları gibi.

Kaynakça

Arslan A (2021). *İlkçağ Felsefe Tarihi 2 Sofistlerden Platon’a*, 10. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Başkaya F (2020). *Eko-Sosyalist Paradigma Komünist Topluma Giden Yol*. İstanbul: Yordam Kitap.

Bayramoğlu S (2018). *Yönetişim Zihniyeti, Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasi İktidarın Dönüşümü*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim.

Burkett P (2011). *Marksizm ve Ekolojik İktisat Kızıl ve Yeşil Bir Ekonomi Politikasına Doğru*, Çev: E Günçiner, İstanbul: Yordam Kitap.

Chancel L (2022). Gelişmiş Ülkelerde Eşitsizliğe Dair On Gerçek. İçinde Blanchard O ve Rodrik D: *Eşitsizlikle Mücadele Devletin Rolünü Yeniden Düşünmek*, Çev. A C Balcı, Ankara: Efil, 22-54.

Dardot P ve Laval C (2012). *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, Çev: I Ergüden, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

D’Alis, G, Demaria F ve Kallis G (Eds.). (2014). *Degrowth: a Vocabulary for a New Era*. New York and London: Routledge.

İnsel A (2006). *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, 5. Baskı, İstanbul: Birikim.

Magdoff F ve Williams C (2021). *Ekolojik Bir Toplum Yaratmak Devrimci Dönüşüme Doğru*. Ankara: Efil.

- Polanyi K (2010). *Büyük Dönüşüm*, 9. Baskı. Çev. A Buğra, İstanbul: İletişim.
- Saito K (2020). *Karl Marx'ın Ekososyalizmi*. Çev. D Saygı, Ankara: Efil.
- Sen A (1992). Missing Women, *British Medical Journal*, 304, 587–588.
- Wallerstein I (2012). *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, 6. Baskı. Çev. N Alpay, İstanbul: Metis.
- Zabcı F (2017). *Dünya Bankası Yanılsamalar ve Gerçekler*, 2. Baskı. İstanbul: Yordam Kitap.

Sağlığın ve Hastalığın Toplumsal Nedenleri¹

Sedat Karal, İstanbul Medeniyet Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-3583-2910

E-Posta: sedkaral@gmail.com

Sosyolojinin önemli alt dallarından biri olan sağlık sosyolojisi, ilk bakışta doğrudan biyolojik ve bireyselmış gibi görünen hastalıkların ya da sağlıklı olma durumunun sınıf, statü, politika, cinsiyet, yaş, gelir, meslek, ırk, etnisite, din, çevre, beslenme, yaşam tarzı, mekân gibi toplumsallık içeren olgu ve değişkenlerce açıklanması gerektiğini öne sürerek hastalığı ve sağlığı sosyolojinin konusu haline getirir. Bu durumda hastalık ve sağlık sadece tıbbi kurumları ilgilendiren birer biyolojik ve bireysel olgu olmanın ötesine geçip, içinde yukarıda sıralanan sosyal değişkenlerin de yer aldığı toplumsal bir zeminde ele alınır. Sağlığın ve hastalığın etki ve etkilenme düzeylerinin geniş bir toplumsal düzlem içerisinde sorunsallaştırılması, bu iki hayati olgunun daha iyi anlaşılmasını, üretilen çözüm önerilerinin daha isabetli olmasını ve en nihayetinde, mikro düzeyde birey ve grupların, makro düzeyde ise toplumun iyilik hali seviyesinin yükseltilmesine katkı sağlanması anlamına gelir. Dolayısıyla sağlık sosyolojisi alanında yapılan çalışmalar ve yürütülen araştırmalar sadece sosyoloji bilimi için değil, birey ve toplum sağlığıyla bir şekilde ilgilenen kurum ve kuruluşlar için de önemli hale gelmektedir.

William C. Cockerham tarafından yazılan ve 2022 yılında Ercan Tugay Akı tarafından Türkçeye kazandırılarak Ayrıntı Yayınları'nca yayınlanan "Sağlığın ve Hastalığın Toplumsal Nedenleri" adlı kitap, uzun yıllardır sosyolojinin gündeminde olan ve çeşitli teoriler ve yöntemler ışığında ele alınıp değerlendirilen iki olgunun, yani sağlık ile hastalığın toplumsal yapıyla olan bağı ve ilişkisini üretilen teoriler ve yapılmış ampirik çalışmalardan hareketle göstermeye çalışmaktadır. Bu anlamda kitap, bizzat yazarın kendisinin spesifik bir sağlık durumunu ya da hastalığı sorunsallaştırarak yaptığı bir çalışma olarak değil de alanda yapılmış araştırmaları (kendi araştırmaları da buna dahildir) ve üretilen teori ile kavramları belli başlıklar altında toplayıp sunan bir ders kitabı olarak karşımıza çıkmaktadır. Haliyle kitap, özellikle de sağlık sosyolojisi alanına ilgi duyan akademisyenlere ve öğrencilere ya da sosyal bilimlerle ilgilenen herhangi birine, sağlık ve hastalık hakkında toplumsal gerçekliğin çeşitli vechelerini de göz önünde bulundurabilecekleri bir bakış açısı kazandırmaya

amaçlayan önemli bir rehber niteliğindedir.

Kitabın “Sağlıklı ve Hasta Olmanın Toplumsal Sebepleri” başlıklı ilk bölümü, daha önce yapılmış çalışmalardan hareketle sağlık ve hastalığa ilişkin toplumsal bir açıklama getirme niyetinde olup, bunu okuyucularına ikna edici bir şekilde sunma çabası içerisindedir. Bu anlamda Cockerham, koronavirüs salgını, diyabet ve HIV/AIDS gibi önemli hastalıkları daha büyük bir çerçevenin içerisine yerleştirme ve bu çerçeve içerisinden açıklama gereği duyar. Bunu yapmasının temel sebebi sınıf, sosyo-ekonomik statü ve ırk gibi önemli sosyal bileşenlerin hastalık ve sağlık üzerindeki etkilerini ve bu etkilerin düzeyini göstermektir. Cockerham’ın (2022: 31-39) sağlık ve hastalığın toplumsal nedenlerine dair seçtiği örnekler, bu iki olgunun ortaya çıkışı, seyri, etkileme ve etkilenme düzeyleri hakkında inandırıcı ‘kanıt’lar sunmaktadır. Çünkü yazarın bu bölümdeki temel amaçlarından bir diğeri de sağlığın ve hastalığın toplumsal nedenlerini açıklamada kendince önemli bulduğu araştırmalardan kanıtlar sunmak ve bu kanıtlarla birlikte sağlık ile hastalığı toplumsal faktörlerden soyutlayarak biyolojik süreçlere indirgeyen, dolayısıyla bireyselleştiren ‘biyomedikal model’e eleştirel bir şekilde yaklaşmak ve okuyucuların da aynı tavrı benimsemelerini sağlamaktır. Böylece sağlık ve hastalık bireysel ve sadece biyolojik birer mesele olmanın ötesine geçip, toplumsal yapı ve bu yapının farklı mekanizmalarıyla ilişkili bir şekilde şekillenen sosyal olgular olarak kavranacaktır.

Ona göre (2022: 29), “[t]oplumsal faktörler insanın sadece hasta olup olmayacağını değil, ayrıca toplumun genel olarak nasıl bir sağlık modeline sahip olacağını ve insanların hastalıkları nasıl geçireceğini de şekillendirmektedir.” Dolayısıyla biyomedikal model, toplumsal faktörleri göz ardı ettiği için sağlık ve hastalığın nedenlerini açıklama konusunda yetersiz kalmaktadır. Sağlık ve hastalık daha büyük bir şeyin, yani toplumsal yapının bir parçası olarak düşünülüp sorunsallaştırıldığında daha iyi bir şekilde anlaşılacaktır. Cockerham (2022: 37-38) bu durumu daha iyi açıklamak için Mario Sims ve arkadaşlarının 2011 yılında yaptıkları ve diyabetin sosyoekonomik statü ve ırkla olan yakın ilişkisini ortaya koyan araştırmalarını örnek verir. Bu araştırmaya göre, “sosyoekonomik statüsü düşük olan siyahilerde diyabet hastalığı, sosyoekonomik statüsü yüksek olan siyahilere göre daha yaygın görülmektedir.” Cockerham’ın (2022: 37) aktardığına göre diyabete neden olan etkenler arasında yer alan sigara kullanımı, kötü beslenme, obezite ve spor yapmama gibi pratikler ve alışkanlıklar düşük sosyoekonomik statüye sahip gruplarda daha yaygın görülmektedir. Böylece diyabet, bireysel bir durum olarak değil de sosyoekonomik statü ve ırkla bağlantılı olan ‘toplumsal bir sorun’ olarak kavranır.

“Sağlığı ve Hastalığı Kuramlaştırmak” başlıklı ikinci bölümde Cockerham, sağlık

ve hastalık gibi iki sosyal gerçeğin üretilen kuramlar aracılığıyla kavranmasının, anlaşılmasının ve açıklanmasının önemine değinir. Cockerham'a (2022: 53-54) göre, yürütülen araştırmalarda mevcut sosyolojik kuramları kullanan sosyoloğun bakış açısı, sağlık araştırmalarında nicel ya da nitel yöntemleri kullanan diğer disiplinlerdeki araştırmacılardan farklı olacaktır. Sosyolojinin sunduğu teorik imkânlar sağlığın ve hastalığın toplumsal nedenlerini ve etki düzeylerini aydınlatacaktır. Bu durum sağlık sosyolojisi alanının kendine özgü bir yanının olmasının önemli koşullarından biridir. Buradan hareketle Cockerham, sosyolojide ana akım paradigmaları şekillendiren üç teoriyi ve bu teorilerin sağlık sosyolojisi alanındaki kullanımlarını açıklar. Bu teorilerden ilki, bireylerin dışında gelişen ama bireylerin eylem alanları üzerinde önemli bir rol oynayan olguların önemine değinen, sosyal eylemi şekillendirmede yapıya ve bu yapının içindeki mekanizmalara vurgu yapan yapısal-işlevselciliktir. İkincisi, toplumsal alandaki eşitsizliklere ve bu eşitsizliklerin yarattığı gerilimlere odaklanarak sağlık konusunu maddi üretim ilişkileri bağlamında sorunsallaştırıp eşitsizlik üzerinden açıklamaya çalışan çatışmacı kuramdır. Cockerham'a göre bu iki kuram, sosyoloji biliminin gelişim aşamalarına paralel olarak günümüz sağlık sosyolojisi araştırmalarında neredeyse terk edilmiştir. Cockerham'a (2022: 63-67) göre, yapıya vurgu yapan bu iki makro kuramdan ziyade, özellikle de bireyler ve gruplar arası mikro etkileşimlere odaklanan, bireyin toplumdaki iradi rolüne vurgu yapan ve sembolik etkileşimcilik olarak adlandırılan ekolün içinde yer alan sosyologların ürettiği kuramlar ve kavramsallaştırmalar, sağlık ve hastalığı anlama noktasında daha başat hale gelmiştir. Özellikle de Amerika'da yapılan sağlık sosyolojisi çalışmalarını örnek veren Cockerham, sembolik etkileşimci ekolün sağlığın ve hastalığın toplumsal bir düzlemde anlaşılmasında önemli bir yer edindiğini belirtir. Ama sembolik etkileşimciliğin de son yıllarda sadece sağlık ve hastalık konusunu değil, diğer sosyal gerçeklikleri açıklama noktasında da yetersiz kalma gibi bir durumu da söz konusudur. Bu durumda Cockerham, Zygmunt Bauman'dan ödüş aldığı 'akışkan' kavramını kullanarak, sağlık sosyolojisi çalışmalarında kullanılacak olan uygun ve egemen kuramsal çerçevenin zamanla değışiklik gösterebileceğini ekler.

Kitabın "Sağlıklı Yaşam Tarzları" adlı üçüncü bölümü, genellikle hastalığın toplumsal nedenlerine ayrılan diğer bölümlerden farklı olarak, sağlıklı olma durumuna ayrılmıştır. Bu bölümde Cockerham, sağlıklı olma durumunun tıpkı hastalık gibi daha büyük bir şeyin, yani 'yapı'nın parçası olarak kavranması gerektiğini belirtir ve bunu literatürdeki çalışmalara atıfla destekler. Özellikle de 'yaşam tarzı' ve sağlık arasındaki ilişkiyi sorunsallaştıran çalışmalardan hareketle sağlığın toplumsal sebeplerine eğilir. Bunu yaparken de sınıf, statü, kültür ve ırk gibi toplumsal bileşenlerce şekillenen yaşam tarzını merkeze alır. Spor, diyet,

beslenme, alkol kullanımı ve sigara içmek gibi yaşam tarzıyla doğrudan ilgili olan pratikleri sağlıklı olma durumuyla ilişkilendiren araştırmalardan örnek veren Cockerham, yaşam tarzını da toplumsal yapıyla ilişkilendirerek insanların eylemlerinde 'irade'nin rolüne vurgu yapan teorileri eleştirir. Cockerham (2022: 106-126), 'Sağlıklı Yaşam Tarzı Teorisi' ile sağlığı sınıf, yaş, toplumsal cinsiyet, ırk, etnik köken, birincil ve ikincil ilişkilerin şekillendiği aile, akrabalık, din gibi çeşitli kolektif birliktelikler, yaşam koşulları ve habitus gibi etkenlerle birlikte düşünülmesi gerektiğinin altını çizer. Bu teorik çerçeveyi şekillendirip sunarken özellikle de Max Weber ve Pierre Bourdieu gibi sosyologların ürettikleri teoriler ve kavramsallaştırmalardan destek alır. Bu bölümde Cockerham'ın yaşam tarzı ve sağlık arasındaki ilişkiyi açıklamak için sağlık sosyolojisi literatüründen seçtiği örnek çalışmalar doyurucu olmanın yanı sıra, sağlık sosyolojisi alanında araştırma yapmak isteyenler için zihin açıcı niteliktedirler.

Cockerham, kitabının "Sınıfın Gücü" başlıklı dördüncü bölümünde sağlık ve hastalık konusuna sınıf ya da gelir, meslek ve eğitim gibi önemli değişkenlerce belirlenen sosyoekonomik statü (SES) durumu bağlamında yaklaşılmasının önemli olduğuna değinir. Ona göre bireylerin toplumsal konumları ile sağlıklı olup olmamaları arasında mutlak bir ilişki vardır: "Toplumsal konumun sağlık ve ölüm üzerindeki etkisi, adeta hayatın bir gerçeğidir" (Cockerham, 2022: 134). Cockerham bu bölümde özellikle de Weber'in sınıf ve statü grupları bağlamında ürettiği teorilerden ve kavramsallaştırmalardan destek alarak sonraki bölüm için seçilen araştırmaların daha iyi anlaşılmasını sağlayacak teorik bir zemin hazırlar. Ayrıca bu bölümde, birbirinin neredeyse zıttı sağlık politikalarına sahip olan Amerika ve Britanya'nın mevcut sağlık sistemleri hakkında karşılaştırmalı ve eleştirel bir analiz de yer almaktadır. Böylece ülkelerin sahip olduğu sağlık sistemleri ve politikaları ile bu ülkelerin vatandaşlarının sağlık durumları arasındaki ilişki daha anlaşılır hale gelir. Cockerham'ın bu bölümde özellikle üzerinde durduğu eğitim değişkeni, sağlığı eğitimle birlikte düşünüp, konuyu bireylerin toplumsal konumuyla ilişkilendirmek isteyen araştırmacılar için farklı bir perspektif sunabilir.

Dördüncü bölümün teorik zemininden beslenen çalışmalardan örneklerin yer aldığı "Sınıf ve Sağlık: Aradaki İlişkiyi Açıklamak" başlıklı beşinci bölümde Cockerham, sağlığın gelir, meslek ve eğitimle olan ilişkisini somut örnek araştırmalar üzerinden açıklayarak kişilerin buldukları toplumsal konumlarının onların sağlıklı olup olmama durumu üzerindeki rolüne güçlü bir vurgu yapar. Örneğin, sosyoekonomik statüsü düşük olan toplumsal grupların sağlıklı olma durumu ile sosyoekonomik statüsü yüksek olan toplumsal grupların sağlıklı olma durumu arasında belirgin bir farklılık vardır. Sosyoekonomik statü ile sağlık arasındaki güçlü ilişkiyi açıklamak için genellikle bireysel ve psikolojik

olduğu düşünölen ‘stres’i örneker verir. Cockerham (2022: 179), Peggy Thoits’in 2010 yılında yürüttüğü bir araştırmaya atıfla, hastalıklara neden olan stresin toplumun geneline eşitsiz bir şekilde dağıldığını belirtir. Dolayısıyla streten kaynaklanan bedensel ve psikolojik sorunlar da benzer şekilde eşitsiz bir dağılım göstermeye başlar. Bu noktada devreye, strese maruz kalan kişilerin toplumsal konumları girer. Kişinin sosyoekonomik statüsünün stresli bir hayat geçirip geçirmeme durumuna önemli bir etkide bulunduğunu belirten Cockerham, sağlık sosyolojisinin alanını bireysel bir mesele olduğu düşünölen sağlık sorunlarına kadar genişletir.

Diğer bölümlerle karşılaştırıldığında daha az hacimli olan ve sağlığın yaş ile ilişkilendirilerek sorunsallaştırıldığı “Yaş” başlıklı altıncı bölümde Cockerham, ilk olarak ‘Yaş Katmanlaşması Teorisini’ ele alır. Mathilda White Riley tarafından üretilen bu teoriye göre, “[b]elli yaş grubundaki insanlar, kendi yaşlarındaki insanlarla aynı toplumsal rolleri ve deneyimleri paylaşmaktadır” (Cockerham, 2022: 201). Dolayısıyla yaşlar/yaşlılar arası bir katmanlaşma meydana gelmektedir. Cockerham, yaş katmanlaşması teorisini sosyoekonomik statüyü ve toplumsal cinsiyet rollerini göz ardı ettiği için eleştirir. Ona (2022: 204) göre, çeşitli yaş katmanları kendi aralarında sosyoekonomik statü ve toplumsal cinsiyet rollerine göre farklılaşmaktadır. Bu bölümde tartışılan bir diğer teori ‘Yaşam Seyri Teorisi’dir. Bu teoriye göre, belli bir toplumsal yapı içinde eylemde bulunan insanlar, yaşamları boyunca, birbirini izleyen bazı evrelerden geçerler. Yaş bazlı olan bu evreler, kişinin sağlığı ve hastalıkları üzerinde etkide bulunmakla birlikte, ona çeşitli toplumsal roller de kazandırır (Cockerham, 2022: 204). Yaşam seyri teorisinde sağlık ve hastalıkla ilgili olan kilit nokta, hayatın erken dönemlerinde biriken avantajlar ve dezavantajların, ilerleyen yıllarda kişinin sağlığı üzerinde önemli etkileri olduğu/olacağı yönündeki görüştür. Bu teorilerin tanıtılıp eksik yönlerinin eleştirilmesi önemli olsa da sağlık sosyolojisi bağlamında sorunsallaştırılması önceki bölümlere nazaran çok zayıf kalmaktadır. Örneğın, Cockerham’ın kitap boyunca ele alınan teorileri ampirik araştırmaların yardımıyla somutlaştırma çabası bu bölümde tartışılan teoriler bağlamında karşımıza çıkmaz.

Ele alınan konu sağlığın ve hastalığın toplumsal nedenleri olduğunda, bu iki olguyla doğrudan ilişkili olan bir başka değişken devreye girmektedir. O da toplumsal cinsiyettir. Biyolojik cinsiyetten farklı olarak toplumsal cinsiyet, kadın ve erkek arasındaki farklılıkların biyolojik olarak değil, sınıf, statü, ırk, kültür, güç ve tahakküm ilişkileri bağlamında oluşturulduğuna vurgu yapar. Bu durumda kişinin cinsiyeti ile içinde bulunduğu toplumun sosyal yapısı arasında mutlak bir ilişki vardır. Cockerham, kitabının “Toplumsal Cinsiyet” başlıklı yedinci bölümünde, sağlık ile hastalığı toplumsal cinsiyet bağlamında ele alıp

değerlendirir. Ona göre kişinin toplumsallaşma süreciyle benimsediği cinsiyet rolleri ile sağlıklı olma durumu arasında önemli bir ilişki vardır. Bu durumu somutlaştırmak için sigara örneğini veren Cockerham (2022: 217), sigara içme davranışının kültürel olarak erkeklere özgü bir davranış olarak kavrandığı yıllarda kadınların görece çok daha az sigara içtiğini, dolayısıyla sigaraya bağlı olarak ortaya çıkan hastalıkların erkeklerde daha yaygın görüldüğünü belirtir: “Kadınların sigara içmesinin toplumsal olarak yasaklanması, ataerkil bir sistemin dayatması olsa da bunun sağlık açısından sağladığı fayda, yadsınamazdı. Zira akciğer kanseri gibi tütün kaynaklı hastalıklar, kadınlar arasında yaygın değildi.” Bu durum sigara, kültür, toplumsal cinsiyet, sağlık ve hastalık arasındaki ilişkiye toplumsal bir zemin kazandırır. Cockerham’ın sağlık ve hastalık konusunu toplumsal cinsiyet bağlamında ele alıp sunması değerlidir. Ancak bu iki hayati olguyu toplumsal cinsiyet bağlamında değerlendirirken herhangi bir teoriye ya da kavramsallaştırmaya göndermede bulunmaz. Feminist teoriden ve bu teorinin ürettiği kavramsallaştırmalardan yardım alıp sağlık ve hastalığı eleştirel bir şekilde ele alması bu bölümü zenginleştirebilirdi.

“İrk ve Etnik Köken” başlıklı sekizinci bölüm, ağırlıklı olarak sağlık ile ırk arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Ancak bu ilişki basit bir neden-sonuç ilişkisinin ötesine geçip, içinde sınıf, statü, toplumsal cinsiyet, ayrımcılık ve dezavantajlı bir konuma sahip olmanın yarattığı sosyal etkilerin olduğu daha ‘kesişimsel’ bir ilişkiye göndermede bulunur. İrkin biyolojik bir gönderen olarak değil de belli bir toplumsallığın ürünü olduğunu ve böyle ele alınması gerektiğini belirten Cockerham, hastalık ve sağlık konusunu ırkla ilişkilendirirken, söz konusu toplumsallığı baz alır. Ona göre biyolojik bir kategori olarak düşünülen ırk, (bazı hastalıkların dışında) hastalık ve sağlık üzerinde doğrudan bir etkide bulunmaz. Ama doğrudan ırka dayalı ayrımcılık, dışlama ve damgalama gibi durumlar ayrımcılığa, dışlamaya ve damgalamaya maruz kalan ırkları daha sağlıklı yaşam koşullarına, dolayısıyla daha fazla hastalanmaya ya da hasta olma riskine maruz bırakabilir. Bu bölümde Amerika’daki siyah, beyaz ve Latin ırkları arasındaki sağlık istatistiklerini karşılaştırmalı olarak aktaran Cockerham, özellikle de siyahilerin sağlık konusunda diğer ırklara nazaran daha dezavantajlı bir durumda olduklarını yazar. Bu durumu da yine siyahilerin sosyoekonomik statüleriyle açıklar. Dolayısıyla ırkı biyolojik bir kategoriye indirgeyip özcü bir şekilde ele alan görüşleri sağlık, hastalık ve sosyoekonomik statü göstergelerini kullanarak eleştirir. Bu anlamda ırk ile sınıfı ve sosyoekonomik statü değişkenlerini ilişkilendirip sağlıkla birlikte düşünmesi ve sunması önemlidir. Seçilen güncel örnek araştırmalar ırk, toplumsal yapı ve sağlık arasındaki ilişkiyi okuyucuların zihinlerinde somutlaştırmaktadır. Cockerham’ın bu bölümde üzerinde durduğu bir diğer konu da göç, göçmenlik ve sağlık arasındaki önemli ilişkidir. Göçün

ve göçmen olmanın kişilerin sağlıkları üzerindeki etkisini belli toplumsal değişkenlerle birlikte ele alan güncel çalışmalardan verilen örnekler, Türkiye’de son yıllarda önemli bir durum haline gelen göç ve göçmenlik konusunu sağlık ve hastalıkla birlikte düşünmek isteyen sosyal bilimciler için ilham verici olabilir.

“Yaşam Koşulları ve Dezavantajlı Muhitler” başlıklı dokuzuncu bölüm içinde yaşanan, eylemde bulunulan, ilişki geliştirilen ve ticaret yapılan kısacası sosyalleşilen ‘muhit’lerin bireylerin sağlıkları üzerindeki etkisine odaklanıp sağlığı mekân, muhit ve insani ilişkilerle birlikte düşünmenin önemli olduğu üzerinde duruyor. Yazara (2022: 262) göre “dezavantajlı muhitler”de yaşamak, aynı zamanda sağlıksız ‘yaşam koşulları’ içerisinde bulunmak demektir. Sağlık hizmetlerine erişim, çöplerin toplanması, gürültü, suç, şiddet, iş olanakları, eğitim, temiz içme suyu, yeşil alan, uygun altyapı, sosyalleşme, yeterli gün ışığı alan ve havalandırılan kaliteli konutlar gibi sağlık ve hastalık üzerinde doğrudan etkili olan değişkenlerin bazı muhitlere eşitsiz dağılımı, aynı zamanda kötü yaşam koşullarının eşitsiz dağılımı da demektir. Bu durumda kötü yaşam koşullarına itilen kesimler, maddi durumu görece iyi muhitlerde yaşamaya elverişli olmayan yoksul kesimlerdir. Dolayısıyla sağlıklı olmanın ya da hastalanmanın kendisi de sınıflar arası bir eşitsizlik durumuyla açıklanmaktadır. Bu bölüm özelinde sağlığı mekân ya da muhitle birlikte düşünmek oldukça önemlidir, çünkü muhite asli özelliklerini veren unsurlar arasında politika, siyaset ve iktisadi zihniyet de vardır. Sağlıklı mekânların yaratılması ya da mevcut mekânlardaki yaşam koşullarının iyileştirilmesi dezavantajlı grupların lehine olacak bir durumdur. Cockerham’ın verdiği örneklerden hareketle, Amerika ve Avrupa özelinde ölüm, sağlık, muhit ve yaşam koşulları arasındaki ilişkilerin sorunsallaştırılması önemli bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer araştırmaların Türkiye özelinde yapılması politika yapıcıları da harekete geçirebilir. Bu anlamda kitabın bu bölümü dikkat çekicidir.

“Sağlık ve Sosyal Sermaye” başlıklı onuncu bölümde Cockerham, sağlık ile sosyal sermaye arasındaki ilişkiyi sosyal sermaye teorilerden hareketle açıklamaya çalışır. Bu nedenle Robert Putnam, Nan Lin, Pierre Bourdieu ve Robert Sampson gibi araştırmacıların sosyal sermayeye dair ürettikleri teorileri karşılaştırmalı olarak inceler. Bu bölümde önemli olan nokta, bireylerin zamanla edindikleri sosyal sermayelerinin onların sağlıklarına olan etkisidir. Öyle ki sosyal sermaye ile sağlık arasındaki ilişki bireylerin kalp hastalıkları yüzünden ölüp ölmeme durumuna kadar etki etmektedir. Yapılan önemli bir araştırmadan hareketle Cockerham, ailevi ve geleneksel sosyal bağları güçlü olan, düzenli kilise ziyaretlerinde bulunan Roseto topluluğunda kalp hastalıklarından kaynaklı ölüm riski oranının, çevredeki diğer topluluklara nazaran %50 daha düşük olduğunu belirtir. Bunun nedeni bu topluluktaki sosyal destek ve kaynaşma düzeyinin

yüksek olmasıdır (Lasker vd. 1994 aktaran Cockerham, 2022: 281). Bu bölümde Cockerham, sağlığı sosyal sermaye ile düşünmek isteyen sosyologlara, sosyal sermayenin de kişinin toplumsal konumuyla ilişkili bir değişken olduğunu hatırlatır ve bu tür çalışmaların yaygınlaştırılması gerektiği konusunda tavsiyede bulunur.

Sonuç olarak kitap, sağlığı ve hastalığı yapısal koşullarla birlikte düşünmenin gerekli olduğu tezini merkeze almaktadır. Ele alınan konular ve bu konularla doğrudan ilgili olarak verilen örnek araştırmalar bu teze yeterli kanıtlar sunmaktadır. Sağlığı sınıf ya da sosyoekonomik statü gibi önemli değişkenlerce düşünmek, bunu yaparken de uygun araştırma yöntemini ve sorunsallaştırma tarzını kullanmak sağlık sosyolojisi alanına yapılması muhtemel katkıları için de önemlidir. Dolayısıyla Cockerham'ın sağlığı ve hastalığı baskın bir şekilde sosyoekonomik statüyle ilişkilendirmesi önemli bir çaba olarak karşımıza çıkmaktadır. Sınıf, yaş, ırk, toplumsal cinsiyet, muhit, sosyal sermaye gibi önemli sosyal gerçekliklerin ayrı ayrı tartışılması sağlık konusunu bu gerçekliklerle düşünmek isteyen sosyal bilimciler için farklı bakış açıları sunmaktadır. Her bölüm sonunda yer alan eleştirel düşünme soruları ve ek okuma önerileri kitabı okuyanları aktif bir düşünme sürecine dâhil etmektedir. Zengin bir kaynakçaya sahip olan kitap, alanda literatür taraması yapmak isteyen araştırmacılar için ayrıca önemli olacaktır. Diğer yandan Cockerham, her ne kadar sınıfsallığa ve sosyoekonomik statüye göndermede bulunuyor olsa da kapitalizmin bireylerin sağlıkları üzerinde yarattığı tahribatları göz ardı etmektedir. Örneğin kapitalizm ve onun iktisadi mantığı/zihniyeti konumunda yer alan neoliberalizmin yükselişi ile sağlık hizmetleri arasında doğrudan bir ilişki vardır. Sağlık hizmetlerinin hızlı bir şekilde özelleştirilmesi sadece kaliteli sağlık hizmetlerine erişimin eşitsiz dağılmasına yol açmamış, aynı zamanda sağlık hizmeti veren sağlık personellerinin de biyopsikososyal sorunlarla boğuşmasına neden olmuştur. Kapitalizm ve sağlık konusu özelinde verilecek örnekler çevre kirliliği, iş kazaları, ilaç endüstrisi, depresyon, düşük ücret, fast-food kültürünün yarattığı sağlık sorunları ve kötü çalışma koşulları vb. alanlara kadar genişletilebilir. Ama Cockerham, bu kitap özelinde, kapitalizm ve sağlık ilişkisi üzerine eğilmemeyi tercih etmektedir.

Sonnot

1 Cockerham W C (2022). Sağlığın ve Hastalığın Toplumsal Nedenleri. Çev. E T Akı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Mazerete Mahal Yok: Sosyal Bilimler Öğrencileri İçin Eğlenceli(k) Bir Ödev, Lisansüstü Öğretim ve Asistanlık Kılavuzu¹

Gülşah Şükran Kale Yolcu, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

ORCID: 0000-0001-8940-7744

E-posta: gulsah.kale@adu.edu.tr

Hangi öğretim düzeyinde olursa olsun ödev söz konusu olduğunda, öğrencilerin mutlaka bir mazeret ürettikleri bilinir. Oysa ödev hazırlamak bir yetenek değil öğrenilebilen ve geliştirilebilen bir davranıştır. Tabi eğer birileri öğretirse!

Henüz ilkokul sıralarında iken çoktan seçmeli sınavlara alışan, öğretmenin aktif bilgi aktardığı, öğrencinin ise pasif bilgi alıcı olduğu tek yönlü bir öğrenme sürecine maruz kalan öğrenciler kendi başlarına ödev hazırlamaları gerektiğinde ne yapacakları konusunda afallarlar. Özellikle de nereden başlayacağını, neyi nasıl yazması gerektiğini, hangi kaynaklara, nasıl ulaşacağını ve bunları yazıya nasıl aktaracağını bilmezler. Kısaca ödevin tasarlama, yazıya dökme ve sunma süreçlerinin nasıl olacağına ilişkin bir eğitim verilmediğinden her öğrenci kendi kervanını kendi yolunda düzer! Buradan yola çıkan Prof. Dr. Ayhan Yalçinkaya'nın yıllar süren mesleki yaşamında öğrencilerin hazırladıkları ödevlere yönelik beklentisinin bir türlü karşılanmamış olması nedeniyle bu kılavuz kitabı yazmayı kendisine görev edindiği söylenebilir. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi emekli öğretim üyesi olan Yalçinkaya, yükseköğretim öğrencileri ile akademisyen olmak isteyenlere bir *kılavuz kitap* olarak nitelendirilebilecek bu kitabı hazırlar ve bu kitap bağlamında artık kendisi için sözün bittiğini söyler. Üniversite öğrencilerinin, kılavuzluğundan yararlanarak öğrenim hayatları boyunca yanlarından ayırmak istemeyecekleri kitap, ödev denildiğinde mazerete sığınmak yerine cesurca ödev hazırlamaya girişmelerine ön ayak olacaktır. Kitabın sayfalarında ilerlerken kendi öğrencilik yaşamım boyunca sorduğum –ki doktora eğitimim devam ettiğinden halen sorduğum- ancak cevabının nerede olduğunu bilemediğim sorulara yanıt buldukça tüm üniversite öğrencilerinin bu kitaptan haberdar olmasının önemi nedeniyle kitap biter bitmez okumakta olduğunuz bu tanıtım metni ortaya çıktı.

Kitabın bence en merak uyandırıcı ve cezbedici yanı ilginç ve bir o kadar da eğlendirici bölüm başlıkları. Nitekim bu üslup yöntem de içeren bir akademik

kitabın kültürel öğeler eşliğinde ne kadar zenginleştirilebildiğini ve keyifli hale getirilebildiğini ortaya koyuyor. Yazarın kimliği, bakış açısı ve yaşam tercihleri hakkında önemli ipuçları içeren başlıklardan yola çıkarak yazarın edebiyat, şiir ve halk müziğine ilgi duyduğu, Bektaşilik kültürüne sahip olduğu ve Alevi kimliğini ön planda vurgulamayı tercih ettiği rahatlıkla fark edilebilir. Şu an sizde de merak uyandırdığını düşündüğüm halk müziği ve edebiyatı, atasözleri, şarkı sözleri ile güncel deyişlerden oluşan örnek bazı bölüm başlıkları şöyle sıralanabilir: “Aç Kapıyı Bezirgânbaşı”, “Recep, Şaban, Ramazan, Üç De Anadan Doğan, Bölüm Mü Görmüş Senin Araştırmacı!”, “Karpuz Kestim Yiyen Yok”, Ha... Hah... Ha... Hapşuu: Teze Doğru”, “Maşuktan Öte, Âşıktan Beri: Tez Danışmanı”, “Böl, Parçala, Yönet: Sözcükten Paragrafa”, “Hayaller Sorbonne, Gerçekler Sütçü İmam” gibi.

Mevcut siyasal iklimin etkisinde gelişen toplumsal olaylar ve akademinin bugünkü durumuna yönelik eleştirilerini metin boyunca sürdüren yazar muhalif bakış açısını net bir şekilde ortaya koyuyor. Siz de benim gibi kinayeden hoşlanan biriyseniz yazarın üslubu sizi de mest edecektir. Ancak bu arada yine benim gibi edebi metinler, yoğun benzetme ve betimlemelerden hoşlanmayan biriyseniz bu kez bu durumu zaman zaman mübalağalı da bulabilirsiniz. Ayrıca kimilerine göre siyasal bilimci olması nedeniyle olağan karşılanırsa da siyasî göndermelerin fazlaca kullanılması –eğer benzer görüşleri paylaşmıyorsa- kimi okuyucular için mesafe de oluşturabilir.

İçeriğine geçtiğimizde kitabın lisans öğrencileri, lisansüstü öğrencileri ve araştırma görevlileri için oluşturulmuş üç kısımda ele alındığı görülüyor. Ders seçiminden, tez savunmasına akademinin her aşamasını konu edinen kitabın genel olarak ele alındığında dört konuda aydınlatıcı bilgiler içerdiği söylenebilir. İlk olarak, lisans ve lisansüstü süreç dâhil olmak üzere öğrencilere üniversitelerin tüm yönleri hakkında (okulun fiziksel şartları, hocalar, dersler, ödevler, hocaların beklentileri gibi) çeşitli bilgiler sunarak onların üniversiteye uyumları konusunda destekleyici açıklamalar yapmak. İkinci olarak, ödev hazırlama, tez yazma konularında öğrenciler için ilkeler ve yöntemler sunarak öğrencilik boyunca kullanabileceği ve aklına takılanları sormak için birisini aramak zorunda kalmayacağı önemli bir başucu kaynağı oluşturmak. Üçüncü olarak, aslında öğrencinin “bir kendini sunma biçimi” olarak ödev hazırlama konusunda motivasyon sağlamak. Ve son olarak akademisyen olmak isteyen ve bunu düşünenler için mesleki açıdan üniversiteler ile akademik yaşam hakkında bilgi sunmak.

“Lisans Öğrencileri için Ödev ‘Eziyeti’” başlıklı ilk kısımda lisans öğrencilerinin

ödev konusu seçiminden, ödevi isteyen öğretim elemanının özelliklerine, bu özelliklere göre ödevin nasıl ele alınması gerektiğinden, kullanılacak dil ve üsluba, ödevin ne olup hangi bölümleri içerdiğinden biçimsel özelliklerine, alıntılama yapmaktan kaynak verme çeşitlerine kadar bir ödevin tüm süreçleri titizlikle ele alınmış ve örneklerle somutlaştırılarak açıklanıyor. Ödevi henüz tasarlama aşamasından ele alarak, konunun seçimini, başlığın nasıl atılacağını, kapak, önsöz ve içindekilerin oluşturulmasını, ödevin giriş, gelişme, serimleme ve sonuç bölümlerinin neyi içerdiğini, kısaltmaların nasıl yapılacağını, gönderme yapma ve alıntılama yapma arasındaki ince farkı, nasıl dipnot verileceğini, metin içinde ve sonunda kaynak göstermeyi ve bir bütün olarak ödevin teslim aşamasına kadar nasıl yapılacağını ayrıntılı, açıklayıcı ve keyifli bir halde okuyucuya sunuyor.

Kitabın İkinci Kesimi “Lisansüstü: Başvuru, Dersler, Danışman ve Tez” başlığıyla hem yüksek lisans hem de doktora öğrencilerinin öğretim yaşamlarında karşılaştıkları tüm süreçler göz önünde bulundurularak yazılmış. Lisansüstü öğrenciliğin lisans öğrenciliğinden farkları hem öğrenciler hem de hocalar açısından irdeleniyor. Öncelikle öğretime başlamadan önce bir lisans mezununun hangi amaç ve hedeflerle lisansüstü öğrenim görmek istediğini belirlemesi, bu belirleme ile başvurmak istediği lisansüstü program türünü (tezli/tezsiz/bütünleşik doktora gibi) ve bölümünü seçmesi, okulu ya da bölümü seçerken hangi ölçütlere dikkat etmesi gerektiği, başvuru aşamasında gireceği yazılı sınav ve mülakat hakkındaki bilgileri etraflıca ele almıştır. Ardından lisansüstü öğrencisi olduktan sonra yaşanan süreci değerlendirerek, ders seçimi, tez danışmanı ve tez konusunun belirlenmesi, danışmanın nitelikleri ile lisansüstü öğrencinin yaşaması muhtemel durumları, öğrencinin danışman ya da okul/öğrenci işleri ile arasındaki bazı hâllerde dikkat etmesi gerekenleri, *tezin tezinin* önemini, literatür sorunsalını ve son olarak tez jürisi ile tez savunmasını işliyor. Özellikle danışmanın niteliklerinin ve danışman ile öğrencinin her yönden uyumunun ve sınırların belirlenmiş olmasının lisansüstü öğrencinin öğrenim süreci, tezi, savunması ve bunlarla doğru orantılı olarak başarısında ne kadar önem taşıdığı dile getirilerek usta-çıraklığın ehemmiyeti de vurgulanıyor.

“Araştırma Görevliliği ya da Asistanlık: Mesleğe Giriş” adlı son kesimde ise akademik yaşamda eskiden asistanlık denilen ancak bugün bu vasfını kaybeden araştırma görevliliğinin ne olduğu -esasında ne olmadığı- açıklanıyor. Araştırma Görevliliği süreci bir önceki bölümde açıklanan lisansüstü sürecin hemen aynısı olup bu bölümde süreç öğrencilik açısından değil meslektaşlık açısından irdeleniyor. Bu bölümün 2017 yılındaki son basımda eklendiği göz önüne alındığında yazarın incelemesini mevcut güncel gelişmeler ışığında yaşanmakta

olan yürütme erkinin akademi üzerindeki tahakkümü ve bu yöndeki eleştirileriyle yoğun bir etkileşim içinde ele aldığı da hissediliyor. Nitekim bu sürecin Temmuz 2016'daki darbe girişimi sonrası, birçok üniversitenin yanı sıra yazarın da yer aldığı üniversiteden birçok akademisyenin KHK'lar ile ihraç edildiği bir dönem olarak göze çarpıyor. Bu noktadan eleştirilerini açık bir şekilde dile getiren yazar, akademinin ve akademisyenliğin geçmişten getirdiği geleneklerin değişip dönüşüme uğratıldığını, akademinin özerkliğinin bu geleneksellik içindeki ustacırlık ilişkisiyle yaşatılabildiğini oysa yaşananlar ile bu özerkliğin 'laftan öteye' geçemediği durumların ortaya çıktığını ifade ediyor. Akademisyenler için *mesai saatinin* işin doğası gereği olamayacağını, gece geç saatlere göre çalışmak isteyen bir akademisyen için üniversitelerin, yerleşkelerin açık ve yaşanabilir koşullara sahip olması gerektiğini ancak bunun aksine üniversitelerin belli saatlerde açılıp kapanan ve işlerinizi o saatlere sığdırmanız gereken yerler haline geldiğini dile getiriyor. Ayrıca fiziksel koşulların yeni kurulan ve kadrosu oldukça sınırlı olan Anadolu üniversiteleri dışındaki hemen her üniversitede büyük bir sorun teşkil ettiğini, hocaların nitelikleri ve de 'ego'ları doğrultusunda verilecek görevlerin çeşitlilik taşıdığını, mesleğe yeni başlayan asistanlara öncelikle bu koşullar hakkında bilgilendirme yapmayı görev edindiği anlaşılıyor. Hatta asistanların meslek üyelerini tanımaları için(!) hocaları "*ders mi, o nedir?ciler grubu*", "*o okuldan bu okula koşturup derse girmekten başka bir şey yapmayanlar grubu*", "*proceciler grubu*", "*evciler grubu*", "*adı var, kendi yok olanlar grubu*" ve "*yabancı yayıncılarla ilişkilerciler grubu*" şeklinde gruplayarak onlara bir nevi *işin gerçek yüzünü* göstermeye çalışıyor. Ders vermenin ise hocalığın en keyifli yanı olduğunu ve bunu tutkuyla yapmayanların bu mesleğe en başından girmemeleri gerektiğini özellikle vurgulayarak devam ediyor. Ve nihayetinde asistanlığın entelektüel bir yetiştirme süreci olduğunu, içinde okumaktan yazmaya, politika yapmaktan, bilimsel etkinlikleri izlemeye, sanatsal etkinliklerden yaşamın her yönünü anlamaya çalışan çok yönlü ve çeşitli pratikleri barındırdığını belirtiyor.

Kitaptaki bilgilerin bir kısmı için farklı kaynaklarda da yer alan bilgiler olduğu söylenebilir de her öğrencinin bir noktada gündelik yaşamın içinde ihtiyaç duyduğu, kendi kendisine kalıp "nasıl?" diye sorduğu soruların yanıtlarını hem yazılı olarak bulabilmesi hem de bu yanıtları bir hocanın ağzından duymasının verdiği rahatlama eserin değerini ifade ediyor. Bunun yanı sıra akademik bir kitap olmasında rağmen, akıcı, samimi ve ilgi uyandırıcı bir dilin kullanılmış olması akademinin soğuk ve uzak koridorlarına öğrencileri ısıtıp yakınlaştırıyor. Akademik becerilere yönelik çekingen davranarak cesaret edemeyen öğrencilere güdülenme kaynağı olmanın yanı sıra yol gösterici bir kılavuz da oluyor.

Sözün özü: eğer çevrenizde yükseköğretimde yer alan gençler varsa, onlara

vereceğiniz en kıymetli hediye türünün nadir örneklerinden biri olan bu başucu kaynağı olacaktır.

Sonnotlar

1 Yalçınkaya A (2017). Mazerete Mahal Yok: Sosyal Bilimler Öğrencileri İçin Eğlenceli(k) Bir Ödev, Lisansüstü Öğretim ve Asistanlık Kılavuzu. 4. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.

“Teoride Doğru Olabilir, Ama Pratikte İşe Yaramaz”: Teorisyen ve Politikacı Ayrımına İlişkin Bir Mülâhaza

İbrahim Kumek, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

ORCID: 0000-0003-2096-159X

E-Posta: ibrahim.kumek@ogr.iu.edu.tr

... yargı gücünden yoksun olan teorisyenler hayatları boyunca asla pratik yargılar veremezler. Nitekim okul hayatlarında son derece başarılı olan, ama kendilerinden bir tavsiye istendiğinde ne yapacağını bilemeyen hekim ve yargıçlar vardır. (Kant, 2010: 18)

Yaşamda teorik ve pratik olanın zihinde ayırt edilmesi güçtür. İkisi arasında ayrımı sıradan bilincin kavraması pek olanaklı değildir; zira kavramsallaştırma, soyutlama ve kıyaslama gibi zihinsel işlemler için belirli bir düşünme olgunluğu gerekmektedir. Bu olgunluğa sahip olmayanlar için politikacı üzerine düşünme anlaşılmalıdır, tıpkı atom ya da insan üzerine düşünme gibi. Halkın politikacıyı değil, Biden’ı, Putin’i ve Erdoğan’ı görmesi bu yüzdendir. Politikacı gösterilemez, ancak düşünülebilir. Görüleni, duyumsananı, algılananı, somut olanı talep edenler soyut ve akli olanı idrak edemezler.

Bu yazıda, teorik ve pratik olana ilişkin ayrımın ontolojik ve epistemolojik temellerinden hareket edilerek teorisyen ve politikacı tiplerine ilişkin görüş ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. İki tip birbirine karşıt değil, ayrı biçimde konumlandırılmakta ve analiz edilmektedir. Bununla, siyaset bilimi alanında teorik ve pratik olana ilişkin tartışmalara katkıda bulunmak hedeflenmektedir. Yazıda öne sürülen iddiaların ve görüşlerin eleştirilere tabi tutularak konu üzerine tartışma ortamının oluşturulması amaçlanmaktadır.

Yazıda teorisyen ve politikacı üzerine yapılan ayrımın ve iki tip üzerine düşüncelerin ‘boş’ veya ‘fazla iddialı’ görünmesi mümkündür. Hele yazının başında alıntılanan Kant’ın *Teori ve Pratik* olarak başlığı kısaltılan ünlü yazısındaki cümleler, ilk etapta bazılarının canını sıkabilir. “Kant’ın söylemiş olması o sözü daha geçerli, doğru kılar mı? Filozofların da sıkça yanıldıkları

olmuştur”, denebilir. Hatta kendilerini teorisyen olarak gören akademisyenlerin bol bulunduğu, ‘okul hayatlarında son derece başarılı olduğunu’, ‘iyi bir yargıç veya hekim olduğunu’ düşünen okurların da bulunabileceği bir mecrada bu ifadeleri kullanmak, yazıyı haklı veya haksız bolca eleştiriye maruz bırakabilir. Ancak Türkiye’de eleştiri kültürünün gelişimini önemseyenler için bu sorun değil, aksine hedeflenendir.

Yazıda teorisyen ve politikacı ayrımının düşünsel kökleri, Aristoteles’in *Nikomakhos’a Etik* yapıtına referansla ele alınmaktadır. Her iki tipin düşünce tarihinde alımlanışı hakkında geniş bir literatür özeti vermek yerine Platon, Cicero, Fârâbî, İbn Haldun, Erasmus, Spinoza, Kant ve Kissinger’in yapıtlarındaki ilgi çekici belirli ifadelerle odaklanılmaktadır. Sonrasında teorisyen ve politikacı tipleri yorumlanmakta, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler disiplininde teorinin rolü ve değeri, teorisyenin sorumluluğu ve teorinin siyasallaştırılması/araştırılması meseleleri hakkında görüşler sunulmaktadır.

I

Teorik ve pratik olanın ‘ne’liği’ ve ‘bilgisi’ hakkında düşünce tarihinde incelemeler söz konusudur. Bu ayrımın temelleri hakkında bir kavrayış, rotayı yaklaşık 2400 yıl öncesine, yani Antik Yunan’a çevirmeyi beraberinde getirecektir. Teori ve pratik ayrımı, yaşama ilişkin bir ayrımdır. Antik Yunan’da bu kavramlar soyut bilgi ve somut uygulama arasındaki bir ayrım değil; ‘insansal olan’ ile ‘insanda tanrısal olan’ arasında bir karşıtlık veya gerilim, iki farklı yaşam tarzı, Aristoteles’ten beri insan varoluşunun iki etkinliği olarak görülen politik yaşam ve felsefî yaşam arasındaki bir ayrımdır (Lobkowitz, 1967: 17, 25-26, 35). Teori ve pratik arasında yapılacak ayrıma ilişkin herhangi bir çalışma Aristoteles’e atf vermeden yoluna devam edemez. Dolayısıyla, bu yazıdaki görüş ve değerlendirmelerin düşünsel kökleri Aristoteles’e uzanmaktadır.

Raffaello Sanzio da Urbino’nun Vatikan’da Stanza della Segnatura’da bulunan ünlü freski *Atina Okulu*’nda resmettiği şekliyle, sol elinde *Nikomakhos’a Etik* adlı yapıtını taşıyan Aristoteles (MÖ 384-322), ‘siyasetin arzuladığı şeyi’, yani ‘iyi yaşam’ı sorgulamaktadır. İyi ise, ‘her şeyin arzuladığı şey’, her eylem ve tercihin amacıdır (1997: 1094a1-3). ‘Başka bir şey uğruna olmayan’, ‘kendinde amaç’ (1997: 1097b, 1102a5, 1176b5) ve ‘ruhun erdeme uygun etkinliği’ (1997: 1098a17, 1102a5) olarak tanımladığı ‘mutluluk’ (eudaimonia) iyi yaşamın temelidir. Peki, iyi yaşam hangi yaşamdır? Aristoteles, insana dair üç yaşam türünü ayırt etmektedir: haz yaşamı (bios apolaustikos), politik yaşam (bios politikos) ve teorik yaşam (bios theōrētikós) (1997: 1095b15-20). Haz yaşamını

hayvanî gören Aristoteles için insanda tanrısal olanı ifade eden ‘us’ aracılığıyla ‘hakikati temaşaya yönelik’, ‘kendine yeter’, ‘kendinde amaç’, ‘sürekli’ olan iyi yaşam ‘teorik yaşam’dır (1997: 1097b, 1176b1-10, 1177a20-30, 1178b30-35). ‘Theōría’ kelimesi ‘bakma, seyretme, temaşa’ anlamlarına gelir. Cicero tarafından Latince’ye ‘contemplatio’ ve Boëthius tarafından ‘speculatio’ olarak çevrilen kelime, Arapçada yine görme, bakma anlamlarına gelen ‘nazariye’ kelimesiyle karşılık bulmuştur (Liedman, 2013: 25-28). Zorunlu, ebedî ve değişmez şeylerin tefekkürüne dayalı teorik yaşamda, genel ve tümel olanın bilgisine sahip olunur. Dolayısıyla insansal olan diğer iki yaşam karşısında, insanda tanrısal olandır.

Politik yaşamın gayesi ise ‘onur’dur, ancak onurlandırandan bağımsız olmadığı için kendine yeter değildir (Aristoteles, 1997: 1095b20-30). Politik yaşam, eyleme ilişkin olandır. Politik, toplumsal bir canlı olan (*zōon politikon*) insanın (Aristoteles, 2013: 1253a2-7; 1997: 1097b11), ‘polis’ içinde varoluşudur. Dolayısıyla politik yaşam, iyi yaşamak için neyi, nasıl yapması gerektiğine dair değişen şeyler üzerine tefekkür edilen, olumsal olanın, yani pratiğin bilgisidir.

Bilgi problemi, epistemolojinin konusudur ve felsefî-bilimsel düzlemde hayati öneme sahiptir. Modern dönemde bilgi problemini gündeme getiren John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* adlı yapıtında bilgi kuramının hedefini ve programını şöyle tayin eder: “insani bilginin köken, kesinlik ve değerini; bunun gibi, inanç, eğilim ve sanıların nedenlerini ve derecelerini araştırmak” (Nidditch, 1975: I.i.2). Teorisyen ve politikacı arasında yapılan ayrımı, bilgi düzeyinde ele almak kuşkusuz yoğun incelemeler ve çözümlemeler gerektirecektir. Bu nedenle, bu ayrımın epistemolojik temellerini özü itibarıyla kısaca gösterebilmek amacıyla yine Aristoteles’e başvurulmaktadır.

Aristoteles (1997: 1098a5), ‘insana özgü’ yaşamı bitkisel olan ‘büyüme ve beslenme’ ile hayvansal olan ‘duyulara sahip olma’ yetilerinden farklı olarak ‘akıl sahibi olma, düşünme’ yetisi olarak ifade etmektedir. Ruhun ‘akla uygun’ ve ‘akıldan yoksun’ etkinlikleri arasındaki ayrımın yanında, bir de arzu ve iştah gibi ‘akıldan pay alan akıl-dışı’ kısımdan söz etmektedir (1997: 1102b). Bundan sonra, İkinci Kitap’ta erdemler arasında şöyle bir ayrım yapmaktadır:

Biri düşünce erdemi, diğeri ise karakter erdemi olmak üzere iki tür erdem vardır. Bunlardan, düşünce erdemi daha çok eğitimle oluşur ve gelişir, bu nedenle de deneyim ve zaman gerektirir; karakter erdemi ise alışkanlıkla edinilir, adı da bu nedenle küçük bir değişiklikle alışkanlıktan [‘ethos’tan] gelir. (1997: 1103a)

Dolayısıyla, düşünce erdemleri ruhun akla uygun (aklî fazîlet), karakter erdemleri

ise ruhun akıldan pay alan (ahlâkî fazîlet) kısımlarından kaynaklanmaktadır. Burada konunun odak noktası itibariyle düşünce erdemleri üzerinde durulacaktır. Aristoteles, ruhun akla uygun kısmını 'ilkeleri başka türlü olamayacak nesnelere ele alan', bilimsel (epistēmōnikon) ve 'ilkeleri başka türlü olabilecek nesnelere ele alan', tartan (logistikon) kısım olarak ikiye ayırmaktadır (1997: 1140b25-28, 1139a1-17, 1139b12-13). Daha sonra 'olduğundan başka türlü olamayacak ve olabilecek şeyler' olmak üzere ikili bir ayırım daha yapmaktadır. İlki, 'nesnesi zorunlu olarak var olan, ebedî, mutlak anlamda zorunlu, doğmamış ve yok edilemez şeyler' olarak tanımlanan 'bilimsel bilgi'dir. İkincisi ise 'yaratılan' ve 'yapılan' şeyler olarak yine ikiye ayrılmaktadır. Yaratılan, meydana getirilen şeyler (poiesis) genel olarak sanat alanına dairdir. Yapılan, eylene şeyler (praxis) ise genel olarak ahlâk ve politika alanına ilişkindir (1997: 1139a1-15, 1139b10-25, 1140a, 1140b5-10). İkisi arasındaki farkı, Aristoteles şöyle ifade etmektedir: "...yaratmanın, kendisinden değişik olan bir hedefi var, eylemin ise olamaz, çünkü iyi eylemin kendisi hedeftir." (1997: 1140b5-10). Teorik ve pratik bilgi, bu ayrımlara dayalı olarak serimlenmektedir. Kısaca ifade edilirse, teorik bilgi 'zorunlu olan'ın bilgisidir, genel ve tümel hakkındadır, ilk ilkelere hareket edilir ve 'kanıtlama' esastır. Pratik bilgi ise olumsal olanın bilgisidir, olgulardan hareket edilir, deneyime ilişkindir, dolayısıyla tikel hakkındadır. Teorik bilgi 'erdem ne olduğu'nun bilgisi, pratik bilgi 'nasıl erdemli olunacağı'nın bilgisidir (1997: 1103b25-30).

Nikomakhos'a Etik'in altıncı kitabında düşünce erdemlerine odaklanan Aristoteles, beş tür erdemden söz eder: sanat (technē), bilimsel bilgi (epistēmē), pratik bilgelik (phronēsis), felsefî bilgelik (sophia), sezgisel us (nous) (1997: 1139b14-18). Bu erdemler, aklı 'doğru bilgi'ye ulaştırır. 'Technē' teknik bilgi veya zanaat bilgisi, 'epistēmē' değişmeyen şeylerin bilgisi, 'phronēsis' değişen şeylerin ve ereğin nasıl gerçekleştirileceğinin bilgisi, 'sophia' tanrısal bilgi ve bütünün bilgisi, 'nous' ilk ilkelerin bilgisi hakkındadır (Arslan, 2007: 251). Bilimsel bilgi, felsefî bilgelik ve sezgisel us, ruhun akla uygun kısmının 'bilimsel' yanını, sanat ve pratik bilgelik ise 'tartan' yanını oluşturmaktadır (Aristoteles, 1997: 1143b14-17; 1144a1-3; 1140b25-28). Bu erdemlerden hareketle, insanın üç tür düşünme veya bilgi etkinliğinden söz edilebilir: 'teorik', 'pratik' ve 'prodüktif ya da poetik'.

Aristoteles, *Metafizik* adlı yapıtında 'epistēmē' türlerini ayırırken bilimlere de sınıflandırmaktadır (1996: 1025b, 1064a). Buna göre, teorik bilimler 'bilme'nin, pratik bilimler 'eyleme'nin, prodüktif ya da poetik bilimler ise 'yapma-yaratma'nın alanını oluşturmaktadır. Teorik bilgi (epistēmē theoretike), kendinde amaçtır, yalnızca hakikat hedeflenir, 'şeylerin niçin öyle oldukları' anlaşılmaya çalışılır.

Dolayısıyla ‘kuramsal bilme’dir. Matematik (aritmetik, geometri, astronomi, müzik), fizik ve metafizik bilimlerini içerir. Pratik bilgi (epistēmē praktike), ‘iyi eylem’ ile alakalıdır, eylemin nasıl gerçekleşmesi gerektiğinin bilgisidir. Eylem, seçimden doğar ve iradeye özgüdür. Aristoteles (1997: 1139a15-35), eylemin ilkesinin ‘tercih’ (proairesis), tercihin ilkesinin ise ‘iştah’ (oreksis) olduğunu belirterek, eylemin kaynağında ‘us’ ve ‘arzu’ birlikteliğini bulmaktadır. Aristoteles’e göre (1997: 1094a25-30, 1094b1-10), politika ‘en yüksek iyi’yi, yani mutluluğu gaye edindiğinden pratik bilimler arasında ‘en önemli’ ve ‘en başta’ gelenidir. ‘Askerlik’, ‘ekonomi’ ve ‘retorik’ gibi bilimler de onun altında yer alır. Yine, *Nikomakhos’a Etik*’in bir başka yerinde, ‘ekonomi’, ‘yasama sanatı’ (nomothesia) ve ‘politika’yı pratik bilimlerden saymaktadır (1997: 1141b30). Prodüktif ya da poetik bilgi (epistēmē poietike) ise insan yapımı, yaratımı şeyler hakkındadır. Dolayısıyla ‘sanat alanında bilme’dir. Yunan Peripatetiklerinin (Meşşâiyun) çoğu, prodüktif bilgiyi pratik bilginin bir bölümü olarak ele alarak, yalnızca teorik ve pratik bilgi arasında ayırım yapmışlardır. (Lobkowicz, 1967: 36, 81, 83, 126; Arslan, 2007: 40-42).

II

Teorik ve pratik bilgi arasında yapılan ayırım, bu bilgi türlerine sahip teorik ve pratik bilgeliğin olmak üzere iki ‘tip’i ayırt etmeyi beraberinde getirmektedir. Her iki tip de ruhun akla uygun etkinliğinden kaynağını almaktadır. Teorik bilgeliğin ‘epistēmē’, ‘sophia’ ve ‘nous’ erdemleri ile bilimsel yanı, pratik bilgeliğin temelinde ‘phronēsis’ erdemi ile tartan yanı temsil etmektedir. Teorik bilgeliğin teorik yaşama, pratik bilgeliğin pratik yaşama dairdir. Teorik bilgeliğin ‘philosophos’un, pratik bilgeliğin ise ‘phronimos’un kişiliğinde tecessüm eder. Bu iki tip arasında ayırım, teorisyen ve politikacı ayırımının temellerini ortaya koyma bakımından önem taşımaktadır.

‘Sophia’ kelimesi, ‘tatmak, ayırt etmek’ kökünden gelir. Türkçe’de ‘bilgeliğin ve ‘hikmet’, İngilizce’de ‘wisdom’ olarak kullanılmaktadır. ‘Phronēsis’ kelimesi, ‘aklıbaşındalık, basiret, zekâ, tedbir ve ihtiyat’ olarak Türkçeye çevrilmiştir. İngilizce çevirilerde ise ‘practical wisdom, wisdom, prudence, intelligence’ olarak karşılık bulmuştur. Hikmet kelimesi, İbranicede ‘zihni kabiliyet, ustalık’ anlamına gelen ‘hokhmah’ kelimesiyle aynı kökenden gelir. Hikmet, İslâm felsefesinin temel konularından biridir. İlk tercüme faaliyetlerinde bulunan İbnü’l Mukaffa hikmeti ‘ilim (teori)’ ve ‘amel (pratik)’ olmak üzere iki bölüme ayırmıştır (Kutluer, 1998: 503, 506). Fârâbî de *Fuşûlü’l-medeni*’de ‘nazarî’ ve ‘amelî’ akıl arasında ayırım yaparak phronēsis’i ‘amelî hikmet’ (et-ta’akkul), sophia’yı ‘hikmet’ olarak ifade etmiştir (Fârâbî, 1987: 42-46, 84).

'Sophia' ve 'Nous' teorik aklın/düşüncenin, dolayısıyla felsefi yaşamın erdemidir. 'Kendinde olan'a, 'ne ise o' olana, 'zorunlu', 'değişmez', 'genel' ve 'tümel' olana ilişkin bir kavrayıştır. Varlıkların ilk nedenlerini ve ilkelerini ele almaz (Aristoteles, 1996: 981b). Aristoteles'in ifadesiyle (1997: 1177b20-30), "... kendisi dışında hiçbir hedefe yönelmez, kendine özgü bir haz taşır, kendine yeterlidir, bir insan için olabildiğince kesintisizdir...". Dolayısıyla, 'en mutlu yaşam'dır (1997: 1178a5-10). Teorik bilgelik, insan yaşamında 'tanrısal olan'ı (us) kavramadır. 'En üstün şeye uygun yaşama', 'ölümsüzleşme'dir (1997: 1177b30-35). Bu nedenle diğer düşünce erdemlerinden daha üstün konumda yer almaktadır (Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Onuncu Kitap).

'Phronēsis' ise pratik aklın/düşüncenin, dolayısıyla politik yaşamın erdemidir. Kavram bakımından Herakleitos'a kadar uzanan phronēsis, "insansal iyilerle ilgili, akılla giden, doğru, uygulayıcı bir huy", "kendisi hakkındaki tek tek şeylere iyi bakmak" olarak tanımlanmaktadır. Bu noktada pratik bilge (phronimos), "bir bütün olarak iyi yaşamaya neyin yol açtığı konusunda, kendisi için neyin iyi ve yararlı olduğu konusunda yerinde düşünebilen, akli başında" kişidir (Aristoteles, 1997: 1140a20-35, 1140b, 1141a25). Fârâbî ise 'amelî hikmet'i şöyle tanımlamaktadır: "...bir insanın gerçekte büyük bir iyiliğe ve erdemli bir gayeye ulaşmak için yapması daha iyi ve daha uygun olan şeyleri ortaya çıkarma ve mükemmel düşünme kudreti" (Fârâbî, 1987: 44).

Pratik bilgelik, 'polis' içinde 'eğitim' ile elde edilebilir (Aristoteles, 1997: 1094b5). Bunun için, 'deneyim' ve 'zaman' gerekeğinden (1997: 1103a15), Aristoteles gençlerden ziyade yaşlı kimselerin bu erdeme sahip olabileceğini belirtir. Zira gençler yeterli deneyime sahip değildir. Deneyim 'tek tek şeylerle ilgili' olduğundan uzun zamanda eğitimle edinilebilir. Buna karşın, gençler teorik bilgeliğe sahip olabilir. Genç birinin iyi bir matematikçi olması ve 'soyutlama' yeteneğinin gelişmiş olması mümkündür (Aristoteles, 1997: 1095a1-7, 1142a10-20, 1143b10-15).

Pratik bilge, erdemli davranışı neyin oluşturduğunun bilgisine ve iyi yaşam için gerekli araçların bilgisine sahip, bu araçları etkin bir şekilde kullanabilen entelektüel erdeme sahip ideal bir tiptir. Kendisi ve genel olarak insanlar için iyi, yararlı ve uygun olanı görür (Aristoteles, 1997: 1140b5-10). İyi bir eylem, aşırı uçlardan, yani ifrat ve tefritten uzak 'orta yol'dur (1997: 1106b). Pratik bilge, olduğundan başka türlü olabilenin, olumsal olanın, eylemin bilgisine sahiptir (1997: 1140a31). Eyleme ilişkin olduğu için tikelin, değişenin, bağlam bağımlı olanın, zorunlu olmayanın bilgisini kavrar. "Doğru şeyi, doğru yerde, doğru zamanda, doğru yolla" yapar (MacIntyre, 1984: 148, 150). Bu noktada

Aristoteles (1997: 1140b8), pratik bilgi olarak ‘Perikles ve onun gibileri’ örnek vermektedir.

Teorik bilgi ise, ‘şeylerin künhüne vakıf olmak’ için ‘nedir?’ sorusunu soran, ‘zorunlu olan, değişmez, ebedî ve saf’ formların bilgisi hakkında düşünen, us ile kanıtlamalar yapan, ilkeleri sorgulayan ve ilkelerden hareketle ispatlamalar yapan ideal bir tiptir. Teorik bilgi üretmeyen, eylemeyen, yapmayan, ama ‘keşfeden’ bir tiptir. Matematik, fizik ve metafizik olmak üzere teorik bilimler ile ilgilendir. Dolayısıyla, Aristoteles’in ifadesiyle, “büyük, hayranlık verici, zor, tanrısal şeyler” ile uğraşır; ancak bunlar kendisine ‘yarar sağlamayan’ işlerdir. Bu noktada Aristoteles (1997: 1141b1-5), teorik bilgi tipine Anaxagoras ve Thales’i örnek vermektedir. Thales hakkında Platon’un *Theaitetos* diyalogunda meşhur bir anekdot yer alır. Teorik bilgi tipi hakkında incelikli yorumu içeren bir pasajda (Platon, 2016: 173d-176a), anekdot Sokrates’in ağzından şöyle anlatılır:

Söylediğim şey tıpkı yıldız yasaları üzerine düşünen Thales’in durumu gibidir, Theodoros. Hani yukarıya bakarak yürüdüğü sırada bir su kuyusuna düşmüştü de, bunu gören hazırcevap ve güzel bir Trakyalı kız onunla alay ederek, gökyüzünde olanları bilmeye bu denli meraklıyken ayağının ucuna geleni, gözünün önünde duranı hiç göremediğini söylemişti. Bu alaylı söz, ömrünü felsefeyle geçiren herkes için söylenmiş gibidir. Çünkü böylesi bir adam, gerçekten de kapı komşusunun ne yapıp ettiğini görmez. Onun yaptıklarından habersiz olmakla da kalmaz, bir insan mı yoksa başka bir hayvan mı olduğunu bile güç bela bilir. Öte yandan, insanın ne olduğu; doğasının nasıl davranmayı ve davranılmayı gerektirdiği, diğerlerinden hangi bakımlardan farklı olduğu konularına gelince, işte bunlardır araştırdığı ve peşinden koştuğu. Bunun nasıl olduğunu anlıyor musun, Theodoros, yoksa hala anlayamadın mı? (Platon, 2016: 174b)

III

Teori ve pratik ayrımı sürdürülerek bu yazıda, siyaset bilimi özelinde teorisyen ve politikacı iki ayrı ‘tip’ olarak ele alınmaktadır. ‘Teorisyen’ ile politikanın teorisiyle uğraşan, kavramsal düşünen, akıl yürüten düşünürler ve bilim insanları; ‘politikacı’ ile politikanın pratiğiyle uğraşan, karar veren, hüküm sahibi devlet adamları ve yöneticiler kastedilmektedir. Burada yapılan kavramsal bir soyutlamadır, teorisyen ve politikacı üzerine düşünmedir.

Teorisyen ve politikacı ayrımı karşısında, her iki tipin bütünleşerek ayrımın ortadan kalktığı ideal bir tip, Platon’un ‘filozof-kral’ tipidir. Zira hem idealaların

bilgisine hem de politik tecrübeye, yani teorik ve pratik akla sahiptir. Başka bir deyişle, “devlet gücü ile akıl gücünün” aynı insanda birleşmesidir. *Politeia*’daki ifadeyle, “devletteki kötü durumu engellemek için ya filozoflar kral olmalı ya da kral ve yöneticiler kendilerini felsefeye adamalı”dır (Platon, 1971: 473d, 485a). Cicero ve Marcus Aurelius da bu çizgidedir. Cicero “iktidar ve bilgeliğin birleşimi” (*coniunctio potestatis et sapientiae*)’nden söz etmektedir (Çevik, 2021). Buna karşın Desiderius Erasmus, *Deliliğe Övgü* adlı ünlü yapıtında şöyle bir karşı çıkışta bulunmaktadır:

...Plato’nun şu ünlü sözü herkesin dilinde ne çok dolanmıştır: Filozofların yönettiği ya da Yönetenlerin filozofluk ettiği Devletlere ne mutlu! Ama tarihçilere bakarsanız, Devletlerin başına gelen felaketlerin en çok felsefe ve edebiyat tutkunu şarlatanların yönetimi ele geçirdiklerinde yaşandığına tanık olursunuz. (Erasmus, 2010: 76)

Benzer bir örneği, Immanuel Kant’ta görmek mümkündür. Kant (1960: 36), ebedî barış hakkında filozofların görüşlerinin dikkate alınmasını, ancak ‘onların prensiplerinin üstün tutulmaması gerektiğini’ belirtmektedir. *Ebedî Barış Üzerine Felsefi Deneme*’de İkinci Ek’in “Ebedî Barışın Gizli Maddesi” kısmında yer alan şu cümle dikkat çekmektedir: “K[ı]ralların filozof ve filozofların k[ı]ral olmasını beklememeli ve bunu dilememelidir; çünkü iktidarda olmak, aklın muhakeme kabiliyetini ifsat eder.” (Kant, 1960: 37).

Filozof ile kralı, bu yazının ayrımıyla teorisyen ile politikacıyı farklı konumlandırmaya örnek olarak Benedictus Spinoza verilebilir. Bu yazının çizdiği ayrımın önemli bir referans kaynağı olarak Spinoza’nın *Tractatus Politicus: Politik İnceleme* yapıtının Birinci Bölümü’nde yer alan şu iki pasajdan bazı cümleler ilginize sunulmaktadır:

Filozoflar... insanları aslında oldukları gibi değil, ama kendileri nasıl olmalarını istiyorlarsa öyle tasarlarlar: bunun neticesi olarak,... asla Siyasette uygulanabilecek görüşleri olmamıştır... bir uygulaması olan tüm bilimler arasında, kuramın eylemden en çok farklılık gösterdiği bilim siyasettir ve Devleti yönetmek için kuramcılardan, yani filozoflardan daha uygunsuz olanı yoktur. (Spinoza, 2015: 11-12)

...Devlet adamlarının yazılarında Siyaseti filozoflardan çok daha büyük bir beceriyle ele aldıklarına şüphe yoktur: çünkü, aslında, deneyimi rehber edindikleri için uygulanamayacak hiçbir şey öğretmemişlerdir. (Spinoza, 2015: 12)

Spinoza'dan çok önce filozofun/ulemanın/teorisyenin politikaya ilişkin müdahalesi hakkında en çarpıcı yorumlardan birini ünlü tarihçi, filozof, devlet adamı ve sosyolog İbn Haldun ortaya koymuştur. *Mukaddime* adlı yapıtının altıncı bölümünün kırk birinci başlığında, insanlar içinde siyasetten ve siyasî gidişattan en az anlayan kesimin 'Ulema sınıfı' olduğunu belirterek gerekçesini şöyle açıklar:

Bunun sebebi şudur: Ulema fikrî nazarı, (mental speculation) itiyat edinip mâna deryasına dalmış, bu mânaları mahsusât (ummanın)dan çıkarmayı ve onları külli ve umumi birtakım hususlar olarak zihinde tecrid (ve tasavvur) etmeyi huy edinmişlerdir... Bu cihetle daima verdikleri hükümler ve sahip oldukları nazarlar tamamıyla zihinde kalır... Halbuki hariçte bulunan hususlarla bunlara lâhık ve tâbi olan ahvale riayet ve dikkat etmek siyasette ve siyasetçilerde (zaruri) bir ihtiyaçtır... Bu yüzden hükümleri tamim etmeyi ve belli hususları yekdiğerine kıyaslamayı âdet ve itiyat edinmiş olan ulema, siyasete nazar edip de bunu (yani siyasî ahvalle alâkalı müşahedelerini) kendilerine has nazar kalıplarına ve istidlal çeşitlerine döktüler mi, ekseriya hataya düşmüş olurlar ve onun için kendilerine güvenilemez. (İbn Haldun, 2009: 992-993)

19. yy'a gelindiğinde Karl Marx ve takipçilerinde teori ve praksis üzerine düşünüş farklı bir boyut kazanmakta, dolayısıyla ayırım çizgisi farklılaşmaktadır. 1845'te *Feuerbach Üzerine Tezler*'de ve özellikle on birinci tezde 'filozofların dünyayı yalnızca çeşitli şekillerde yorumladıklarını, ancak önemli olanın onu değiştirmek' olduğunu öne süren Marx, teorik ve pratik olan arasındaki ilişkiyi tarihsel, toplumsal, ekonomik ve politik dönüşümün kritiği üzerinden başka bir çerçevede örmektedir. Bu çizgi Lenin, Gramsci, Althusser, Horkheimer ve Adorno olmak üzere Marksist okullarda ve düşünürlerde farklı belirlenimler kazanmaktadır. Bu noktada ideolog, entelektüel, aydın tiplerinin kritiği yapılmaktadır. Bilhassa Antonio Gramsci'nin 'geleneksel ve organik" ayırımına binaen 'entelektüellerin rolü sorunu'nu gündeme getirdiği görülmektedir. Bu yazının çizdiği ayırımın farklı bir veçhesini oluşturduğundan bu tartışma eksik bırakılacaktır.

Antik bilgelik ile "modern bilgelik (?)" arasındaki mesafenin iyiden iyiye açıldığı 20. yy'da ise politika biliminin özerkliği (?) ve özellikle Anglo-Sakson dünyada bir disiplin olarak Uluslararası İlişkilerin gelişimi ile entelektüel tipinin yanı sıra 'analist' tipi karşımıza çıkmaktadır. Bu tipin iyi bir örneği ve aynı zamanda devlet adamı olan Henry Kissinger, *Diploması* adlı ünlü yapıtında -bu yazının çizdiği ayırım bakımından önem arz etmesi itibarıyla yer verilmekte- şöyle yazmaktadır:

Entelektüeller uluslararası sistemlerin işleyişini analiz ederler; devlet adamları ise inşa ederler. Ve bir analistin bakış açısı ile bir devlet adamının bakış açısı arasında büyük bir fark vardır. Analist hangi sorunu incelemek istediğini seçebilir, oysa devlet adamının sorunları ona empoze edilir. Analist net bir sonuca varmak için ne kadar zaman gerekirse ayırabilir; devlet adamı için en büyük zorluk zaman baskısıdır. Analist risk almaz. Vardığı sonuçlar yanlış çıkarsa, başka bir inceleme yazabilir. Devlet adamına yalnızca bir tahminde bulunma izni verilir; onun hataları telafi edilemez. Analist ona tüm olguları sunmuştur; entelektüel gücüne göre yargılanacaktır. Devlet adamı ispatı mümkün olmayan değerlendirmelere göre hareket etmelidir; kaçınılmaz değişimi ne kadar akıllıca yönettiğine ve her şeyden öte barışı ne kadar iyi koruduğuna göre tarih tarafından yargılanacaktır. (Kissinger, 1994: 27-28)

Antik bilgelik ile modern tipler arasındaki farklılıklar bir yana bırakıldığında ve bu yazının çizdiği ayırım dikkate alındığında, yukarıdaki ifadelerin ve belirtilen görüşlerin ışığında teorisyen ve politikacı tipleri hakkında fikir üretilebilir. Kuşkusuz farklı düşünörlere atıf yapılarak, bu yazıdaki temel ayrımı ve düşünsel çizgiyi destekleyen veya olumsuzlayan pek çok görüş öne sürülebilir.

IV

Teorisyenin soyut akıl yürötmeler ve kavramsal soyutlamalar ile zihninde tasarladığı gerçeklik, tecrübeye ve pratiğe dayanmadığı için ve realiteye uygun olmadığından olumsuz sonuçların meydana gelmesi kaçınılmazdır. Zira teorisyen teorik akılı, politikacı ise pratik akılı esas alır. Pratik akıl irade, istenç ve eyleme ilişkin olandır. Eylemin ilkesi tercihtir, dolayısıyla politikacı tercihte bulunurken geçmiş deneyimlere, tarihe dayanmalıdır. Deneyimden ayrılmak, salt soyutlamanın realiteyle karışmasına yol açar. Teorisyen tecrübeye dayanmayan, zihinsel etkinliğe dayalı çıkarımlarda bulunur. Buna karşın, politikacı uygulanmayacak şeylere değil, işe yarayan çözümlere odaklanır. Politikacı sorunları çözmeye, teorisyen ise sorunları kritik ederek fikir üretmeye çalışır.

Politikacı için ‘yarar’, teorisyen için ‘bilme’ önem arz eder. Burada bilme ile tikelin bilgisi kastedilmemektedir. Eyleme ilişkin bilgi, tikelin bilgisidir. Tikelin bilgisi ise değişir, zorunlu değildir. Halbuki teorisyen, genel ve tümel bilginin peşindedir, ‘değişenin içinde değişmeyi’, yani özü, mahiyeti aramaktadır. Teorisyen açısından tikel, duyulur dünyaya ait olduğundan bilgisi değişir. Tümel ise akledilebilir ve aşkındır. Örneğin bu yazıda yapıldığı gibi, teorisyen ve

politikacı tipleri zihinsel bir soyutlamadır. Her ikisi de zihin dışı dünyada yoktur. Teorisyen, politikayı teorik zeminde, yani kavrama getirerek tartışır. Politikacı ise tikelin bilgisini ve tecrübeyi önemser. Zira eylemde tikelin bilgisi gereklidir.

Teorisyen belirli bir politik meselede yorum yapacağı zaman kavramsal sınırlar içinde düşünür, aklî çıkarımlarda bulunur. Ancak, tümelin bilgisi pratikte yarar sağlamaz. Teorik bir bilgiyi deneyim testine, yani pratik alana uyarlamak açıkça bir hatadır. Kişi teoride öğrendiğini pratikte uygulayamaz; aksine ‘praksis, teoriyi kendi içine alır ve onu dönüştürür veya aşar’ (Miller-McLemore, 2016: 6). Aklî çıkarımlar, politikanın pratiğinde insanı yanıltır. Zira tikelin bilgisi tarihsel, toplumsal ve bağlamsaldır. Karar verici olması itibariyle politikacı, tercihte bulunurken bu tür bilgilere ihtiyaç duyar, soyut ve kuramsal görüşlere değil.

Konunun daha anlaşılır olması için politika biliminin, bilhassa uluslararası ilişkilerin temel sorunsallarından biri olan ‘savaş’ hakkında örnek verilebilir. Bir politikacı ‘savaş neden olur, savaşın kanunu, kuralı, ilkesi ve kaynağı nedir?’ gibi sorularla ilgilenmez, zaten işi de değildir. Ancak bir politikacı, örneğin Rusya-Ukrayna Savaşı (2022) ile ilgilenir ve bu olaya ilişkin bilgi edinmeye ve etkilerine dair politikalar geliştirmeye çalışır. Bir politikacı ‘tarih hazinesi’nin bilincinde olarak (çünkü deneyimin tebarüz ettiği kaynaktır) ondan en iyi şekilde istifade etmeye çalışır. İvedilikle, kendine en yararlı olan, ‘çıkarlarını maksimize edecek’ seçenek üzerinde tercihte bulunurken ihtiyaç duyduğu bilgi, kuramın bilgisi değildir. Kuramın bilgisi bu açıdan yarar sağlamaz, aksine politikacı için ‘başarısız’ sonuçların alınmasına neden olabilir.

Pratik akla ve tecrübeye sahip politikacının belirli bir sorunu çözmeye teorisyenden daha yetkin olduğu söylenebilir. Politikacının politikayla ilgili kavramsal, teorik yaklaşımlar üretme gibi bir yükümlülüğü yoktur. Politikacı için teoriler sorunun çözümü için yetersiz, soyut, belirsiz ve hatta fiili durumu çarpıtacak görüşlerdir. Bir politikacıyı başarılı kılan, politika hakkında teorik bilgilere sahip olması değil, uygulamadaki becerisidir. Yeterince teorik bilgiye sahip olmayan bir politikacı uygulama sürecinde ortaya çıkan problemler karşısında yeterli tecrübeye sahip ise başarılı sonuçlar alabilir. Yönetmek bir beceri sanatıdır. Beceri ise pratikten gelir ve politikacının tarihe ve tecrübeye önem vermesinin temel nedeni budur. Politikacı acil, günlük sorunlarla uğraşmaya o kadar kapılır ki, ele alınan konuların kavramsal önemi üzerinde düşünmek için çok az fırsatı olur (Herspring, 1992: 555).

Politikacı, tikelin dış gerçekliğine, yani koşullarına odaklanır. Teorisyen ise politikanın mahiyeti ve bilgisi üzerine düşünür. Bu noktada teorisyen tikelin dış

gerçekliğinden uzaklaşarak, duyulur dünyadan akledilebilir alanın sınırlarına geçiş yapar. Politikacının eylem sürecinde farkına varamadığı uzun süreli değişimi ve dönüşümü teorisyen kavrar. 1806'da Jena kentini işgal eden Napolyon'u "at üstündeki dünya tını" olarak bir politikacı yorumlayamaz; ancak Hegel yorumlayabilir. Bu yorumu, bir politikacının 'anlamsız, boş, saçma' bulmasına şaşılmamalıdır.

V

Yukarıda serdedilen ayırım çizgisine ve görüşlere binaen 21. yy'a gelindiğinde, teorinin¹ rolü ve değeri, politikacı için önemi hakkında ne söylenebilir? Politikacı için teorik olanın bilgisi ne zaman önemlidir ve politikacı ne bakımdan teoriyi dikkate alır? Bu tür soruların kuşkusuz etik boyutları da olacaktır.

Politikacı için 'işe yaramayan', politik eylem üzerinde görünür etkisi olmayan teori göz ardı edilir. Hatta politikacı tercihlerinde ve kararlarında çoğu zaman teorisyenin görüşlerine itimat etmez. Kendisi 25 yıl dışişlerinde görev yapmış Profesör Dale R. Herspring (1992: 554-55), ABD'de National War College'de ders vermeye başladığında teorilerden bahsetmemesi için uyarıldığını, hedef kitlenin teorileri küçümsediği ve şüphe ile yaklaştığı konusunda bilgilendirildiğini ifade etmektedir. 'Teoriye karşı alerji' politikacı, bürokrat ve subay gibi 'pratik ile ilgilenen' tiplerde yaygın görülür.

Politikacı için teori, kullanışlı bir "araç" haline getirildiğinde yararlıdır. Bu noktada teorinin araçsallaştırılması, manipüle edilmesi riski bulunmaktadır. Özellikle uluslararası ilişkiler disiplininde ana akım teorik yaklaşımlarda istismara açık yönler vardır. Realizm, Liberalizm, Modernleşme Kuramları ve Sosyal Darwinizm teorilerin siyasallaştırılmış, araçsallaştırılmış, yanlış ve kötüye kullanılmış örneklerindedir. Bunlar arasında demokratik-barış teorisi (democratic-peace theory) en göze çarpan örneklerden biridir. Demokratik barış teorileri, neo-muhafazakarların Ortadoğu'yu ve dünyanın geri kalanını demokratikleştirme hedefini gerekçelendirmede ve meşrulaştırmada kullanılmıştır. Örneğin, ABD'nin 2003'te Irak'ı işgali zaman zaman demokratik-barış teorisinden çıkarsanan anlayışlar temelinde rasyonalize edilmiş ve meşrulaştırılmıştır. Ancak, savaşı rasyonalize etmek ve meşrulaştırmak için kullanılan stratejik çerçevenin daha yakından incelenmesi, bunun demokratik-barış teorisinin yanlış sunumu, onun çarpıtılmış bir siyasi versiyonu, neredeyse bir karikatürü üzerine kurulduğunu ortaya koymaktadır. Politikacı, bir teorinin 'retorik sermayesi'nden yararlanırken onu kendi siyasi gündemine uygun olarak çarpıtır (Ish-Shalom, 2009: 303). Bunu da 'devletin ideolojik aygıtları' vasıtasıyla

topluma sunar. Çarpıtmayı yapan veya başka bir ifadeyle “malzemeyi hazırlayan” politikacı değil, etrafında bulunan politika uzmanları, danışmanlar, analistlerdir. Politikacı uygun ve yararlı görürse “bu malzemeyi” kullanır. Bu noktada, politika uzmanları ve bölge/alan uzmanları, soyut ve genel teori dünyası ile politika yapımcıların ihtiyaç duyduğu pratik bilgi türleri arasında bir aktarım kayışı görevi görürler (Lepgold, 1998).

Peki, teorisyen teorinin siyasallaşmasının/araçsallaştırılmasının reel dünyadaki sonuçlarından sorumlu mudur? Uluslararası İlişkilerde eleştirel ya da reflektivist teorisyenler², başta realistler ve neo-realistler olmak üzere anaakım uluslararası ilişkiler teorisyenlerini statükoya hizmet etmekle ve süper güçlerin egemen olduğu iki-kutuplu çatışmalı bir dünyayı teşvik etmekle suçlamışlardır. Örneğin post-modernist kuramın önde gelen ismi Richard Ashley (1986: 289; 1987: 418), neo-realizmin statüko için bir mazeret ve tahakküm aracı olduğu konusunda sert eleştirilerde bulunmuştur. Buna karşın neo-realist kuramın önemli ismi Kenneth Waltz (1986, 1997) bu iddialara karşı çıkmış ve teorinin akademi dışında sorumlu olmadığını öne sürmüştür. Piki Ish-Shalom (2009: 304)’un da belirttiği üzere, teorisyenler teorilerinin reel dünyadaki sonuçlarından sorumlu tutulamazlar. Teorilerin kötüye kullanılmasından, araçsallaştırılmasından teorisyenler değil, onu kullanan politika uzmanları, analistler ve politikacılar sorumludur. Teorisyenin sorumluluğu bilimsel topluluk içerisinde entelektüel ve kolektif bir sorumluluktur. Bu noktada teorik görüşlerinin ‘doğru’ anlaşılması için kamuoyunu bilgilendirebilir, görüşlerinin ‘kamusal temsili’ne karşı çıkabilir. Ancak, teorisyen politikacı kadar hitabet konusunda becerikli olmadığından, görüşlerini aktarmada ne ölçüde başarılı olacağı kuşkuludur.

VI

Peki, teorinin değeri ‘işe yararlılık’ açısından mı değerlendirilmelidir? Teorik politika, iktidarın ele geçirilmesinde değil, iktidarın sürdürülmesinde gereklidir. Zira iktidarda süreklilik ve kalıcılık rasyonel yasalarla mümkündür. Politikacı kısa süreli, günlük, acil, sonuç-odaklı ve yararlı olan ile meşgul iken, teorisyen uzun süreli değişim ve dönüşümü kavrar. Politikacı ‘devletin bekası’ üzerine akli çıkarımlarda bulunamaz. Bunun yerine, retorik ve hitabet sanatı ile kitleleri etkilemeye çalışır. Söylemleri kitlelerin muhayyilesine ilişkindir, harekete geçirmeyi hedefler. Teorisyen ise politikacının ‘göremeyeceği şeyleri görür’, ‘tarihin akışını seyreder’. Yazının başlangıcında referans verilen Kant’ın yine aynı metninin aynı sayfasında yer alan şu sözler ile konuya virgül koymak uygundur:

O halde hiç kimse bir bilim dalında pratiğe dayanarak yetkin olduğunu iddia

edemez ve kibirle teoriye meydan okuyamaz,... deney ve deneyimlerinden el yordamıyla öğrendiği şeylerin teori vasıtasıyla öğrendiklerinden çok daha fazla olduğunu düşünürse, kendi uzmanlık alanında cahil olduğunu ifşa etmiş olur. (Kant, 2010: 18)

Sonnotlar

¹ Bu kısımda “teori” ile kastedilen sosyal bilimler, özellikle politika bilimi ve uluslararası ilişkilerdeki teorik yaklaşımlardır.

² Uluslararası ilişkiler disiplininde teorinin amacı bakımından, bir tarafta ampirik olarak test edilebilir hipotezler formüle etmeyi amaçlayanlar, diğer tarafta ‘özgürleştirici değişim’i (emancipatory change) savunanlar olmak üzere ikili bir ayırım yapılabilir. Robert Keohane (1988: 379-96), ‘rasyonalist’ ve ‘reflektivist’ olarak teorileri ayırtırken, Robert Cox (1981: 128-29) ‘problem çözücü’ ve ‘eleştirel’ teoriler ayırımını kullanmaktadır. Genel anlamda pozitivist ve post-pozitivist teori ayırımından söz edilebilir.

Kaynakça

Aristoteles (1996). *Metafizik*. Çev. A Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınları.

Aristoteles (1997). *Nikomakhos’a Etik*. Çev. S Babür, Ankara: Ayraç Yayınları.

Aristoteles (2013). *Politika*. Çev. F Akderin, İstanbul: Say Yayınları.

Arslan A (2007). *İlkçağ Felsefe Tarihi 3: Aristoteles*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ashley R K (1986). The Poverty of Neorealism. İçinde: R O Keohane (der), *Neorealism and Its Critics*, New York: Columbia University Press, 255-300.

Ashley R K (1987). The Geopolitics of Geopolitical Space: Toward a Critical Social Theory of International Politics. *Alternatives*, 12(4), 403-34.

Cox R (1981). Social Forces, States, World Orders: Beyond International Relations Theory. *Millenium*, 10(2), 126-155.

Çevik C (10.10.2021), Cicero ve Marcus Aurelius açısından filozof-kral meselesi. *Birgün Pazar*, s. 761, 16. <https://www.birgun.net/haber/cicero-ve-marcus-aurelius-acisindan-filozof-kral-meselesi-361575>. Son erişim tarihi, 10.10.2022.

Erasmus D (2010). *Deliliğe Övgü*. 2. baskı. Çev. Ç Dürüşken, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Fârâbî (1987). *Fuşûlü’l-medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*. Çev. H Özcan, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Herspring D R (1992). Practitioners and Political Scientists. *PS: Political Science & Politics*, 554-558.

Ish-Shalom P (2009). Theorizing Politics, Politicizing Theory, and the Responsibility That

Runs Between. *Perspectives on Politics*, 7(2), 303-316.

İbn Haldun (2009). *Mukaddime*. Cilt II, 6. Basım, Haz. S Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kant I (1960). *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme*. Çev. Y Abadan ve S L Meray, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Kant I (2010). Yaygın Bir Söz Üstüne: “Teoride Doğru Olabilir, Ama Pratikte İşe Yaramaz” [Teori ve Pratik]. İçinde: H Çörekçioğlu (der.), *Kant Felsefesinin Politik Evreni*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 17-21.

Keohane R O (1988). International Institutions: Two Approaches. *International Studies Quarterly*, 32(4), 379-396.

Kissinger H A (1994). *Diplomacy*. New York: Simon & Schuster.

Kutluer İ (1998). Hikmet. İçinde: *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. 17, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 503-511. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hikmet#1>. Son erişim tarihi: 10.10.2022.

Lepgold J (1998). Is Anyone Listening? International Relations Theory and the Problem of Policy Relevance. *Political Science Quarterly*, 113(1), 43-62.

Liedman S E (2013). Chapter 2. Beholding, explaining, and predicting – The history of the concept of theory. İçinde: H Corvellec (der.), *What is theory? Answers from the Social and Cultural Sciences*. Copenhagen: Liber CBS Press, 25-47.

Loebkowitz N (1967). *Theory and Practice: History of a Concept from Aristotle to Marx*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

MacIntyre A (1984). *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Miller-McLemore B (2016). The theory–practice distinction and the complexity of practical knowledge. *HTS Theologies Studies/Theological Studies*, 72(4), 1-8, a3381.

Nidditch P H (1975). *The Clarendon Edition of the Works of John Locke: An Essay Concerning Human Understanding*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Platon (2016). *Theaitetos*. Çev. B Akar, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Platon (1971). *Devlet*. Çev. S Eyüpoğlu ve M A Cimcoz, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.

Spinoza B (2015). *Tractatus Politicus: Politik inceleme*. Çev. M Erşen, Ankara: Dost Kitabevi.

Waltz K N (1986). Reflections on Theory of International Politics: A Response to My Critics. İçinde: R O Keohane (der.), *Neorealism and Its Critics*, New York: Columbia University Press, 322-345.

Waltz K N (1997). Evaluating Theories. *American Political Science Review*, 91(4), 913-917.

Kumek İ (2022). “Teoride Doğru Olabilir, Ama Pratikte İşe Yaramaz”: Teorisyen ve Politikacı 1277 Ayırımına İlişkin Bir Mülâhaza. *Mülkiye Dergisi*, 46(4), 1263-1277.

Mülkiye Dergisi Sayı 47[4] İçin Çağrı Metni

Mülkiye Dergisi Cumhuriyet'in Yüzüncü Yılı Özel Sayısı

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yüzüncü yılı dolayısıyla hazırlanacak olan Mülkiye Dergisi Özel Sayısı'nda cumhuriyetin kuruluş döneminden bugüne ülkenin toplumsal, ekonomik ve siyasal hayatını şekillendiren süreçler ve mücadele alanları irdelenecektir. Dosya kapsamında cumhuriyetin ilanı öncesinde var olan toplumsal taleplerin ve bu talepler tarafından biçimlendirilen siyasal söylemlerin cumhuriyetin hukuki ve kurumsal yapısının oluşmasındaki etkileri, bu hukuki ve kurumsal yapının yeni toplumsal ve siyasal mücadele alanlarının kurulmasındaki rolü ve Türkiye'nin uluslararası sistem içerisindeki pozisyonunun yüz yıllık bir değerlendirilmesinin yapılması hedeflenmektedir.

Cumhuriyet'in yüzyıllık tarihinin içinde var olan devamlılıkların ve dönüşümlerin kapsamlı bir incelemesini hedefleyen özel sayıya katkı sunmak için aşağıda listelenmiş başlıklar altında değerlendirilebilecek makalelerinizi bizimle paylaşabilirsiniz.

Başlıklar

- Cumhuriyetin kuruluşu sorunu
- Erken cumhuriyet dönemi siyasal ve toplumsal gelişmeleri
- Cumhuriyet tarihi anayasal gelişmeler ve kurumlar
- Cumhuriyet ve idare sorunu
- Cumhuriyet ve yurttaşlık
- Cumhuriyetin yüz yıllık tarihinde cinsiyet eşitliği ve toplumsal cinsiyet
- Cumhuriyet ve toplumsal sınıflar
- Cumhuriyet döneminde ekonomi ve kalkınma fikri
- Cumhuriyet, laiklik ve din
- Cumhuriyet ve demokrasi
- Cumhuriyet tarihinde eğitim sorunu
- Cumhuriyet, bilim ve üniversiteler

- Cumhuriyet tarihinde spor
- Cumhuriyetin kentsel mimarisi
- Cumhuriyet, köy ve köylülük sorunu
- Cumhuriyet döneminde uluslararası ilişkiler

Mülkiye Dergisi Editör Ekibi

Özet Gönderimi İçin Son Tarih :15 Şubat 2023

Makale Gönderimi İçin Son Tarih : 15 Mayıs 2023

Özel Sayı Yayımlanma Tarihi : 29 Ekim 2023

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (Committee on Publishing Ethics) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler) i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXX (İlk harfi büyük ve koyu)

İkinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXX (İlk harfi büyük ve italik)

Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)

Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca “Yazar” ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin ‘Özellikler’ seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının ‘Dosya’ bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (“ ”), vurgulama için ise tek tırnak (‘ ’) kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/ sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve

sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (İtalik), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (The Economist, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayının yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılar kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından

çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

- i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.
- ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.
- iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.
- iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarih yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). 1968: The Year That Rocked The World. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). Komünist Manifesto. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). Türk Dış Politikası. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl. Çev. T U Bilge ve E

Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), Bilim ve İktidar, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), Türk Dış Politikası, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması. Doğu Batı Düşünce Dergisi, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. Theory, Culture and Society, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. Mülkiye Dergisi, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.